

Mahmud Kaşğarının çəkdiyi və «Divanü lügat-it-türk»ə əlavə etdiyi dünya xəritəsinin ۱۱۰۸ əlifbası ilə verilən variantı.

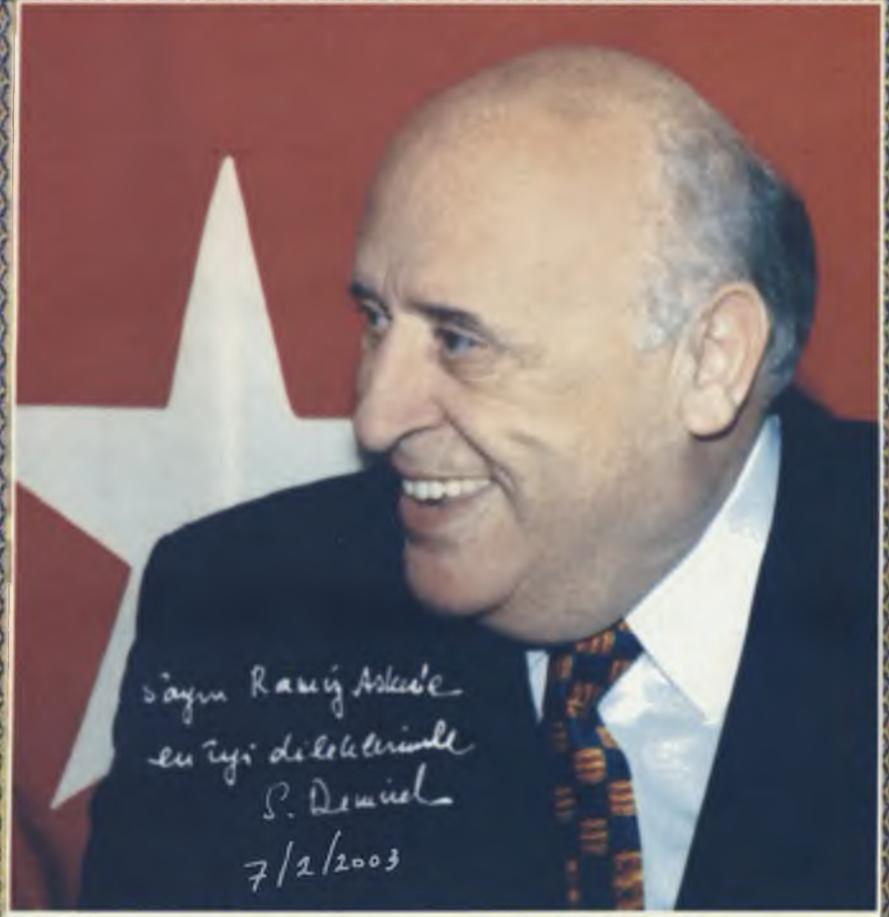
Bu xəritədə Balasağun şəhəri mərkəz olaraq qəbul edilmişdir.

Dənizlər yaşıl, çaylar mavi, dağlar qırmızı, şəhərlər sarı, səhralar sarı-qırmızı rənglə göstərilmişdir.

*Bu Fərdiyyəti Kəmərimizin İn Böyük Türklərindən
Və Türkcülərindən Biri, Türk Dünyasının Şanlı Övladı,
Çağdaş Azərbaycan Dövlətinin Banisi, Ana Dilimizin,
Elm Və Modernləşmənin Hamisi, Ümummilli Liderimiz,
Mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyevin Parlq Və
Nədi Kəlifinə İthaf Edirik. Dədirbilən Türk Dünyası
Və Azərbaycan Xalqı Onu Heç Kəmə Unulmayacaq!*

Ramiz Akhmedov

*Sayın Ramiz Akhmedov
əu iyi dileklərimlə
S. Əliyev
7/2/2003*

*Türklüyün Şərəfli Divanı Lügat-it-Türk
Dardaz Türkiyə Respublikasının 9-cu Prezidenti,
Azərbaycan Respublikasının Fəxri Vətəndaşı,
Türk Dünyasının Ağsaqqalı, Türk Dilinin Və
Türk Modernləşməsinin Ulu Dəstəgçisi və Hamisi
Kəti-Əliyəri Cənab Süleyman Əliyevin
Yüksək Həmyarları Altında Nəşr Olunmuşdur.
Azərbaycan Türkü Ona Daim Minnətdar Olacaqdır!*

Türkologiyanın və Türklüyün şah əsəri

«DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»

AtaHoldinqin

sponsorluğu ilə nəşr edilmişdir.

Sonsuz təşəkkürlər!

آذربایجان ملی علملر آکادیمیاسی

فولکلور انستیتوتی

محمود کاشغری

دیوان لغات الترك

دوؤرد جلدده

ایکینجی جلد

ترجمه ائدن و
نشره حاضیر لایان
رامیز عسکر

اوظان نشریاتی

باکو - ۲۰۰۶

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

MAHMUD KAŞĞARI

«DİVANÜ
LÜĞAT-İT-TÜRK»

DÖRD CİLDDƏ

II CİLD

Tərcümə edən və

nəşrə hazırlayan:

Ramiz ƏSKƏR

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı – “Ozan” - 2006

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr olunur**

Elmi redaktor:	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü, əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq HACIYEV
Rəyçi:	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami CƏFƏROV
Məsləhətçilər:	professor Hüseyn İSMAYILOV professor Məmmədali QIPÇAQ professor Əzizxan TANRIVERDİ

Mahmud Kaşğari. «Divanü lüğat-it-türk». Dörd cildə. II cild, Bakı, "Ozan", 2006, 400 səh.

Dahi türk dilçisi və ensiklopedisti Mahmud Kaşğarinin «Divanü lüğat-it-türk» əsəri dünya dilçilik elminin ən qədim və ən möhtəşəm nümunələrindən biridir. Türk dünyasının və türkologiya elminin ən parlaq, ən əhəmiyyətli əsəri olan «Divanü lüğat-it-türk» yalnız türk dili və ədəbiyyatının deyil, eləcə də türk tarixinin, türk mədəniyyətinin, türk mənəviyyatının və psixologiyasının tədqiqi üçün misilsiz mənbə, bitməz-tükənməz qaynaqdır. Bu şah əsər haqlı olaraq min il bundan əvvəlki türk dünyasının ensiklopediyası, türklüyün aynası, Mahmud Kaşğari isə türkçülüyün banisi sayılır.

Kitab dilçilər, ədəbiyyatçılar, tarixçilər, etnoqraflar və digər elm sahələrinin mütəxəssisləri, habelə ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri və şanlı türk keçmişini ilə maraqlananlar üçün nəzərdə tutulur.

Kitabla bağlı arzu və iradlarınızı bu ünvanla göndərə bilərsiniz:
ramizasker@mail.yahoo.com

ISBN 9952-426-00-x

☎ 4072060105 - 2006
On - 047-06

© Ramiz Əskər, tərcümə, 2006

S U N U Ş

Aziz Azərbaycan'h Kardeşlerim!

Uzun bekleyiş ve hasretten sonra Türklüğün ve Türkoloji'nin şah-eseri Divanü Lugat-it-Türk'e kavuştunuz. Azərbaycan'm Fahri Vatandaşı olaraq bu muhteşem eserin basılmasında ve böylece Sizlere ulaşmasında benim de katkılarım olduğu için çok bahtıyırım.

Değerli dostum, kardeşim Dr. Ramiz Asker uzunca yıllar çalışarak bu eseri çevirmiştir. Büyük bir hizmet yapmıştır. Kendisini kutluyorum.

Divanü Lugat-it-Türk yaklaşık bin sene bundan önceki Türklüğün ansiklopedisi, aynasıdır. Ünlü bilgin Kaşgarlı Mahmut bu kitahmda o dönemin Türkçesini, Türk Kültürünü, Edebiyatını, Tarihini, Coğrafyasını, Etnografisini, sosyal ilişkilerini, dini inançlarını, ünvan ve makamlarını, atasözleri ve deyimlerini, efsane ve mitlerini, şiir ve ağıtlarını, giyim ve kuşamını, yemek ve silahlarını, bitey ve direğini... ayrıntılı biçimde işlemiştir. En önemlisi, Kaşgarlı Mahmut Türkçenin ilk gramerini yazmış, dünya dilçilik ilmi tarihinde ilk kez karşılaştırmah [mukayeseli] yöntemin temelini atmış ve bunu Avrupa Aydınlanma [Maarifcilik] çağının ünlü dilcilerinden asırlarca önce başarmıştır. Yazar, kitabında aşağı yukarı dokuz bin Türkçe kelimenin anlamını açıklamış, onları fiil, isim, sıfat, zamir [evzlik] olarak sınıflandırmıştır.

İşte bunlardan dolayı Divanü Lugat-it-Türk evrensel Türk Kültürünün ana kaynağı, en temel eserlerinden biri olarak çeşitli ülkelerde basılmıştır. Türkiye Türkçe'sinin yanı sıra Özbek, Uygur, Kazak Türkçe'lerine, Almanca'ya, İngilizce'ye, Farsça'ya, hatta Çince'ye çevrilmiştir.

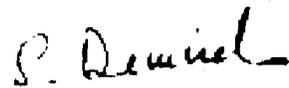
Sevgili okurlar!

Kaşğarlı Mahmut bu eserle gelecek kuşaklara da gerekli mesajlar göndermiş, Türkçe'yi, Türk Kültürü'nü sevmeyi, geliştirmeyi ve yüceltmeyi öğütlemiştir. Bu husus çok önemlidir.

Bu bağlamda tercümenin ünlü Devlet ve Siyaset adamı, Türk Dilinin ve Medeniyetinin havarisi, çağdaş Azərbaycan Devleti'nin mimarı; rahmetli Cumhurbaşkanı, milli lider, dostum ve kardeşim Haydar Aliyev'in unutulmaz ve parlak hatırasına ithaf edilişi pek yerinde bir harekettir ve beni fevkalade memnun etmiştir. Sayın Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in de aynı çizgide yürüyeceğine inanıyorum. Kaşğarlı Mahmut, daha bin sene önce Türklerde varislik ve devamlılığı şu atasözünde ifade etmiştir: "Ata oğlu ataç toğar." Dinlerken her zaman zevk duyduğum kıvrak ve güzel Azericede bunun karşılığı şöyledir: "Oğul atasına çeker, ot, kökü üstünde biter."

Bu vesileyle, Dr. Ramiz Asker'e takdir ve teşekkürlerimi iletiyorum. Ayrıca, eserin bilimsel editörü, ünlü bilim adamı, Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Muhabir Üyesi, Türk Dil Kurumu Şeref Üyesi Prof. Dr. Tofik Hacıyev'i, reyci, Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Muhabir Üyesi Prof. Dr. Nizami Caferov'u, eserin basımı için Bilim Konseyi kararını çıkarmış, Türk Dünyasında kendi alanında biricik kurum olan Folklor Enstitüsü ve Enstitü'nün Başkanı Prof. Dr. Hüseyin İsmailov'u ve sevgili Azərbaycan'lı kardeşlerimi içtenlikle kutluyorum.

Saygılarımla

Süleyman DEMİREL

T.C. 9. Cumhurbaşkanı

Ankara, Ocak 2006

TÜRKOLOGİYANIN BAHADIRI

Mahmud Kaşğari «Divanü lüğat-it-türk»lə XI yüzildə türk dilçiliyinin əsasını qoydu. «Divan»da türk dil ailəsinə mənsub olan 22 türkcənin müqayisəsi verildi. Hər türkcənin leksikası, fonetikası, morfolojiyası haqqında aydın, tam elmi məlumat söyləndi. Bu türkcələrin materialı əsasında ədəbi dil və damşiq təzahürləri göstərildi, yazılı və şifahi nitq anlayışları tanındı. M. Kaşğari xalqların bir-biri ilə siyasi, mədəni, iqtisadi və hər cür əlaqələrinin onların dillərində iz buraxmasını əyaniliklə nümayiş etdirdi. O, qohum olan və olmayan dillərin bir-birinə təsirinin tarixi zərurət olduğunu dedi və əsaslandırdı. Beləliklə də, hər bir dilin fərdi inkişafının, eləcə də dil təsirlərinin tarixi şəraitlə, mədəni əhatə ilə, dövlətçiliklə, dil sahibi millətlərin yetkinliyi, elmi-intellektual səviyyələri ilə bilavasitə bağlı olduğunu təsdiqləmiş oldu.

M. Kaşğarının yaratdığı bu dilçilik türk dil elmi tarixində başlanğıc idi. Ancaq çox zaman başlanğıclar üçün yol verilən (və ümumən də məqbul sayılan) bəsitlik, müəyyən qədər çatışmazlıq, qətiyyətlə deyirəm, burada yoxdur və zərəcə də duyulmur. Bu qənaət XX əsrin dünya türkologiyasında, şərqşünaslığında təsdiqlənmiş və M. Kaşğari «türkologiyanın bahadırı» rütbəsi ilə ünvanlanmışdır. M. Kaşğari dilçiliyi müasir dünyamızın elmi dilçilik məktəbi kimi qəbul olunmuşdur.

Bilindiyi kimi, dil haqqında biliklərin tarixi çox qədimlərə, eramızdan əvvəllərə gedib çıxır. Ancaq bu məktəblərin hamısında dillə bağlı təcrübi məsələlər əhatə olunmuşdur: yazı qaydaları öyrədilmiş, dil öyrətmək

üçün lügətlər hazırlanmış və s.- bir sözlə, müasir orta məktəblərdəki dil tədrisinin işi görülmüşdür. Buna görə də bu dil məktəblərinin verdiyi biliklər elmi dilçilik sayılır. Qəbul olunmuş qənaətə görə, dünyada elmi dilçiliyin tarixi XIX əsrin birinci rübünə aid edilir. Bu, Avropada bir neçə nəhəng dilçinin hind və Avropa dillərini müqayisəli şəkildə öyrənməsi və hind-Avropa dil ailəsini kəşf etməsi ilə başlanır. Deməli, qohum dillərin tarixi, müqayisəli yolla öyrənilməsi əsl elm sayılır və bu, əsl elmi dilçiliyin başlanğıcı kimi alınır. Ancaq əsərinin məzmunundan göründüyü kimi, müqayisəli-tarixi tədqiqat metodunu, əsl elmi dilçiliyi M. Kaşğari avropahlardan səkkiz yüz il əvvəl başlamışdır. Deməli, türko-logiyanın bahadırı M. Kaşğari yalnız türk dilçiliyinin deyil, bütövlükdə dünyada tarixi-müqayisəli metodun, elmi dilçiliyin banisidir¹.

M.Kaşğari Quranın dili olan ərəb dili ilə müqayisə edərək, «türk dili ərəb dili ilə atbaşı gedir» deyərək öz türkcəsinin səviyyəsindən, kamilliyindən qürur duyduğunu ifadə edir.

Yazısı olmaq, ədəbi dil kimi işlənmək millətin böyük mədəniyyət sahibi olması, mükəmməl dövlətçilik tarixi yaşamış olması deməkdir. M. Kaşğari uyğurların öz yazısı olmasından danışır, türklərin ədəbi dili olmasını söyləyir: «Uyğurların dili saf türkcədir, lakin öz aralarında danışdıqları zaman işlətdikləri bir ləhcələri də var. Kitabın əvvəlində bildirdiyim kimi, onlar 24 hərfdən ibarət olan türk yazısından istifadə edirlər. Kitablarını və məktublarını bu hərflərlə yazırlar. Bundan başqa,

¹ Yeri gəlmişkən: adətən rus və Avropa dilçiliklərində qədim dil məktəbləri kimi ən çox hind, yunan, Çin, ərəb məktəblərini qeyd edir və M.Kaşğarını da ərəb dilçiliyinə yazırlar. Ancaq göründüyü kimi, tədqiqat metoduna, yaradıcılıq obyektinə və elmi predmetinə görə M.Kaşğari müstəqil dil məktəbi formalaşdırmışdır. Ondan sonra gələn türk leksikoqrafları da (Cəmaləddin ibn Mühənnə, Hinduşah Naxçıvani və daha sonralar V.Radlov, Ş.Sami) öz əsərlərində M.Kaşğari yolunu götürmüşlər. Görünür, Rusiyada və Avropada türkə göstərilən siyasi qısqanclığa görə M.Kaşğarının yaratdığı elmi istiqamət türk dilçilik məktəbi kimi etiraf olunmamışdır. Ancaq bu məktəbin varlığı göz qabağındadır.

uyğurların və çinlilərin ayrı bir yazıları da var. Kitablarını, sənədlərini bu hərflərlə yazırlar. Bu yazını müsəlman olmayan uyğurlarla çinlilərdən başqa heç kim oxuya bilməz. Buraya qədər haqqmda bəhs etdiklərim şəhərdə yaşayan xalqlardır».

Bu qəbildən örnəklərlə M. Kaşğari deyirdi ki, buyurun, mənim türkümlə və türkcəmlə budur.

Türk islamı səmimiyyətlə qəbul etmişdi – istəmədiyini ona yedirmək olmaz. Ancaq türk türklükdən də çıxsa bilməzdi. Türk islamı şüurlu qəbul etmişdi – islamın daha mükəmməl din olduğunu görərək, islamın, bütün uyğunluqları ilə yanaşı, tanrıçılıqdan daha kamil olduğuna inanmışdı, bu dini özünə inanc götürmüşdü. Bununla belə, M. Kaşğari də dövrünün digər mütəfəkkirləri kimi türk mədəniyyətinin islam içində əriyib itməsini istəmirdi. Və həmin ulu məsləkə xidmət məqsədi ilə bu əsərini yazdı. Türkün gücünün ən mühüm göstəricilərindən biri kimi onun dilini seçdi və türkcənin qüdrətini müasir dünyasına təqdim etdi.

Kaşğari müxtəlif səviyyəli türkcələrin varlığını qeydə alır. Yəni türkcələrin hamısı eyni dərəcədə inkişaf etməmişdi. Təbil ki, bu, türk boylarının mədəni, siyasi, iqtisadi vəziyyətləri ilə bağlı idi. Mahmud Kaşğari türkcələri təmiz və qarışıq deyə iki yerə ayırır. Ancaq bir dil bilənlərin dilini ən açıq və doğru dil sayır. Maraqlıdır ki, şəhərlilərin iki dil bilməsini söyləyir. Bu şəhərlilər kim olursa-olsunlar, hansı dili ana dili sayırsa-sayırlar, bildikləri dilin biri mütləq türk dilidir. Yazır ki, Çin və Maçin xalqlarının ayrıca dilləri var, bununla belə şəhərliləri türkcəni gözəl bilirlər. Göstərir ki, bunlar bizə məktublarını türk yazısı ilə yazırlar. Göy türkün süqutundan sonra, bilindi ki, uyğurlar inkişafına görə xüsusilə seçilirdilər. Təbii ki, bu inkişaf onların dil səviyyəsində də görünürdü. Dedik ki, Kaşğari uyğurların həm şifahi danışığı, həm də ədəbi-yazı dilinin mövcudluğunu söyləməklə onların istifadə etdikləri uyğur

əlifbasını da təqdim edir. Maraqlıdır ki, yuxarıda xatırladığım kimi, «bundan başqa, uyğurların və çinlilərin ayrı bir yazıları da var. Kitablarını, sənədlərini bu hərflərlə yazırlar» deyir. Həmin yazını müsəlman olmayan uyğurlardan və çinlilərdən başqa heç kəsin oxuya bilmədiyini də söylənir. Yəni bu vaxtilə işlənmiş, indi unudulmuş bir yazıdır. Bir halda ki, dövlət sənədləri, rəsmi yazılar (dəftərlər) bu yazı ilə yazılır, o halda bu, dövlətçiliklə bağlı olmalıdır. Hesab edirəm ki, bu, Orxon yazısı olmuşdur. Görünür, göy türkün nüfuzlu vaxtında onu bütün sahələrdə işlətməmişlər, XI yüzildə ancaq kargüzarlıqla məhdudlaşmışdır. Dünya dövlətçilik tarixində belə hadisələr olub.

«Türkcə» deyərkən, Kaşğari, görünür, ədəbi dili nəzərdə tutur. Bu həmin ədəbi türkcədir ki, orta əsrlərdə Qərbi türkcəsində - oğuz türkcələrində də yer-yer (əlbəttə, həmişə yox) ədəbi normaya müdaxilə edəcək və sonralar türkoloqlar onu «türki» adlandıracaqlar. Kaşğarinin bu sözləri həmin fikri bir daha təsdiqləyir: «Köçəri xalqlardan olan çomul boyunun dili ayrıdır, lakin türk dilini yaxşı bilirlər. Kay, yabaku, tatar, basmıl boyları da belədir. Hər boyun özünə məxsus ayrı ləhcəsi olsa da, türkcə gözəl danışirlər».

Kaşğarinin bu məlumatından aydın olur ki: 1. Hər türk boyunun öz danışiq dili olmaqla bərabər, həm də ümumi bir ədəbi türkcə olmuşdur. Hər türk boyu öz aralarında öz danışiq dillərini işlətməmişdir, eyni zamanda, hər boy bu ədəbi türkcəni də bilmiş və boylar bir-biri ilə həmin türkcədə ünsiyyət saxlamış, bir-birini anlamışdır. Buyurun, bu, türklər arasında həmin ümumi ünsiyyət vasitəsi, ortaq iletişim dilidir ki, bu gün biz onun üçün mücadilə aparırıq. Onu əldə etmək istəyirik. Deməli, bu təcrübə tariximizdə olub – bu bizim üçün bir təsəllidir ki, su gələn arxadan bir də gələcək. 2. Daha nə aydın olur? Aydın olur ki, türkcə, yəni ümumi ədəbi türkcə, ümumiyyətlə, Şərqdə, Ön Asiyada və Avrasiya de-

yilən məkanda ortaq ünsiyyət dili olmuşdur. Kaşğari türk olmayan qövmlərin–Çin, Maçin xalqlarının, tübüt (Tibet), xotən xalqlarının, farsların türkcə bildiklərini, hətta türkcə yazmaq bacardıqlarını, türkcə məktublaşdıqlarını söyləyir. Kaşğarinin «Divanı» ilə eyni vaxtda yazılmış «Qutadğu bilig» haqqında müxtəlif xalqların sözlərini yadımıza salmaq: farslar onu «Şahnameyi-türki», çinlilər «ədab ül-müluk», maçinlilər «ayin ül-məmləkə», məşriqlilər «zimət ül-üməra», bəziləri də «pəndnameyi-müluk» adı ilə tanıyırlar. Hələ ki orta əsrlərdə «Qutadğu bilig»in nə fars, nə Çin, nə də başqa bir Şərqi dilinə tərcüməsi məlum deyil. Deməli, həmin xalqlar bu dastanı türkcə oxuyublar. Deməli, həmin xalqlarda türkcə anlaşılırmış və deməli, Kaşğarinin «türkcə» dediyi həmin dil Şərqdə ortaq iletişim dili kimi istifadə olunmuşdur.

Əlbəttə, Kaşğarinin tədqiqat siyahısındakı türk ləhcələri ilə eyni vaxtda bir ümumi türkcə olmalı idi və təbii ki, bu ümumi türkcə ədəbi dil mövqeyində durmalı idi. Türkcənin ümumi ünsiyyət dili olmasını türk dövlətçilik tarixinin özü tələb etmişdir. Atilla zamanında (təbii ki, ondan əvvəldə də), ondan sonra İltəriş, Qapağan və Bilgə kağanla güclü hakimiyyətə çevrilmiş Göy türk dövlətinin vaxtında mövcud olmuş böyük, ucsuz-bucaqsız, Altaydan Dunaya qədər uzanan türk imperatorluqlarının bir anlaşma dili olmalı idi – bu anlaşmasız bu nəhənglikdə dövləti idarə etmək olmazdı. Şübhəsiz, imperiyanın bir dövlət dili olmalı idi - bu türk imperiyanın dövlət dili türk dili olmalı idi. Və təbii ki, bu türkcə ədəbi, həm də məhz ədəbi-yazılı türkcə olmuşdur.

Həmin ənənənin nəticəsidir, məhz həmin təməlin davam etməsidir ki, XIX əsrin Avropa səyyahları və rus ziyalıları deyəcəklər ki, Qafqaz türkcəsi Avropadakı fransızcaya bənzəyir – fransız dilini biiərək bütün Avropanı gəzmək mümkün olduğu kimi, bu türkcə ilə də bütün Şərqi dolaşmaq olar.

Beləliklə, Mahmud Kaşğari islamın Şərqi və ondan da böyük coğrafiyanı əhatə etdiyi bir dövrdə tədqiq-təhlil yolu ilə imrepator türkü bütün islam dünyasına, eləcə də türkün özünə təqdim etməkdə qərarlaşır.

Bunun üçün M. Kaşğari bir tarix əsəri yazmağa bilərdi – əlimizdə olan «Divan» onun mükəmməl bir tarixşünas biliyinə sahib olduğunu göstərir. Bütün orta əsr tarixçiləri (məsələn, ibn Fədlan, ibn Bəttutə və başqaları) ölkələri dolaşaraq, tarixini yazdıqları xalqlarla canlı ünsiyyətdə olub aldıkları biliyi yazmışlar. Eynən həmin şəkildə M. Kaşğari geniş türk coğrafiyasının böyük hissəsini addım-addım gəzərək türk soylarının dili, folkloru, tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti haqqında birbaşa əlaqə vasitəsilə məlumat toplamışdır. Məsələn, ibn Fədlan üslubunda bir tarix əsəri yazmaq üçün bu, kifayətdir. Kaşğarişünaslar hesab edirlər ki, «Divan»dakı şeirlərin müəyyən qismini M. Kaşğari özü yazmışdır, yəni o, bədii düşüncə sahibi olmuşdur. Deməli, o, türkün adını tarixə həkk edən bir qəhrəmanlıq dastanı yazmağa bilərdi – müasiri Yusif Balasağunlu kimi sözünü bədii dillə deyə bilərdi. Ancaq qələmini dilçi kimi işlətdi, məqsədinə uyğun olaraq dilçiliyin lüğət janrını seçdi. Bununla da M. Kaşğari fransız ensiklopedistlərinin üslubunu onlardan yeddi əsr əvvəl başladı.

Fransız ensiklopedistləri siyasi-inqilabi terminlərin lüğəvi mənalarını açmaqla insanları mübarizəyə qaldırırdılar. Məsələn, **despot**, **demokratiya** kimi sözlərin ensiklopediyada guya bir lüğətçi kimi mənalarını şərh edirdilər. Ancaq oxuyan oxuyur, despotizmin nə demək olduğunu bilir və siyasi-demokratik təlim almış olurdu. Bizim M.F.Axundov XIX yüzildə «Kəmalüddövlə məktubları» adlı fəlsəfi traktatında həmin sözünə həmin üsulla öz müasirlərinə belə çatdırır: «despot ibarətdir bir padşahdan ki, əməlinə heç bir qanuna mütəməssik və müqəyyəd olmaya və xalqın mal və canına bihəddü inhisar təsəllütü ola və həmişə öz həvayinəfsi ilə rəftar edə və xalq onun təhti-səltənətində əbdi-dəni və rəzil olub

azadiyyət və bəşəriyyət hüququndan birküllüyyə məhrum ola». Yaxud «revolyusiya» sözünə belə bir şərh verir: «padişahi-despotun biqanun rəftarından tənqə gəlib şurişə ittifaq edib onu rəf edələr və özlərinin asayışı və səadəti üçün qanun vəz eliyələr və ya məzhəb əqaidinin puç olmağını fəhm edib xilafına icma və şuriş eliyələr və özlərinə filosofların təcvizilə müvafiq bir məzhəbi-cədid bərgüzidə edələr».

Bu fikirləri ayrıca bir fəlsəfi əsərdə, deyək ki, 100-150 səhifəlik şərhlə versən, onu senzura buraxmaz. Ancaq yüzlərlə siyasi məzmunuz, qorxusuz sözlərin içərisində ara-sıra, tək-tük, necə deyərlər, «qorxulu» sözləri bir abzaslıq, yarım səhifəlik izahla vermək mümkündür. Əlbəttə, bir kitablıq mətləbi yarım səhifəyə sığışdıranda bu, nəzartçilərin diqqətini cəlb etməyəcək, ancaq gərəyi olan adam özünə gərək olanı götürəcəkdir. Görün qan iyi gələn bir mətləbi M. Kaşğari hansı sözün vasitəsilə şərh edir- «arpa» sözünün yuvasında yazır: «A r p a: «Arpa» sözü bu məsələdə də işlənmişdir: «arpasız at aşumas, arkasız alp çərig suymas=arpasız at çöl aşmaz, arxasız alp qoşun pozmaz». Bəsim Atalay bu atalar sözünün mənasını belə açır: «Arpasız at yoxuşu aşma bilməz, igidin arxası olmasa, döyüş səfini yara bilməz». Və həmin örnəyin sonunda Kaşğari deyir: «Bu sözlə hər bir işdə köməkləşmək tövsiyə olunur». Buyurun, bu son söz hər şeyi deyir. Və aydın olur ki, bu yardımlaşmaq 3-5 insan arasında yox, həm də insan topluluqları arasında, türk qövmələri arasında gərəkdir. Və aydın olur ki, millətin, vətənin taleyi üçün hər kəsə qarşı, hətta din pərdəsi altında işğal məqsədi izləyirsə, ərəbə qarşı da birləşmək gərəkdir. Həmin fikir burada daha sərt şəkildə deyilmişdir:

«Üri kopsa, oğuş aqlışur,
Yağı kəlsə, imrəm təprəşür».

Yəni: bir səs-küyə, göy gürultusundan sonra selin-suyun nələr törətdiyini bilmək üçün qohum-əqrəba axışb bir-birindən xəbər tutar, ancaq vətənin üstünə düşmən gəlsə, bütün el-oba, xalq ayağa qalxar, ordular toplanar, bütün məmləkət yerindən oynar. Mahmud Kaşğari bu fikrin hikmətini belə açmışdır: «Bu sav ayıq-sayıq və sərvaxt olmaq üçün söylənir».

İslam özünü möhkəmləndirmək üçün, türkü özünə mütləq ram etmək üçün türkün öz keçmişi ilə əlaqəsini kəsirdi. Bəsim Atalay ərəb mənbələrinin özünə istinadən yazırdı ki, onlar türkün ibadət yerlərini dağıdır, alimlərini öldürür, kitablarını yandırırıldı. Bu mənzərə XI əsr türk milliyətçilərinə məlum olduğundan onlar fransız ensiklopedistlərinin üslubu ilə sözlərini ehtiyatla deyirdilər. Onlar «dağıdılmış», «öldürülmüş», «yandırılmış» keçmişi obrazlar şəklində canlandırır, nəfəs verib onları dirildirdilər. Məsələn, M. Kaşğari «Divan»da bir tərəfdən ata sözləri, məsəllər, müdrik kəlamlar (savlar) vasitəsilə türkün tarixi xislətini özünə təlqin etməklə, o biri tərəfdən, lüğətin içində fürsət tapıb yeri düşdükcə türkün qəhrəmanlıq simvollarını – Alp Ər Tonqa, Şu və başqalarını yada salmaqla öz soydaşlarını ayıldır, səfərbər edirdi – öz tarixindən qürur duyan millət yad boyunduruğundan boyun qaçırır.

M. Kaşğari peyğəmbər nəslə saymaqla türkün haqqında ürəklə danışmaq, onu idealizə etmək imkam qazanmış olur–daha heç kim türkün aliliyinə şəkk gətirə bilməz, ona yuxarıdan aşağı baxa bilməz. M. Kaşğari türkün haqqında sözünü buradan başlayır: «T ü r k: əleyhissalam Nuhun oğlunun adıdır. Bu ad Nuh oğlu Türkün övladlarına Tanrının verdiyi addır...» Və getdikcə fikrini dərinləşdirir. Bu və bunun ardınca gələn xeyli məlumat hər bir izah lüğətdə verilə biləcək adi elmi şərhdir. Ancaq bunun ardınca türkü şöhrətləndirən, türkdə özünə inam hasil edən hədis söylənir: «Ulu Tanrı "mənim bir ordum vardır, ona

"türk" adı vermişəm, onu Şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acığım tutsa, türkləri onun üzərinə müsəllət edərim" deyir». Əslində M. Kaşğari-nin sətiraltı mətləbi bundan sonra başlanır o, ləzzətlə və qürur hissələ sözü-nü deyir, guya hədisin şərhini verir: «Bu, türklərin bütün insanlara nəzərən üstünlüyüdür. Çünki adı onlara Tanrı özü vermişdir, onları yer üzünün ən yüksək yerində, havası ən təmiz ölkələrdə yerləşdirmiş və onlara "öz ordum" demişdir. Bununla bərabər, türklərdə gözəllik, zəriflik, incəlik, ədəb, hörmət, böyüklərə ehtiram, sözündə bütövlük, təvazökarlıq, igidlik, mərdlik kimi hər biri saysız-hesabsız tərifə layiq olan ərdəmləri zikr etməyə ehtiyac yoxdur. Bu şeirdə gəldiyi kimi:

Kaçan körsə am türk,
Budun anqa aydaçı:
Munqar təgir uluğluk,
Munda naru kəslinür».

Nə zaman onu (Tanrını) türk milləti görərsə, ona (türkə) onun – türk millətinin söz söyləyəni (yəni Tanrısı) deyəcəkdir: ululuq buna yaraşır, bunun hissəsidir. Bundan sonra ululuq tükənir² deyir».

M. Kaşğari istisi üzə qarşan quru qum çölündə, səfasız səhrada yaşayan ərəbin üzünə deyir ki, buyur, mənim sənə tanıtdığım türk budur

² Bəndin müasir türkcəyə tərcüməsi Zəki Vəlidü Toğamındır. Bəsim Atalay isə belə verir: «Onu türk boyları görse, bu adam üçün böyüklük və ululuq yaraşır və ululuq burada kəsilir». Bəsim Atalay həmin bəndin ərəbəsini belə tərcümə edir: «Türk oymaqları onu gördükdə onun üçün buna böyüklük və ululuq yaraşır, böyüklük və ululuq burada bitər». Hər iki variantda belə çıxır: «Türklər (burada ulus, boy, oymaq anlayışları fərq yaratmır, hər üçündə türk nəzərdə tutulur) onu (Allahı) görse, yəni Allahı başının üstündə saysa, onu yeganə ulu güc bilsə, ona ululuq, böyüklük yaraşır və böyüklük burada qurtarır». Bu halda belə çıxır ki, hər hansı millət, soy, oymaq Allahı tanıyrsa, ona böyüklük yaraşır (bu, doğrudur). Ancaq Zəki Vəlidü tərcüməsində deyilir: türk başının üstündə Tanrısını gördüyü üçün Tanrısı türkün haqqında deyir ki, böyüklük türkə yaraşır və bununla da böyüklük, ululuq qurtarır. Mətləbə uyğun gələn də budur. Ramiz Əskər isə bu bəndin mənasını belə vermişdir: «Haçan bir millət türkü görse, hökmən belə deyər: ululuq və böyüklük ancaq türkə yaraşır və onda son həddinə, zirvəsinə çatır». Bir qədər fərqli olan bu izah da məqbuldur.

ki, Tanrı onu təmiz havalı, torpağı səfalı, bərəkətli yerlərdə məskunlaşdırıb. Və ardınca ən insani sifətlər türk milləti üçün sadalanır: gözəl, sevimli, şirin, ədəbli, sözündə möhkəm, sadə, igid, mərd.

Diqqəti bu da çəkir ki, örnək gətirilən şeirin tarixin dərinliyindən gəlməsi söylənir: «Bu şeirdə gəldiyi kimi». Uca Tanrı türklərdən ibarət ordusu olduğunu deyir, onu qəzəbi tutduğu xalqların üstünə qaldırdığını deyir. Bu sözlər də həmin şeir bəndi kimi tarixin dərinliyinə gedir, bu, Tanrının türkə hələ islamdan əvvəlki münasibətidir. Tanrı Atillanın sərkərdəliyi ilə bu ordusunu qəzəbinə gəlmiş Avropanın üstünə göndərmişdi. M. Kaşğarının məntiqi ilə müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş türk imperatorluqları Uca Tanrının imperiya xalqlarına qəzəbinin, türkə mərhəmətinin bəhrəsidir.

Açıq görünür ki, M. Kaşğari təkcə alim, yalnız dilçi deyil, soydaşlarını qəhrəman keçmişinin üstündə qürurla durmağa, başqa mədəniyyətlərin içərisində əriməməyə, istiqlalını qurmağa və qorumağa haraylayan bir milliyyətçidir, bir siyasi xadimdir. Sözü, bu şəkildə, lüğətin vasitəsilə deməyin başqa üstünlüyü də var: elmi əsəri, hər hansı kitabı bir dəfə oxuyub kənara qoyursan, ancaq lüğət həmişə insanın üstündə olur - onu gündə açırsan, bir sözü arayanda başqasına da gözün dəyir. Bir sözlə, Kaşğarının əsəri lüğət-ensiklopediya tipində yarandığı üçün insanlarla daha fəal şəkildə ünsiyyətdə olur.

Mahmud Kaşğarının bu ensiklopedik «Divan»ı tarixi çəkisinə görə Orxon-Yenisey daş yazı abidələrinin çəkisinə bərabərdir.

Prof.Dr. Tofiq HACIYEV.

II CİLDƏ ÖNSÖZ

Mahmud Kaşğari «Divanü lüğət-it-türk»ü ərəblərə türkcə öyrətmək məqsədilə yazdığına görə, təbii olaraq, onların başa düşməsi üçün kitabı ərəb qrammatikası qaydalarına uyğun şəkildə qələmə almış və bu zaman ərəb terminlərindən istifadə etmişdir. Yazıda yalnız samitlərə və uzun saitlərə əsaslanan ərəb dilində qısa saitlər hərəkə vasitəsilə ifadə olunur. Bu isə türk sözlərinin yazılışı üçün ciddi çətinlik törədir. Məsələn, ərəb əlifbası ilə *yaşıl* sözü *يشل* $y+\{s+l$, *kapuğ*=qapı sözü *قُبُغ* $k+p+g$ şəklində yazılır, saitlər isə fəthə, kəsrə və zəmmə ilə hərəkələri ki, bunlar qısa $a/\ə$, e , $u/\ü$, $o/\ö$, i/i hərflərini əvəz edirlər. Bu zaman sözün tərkibində a yoxsa $\ə$, yaxud e səsinin, u yoxsa $\ü$, yaxud o yoxsa $\ö$ və ya i yoxsa i olduğunu müəyyənləşdirmək də xeyli çətinləşir.

«Divanü lüğət-it-türk»də sözlərin yazılışı zamanı ərəb əlifbasında uzun a , uzun u , uzun i bildiren əlif, vav və ye -dən də istifadə edilmişdir. Bəzi nəşirlər, o cümlədən Robert Dankoffla Ceyms Kelli və Seçkin Ördi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «Divan»dakı sözlərin transkripsiyası zamanı türkcə «uzun» hərfləri ayrıca işarələmişlər. Məlum olduğu kimi, *yığaç*=ağac sözünü ərəb əlifbası ilə həm əlifsiz və ye -siz $y+\{g+\{ç$ *يغچ*, həm əliflə, ancaq ye -siz $y+\{g+a+\{ç$ *يغچا*», hətta həm əliflə, həm də ye ilə $y+i+\{g+a+\{ç$ *يغچا* şəklində yazmaq mümkündür. Onda belə çıxır ki, əliflə və ye ilə yazılan *yığaç* sözündəki saitlər uzun, əlifsiz və ye -siz yazılan *yığaç*dakılar isə qısa tələffüz edilməlidir. Türklər ərəb əlifbasına fikir vermədən öz dillərində adi qaydada danışmışlar.

A, ə, e, ı, i, o, ö, u və ü səsləri ilə başlayan türk sözləri məcburi olaraq əlifin iştirakı ilə yazılır, i və ı ilə bitən sözlərin sonunda isə mütləq ye olur. Həmin məntiqə görə, *al, ər, el, it, iş, ol, öz, us, üç* sözlərinin ilk hərfləri, *kaldı, küldi* sözlərinin son hərfləri uzundur. Bəs vav vasitəsilə yazılan *va=vay, tavar=mal, əv=ev* sözünü necə etməli? Burada vav sait deyil, samitdir, bəs onu necə uzatmalı?

Mahmud Kaşğari türk sözlərinin ərəb əlifbası ilə yazılışı zamanı onların bir neçə variantı olduğunu vurğulamış, müvafiq nümunələr vermiş, ancaq türk dilində uzun saitlərin mövcudluğu barədə xüsusi olaraq heç nə deməmişdir. O, «Divan»ın bəzi yerlərində «uzun tələffüz edilən incə səslə sözlər» ifadəsini işlətməmişdir ki, bu da əsasən ö və ü səslərini nəzərə çarpdırmaq məqsədi daşıyır. Eləcə də bəzi sözlərin qarşısında mötərizədə verilən «qalın əliflə», «incə əliflə» kimi qeydlər ərəb əlifbası ilə eyni şəkildə yazılan *at* və *ət* tipli sözləri bir-birindən fərqləndirmək naminə işlədilmişdir. Düzdür, Mahmud Kaşğari bəzi sözləri qoşa əliflə, qoşa vavla yazmışdır, lakin bunlar da eyni cür tələffüz olunan sözləri ayırd etmək məqsədi daşımışdır. Məsələn: *aaç=ac* (yəni ac adam) və *aç* (bir şeyi *aç*), *oot=od* və *ot* (*ot-ələf*). Burada zərurətlə yanaşı ərəb dilinin imlasına özənmək, məcburiyyət qarşısında qalaraq imlanı bir qədər ərəbləşdirmək də vardır. Tədqiqatçılar isə sözlərin zahiri görünüşünə və ərəb imlasının qaydalarına baxaraq oradakı saitləri uzun hesab etmişlər.

Mahmud Kaşğari türk dili üçün həm imlada, həm də tələffüzdə qısalıq daha doğru olduğunu vurğulamışdır. Məsələn, o, *B i r* maddəsində belə yazmışdır:

«*B i r* : sayda bir. «*بیر یرماق* bir yarmak=bir pul». Bu söz mənqus qisminə daxil edilərək [uzun i ilə] *بیر* bir şəkildə də yazıla bilər. Bunun bənzərləri çoxdur, lakin türk dilində doğru olan tələffüzdə qısa və məxrəcdə sərt olandır».

Görkəmli dilçi, İstanbul Universitetinin professoru Məcdut Mansuroğlu (1910-1960) orta türk dövrünə aid «Divanü lüğət-it-türk», «Qutadğu Bilig», «Ətabət ül-həqaiq» və «Əshab ül-kəhf» kimi dörd mühüm əsərin fonetikasi, morfolojiyası və sintaksisi barədə «Qaraxanlıca» adını verdiyi yığcam, lakin çox sanbalh bir tədqiqat işi yazmışdır³. Alim bu əsərində orta türk dövründə, o sıradan qaraxanlıca, yəni xaqaniyyə türkcəsində uzun vokallar problemini belə izah etmişdir: «Türkcədə uzun ünlü məsələsinin Mahmud Kaşğari lüğətinə baxaraq böyük ölçüdə həll edildiyini qəbul etmək çətindir, çünki eyni vokal uzunluqları qaraxanlıcanın digər əsərlərində də vardır. Bu ədəbi şivənin geri qalan mətnləri üçün bu məsələ haqqında qolay və etirazsız qərar qəbul edilə bilməz, çünki digər bütün yazılı abidələrdə ünlü hərflər demək olar ki, yazılmamışdır. Buna görə də bu məsələnin dərinəndən araşdırılmasını gözəlmək vacibdir. Bu baxımdan bu araşdırmada (-öz əsərində-R.Ə.) qaraxanlıcanın uzun ünlüləri göz önünə alınmamışdır»⁴.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, «Divanü lüğət-it-türk»lə eyni dövrdə və eyni ləhcədə (xaqaniyyə) yazılan ünlü «Qutadğu Bilig» poemasının elmi-tənqidi mətnini hazırlayan R.R.Aratın istifadə etdiyi «Türk elmi transkripsiya qılavuzu»nda uzun vokallar ümumən yoxdur⁵. Halbuki ərəz vəznə ilə qələmə alınmış poemada bəhrin, təqtinin və qafiyənin tələbinə görə türk sözlərindəki saitlərin məcburi uzanması (imaləsi) addım-başı müşahidə olunur.

Professor Tələt Təkin türk dillərində ilkin uzanmadan bəhs edən kitabında⁶ «Divan»dakı saitlərin uzunluq məsələsini müfəssəl təhlil et-

³ Məcdut Mansuroğlu. Das Karachanidische. Philologiae Turcicae Fundamenta. I. Viesbaden, 1959, s. 87-112; türkcəsi üçün bax: Məcdut Mansuroğlu. Karahanlıca. Tarihi Türk Şiveleri. Ankara, 1998, s. 133-171.

⁴ Məcdut Mansuroğlu. Karahanlıca. Tarihi Türk Şiveleri. Ankara, 1998, s. 137.

⁵ R.R.Arat. Kutadğu Bilig. I. Metin. Giriş, s. XLV.

⁶ Talat Tekin. Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler. Ankara, TDAD, 1995, s.97-114.

miş və bu nəticəyə gəlmişdir ki, ilkin uzanma bu əsərdə də özünü göstərir. Lakin ədalət naminə onu da qeyd etmişdir ki, Mahmud Kaşğari orfoqrafiya sahəsində bəzən ərəb imlasının təsiri altında qalmışdır.

Azərbaycan dili də uzun saıtların işlənmədiyi türk dillərindəndir. Məsələn, professor Ağamusa Axundov belə hesab edir ki, dillimizdəki ilkin uzanma yalnız alınma sözlərə aiddir⁷. Professor Elbrus Əzizovun fikrincə, saıtların ilkin uzanması hadisəsi oğuz dilləri içərisində yalnız türkmən dili üçün səciyyəvidir⁸. Türk dillərində uzun saıtlar tezisimi ciddi şəkildə müdafiə edən tanınmış mütəxəssislərdən V.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva müvafiq misalları ancaq yacut və türkmən dillərindən gətirmişlər⁹. Bütün bunlardan dolayı «Divan»da türkcə uzun saıtlar məsələsini qeyd-şərtsiz qəbul etmək mümkün deyildir. Ən azı hələlik.

«Divanü lüğət-it-türk»də iki, üç, dörd, beş, altı, nəhayət, yeddi hərfli sözlər deyərəkən sözlərdəki türkcə səslərin həqiqi sayı deyil, yalnız həmin sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılışı zamanı neçə hərfin iştirak etdiyi nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, beş hərfli sözlər bölməsində təqdim olunan قشغلق k+ş+ğ+l+k sözündə faktiki olaraq səkkiz hərf (kaşğalak), altı hərfli تزلدُرک t+z+l+d+r+k sözündə on hərf (tizildürük), yeddi hərfli (əslində səkkiz hərfli) زرغنجمود z+r+ğ+n+ç+m+d sözündə isə on hərf (zarğünçmud) vardır.

Qrammatik qaydalar da ərəb dilçiliyinə xas olan şəkildə işlənməmişdir. Məsələn, «Divan»da *içdi* fe'linin *iç* kökündən və *-di* keçmiş zaman şəkilçisindən ibarət olduğunu bildirən Mahmud Kaşğari bu sözün kökü ilə şəkilçisi arasına *-ş* (*iç+iş+di*), *-r* (*iç+ür+di*), *-s* (*iç+sə+di*), *-l* (*iç+il+di*), *-r+ş* (*iç+rü+ş+di*), *-r+t* (*iç+ür+t+ti*) *-t+r* (*iç+*

tü+r+di) suffikslərinin artırılmasını, *iç+ıgşək*, *iç+miş*, *iç+mək* və digər formaları izah edərkən ərəb qrammatika anlayışını rəhbər tutmuşdur. O, türkcənin isimlərini və fe'llərini hər növ hərəkəsi ilə birlikdə ərəb dilinin bablar (fe'l, fə'ul, fə'lal, fə'lan, fə'alləl, fə'əllan, fə'ənli, fə'lən-di, müfa'ələt və sair) qəlibinə oturtmuş, həmin sözlərin misal, mənqus, günnəli qismlərini də müfəssəl şəkildə göstərmişdir.

Məşhur ərəb dili mütəxəssisi Bəsim Atalay «Divan» müəllifinin bu zəhmətini yüksək dəyərləndirməklə birlikdə hər şeyi samitlərin üzərində quran ərəb qrammatikasma qarşı etirazını belə ifadə etmişdir: «Bütün bu uzun-uzadıya söylənən şeylər türkcəmizi ərəbcəyə bənzətmək qeyrətindən irəli gəlmişdir. Ərəbcə hərfin yazılışına görə uydurulan bu qaydaların bugünkü yazımızda heç bir dəyəri və yeri yoxdur». Ancaq təəssüf ki, başqa şəkildə izahat nə o dövrdə, nə də indi mümkün deyildir. Çünki bunu ərəb dilinin təbiəti tələb edir.

Bir sözlə, ərəb əlifbasını bilməyən oxucuların əsərin məzmununu anlamaqda çətinlik çəkəcəyini nəzərə alaraq biz mötərizə içində ayrı-ayrı şəkilçilərin bu günkü variantını, mətnaltı qeydlərdə isə ən mühüm termin və anlayışların izahını verdik.

«Divanü lüğət-it-türk»ün II cildi salim fe'llərə və müzaəf isimlərlə müzaəf fe'llərə həsr olunmuşdur. Bu terminlər Azərbaycan dilçiliyinə xas olmadığı, işlədilmədiyi və anlaşılmadığı üçün onları bir qədər izah etməyə ehtiyac vardır.

Ərəb qrammatikasında bir fe'lin üç hərfi də samitlərdən ibarətdirsə (məsələn, دخل dxl = dəxələ, daxil olmaq), ona səhih və ya salim (sağlam) fe'l deyilir. Salim fe'llərdə bir hərfin yan-yana gəlməməsi, yəni tək-

⁷ A.A.Axundov. Müasir Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı, ADU, 1973, s.71.

⁸ E.Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, BDU nəşri, 1999, s.278.

⁹ Б.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., Наука, 1986, с.8-24; В.А.Серебренников, Н.З.Насиёва. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Bakı, Səda, 2002, s.13-33.

rarlanmaması da şərtidir. Fe'ldə hərfərdən biri əlif, vav, yaxud ye-dirsə, o, mənqus (naqis) fe'l adlanır.

«Divan»ın bu cildində iki, üç, dörd, beş və altı hərfli sağlam və naqis fe'llər və onların şəkilləri (müştərək, təsirli, təsirsiz fe'llər, hal və hərəkətin davamlılıq dərəcəsini göstərən fe'llər, ismi-fail, ismi-məful, ismi-məkan, ismi-zaman, ismi-alət, əmri-hazır, əmri-qaib formaları, inkarlıq anlayışı, fe'li sifət, fe'li bağlama, məsdər, keçmiş və gələcək zaman və s. və i.a.) təsvir edilmişdir.

Müzaəf termini ilə ərəb dilçiliyində bir sözdə eyni cinsdən iki hərfin yan-yana gəlməsi və bu zaman birinci hərfin sükunlu, ikinci hərfin hərəkəli olması nəzərdə tutulur. Məsələn, «tuttu», «sattı» tipli fe'llər və «şiş», «tat», «kök», «yürkək» tipli isimlər. Bu axırıncı sözlər yalnız ərəb əlifbası ilə yazılarkən (ş+ş=şiş شش, t+t=tat تت, k+k=kök كك, y+r+k+k=ürkək يركك və s.) onlarda vizual olaraq yan-yana gələn iki həmcins hərf müşahidə edilir.

Mahmud Kaşğari müzaəflə bağlı yazmışdır: «Türk dilində birbaşa müzaəf olan sözlər azdır. Ancaq əgər sözün kökündə t hərfi varsa və ona keçmiş zaman şəkilçisi olan d hərfi artırılırsa, o zaman fe'l müzaəf olur, [d assimilyasiya olub t-yə keçir] və hərfdə şəddə bu şəkildə meydana çıxır. Biz belə olana müzaəf deyirik. Müzare və məsdərdə d hərfi düşdüynə görə onlarda müzaəflik yoxdur. Ümumən, [türkədə] bir hərfi iki dəfə təkrarlanan sözlər olduqca azdır».

Təbii ki, Mahmud Kaşğari burada misal, mənqus, günnəli, matvi qismləri ayrıca başlıqlar altında vermiş, müzaəf fe'llərin müzare və məsdərlərini, təsirli və təsirsiz formalarını göstərmişdir.

Məsələnin bir qədər də aydınlaşması üçün biz salim fe'llər və salim isimlər kitabının quruluşunu izah edək.

İsimlərdə vəziyyət qismən sadədir: əvvəlcə iki, sonra üç, dörd, beş, altı və yeddi hərfli isimlər sıralanır. Məsələn, üç hərfli isimlərdə fe'l, fu'l, fi'l bablarına uyğun gələn sözlər seçilərək verilir: *bart*, *burt*, *bert*. Yəni üç hərfliyədə fə'əl, fə'ul, fə'il babları üzrə *bakış*, *buluş*, *biliş* tipli sözlər, sonra fa'il, daha sonra fə'li və sair bablar üzrə sözlər sıralanır. Dörd və daha çox hərfli sözlərdə də vəziyyət eyni şəkildə davam edir. Sadəcə olaraq orada bəsit bəbiərdən daha mürəkkəb bablara keçilir. Burada bizə qəribə görünən şey isimlərin hərf artımına görə ardıcıl düzülməsi deyil, ayrı-ayrı bablar qrupunda birləşdirilməsidir. Bu, ərəb qrammatikasının tələbinə görədir, hər söz onu təşkil edən hərflərin sayına görə bu və ya digər qəlibə girməli, yəni babla ifadə olunmalıdır.

Səlim fe'llərə gəlinə, bunlar iki hərfli sözlər bölməsi ilə başlayır. Burada -dı, -di xəbər şəkilçisi nəzərə alınmadan *kaçdı* (ərəb əlifbası ilə k+ç və +dı) modeli üzrə əvvəlcə baş sözlər (*kaçdı*), sonra onlara dair illüstrativ material - ifadələr və ya cümlələr (*ər kaçdı*), atalar sözləri, yaxud məsəllər, bəzən də beyt və ya bəndlər verilir. Maddə həmin fe'lin müzaresi (*kaçar*) və məsdəri ilə (*kaçmak*) tamamlanır.

Daha sonra eyni proses üç hərfli (*kaçurdu*, *kaçıştı*, *kaçıldı*, *kaçındı*), dörd hərfli (*kaçturdu*, *kaçruşdı*), beş hərfli (sözün özü verilməsə də, *-mısndı* şəkilçisi ilə *kaçmısndı*) və altı hərfli (bu sözün altı hərfli variantı yoxdur, ona görə də başqa misal göstərək: *hoğmaklandı*) sözlər üzrə davam etdirilir, müəllifin öz mülahizəsinə görə müvafiq yerlərdə qrammatik izahatlar verilir.

Ərəb dilinin qaydalarına uyğun şəkildə mənqus, müzaəf, günnəli, ortası sükunlu və sair sözlər qrupu ayrı yarımbaşlıqlar altında toplanır. Təbii ki, bu zaman bütün sözlər ərəb əlifbasının sırasına müvafiq olaraq düzülür, hətta hərəkətlər arasında öncəlik (məsələn, *kərdi-kördi-kirdi*) prinsipi gözlənilir. Eyni qayda isimlər üçün də tətbiq olunur.

Burada bir cəhəti xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, o dövrün türkcə yazı və imla qaydalarına görə əlif indikindən fərqli olaraq əsasən ə, fəthə isə a kimi oxunur. Mətnşünaslar və ərəb əlifbasını bilən oxucularımız sonradan tərsinə çevrilmiş bu mühüm cəhəti mütləq nəzərə almalıdırlar.

* * *

«Divanü lüğət-it-türk»ün dilini, əsasən də əsərdəki oğuz leksikasını Azərbaycan dili ilə, xüsusən də dövr etibarilə «Divan»a yaxın olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un dili ilə müqayisə etdikdə maraqlı nəticələrlə qarşılaşırıq.

«Divan»da orta hesabla 8.666 baş söz (Karl Brokkelmann nəşrində 7.993, Bəsim Atalay nəşrində 8.783, Salih Mütəllibov nəşrində isə 9.222 söz) işləndiyini qəbul etsək, bu, «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı 2.470 sözdən 3,5 dəfə çoxdur. Biz hesablanması texniki baxımdan daha asan olduğu üçün Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərin nəşrindəki sözləri tək-tək sayaraq orada cəmi 7.023 baş söz (maddə) olduğunu təsbit etdik. Ayrı-ayrı hərflər üzrə sözlərin sayını da hesabladıq. Bu sahədə bizim əldə etdiyimiz rəqəmlərlə mərhum professor Əbdüləzəl Dəmirçizadənin «Kitabi-Dədə Qorqud» üzrə verdiyi rəqəmlərin¹⁰ bir neçəsini tutuşdurduqda aşağıdakı mənzərə yaranır.

Bu iki abidədə x səsi ilə başlayan sözlərin sayı təxminən bərabərdir: «Divan»da 19 söz, «Kitabi-Dədə Qorqud»da 20 söz işlənmişdir.

«Divan»da c ilə başlayan 6 söz, «Dədə Qorqud»da isə 30 söz var.

H səsi ilə «Divanü lüğət-it-türk»də cəmi 4 söz olduğu halda, «Kitabi-Dədə Qorqud»da bundan 9 dəfə çox - 38 söz mövcuddur.

«Divan»da v ilə başlayan 2 sözə qarşı 9 «Kitabi-Dədə Qorqud»da 18 söz işlənmişdir ki, burada da nisbət 1:9 şəklindədir.

¹⁰ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1999, s. 111.

«Divanü lüğət-it-türk»də heç bir sözün kökündə qoşa səssizə rastlanmır, yəni türkcə sözlərdə geminasiya hadisəsi müşahidə olunmur, *sakal, səkiz, tokuz* kimi sözlər bir samitlə yazılır.

Bu iki abidənin heç birində j ilə və ğ ilə başlayan söz yoxdur.

«Divan»dakı bəzi sözlər ğ hərfi ilə bitir, bu hərflər əvvəllər klassik Azərbaycan dilində də mövcud olmuş, sonra isə tarixi inkişaf nəticəsində düşmüşdür. Məsələn: *sarığ* (sarı), *kapığ* (qapı), *uluğ* (ulu) kimi.

Bir qrup söz dilimizdə y-siz, əsasən u, ı, ı ilə, «Divanü lüğət-it-türk»də isə y səsi ilə başlanır, üstəlik, çox zaman bu hərfdən sonra gələn saitlər qalınlaşır. Məsələn: *yılan* (ilan), *yıl* (il), *yulduz* (ulduz), *yıp* (ip), *yigit* (igid), *yüz* (üz, çöhrə).

Karhıq və cingiltiilik sahəsində xeyli fərqlər müşahidə olunur. Bəzi sözlərdəki cingilti d səsi kar t ilə, g səsi k ilə əvəzləmir. Məsələn: *duz* yerinə *tuz*, *daş* əvəzinə *taş*, *ad* yerinə *at*, *od* yerinə *ot*, *göz* yerinə *köz*, *düz* yerinə *tüz*, *gör* (bax) əvəzinə *kör*, *gəlmək* yerinə *kəlmək* deyilir və yazılır.

«Qutadğu Bilig»də olduğu kimi, «Divan»dakı dılarxası kipləşən qalın ka səsi müasir dilimizdə əsasən q səsi ilə ifadə edilir. Bunlara misal olaraq *katığ=qatı*, *kol=qol*, *kozı=quzu*, *kulğak=qulaq*, *karğa=qarğa*, *ak=ağ*, *kuzğun=quzğun*, *kara=qara* kimi sözləri göstərmək olar.

«Divanü lüğət-it-türk»də intensiv işlənən *ok, çok, akın yaka, yakın*, tipli sözlərdə hizim hazırda istifadə etdiyimiz x səsini bir qayda olaraq qalın k əvəz edir. Bu tipli sözlər klassik Azərbaycan türkcəsində, hətta XX əsrin 30-40-cı illərinə qədər dilimizdə məhz q vasitəsilə ifadə olunmuşdur¹¹.

Dilimizdəki bir qrup söz «Divan»da artıq daxili hecaya malikdir. Məsələn: *yorğan/yoğurğan*, *kursak/kuruğsak*, *yapraq/yapurgak* (yəni *yarpaq*) və i. a. Bu vəziyyət orta türk dövrü üçün səciyyəvidir.

¹¹ T.İ.Hacıyev, K.N.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, Maarif, 1983, s. 48.

Çağdaş Azərbaycan dilində hərəkətin davamlılığını ifadə edən və məna etibarilə bir-birindən fərqlənən *ağlayan* və *ağlaşan* tipli sözlər «Divanü lüğət-it-türk»də yalnız *-ğan* variantı ilə işlənir: *barğan*, *alğan*.

«Divan»ın oğuz leksikasına aid olan sözlərin bir qismi bu gün bizim üçün arxaik olsa da, oxucuda müəyyən assosiasiya yaradaraq təxminən anlaşılır. Məsələn: *alp* (bahadır), *bitik* (yazı, məktub), *bilə*, *birlə* (yəni birlikdə, ilə, bərabər), *bolmaq* (olmaq), *bilgə* (alim, bilici) və s.

Nitq hissələrindən isim, isifət, say, əvəzlik və fe'llərin böyük əksəriyyəti qrammatik quruluşuna görə «Divanü lüğət-it-türk»də və müasir Azərbaycan dilində bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Burada məsələyə Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası prizmasından yanaşdıqda, fərqli cəhətlərin daha da azaldığına şahid oluruq.

«Divanü lüğət-it-türk»ün leksikası ilə klassik ədəbiyyatımızın və yazılı abidələrimizin dilinin müqayisəsi bir çox eynilikləri üzə çıxarır. Məsələn, «Kitabi-Dədə Qorqud»da *tuğ*, *yağı*, *güz* (payız), *ərdəm*, *ətük* (ayaqqabı), *əsrük* (sərxoş), *bayat*, *tümən*, *yoğurt*, *buğra*, *sunqkur*, *eygü* (yaxşı), *ərən*, *alp*, *kutlu*, *yund* (at) kimi ortaq sözlər çoxdur, hətta saysız-hesabsızdır¹².

XIII əsr Azərbaycan şairi İzzəddin Həsənoğlunun leksikonunda *anun* (onun), *yüz* (sifət, çöhrə, üz), *yürək* sözlərinə rast gəlirik¹³.

Qazi Bürhanəddinin işlətdiyi *taş*, *yayaq* (piyada), *kibi* (kimi), *qaçan* (haçan), *tur* (dur) kimi sözlər «Divanü lüğət-it-türk»ün leksikası ilə müştərəkdir¹⁴.

Ən mühüm və irihəcmli abidələrimizdən olan «Dastani-Əhməd Hərami»də isə *dəlim* (təlim,-çoxlu, çox), *cav* (çav, ad, san), *öküş* (saysız-

¹² T.Hacıyev, İ.Məmmədov. «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. «Kitabi-Dədə Qorqud» ensiklopediyası. Bakı, 2000, I c., s. 113-214.

¹³ XIII-XIV əsrlər Azərbaycan şəri. Bakı, Elm, 1984, s. 24.

¹⁴ Yenə orada, s. 26-34.

hesabsız), *ög* (ağıl), *uçmaq* (cənnət) kimi sözlərə, *qapıdan taşra baxdı* (qapıdan dışarı baxdı), *ulu-küçü am qamusu bildi* (böyük-küçük hamı bunu bildi), *oxudu, ulularını gətirdi* (çağırdı, başçılarını gətirdi) kimi ifadə və misralara rast gəlirik ki, bunlar bu və ya digər formada «Divanü lüğət-it-türk»də də mövcuddur¹⁵.

Cahanşah Həqiqinin (1397-1467) leksikonunda *yüz* və *anın* kimi bir neçə söz dışında «Divan»la səsleşən sözlər çox az olduğu halda, Yusif Məddahm «Vərqa və Gülşah» əsərində *görlü yüz*, *aydır*, *iləri*, *yavuz*, *kimsənəm yoqdürür*, *ər kibi ər* söz və ifadələri sıx-sıx işlənir¹⁶.

Klassik şairlərimizdən Kişvərinin yaradıcılığında da əski türkcə kəlmələrin çoxluğu diqqəti cəlb edir¹⁷. *Bitik*, *oq*, *yılan*, *boldum* (oldum), *sarığ* (sarı), *sizni* (sizi), *yigit* (igid), *xanda* (harada), *köp* (çox) sözlərini bunlara misal göstərmək olar.

İmadəddin Nəsiminin dilində də «Divan»la eyni olan sözlər hədsiz dərəcədə çoxdur. Onun qəzəllərində *uçmaq*, *damu*, *bağır*, *yavuz*, *oq*, *kibi*, *munda*, *tanıq*, *davar*, *küşi* kimi sözlər gen-bol işlədilmişdir¹⁸.

Azərbaycan dilinə şüurlu münasibət bəsləyən hökmdar-şair Şah İsmayıl Xətəinin dilində işlənən *us* (ağıl), *tamu* (cəhənnəm), *qutlu* (xoşbəxt), *pitik* (bitik, məktub), *keyik* (maral), *boldum* (oldum), *fələknin* (fələyin), *söznü*, *göznü*, *dilimni*, *evinmi* kimi sözlər «Divan» leksikası ilə üst-üstə düşür. Ə.Dəmirçizadənin fikrincə, bunlar uyğur və cağatay dillərinə məxsus olan əlamətlərdir və dahi Əlişir Nəvainin əsərlərinin təsiri ilə işlədilmişdir¹⁹. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu leksik vahidlər uyğur-caya və cağataycaya məhz xaqaniyyə türkcəsindən keçmişdir.

¹⁵ Yenə orada, s. 108-147.

¹⁶ Yenə orada, s. 148-204; s. 243-256.

¹⁷ Yenə orada, s. 301-352.

¹⁸ C.Qəhrəmanov. Nəsimi əsərlərinin tənqidi mətninin tərtibi. Nəsimi. Əsərləri, Bakı, 1973, I c., s. 25-29.

¹⁹ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1999, s. 174.

Füzulinin dilində ərəb-fars tərkibləri həddən artıq çox olsa da, onun poetik leksikonunda «Divan»la eyni olan sözlər də az deyil. Hazırda ədəbi dilimizdə *h* ilə tələffüz olunan *qamu*, *qanda*, *qansu*, *qaçan*, eləcə də *qayğu*, *ağu*, *uyğu*, *bağır*, *yey*, *dışrə* (dışarı) kimi sözlər dahi şairin dilində kifayət qədərdir²⁰.

Daha sonralar yaşayıb-yaratmış məşhur Azərbaycan şairi Məsihinin (1580-1656) «Vərqa və Gülşa» poemasının dilində «Divan»ın lüğət tərkibi ilə müştərək olan xeyli söz var. Məsələn: *Sekəndər* (Səkəntir, Zühal, Saturn), *yüz*, *urmaq*, *yeg*, *dürür* (-dır, -dir, -dur, -dür), *qamu*, *bağır*, *qanda* (harada), *qanı* (hanı), *məndin* (məndən), *dün-gün* (gecə-gündüz), *sunmaq*²¹ (təqdim etmək) və s.

XIX əsr poeziyamızın görkəmli nümayəndəsi Qasım bəy Zakirin dilində də *qamu* (hamı) sözünə rast gəlmək mümkündür. Şair şeirlərinin birində aşağıdakı misralara yer vermişdir:²²

Rövşəndi *qamu* aləmə, zatımda xudavənd

Xəlq eyləməyib mu qədəri hiyləvü təzvir.

Eynən «Qutadğu Bilig»də olduğu kimi, «Divan»da işlənən bəzi söz və ifadələrə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında da rast gəlmək mümkündür. Nağıllarımızda və dastanlarımızda, atalar sözləri və mərasim nəğmələrimizdəki bu sözlər əksər hallarda arxaikləşmiş və ya daşlaşmış sözlərdir. Məsələn, ilanlara qarşı oxunan ovsunda *tulsaq* ifadəsi «Divan»dakı, eləcə də «Qutadğu Bilig»dəki mənası ilə «dul ilə evlənən» deməkdir. Yaxud *aydan arı*, *sudan duru* idiomunun tərkibindəki *arı* və *duru* sözləri «Divanü lüğət-it-türk»də *arığ* və *turuğ* şəklindədir. *Ağır* sözü isə «Divan»da və şifahi xalq ədəbiyyatımızda həm mötəbər (ağır oğuz bəyi), həm möhtəşəm (ağır oğuz elləri), həm də əziz

²⁰ Füzuli. Əsərləri. Bakı, Azərnaşr, 1958, s. 21-307.

²¹ Məsihi. Vərqa və Gülşa. Bakı, Azərnaşr, 1977, 228 s.

²² Qasım bəy Zakir. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1984, s. 76.

və hörmətli tutmaq (ağırlamaq) mənasında işlədilmişdir. «Ulu sözünə baxmayan ulaya-ulaya qalar» atalar sözündəki *ulu* «Divan»da *uluğ* şəklində keçir və hər ikisi eyni mənam ifadə edir.

Müasir Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində elə sözlər var ki, onlar «Divan»m lüğət tərkibində mövcuddur. Məsələn, Amasiya şivəsində (Qərbi Azərbaycan) ac adama «bir şey ye, ürəyində *qut* olsun», oğlan doğulanda «oğlan ayağı *qutlu* olar», «heyrət etdim, mat qaldım» mənasında «matım-*qutum* qurudu», keyfiyyətsiz şeyə isə «nə *törəli* şeydir ki» deyilirdi. Yenə həmin şivədə qaramal yerinə *davar*, əla yerinə *epeyicə* sözü işlədilirdi.

Digər dialekt və şivələrimizdə «Divan» leksikası ilə səsleşən digər sözlər çox vaxt həm şəkildə, həm də məzmunca, bəzən isə yalnız şəkildə eyni olur. Məsələn, Qazax dialektimizdə işlənən *əsrük* (sərxoş) sözü «Divanü lüğət-it-türk» dövründəki mənasını hifz edir²³. Belə misalların sayını artırmaq mümkündür.

«Divan»ın II cildinin təxminən dördüdə biri çox vacib qrammatik izahatlardan, qaydalardan və nəzəri mülahizələrdən ibarətdir. Xüsusilə katabın əvvəhdə verilən təxminən 30 səhifəlik irihəcmli qrammatik oçerk öz dərin elmi dəyərinə görə diqqəti cəlb edir. Bu oçerk dahi dilçi Mahmud Kaşğarinin elmi təfəkkürünün dərinliyini, ilk türk qrammatisti olaraq onun orijinallığını bütün ehtişamı ilə gözlər önünə sərir. Heç də əbəs deyildir ki, orada təsbit edilən prinsip və qaydaların böyük əksəriyyəti öz elmi dəyərini və aktuallığını bu gün də qoruyub saxlayır, türk dillərinin inkişaf prosesində sıradan çıxan qismi isə tarixi qrammatika baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır. Mahmud Kaşğarinin klassik ərəb dilçiliyi üslubunda əski istilahlarla qələmə aldığı bu izahatları və açıqlamaları səbrlə oxuduqda, bizim düz mötərizə içində və

²³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964, s. 221.

mətnaltı haşiyələrdə verdiyimiz qeydlərə diqqət yetirdikdə türk dilində təxminən min il bundan əvvəl işlənən isimlərin və fe'llərin təbiəti daha yaxşı anlaşılır.

Birinci cildə olduğu kimi, bu cildə də biz «Divan»ın başqa ölkələrdə və dillərdə çap olunmuş nəşrlərinə mühüm yer vermiş, bəzi mübahisəli məqamları tıtuşdurma yolu ilə aydınlaşdırmağa çalışmışıq. Bu zaman Bəsim Atalay nəşrini ixtisarla DLT (Divanü Lügat-it-Türk), 2005-ci ildə nəşr olunduğunu nəzərə alaraq Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər nəşrini DLT-2005, uyğur nəşrini qısaca TTD (Türki tıllar divanı), özbəkçə Salih Mütəllibov nəşrini TSD (Turkiy suzlar devoni, yəni Türk sözləri divanı; bu, Devonu luğotit turk əsərinin özbəkçə digər adıdır), farsca Hüseyin Düzgün nəşrini د ل ت abbreviaturası ilə (yəni دیوان لغات الترك), çincə nəşrini isə DLT-Çin adı altında vermişik. Hər dəfə qeyddən və ya iqtibasdan sonra müvafiq nəşrin cildini və səhifəsini də göstərmişik.

«Divanü lüğat-it-türk»ün bu cildində də türk xalq fəlsəfəsinin və folklorunun parlaq nümunələri olan çoxlu atalar sözü, məsəl və deyimlər, bir-birindən gözəl poetik parçalar, mənalı bənd və beytlər, xeyli tarixi və etnoqrafik məlumat verilmişdir.

Tanrı türkü qorusun!

Ramiz ƏSKƏR.

30 avqust 2005-ci il, Bakı.

DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK

II CİLD

(mətn)

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

SALİMDƏN FE'LLƏR KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

تَبَدَى T a p d ı: «قُل تَنْقِرِي كَا تَبَدَى kul tənqriğə tapdı = qul tanrıya tapındı, səcdə etdi».

تَبَدَى T a p d ı: «أَلْ خَانِقَا تَبَدَى ol xanka tapdı = o, xana xidmət etdi». Başqası da belədir.

تَبَدَى T a p d ı: «أَلْ نَانَقْنَى تَبَدَى ol nənqni tapdı = o, itən şeyi tapdı», (تَبَار- تَبَار). تَبَارَق tapar – tapmaq).

تَبَدَى T ə p d i: «أَلْ قَلْن تَبَدَى ol kulın təpdi = o, qulunu ayağı ilə döydü, təpiklədi», (تَبَار- تَبَار təpər – təpmək).

جَبَدَى Ç a p d ı: «أَرْ سَفْدَا جَبَدَى ər suwda çapdı = adam suda üzdü».

جَبَدَى Ç a p d ı: «أَلْ أْتَى جَبَدَى ol atnı çıbık birlə çapdı = o, atını çubuqla yavaşca vurdu, çarpdı».

جَبَدَى Ç a p d ı: «جُمُقُ تَت بَيْنِن جَبَدَى çomak tat boynın çapdı = müsəlman kafirin boynunu vurdu». Uyğurca.

جَبَدَى Ç a p d ı: «أَرْ أْفِن جَبَدَى ər əwim çapdı = adam evini təmiz gillə suvadı», (جَبَار- جَبَار çapar – çapmaq).

سَبَدَى S a p d ı: «يِيْجَى يِكْنَا سَبَدَى yiçi yignə sapdı = dərzi iynəni sapladı».

سَبَدَى S a p d ı: «أَلْ فُش فَتَيْن سَبَدَى ol kuş kanatın sapdı = o, quşun qanadını sarıdı».

سَبَدَى S a p d ı: bir şey öz cinsindən əskik qalsa və ya az olub başqa bir şeylə tamamlansa, yenə belə deyilir, (سَبَار- سَبَار sapar – sapmaq).

قَبْدَى K a p d ı: «ار تون قبدى ar ton kapdı = adam paltar qapdı». Başqa şey qapanda da belə deyilir. Yel paltarı və ya buna bənzər şeyləri uçursa, yenə belə deyilir, (قبار قېماق kapar-kapmak).

قَبْدَى K a p d ı: «أغلاغ بيل قبدى oğlanıq yel kapdı = oğlana yel dəydi», (uşağa cin yeli dəydi).

قَبْدَى K o p d ı: «ار يُقارو قبدى ar yoxarı kopdı = adam ayağa qalxdı».

قَبْدَى K o p d ı: «تُپی قبدى tüpi kopdı = fırtına qopdu».

قَبْدَى K o p d ı: «كُش قبدى kuş kopdı = quş uçdu». Başqası da belədir, (قبار قېماق kopar-kopmak).

بِجْدَى B ı ç d ı²⁴: «ار ات بجدى ar at bıçdı = adam ət doğradı, saqqaladı». Başqa şeyi kəsmək, doğramaq da belədir, (بجار بېماق bıçar – bıçmak).

سَجْتِم S a ç t ı m: «مَنْ يِبَار سَجْتِم mən yıpar saçtım = mən müşk saçdım».

سَجْدَى S a ç d ı: «أَلْ أَفْكَ سَوْفْ سَجْدَى ol əwgə su saçdı = adam evə su çilədi». Başqa şey saçmaq da belədir, (سَجْمَاق سَجَار saçar – saçmaq).

سِجْدَى S ı ç d ı: «ار سجدى ar sıçdı = adam ayaq yoluna çıxdı». Başqası da belədir, (سِجْمَاق سِجَار sıçar – sıçmaq).

قَجْدَى K a ç d ı: «ار قجدى ar kaçdı». Başqası da belədir, (قَجْمَاق كَجَار kaçar – kaçmaq).

قُجْدَى K o ç d ı²⁵: «أَلْ مَنِ قُجْدَى ol məni koçdı = o məni qucdı», (قُجَار قُجْمَاق koçar – koçmaq).

كَجْتَى K e ç t ı: «أَي كُون كجدى ay kün keçti = ay, gün keçdi».

كَجْتَى K e ç t ı: «أَر سَوْفْ كجدى ar suw keçti = adam suyu keçdi». Başqa şey keçəndə də belə deyilir.

²⁴ Baş sözlərdəki b-ləri bir qayda olaraq p ilə verən uyğurlar bu sözü «pıçdı» kimi oxumular (TTD, II tom, bet 3).

²⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü u ilə «kuçdı» şəkildə oxumuşlar (DLT-2005, s.54).

كَجْتَى K e ç t ı: «أَر كجدى ar keçti = adam dünyadan köçdü, öldü», (كَجَار كَجْمَاق keçər – keçmək).

كُجْتَى K ö ç t ı: «سُو كُجْتَى sü köçti = qoşun köçdü». Başqası da belədir, (كُجَار كُجْمَاق köçər – köçmək).

[Qayda]:

Sözlərin tələffüzünü şirinləşdirmək üçün keçmiş zamanı ifadə edən د [d=di] şəkilçisini sərt, qalm hecalı hərfərdə ت t kimi vermək daha doğrudur. Sərt hərfələr bunlardır: ب [p], ج [ç]²⁶, ق [ka] və ك [ke]. Digər hərfərdə keçmiş zamanı د [-di] şəkilçisi ilə vermək doğrudur, çünki bu daha gözəldir.

«Köçti» sözü bu şeir parçasında da işlənmişdir:

تُـلـا بـلـا كُـجـالـم

يَمـر سـنـن كُـجـالـم

تـر نـكـوك سـنـن اِـجـالـم

يُقـتـا يـغـى اُقـسـون

«Tünlə blə köçəlim,

Yamar suwın keçəlim,

Tərnqük suwın içəlim,

Yuwğa yağı uwulsun».

Gecə ikən köçəlim,

Yamar çayın keçəlim,

Bulaq suyu içəlim,

Yuxa yağı əzilsin.

²⁶ «Divan»un I cildinə yazdığımız önsözdə ərəb əlifbasındakı ب = b hərfinin o dövrdə türkcə yazıda əsasən p səsinə, ج = c-nin isə ç səsinə ifadə etdiyini göstərmişdik. Bunun əsas səbəbi odur ki, Mahmud Kaşğari kitabını ərəbcə yazdığına görə İranda və digər ölkələrdə spesifik yerli səsləri ifadə etmək üçün ərəb əlifbasına artırılan چ (ç, p, g, j) işarələrindən istifadə etməmişdir.

(Gecə vaxtı köçək, Yamar çayını keçək, bulağın lap gözündən su içək, zəif və aciz düşmənlə əlimizdə zəbun, didik-didik olsun).

بَرْدِي B a r d i: «أَلْ أَفْكَا بَرْدِي = o, evə vardı», (بَرْمَاق - barmak). Başqası da belədir.

بُرْدِي B ü r d i: «أَلْ يَنْجُقُ أَغْزَى بُرْدِي = o, torbanm ağzını büzdü». Tumanbağı və torba kimi şeyləri büzmək üçün də belə deyilir, (بُرْمَاق - bürər – bürmək).

بُورْدِي B u r d i: «يَبَارُ بُورْدِي = müşk qoxdu». Hər hansı gözəl ətirli şeyin qoxmasına da belə deyilir.

بُورْدِي B u r d i: «سُوفُ بُورْدِي = su buxarı yüksəldi, su buxarlandı». Başqası da belədir, (بُرْمَاق - burar – burmaq).

تُورْدِي T u r d i: «أَرُ يُقَارُو تُورْدِي = adam ayağa qalxdı».

تُورْدِي T u r d i: «تُمان تُورْدِي = duman, sis qopdu, duman, sis çıxdı», (تُرْمَاق - turur – turmaq).

تُورُ T u r u r: bu, muzare fe'lidir, keçmiş zamansız və məsdərsiz işlənilir, mənası «odur» deməkdir. «أَلْ تَاشُ تُورُ = ol taş turur» sözündə olduğu kimi, «o, daşdır» deməkdir. Və yenə «أَلْ فَشُ تُورُ = ol kuş turur» deyilir ki, «o, quşdur» deməkdir. Bu, bağlayıcıdır, ərəb dilində bunun qarşılığı «yaraşır – يَنْبَغِي» sözüdür. Bunun keçmiş zamanı və məsdəri yoxdur.

تُورْدِي T ü r d i: «أَلْ بَيْتُكَ تُورْدِي = o, kitab dürdü, dürmələdi». Başqası da belədir, (تُرْمَاق - türər – türmək).

سَرْدِي S ə r d i: «أَلْ سَرْدِي = o, səbr etdi, bir işdə səbr etdi», (سَرْمَاق - sərər – sərmək).

سُورْدِي S ü r d i: «أَلْ أَتُ سُورْدِي = o, at sürdü». Başqası da belədir.

سُورْدِي S ü r d i: «أَرُ إِيْغُ سُورْدِي = adam iti qovdu», (سُرْمَاق - sürür – sürmək). Başqası da belədir.

سُورْدِي S ü r d i: bəy bir adamı şəhərdən sürsə, sürgün etsə yenə belə deyilir.

فُورْدِي K u r d i: «خَانُ سُوْسِينُ فُورْدِي = xan qoşununu topladı».

فُورْدِي K u r d i: «خَانُ جُوجُ فُورْدِي = xan çuvaç kurdı = xan çadırını qurdu», (فُورْمَاق - furar – furmaq).

قُورْدِي K i r d i: «أَرُ يَبِيرُكُ قُورْدِي = adam yeri qazıdı». Başqası da belədir, (قُورْمَاق - qazar – qazmaq).

قُورْدِي K u r d i: «أَرُ يَا فُورْدِي = adam yay qurdu», (قُورْمَاق - kurar – kurmaq).

كُورْدِي K ə r d i: «أَرُ يَبُ كُورْدِي = adam ip gərdi». Başqası da belədir.

كُورْدِي K ə r d i: «بَغُ يَوْلُ كُورْدِي = bəy yolu bağladı». (Bu, bəyin düşməndən ehtiyat etdiyi zaman naməlum adamların bu yana keçməsinin qarşısını almaq və müşahidə aparmaq üçün pusquda adam oturtmasıdır).

كُورْدِي K ə r d i: «إِيْ تَ كُورْدِي = it hürdü». Karluqça. (كُورْمَاق - kərər – kərmək).

كُورْدِي K ö r d i: «أَلْ مَئِي كُورْدِي = o məni gördü», (كُورْمَاق - körər – körmək). Bu deyimdə də işlənməmişdir: «يُوزُكَا كُورْمَا = yüzgə körmə, ərdhəm tilə = üzə baxma, ərdəm dilə», (üzün rənginə, gözəlliyinə baxma, adamdan ədəb və ərdəm gözlə).

كُورْدِي K i r d i: «أَلْ أَفْكَا كُورْدِي = o, evə girdi». Başqası da belədir, (كُورْمَاق - kirür – kirmək).

بُورْدِي B e z d i: «أَرُ تُمْلِيْغِيْنُ بُورْدِي = adam soyuqdan bezdi, cana doydu». Başqası da belədir, (بُورْمَاق - bürər – bürmək).

بُزْدَى B o z d i: «ألف بُزْدَى ol əw bozdı = o, evi yıxdı». Başqası da belədir, (بُزَار- بُزْمَاق) bozar – bozmak).

تَزْدَى T ə z d i: «كَيْك تَزْدَى keyik təzdi = geyik qaçdı, təzdi». Başqası da belədir, (تَزَار- تَزْمَاق) təzər – təzmək).

تُزْدَى T ü z d i: «بِك ايلن تُزْدَى bəg elin tüzdi = bəy elini nizama saldı».

تُزْدَى T ü z d i: «ألف ييرك تُزْدَى ol yerig tüzdi = o, yeri düzəltdi, hamarladı». Başqası da belədir, (تُزَار- تُزْمَاق) tüzər – tüzmək).

تِزْدَى T i z d i: «ألف ينجوُ تِزْدَى ol yinçü tizdi = o, inci düzdü».

تِزْدَى T i z d i: bir şəxs söz düzdüyü, nəzm etdiyi zaman «ألف سوزُ تِزْدَى ol söz tizdi» deyilir, (تِزَار- تِزْمَاق) tizər- tizmək).

چِزْدَى Ç i j d i: «ألف يغرغ ات چِزْدَى yağırılığ at çıjdı = yağırı olan at minilmək istəndikdə qocundu, bədənini oynatdı». Belində yağırı olan hər bir heyvan yük vurmaq istəndiyi zaman belə edir, (چِزَار- چِزْمَاق) çijar – çijmak, iki məxrəc arasındakı ç j ilə).

چِزْدَى Ç ü j d i²⁷: «أراغت يپ چِزْدَى urağıt yip çüjdi = qadın ip çəkdi, uzatdı». İp və qoyun bağırsağı kimi çəkməklə uzadılan hər şey üçün belə deyilir, (چِزَار- چِزْمَاق) çüjər – çüjmək, iki məxrəc arasındakı ç j ilə).

سُزْدَى S ü z d i: «ألف سؤف سُزْدَى ol suw süzdi = o, su süzdü». Başqası da belədir, (سُزَار- سُزْمَاق) süzər – süzmək).

سِزْدَى S i z d i: «ياغ سِزْدَى yağ sızdı = yağ əridi». Başqası da belədir.

سِزْدَى S i z d i: «كُون سِزْدَى kün sızdı = günəşim ucu göründü».

سِزْدَى S i z d i: «سُكَل سِزْدَى sökəl sızdı = xəstə arıqladı, zəiflədi», (سِزَار- سِزْمَاق) sızar–sızmak²⁸.

كَزْدَى K a z d i: «أرق كَزْدَى ər arık kazdı=adam arx qazdı». Başqası da belədir.

كَزْدَى K a z d i: «ألف كَزْدَى at kazdı=atın tərsliyi tutdu, dartındı, dırnağı ilə yeri eşdi», (كَزَار- كَزْمَاق) kazar – kazmak).

كَزْدَى K ə z d i: «ألف ييرك كَزْدَى ol yerig kəzdi = o, yer üzünü dolaşdı, gəzdi», (كَزَار- كَزْمَاق) kəzər – kəzmək).

بَسْدَى B a s d i: «ألف بُرت بَسْدَى anı burt basdı = onu kabus, qarabasma basdı».

بَسْدَى B a s d i: «بِك ايل بَسْدَى bəg el basdı = bəy vilayəti basdı, sanki üstünə çökdü».

بَسْدَى B a s d i: «بِغنى بَسْدَى bəgni yağı basdı = bəyi yağı basdı, bəyo basqın elədi». Başqası da belədir.

بَسْدَى B a s d i: «ألف قيزغ بَسْدَى ər kızığ basdı=adam qızı basdı, qamarladı, üstünə çullandı».

بَسْدَى B a s d i: «ألف كيكنى بَسْدَى it keyikni basdı = it geyiki süpürlədi və yıxdı», (بَسَار- بَسْمَاق) basar – basmak).

بُسْدَى P ü s d i²⁹: «ألف قُلن بُسْدَى ər kulm püsdi = adam qulunu möhkəmcə, çox döydü», (بُسَار- بُسْمَاق) püsər – püsmək³⁰.

بُسْدَى P u s d i: «بِك يَغيفا بُسْدَى bəg yağıka pusdı=bəy düşməni gözləmək üçün pusqu qurdu», (بُسَار- بُسْمَاق) pusar – pusmak).

كُسْدَى K u s d i: «ألف كُسْدَى ər kusdı = adam qusdu». Başqası da belədir, (كُسَار- كُسْمَاق) kusar – kusmak).

²⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «bödsi», bundan sonrakı sözü isə «busdı» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.54).

³⁰ Bəsim Atalay bu sözü «büsdi püsdi» (DLT, II, s.10), Salih Mütəllibov «büsdi» (TSD, II tom, bet 18), uyğurlar (TTD, II tom, bet 13) və çinlilər «bödsi» (DLT-Çin, II cild, s.9) şəklində vermişlər. Hüseyn Düzgün «püsdi» (دل ت s.301), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «bödsi» (DLT-2005, s.202) kimi oxumuşlar. Məlumat üçün qeyd edək ki, Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər öz nəşrlərində baş sözlərin əvvəlində p hərfini ümumən işlətməmiş, onu b ilə vermişlər.

²⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü ö ilə «çöjdi» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s. 54). Uyğurca tərcümədə də eyni şəkildə verilmişdir (TTD, II tom, bet 11).

²⁸ Bəsim Atalayın qeydində görə, bu söz yazma nüsxədə «سُزْدَى süzdi» imlası ilə verilmişdir (DLT, II, s.9).

Küçi anıñ kəwilsün». Dairəyə alıb dövrələyək, Atdan düşüb yüyürək, Aslan kimi kükrəyək, Gücü onun azalsın.

(Düşməni mühasirəyə alıb sıxaq, atdan düşüb üzərinə cumaq, aslan kimi nərə çəkək ki, düşmən vahiməyə düşüb özünü itirsin, gücü zəifləsin). Həmin söz bu məsələdə də işlənmişdir: «ایفک سینکاک سوتکا ثشور» ewək sinqək sütgə tüşür = tələskən milçək südə düşər». Bu sözlə işdə tələsməmək tövsiyə olunur.

S ə ş d i: «ار اتن کیشن سشدی» ar attın kişən səşdi = adam atdan cidar çözdü, cidarını açdı». Hər hansı şeyi bağından çözendə, açanda yenə belə deyilir, (سشمار - سشماک) səşər = səşmək).

K o ş d i: «ال فویقا اچکو فشدی» ol koyka əçkü koşdı = o, qoyuna keçi qoşdu, qoyuna keçi qatdı». Hər hansı şey başqasına qoşulsa, yenə belə deyilir.

K o ş d i: «ال بیر فشدی» ol yır koşdı = o, şeir, qoşma qoşdu», (فشار - فشار) koşar – koşmaq).

B o ğ d i: «ال ارنی بوغدی» ol ərni boğdı = o, adamı boğdu». Başqası da belədir, (بوغار - بعماق) boğar – boğmaq).

T o ğ d i³⁵: «کون تُغدی» kün toğdı = gün doğdu, günəş çıxdı».

T o ğ d i: «أغل تُغدی» oğul toğdı = uşaq doğuldu». Bu məsələdə də işlənmişdir: «موش أغلی میاؤ تُغار» muş oğlı muyavu toğar =

pişik balası miyoldayaraq doğular», (pişik balası da anası kimi miyoldayar). Bu söz atasının xasiyyətini götürən uşaqlar üçün söylənir, (تُغار - تُغماق toğar – toğmaq).

T ı ğ d i: «أق بشقن تاش بُغدی» ok başakm taş tığdı = daş oxun ucunu korladı, ox daşa dəydi, ucu korlandı», (تُغار - تُغماق) tığar – tığmaq).

Ç ı ğ d i: «ال تُرکاک چغدی» ol türkək çığdı = o, boğçasını бүkdü, düyünlədi, bağladı». Başqası da belədir, (چُغار - چُغماق) çığar – çığmaq).

S a ğ d i: «ار قوی سغدی» ol koy sağdı = o, qoyun sağdı». Başqası da belədir, (سُغار - سُغماق) sağar – sağmaq).

S o ğ d i: «ال قوی دن قُرت سغدی» ol koydan kurut soğdı = o, qoyundan qurut əldə etdi», bunun əsli «soğurdu»dır, (سُغار - سُغماق) soğar – soğmaq)³⁶.

S ı ğ d i: «بو سوز کُنکُلکا سغدی» bu söz könqülğə sığdı = bu söz qəlbə təsir etdi».

S ı ğ d i: «اون قابقا سغدی» un kapka sığdı = un qaba sığdı». Başqa şeylər üçün də belə deyilir, (سُغار - سُغماق) sığar – sığmaq).

T ə w d i: «ال اتيک سيشقا تُغدی» ol ətig sışka təwdi = o, əti şişə düzdü, şişə çəkdi, şişə keçirdi», (تُغار - تُغماک) təwər – təwmək).

S ə w d i: «ال مانی سغدی» ol məni səwdi = o məni sevdi, (سُغار - سُغماک) səwər – səwmək). Bu məsələdə də işlənmişdir: «تِيغان يُكرن تيلكوسُغماس» tayğan yügürgənni tilkü səwməs = tazının yüyür-

³⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tuğdı» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.54). Salih Mütəllibov da (TSD, II tom, bet 22), uyğurlar da bu sözü «tuğdı» kimi oxumuşlar (TTD, II tom, bet 18). Bu onunla bağlıdır ki, həmin söz Qərbi türkcəsində daha çox o ilə, Şərqi türkcəsində isə u ilə tələffüz edilir. Çinlilər də «tuğdı» kimi vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.13).

³⁶ Buradakı «kurut=qurut» sözünü çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.14) və uyğurlar ərəb əlifbası ilə «کورت» kimi hərəkələmiş, latın hərfləri ilə «kurt» şəklində yazmışlar. Uyğurlar mətn altında belə bir qeyd vermişlər: «bu fe'l fəthə ilə «sağdı» kimi yazılmışdır, biz məsdər və müzare şəklinə əsasən onu «soğdı» olaraq aldıq» (TTD, II tom, bet 19). Uyğurlardan və çinlilərdən başqa bütün nəşrlərdə «kurut»dur. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu maddədəki «soğdı» sözünü «suğdı» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.54).

yini tülkü sevməz», çünki iti qaçan tazı tülkünü yaxalayar. Bu söz dostları arasında ərđəmi ilə məşhur olan adam haqda söylənir. Dostları beləsinin paxıllığını çəkir, ona qarşı kin bəsləyirlər³⁷.

فَقْدَى K o w d ı: «إت كيكنى قَقْدَى it keyikni kowdı = it geyiki qovdu». Arxasına düşülərək qovulan, təqib edilən hər şey haqda belə deyilir, (فَقَارُ فَقْمَاقُ kowar – kowmak).

كَقْدَى K ə w d i: «أر سوزك كَقْدَى ar sözüg kəwdi=adam sözü gəvələdi». Bunun əsli «تَنْجُونَى كَقْدَى tançunu kəwdi» sözündən alınmışdır, loxmanı ağzında gəvələdi, udmadı deməkdir, (كَقَارُ - كَقْمَاقُ kəwər – kəwmək).

بَقْدَى B a k d ı: «أل منكا بقْدَى ol manqa bakdı³⁸ = o mənə baxdı», (بَقَارُ - بقْمَاقُ bakar – bakınak).

بُقْدَى B u k d ı³⁹: «أل اذا قن بقْدَى ol adhakın bukđı = o, ayağını büküb altına yığdı», (بُقَارُ - بقْمَاقُ bukar – bukmak).

تَقْدَى T ı k d ı: «أل قابقا اون تَقْدَى ol kapka un tıkdı = o, qaba un tıxdı». Hər hansı bir nəsnəni tıxaraq, sıxışdıraraq nəyinsə içinə qoyınağa belə deyilir. Gilələri bir-birinə sıx olan üzümə «تَقْمَا أْزْمُ» deyilir.

³⁷ Buradakı atalar sözündə işlənən və Bəsim Atalayın «yüğürgənni» şəkildə oxuyub yazdığı «بِكْرِكْن» sözü barədə (DLT, II, s.15) Salih Mütəllibov «Bu sözün yazılışında nəşə bir anlaşmazlıq var» deməklə kifayətlənmiş (TSD, II tom, bet 23), uyğurlar isə belə bir qeyd vermişlər: «Bu söz yazma nüsxədə «yüğürgənni» şəkildə yazılmışdır. Basma nüsxənin 521-ci səhifəsindəki yazılışa əsasən biz bu sözü «yüğürgin» şəkildə aldıq» (TTD, II tom, bet 20). Çinlilər də uyğurlar kimi vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.15). Bircə, Atalayın oxunuşu doğrudur. Bu, Hüseyn Düzgündə «yüğürgəni» (دل ت s. 303), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərdə isə «yüğürgin»dir (DLT-2005, s.484).

³⁸ Çinlilər bu misali ərəb hərfləri ilə tam, latın hərfləri ilə yarımçıq vermiş, «bakdı» sözünü buraxmışlar (DLT-Çin, II cild, s.15). Texniki xəta olmalıdır.

³⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «boğdı» şəkildə oxumuş, misali isə belə tərcümə etmişlər: «gərinib ayağını irəli uzatdıqdan sonra geri çəkdi, yığdı» (DLT-2005, s.194). Uyğurlar maddəni «bukdı» kimi oxumuş, «bükdi, yığdı» kimi çevirmişlər (TTD, II tom, bet 21). Çinlilər də «bukdı» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, II cild, s.15).

تَقْدَى T a k d ı: «أر بُرْنَدُقْ بَتْلَوْقا تَقْدَى ar burunduk butluka takdı = adam ci-lovu buruntaxa taxdı». Oğuzca. Başqa bir şeyə bağlanan ip üçün də belə deyilir. (تَقَارُ - تَقْمَاقُ takar – takmak).

جَقْدَى Ç a k d ı: «أل سوزك انك فَلَاقًا جَقْدَى ol sözüg anıq kulakka çakdı = o, sözü onun qulağına çaxdırdı, eşitdirdi». Oğuzca.

جَقْدَى Ç a k d ı: «أل ائى كئشى ارا جَقْدَى ol ikki kişi ara çakdı = o, iki adamın arasını vurdu».

جَقْدَى Ç a k d ı: «أل جَقْمَاقُ جَقْدَى ol çakmak çakdı = o, çaxmaq çaxdı», (جَقْمَاقُ - جَقَارُ çakar – çakmak). Bu həm fe'l, həm də məsdərdir.

جُقْدَى Ç u k d ı⁴⁰: «كُش جُقْدَى kuş çukdı = quş süzülüb endi, qondu», (جُقْمَاقُ - جُقَارُ çukar – çukmak). Bu beytdə də işlənmişdir:

أرن قْمُغ ارتدى نانك لر اَنُو

تقار كُرْب اَسْن لِيُو اس كا جُقَار

«Ərən kamuğ artadı nənqlər udhu,

Tawar körüp uslayu⁴¹ əskə çukar».

Mal üzündən ərənlər tamam pozuldu,

Mal görən kərkəs kimi leş üstünə qonarlar.

(Mala-mülkə, var-dövlətə, sərvətə tamah üzündən xalqın əxlaqı yaman pozuldu, mal görəndə kərkəs quşu leş üstünə şığıyan kimi üşüşürlər).

⁴⁰ Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.15) və uyğurlar bu sözü o ilə «çokdı» şəkildə oxumuşlar (TTD, II tom, bet 22). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də eyni şəkildə oxumuşlar (DLT-2005, s.54).

⁴¹ Bu söz basma nüsxədə «اَسْن» (usn) şəkildədir. Bəsim Atalay bunu yanlış saymış və həmin sözü «us layu=qartal kimi» şəkildə oxumağı təklif etmişdir (DLT, II, s.17). Salih Mütəllibov onu «usun layu» oxumuş və Bəsim Atalayın bu söz barədə qeydi olduğunu bildirmişdir (TSD, II tom, bet 25), uyğurlar Bəsim Atalayın qeydini təxminən təkrarlamışlar (TTD, II tom, bet 22). Çinlilərdə də qeyd var (DLT-Çin, II cild, s.17). Hüseyn Düzgün həmin sözü «uslayu» (دل ت s.314), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «üsleyü» kimi (DLT-2005, s.240) oxumuşlar. Onlar «çukdı» maddəsini «çokdı» şəkildə vermişlər.

جَدَى Ç ı k d i: «ار اَقْدِن جَدَى» ar əwdin çıkdı = adam evdən çıxdı». Başqası da belədir. Bu məsələdə də işlənmişdir: «كُوج الدین» كُوج الدین küç eldin kirsə, törü tünqlüktən çıxar = zorakılıq qapıdan girsə, törə bacadan çıxar», (zülm evin qapısından girsə, ədalət və insaf bacadan çıxar), (جِقَار - جِقَمَاق) (çiqar-çiqmak).

سُقْدُم S o k d u m: «مَنْ اَنِى اَقْفَا سُقْدُم» mən anı əwgə sokdum = mən onu evə soxdum». Başqası da belədir. Sapı baltaya yerləşdirmək kimi bir nəsəni başqa şeyə sıxmaq, salmaq üçün də belə deyilir.

سُقْدَى S o k d u : «ار اَر تُوْز سُقْدَى» ar tuz sokdı = adam duz döydü». Başqası da belədir.

سُقْدَى S o k d u «فَش مَنَق سُقْدَى» kuş mənq sokdı = quş öz yuvasına dən apardı».

سُقْدَى S o k d u «انِى يِلان سُقْدَى» anı yılan sokdı = onu ilan vurdu». Oğuzca. (سُقَار - سُقَمَاق) (sokar – sokmak).

سِقْدَى S ı k d i: «ال اَزْم سِقْدَى» ol üzüm sıkdı = o, üzüm sıxdı». Başqası da belədir, (سِقَمَاق - سِقَمَاق) (sıkar – sıkmak).

بُكْدَى B ü k d i: «ال مَنى كُرْبُ بُكْدَى» ol mənı körüp bükdi = o mənı görüb yerə sindi, gizlənərək alçaldı».

بُكْدَى B ü k d i: «ال اَش دِن بُكْدَى» ol aşdın bükdi = o, yenikədən möhkəm tıxaraq doydu».

بُكْدَى B ü k d i: «ال تَفَارَقَا بُكْدَى» ol tawarka bükdi = o, sərvət əlindən bezdi». Başqası da belədir, (بُكَمَاق - بُكَمَاق) (bükər – bükmək).

بُكْدَى B ü k d i⁴²: «ال سُوْفُعْ بُكْدَى» ol suwiğ bükdi = o, suyu yığdı, qabasına düzəltdiyi sədlə, bəndlə suyu topladı».

⁴² Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü xeyli fərqli imla ilə «bögdü» şəklində (DLT-2005, s.200), uyğurlar isə «bökdü» kimi oxumuşlar (TTD, II tom, bet 24).

بُكْدَى B ü k d i⁴³: «بِك سُوْسِن بُكْدَى» bəg süsin bükdi = bəy əsgərini topladı», (بُكَمَاق - بُكَمَاق) (bükər – bükmək). Çoxluqda qoşunun həmişə su ilə müqayisə edildiyini, suya bənzədildiyini biləsən. «سُوْ اَقْتَى» suw aktı = su axdı», «سُوْ اَقْتَى» sü aktı = qoşun axdı».

تُكْدَى T ö k d i: «اَغْلان سُوْفُ تُكْدَى» oğlan suw tökdi = oğlan su tökdü», (تُكَمَاق - تُكَمَاق) (tökər – tökmək)⁴⁴. Bu məsələdə də işlənmişdir: «اَغْلان سُوْفُ تُكَمَاق، اَلْغ يَانى سِنُور» oğlan suw tökər, uluğ yanı sınıur = uşaq su tökər, böyüyün bir yanı inciyər», (uşaq su tökər, bundan böyüyün ayağı sürüşüb qırılar). Bu söz kiçiyin yol verdiyi diqqətsizlik üzündən böyüyün zərər görməsi zamanı söylənir.

تَگْدَى T ə g d i: «ال اَقْفَا تَگْدَى» ol əwgə təgdi = o, evə çatdı, yetişdi, dəydi». Başqası da belədir, (تَگَمَاق - تَگَمَاق) (təgər – təgmək). Bu məsələdə də işlənmişdir: «اَقْفَا تَگَمَاق» ewək əwgə təgməs = tələsən adam evə çatmaz», çünki o, çapar, qoşar, atını yorar, köməksiz, boynu bükük qalar. Bu söz işində asta olması məsləhət görülən adam üçün söylənir. Bu beytdə də işlənmişdir:

اَقْفَا اَقْتَى اَزاق

تَگْمَدَى بُوْ سَافِ اَشاق

⁴³ Çinlilər «bükdi» maddəsindəki «bükdi» sözünü «bögdü/bökdü» şəklində vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.18).

⁴⁴ Bu sözün basma və yazma nüsxədə müzare və məsdəri yoxdur. Tərcümə mətninə Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II, s. 19). Salih Mütəllibov bu maddəni müzəresiz və məsdərsiz vermişdir (TSD, II tom, bet 27). Uyğur nəşrində isə belə bir qeydi var: «yazma nüsxədə bu peiling məsdər şikli berilməgən, biz koşup koyduk = yazma nüsxədə bu fe'lin məsdər şikli verilməmişdir, biz əlavə etdik» (TTD, II tom, bet 25). Hüseyin Düzgün fe'lin məsdərini və müzəresini yazmış (DLT, s.315). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə yazmamışlar (DLT-2005, s.584). Çinlilər müzare və məsdəri vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.19).

تَلْدَى T ə l d i: «ار تام تَلْدَى = ar tam təldi = adam divar dəldi, divarda oyuq açdı». Başqası da belədir.

تَلْدَى T ə l d i: «أَلْ أَعْلَاقُ سَعْلِقَا تَلْدَى = ol oğlakı sağlıkka təldi = o, oğlağı sağılana qatdı, əmə bilməsi üçün qoyuna qatdı». Bu, keçinin südü azaldığı və ya öldüyü, südəmər oğlağın inkişafdan geri qaldığı zaman edilir, (تَلْمَاك - تَلْمَاك təlir – təlmək).

تَلْدَى T u l d i⁴⁷: «أَرْ تَلْمَاكُ أَدْرَى بِلَا تَلْدَى = ar topıknı adhrı bilə tuldı = adam topu ikidişli, çəngəlli dəynəklə vurdu». Bu bir türk oyunudur. Belə oynanır: oyunçulardan biri oyunun onun tərəfindən başlanmasını istəsə, topu yuxarıda göstərilən şəkildə vurur. Kim topu daha qüvvətli vursa, oyuna da o başlayır. Çilik-ağac oyunu zamanı çiliyim vurulmasında da belə deyilir, (تَلْمَاك - تَلْمَاك tular – tulumak).

تَلْدَى T i l d i: «أَرْ يَرِنْدَاقُ تَلْدَى = ar yarındak tildi = adam qayış yardı». Uzununa yarılan hər şey üçün belə deyilir, (تَلْمَاك - تَلْمَاك tilər – tilmək).

چَلْدَى Ç a l d i: «أَلْ أُنَى جَلْدَى = ol anı çaldı = o onu yerə çaldı, məğlub etdi».

چَلْدَى Ç a l d i: «أَلْ سَوُزُكُ مَيْكُ فَلَاقَا جَلْدَى = ol sözüg məninq kulakka çaldı = o, sözü mənim qulağıma eşitdirdi». Bu məsəldə də işlədilmişdir: «جَقْسَا تَتْنُورُ جَلْسَا بَلْنُورُ = çaxsa tütür, çalsa bilnür = çaxmaq çaxılsa, tüstü çıxar, söz qulağa çatsa, bilinər, arzu-dilək anlaşılar».

چَلْدَى Ç a l d i: «تُونُغُ تَاشُ أَزْ أَجَلْدَى = tonuğ taş üzə çaldı = paltarı yumaq üçün daşa çırpdı». Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir:

أَبْمِ تَوْتُوبُ فَدَى جَلْدَى

أَبِكُ تَوَسِينُ قِرَا يَلْدَى

بَشْنُ أَلْبِ فَدَى سَلْدَى

بُغْرَالْسَبْ تُكَلْ بَغْدَى

«İtim tutup kudhı çaldı,
Anınq⁴⁸ tüşin kıra yoldı,
Başın alıp kudhı saldı,
Boğuz alıp tükəl boğdı».
İtim onu tutub yerə çaldı,
Tüklərini tamam yoldu,
Başından tutub aşağı basdı,
Bozağmdan yapışıb tamam boğdu.

(Köpək qurdu yaxaladı, onun tüklərini diddi, başından tutub aşağı basdı, nəhayət, boğazmdan yapışıb tamam boğdu və ona qalib gəldi). (جَلْمَاق - جَلْمَاق çalar – çalmak).

سَلْدَى S a l d i: «أَلْ مَنَّا تُونُنْ سَلْدَى = ol manqa tonın saldı = o mənə paltarı ilə işarə etdi, paltarını salladı». Bir adam uzaqdan əli ilə işarə etsə, yenə bu söz işlənir.

سَلْدَى S a l d i: «أَلْ مَنَّا كِشَى دَا التَّنْ سَلْدَى = ol manqa kişidə altun saldı = o mənə bir adamla qızıl göndərdi».

سَلْدَى S a l d i: «سَوُفُ يَغَاغُ سَلْدَى = suw yığağıç saldı = su, ağacı yıxdı, saldı, topladı». Başqası da belədir, (سَلْمَاق - سَلْمَاق salar – salmak).

كَلْدَى K a l d i: «أَرْ كِيدُنْ كَلْدَى = ar kidbin kaldı = adam geri qaldı, arxada qaldı».

كَلْدَى K a l d i: «أَلْ أَيْوُنْ دَا كَلْدَى = ol oyunda kaldı = o, yarışı uduzdu». Qalan, tərki edilən və buraxılan hər şey üçün belə deyilir. Bu məsəldə də işlənmişdir: «إِيلُ قَلْدَى شَرُوقُ قَلْمَاسُ = el kaldı, törü

⁴⁷ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «taldı» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.523).

⁴⁸ Çinlilər bu sözü latın əlifbası ilə «anmq» deyil, «ninq» kimi vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.24). Bu da texniki xəta olmalıdır.

kalmas = el qalar, törə qalmaz», (vilayətdən vaz keçmək olar, törədən vaz keçmək olmaz). Bu söz adət-ənənəyə əməl etməsi məsləhət görülən adama deyilir, (قَلِير - قَلِماق kahr – kalmak).

قَلْدَى K o l d i: «أَل مَنْدِين نَانِك قَلْدَى ol məndin nənq koldı = o məndən bir şey istədi», (قَلْماق - قَلْمور kolır – kolmaq).

قَلْدَى K ı l d i: «أَر إِش قَلْدَى = adam iş gördü».

قَلْدَى K ı l d i: «أَر قِزِغ قَلْدَى = adam qızı şey elədi, qızla yatdı». Bu söz erkəklə dişinin cütləşməsini bildirir, ona görə də oğuzlar bu sözdən qaçır, «قَلْدَى kıldı» yerinə «أَيْشِي etti» deyirlər.

قَلْدَى K ı l d i: eləcə də adam namaz qılan zaman «أَر يُكْنِج أَيْشِي = adam yükünç etti» deyirlər, türklər isə «قَلْدَى kıldı» deyirlər, (قَلْماق - قَلْمور kılır – kılmak).

كَلْدَى K ə l d i: «أَر أَفْكَا كَلْدَى = adam evə gəldi». Başqası da belədir, (كَلْماق - كَلْمير kəlır – kəlmək). Bu məsələdə də işlənir: «بِير قَرْغَا بَرِلا فَش كَلْماس = bir qarğa ilə qış gəlməs = bir qarğa ilə qış gəlməz». Bu söz ona kömək edəcək dostun gəlişini səbrlə gözləməsi məsləhət olan adama deyilir.

كَلْدَى K ü l d i: «أَر كَلْدَى = adam güldü». Başqası da belədir, (كَلْماق - كَلْما külür – külmək). Bu beytdə də işlənmişdir:

كَلْماسا كَشِي اَتْمَا اَنكَرَار تَرْكَلَا

بَقَل اَنكَر اذْكَوْلُكُنْ اِغْزَن كَلَا

«Külsə⁴⁹ kişi, atma anqar örtər külə,

Bakkıl anqar edhgülügün ağzın külə».

⁴⁹ Bu şeirə «Divan»ın I cildində də rastlanır, orada «külsə» sözü «kəlsə» şəklindədir (DLT, II, s.26). Bu haqda Salih Mütəllibovun da (TSD, II tom, s. 34), uyğurların (TTD, II tom, bet 34) və çinlilərin (DLT-Çin, II cild, s.26) müvafiq qeydləri var.

Yanına bir adam gəlsə, üzünə yanar kül atma.

Ağzın gülərək ona yaxşılıqla bax.

(Sənə tərəf gələn adamın üzünə isti kül atma, ona gülər ağızla, xoşluqla bax). Bununla yaxşılığa yaxşılıqla cavab ver demək istəyir.

تَمْدَى T a m d i: «سَوْف تَمْدَى suw tamdı = su damdı, damladı». Başqası da belədir, (تَمَاق - تَمَار tamar – tammak).

چَمْدَى Ç u m d i⁵⁰: «أَعْلان سَفْدا چَمْدَى oğlan suwda çumdı = oğlan suya cumdu, suya daldı». (چَمَاق - چَمَار çumar – çummak).

چَمْدَى Ç ü m d i: «أَرْدَك سَفْقا چَمْدَى ördək suwka çümdi=ördək suya möhkəm daldı, çox daldı», (چَمَاق - چَمَار çümər-çümmək). Bu məsdər ك ke ilə, bundan əvvəlki məsdər isə ق ka ilə yazılmışdır. Aralarındakı fərq bilinsin deyə.

قَمْدَى K a m d i: «أَل اِنِي قَمْدَى ol anı kamdı=o onu çox döydü, nəfəsi kəsilənə qədər döydü, gəbərtidi», (قَمَاق - قَمَار kamar kammak).

قَمْدَى K u m d i: «سَوْف قَمْدَى suw kumdı = su dalğalandı», (قَمَاق - قَمَار kumar – kummak).

كَمْدَى K ö m d i: «أَل اَلْكَنى كَمْدَى ol ölügni kömdi=o, ölünü gömdü, dəfn etdi». Başqası da belədir, (كَمَاق - كَمَار kömər kömmək).

كَمْدَى K ö m d i: «كُوزْمان كَمْدَى közmən kömdi = gömmə gömdü, çörəyi külə gömdü, külə basdırdı».

بَنْدَى B a n d i: «قَوى بَنْدَى koy bandı = qoyun bağlandı». Bir bağla bağlanan hər şey üçün belə deyilir, (بَنْمَاق - بَنْمَار banır banmaq).

(ن n hərfi ل l hərfindən çevrilmişdir).

Ancaq mənaya görə «külsə=gülsə» sözü doğrudur. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər ilk sözü «külsə» kimi (DLT-2005, s.333) oxumuşlar.

⁵⁰ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.54), çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.26) və uyğurlar bu sözü o ilə «çomdı», bundan sonrakı sözü ö ilə «çömdi» şəklində oxumuşlar (TTD, II tom, bet 35).

تندی T u n d ı: «كوك تندی kök tundi = göy üzü tutuldu, buludlandı».

تندی T u n d ı: «قُبُع تندی kapuğ tundi = qapı bağlandı».

تندی T u n d ı: dağ, təpə qarlı örtüldüyü zaman da «ارت تندی art tundi» deyilir, (تور-تُمق tunur – tunmak). Belə müzare şəkillərində oğuzların və qıpçaqların adəti fe'li «تار tunar» formasında fəthəli etməkdir.

تندی T ı n d ı: «يغمر تندی yağmur tındı = yağmur dayandı, yağış dindi».

تندی T ı n d ı: «ار ألغ تندی ar uluğ tındı = adam tövşüyə-tövşüyə nəfəs aldı».

تندی T ı n d ı: «ارُق تندی aruk tındı = yorğun adam dincəldi», (تِنار-تِنماق tinar-tınmaq). Oğuzlar bir adamın danışmasını istəmədikləri zaman «تِنما tınma!» deyirlər. Bu, əslində «susma!» deməkdir. Digər türklər isə «sus!» mənasında «tın!» deyirlər. Onlar «tınma!» dedikləri zaman «susma!» mənası anlaşılır. Oğuzlar burada yamılmışlar.

سندی S a n d ı: «ار خیل بلا سندی ol ar xayl¹ bilə sandı = o adam süvarilərdən sayıldı». Başqa bir şeydən sayılan hər hansı bir nəsnə üçün də belə deyilir, (سانر-سِنماق sanur – sanmaq). Bu məsələdə də işlənmişdir: «بارغ اترؤ تُتسا يوقا سِنماس» otu tutsa, yokka sanmas = var olan şey ortahğa qoyulsa, yox sayılmaz», (hazır nə varsa qonağa verilsə, bir şey verilmədi sayılmaz).

¹ Bəsim Atalayın fikrincə, bu misaldə işlədilmiş ərəbcə «خيل xayl» sözünün yerində türkcə «اتلغ atlıg» sözü olmalıdır (DLT, II, s. 28). Salih Mütəllibov (TSD, II tom, bet 36), çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.15) və uyğurlar (TTD, III tom, bet 37) bunun fərqinə varmış və müvafiq qeyd vermişlər. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «xayl» sözünü (DLT-2005, s.467) işlətməmiş və bunun ərəb dilində «atlar» mənasını verdiyini yazmışlar. Hüseyin Düzgün isə farsca tərcümədə «xayl» əvəzinə «atlıg» sözünü (دل ت s.319) işlətməmişdir.

سندی S u n d ı: «ال منكا اتماك سندی ol manqa ətmək sundı = o mənə çörək təqdim etdi, verdi». Başqası da belədir, (سِنار-سِنماق sunar – sunmaq).

سندی S ı n d ı: «يغاج سندی yığaç sındı⁵¹ = ağac qırıldı, sındı». Başqası da belədir.

سندی S ı n d ı: «سُو سندی sü smdı = qoşun dağıldı, pozuldu». Başqası da belədir, (سِنور-سِنماق smur–sınmaq), «سِنار sınar» da deyilir).

قندی K u n d ı: «اغرى تَقَار قندی oğrı tawar kundı = oğru mal oğurladı, soydu», (قِنار-قِنماق kunar–kunmaq). Bu beytdə də işlənmişdir:

كچك بُلْب ياغنى يركو اماس

اذكرمذب قدسا ائى اينلى قِنار

«Kiçik bulup yağını yergü əməs,

Edhgərmədhip kodhsa anı, elni kunar».

Yağını kiçik görmək, həqir saymaq olmaz,

Ona əhəmiyyət verilməsə, eli tutar.

(Düşmən nə qədər kiçik olsa da, ona xər baxma, əgər onu ciddiyyətə almasan, elini – obanı işğal edər).

كندی K ö n d ı: «يغاج كندی yığaç köndi = ağac düzəldi». Başqası da belədir.

كندی K ö n d ı: «اغرى كندی oğrı köndi = oğru iqrar etdi», (oğru olduğunu etiraf etdi, boynuna aldı). Əvvəlcə inkar etdiyi şeyi iqrar edən zaman da belə deyilir.

كندی K ö n d ı: «ار يولقا كندی ar yolqa köndi = adam yola çıxdı».

⁵¹ Çinlilər bu maddədəki «يغاج سندی» misalını tam, onun transkripsiyasını isə «yığaç» şəklində yarımçıq vermiş, «sındı» qismini unutmuşlar (DLT-Çin, II cild, s.29) Şübhə yox ki, bu da texniki xətdir.

كندی K ö n d i: «أشك كندی otunq köndi = odun yandı». Bu, arğucadır.

Yuxarıdakı qaydada göstəriləni üzrə, onlar ى hərfini ن n hərfi ilə əvəz edirlər.

كندی K ö n d i: «تسُون ات كندی tosun at köndi = bədöy at yola gəldi, düzəldi». Yola gələn, düzələn hər şey haqqında belə deyilir, (كَنمار - كَنماک könr – könmək).

مندی M a n d i: «ار تلم مندی ar tolum mandı = adam silah qurşandı».

مندی M a n d i: «ار اتماک سركاكا مندی ar ətmək sirkəgə mandı = adam çörəyi sirkəyə batırdı». Hər hansı bir şey başqa şeyə batırıldığı və ya qatıldığı zaman da belə deyilir, (منمار - منماق manar – manmak).

مندی M u n d i: «قري ار مندی karı ar mundi = qoca adam xəriflədi».

Başqası da belədir, (منمار - منماق munar – munmak).

مندی M ü n d i: «ار ات مندی ar at mündi = adam at mindi, ata mindi».

Başqası da belədir, (منمار - منماق münar – münmək).

QRAMMATİK QAYDALAR VƏ TƏSRİF, SİFƏTİN BƏYANI VƏ QAYDALARIN TƏTBİQİ PRİNSİPLƏRİ

Sözə «Tanrıdan mədəd!» deyərək başlayıram.

Fe'llərin təməli keçmiş zaman və əmr şəkli üstündə qurulur.

Yuxarıda «fe'llər keçmiş zaman üstündə dönür» deyə bir fikir söyləmişdim. Çünki keçmiş zaman fe'linin ilk hərfi məstuhdursa [yəni fəthəlidirsə], onun müzaresinin və məsdərinin şəkilçiləri də fəthəli olur. Əgər keçmiş zaman fe'linin ilk hərfi zəmməlidirsə, müzare və məsdərdə də zəmmə, kəsrelidirsə – kəsre olacaq. Məsələn, «بardi يردى = getdi» sözünün ilk hərfində fəthə var. Həmin sözün müzaresində (برير barır) və məsdərində (برماق barmak) ب b hərfi fəthəlidir.

İlk hərfi zəmməli olana dair misal: «تurdy تردى = qalxdı». Bu sözün müzaresi «تورur ترو», məsdəri «تورماق تورماق»dır və ت t hərfinin üçündə də zəmmə vardır.

İlk hərfi kəsreləli olan sözə nümunə: «تيزدى ينجو تيزدى = inci düzdü». Bu sözün müzare variantında («تيزار tizar») və məsdər variantında («تيزماق tizmək») ت t hərfləri kəsrelidir.

Türk dilinin quruluşu ərəb dilinin quruluşuna uyğun gəlmir. Ərəb dilində keçmiş zaman, müzare və məsdər tamam başqa şə-

kildə yaranır¹. Məsələn, mücərrəd halda ərəbcə keçmiş zamanda kə'ədə قَعَدَ deyilir. Burada ilk hərf olan ق hərfi fəthəlidir. Müzaredə həmin söz yək'udu يَقَعِدُ şəklinə düşür ki, burada ق ka hərfi artıq fəthəli deyil, sükunludur. Həmin sözün məsdərində ق ka hərfi zəmmə qəbul edir və فَعُوداً ku'udən deyilir. Eyni şəkildə: مَطَرَ مَطَرًا-يَمْطُرُ yəmturu-مَطُورًا muturan. Keçmiş zamandakı mətərə sözündə م m hərfi fəthəli, müzaredəki yəmturu sözündə م m hərfi sükunlu, məsdərdəki muturan sözündə isə م m hərfi zəmməlidir. Əgər söz ziyadə hərf qəbul edərək başqa babda işlənirsə, mənzərə dəyişir: اَكْرَمَ əkrəmə – يُكْرِمُ yukrimu – اِكْرَامًا ikramən və ya اِسْتَفْقَرَ istəğfərə – يَسْتَفْقِرُ yəstəğfiru – اِسْتِغْفَارًا istəğfarən. Ərəh dilində bütün fe'llərdə keçmiş, müzare və məsdərlər bir-birinə uyğun gəlir. Amma türk dilində belə deyil. Türk dilində üç, dörd, beş və daha artıq hərfli fe'llərdə keçmiş zaman, müzare və məsdərlərdə sabit bir nizam vardır.

İkinci qayda: keçmiş zamanda müzaəf olan fe'llər müzare və məsdərdə müzaəf olmaz.

Üçüncü qayda: fe'ldən yaranan sifətlər (ismi faillər) oğuz, qıpçaq, yəmək, yağma, arğu, suvar, bəçənək və köçərilərin dillərində keçmiş zaman üstündə qurulur. Keçmiş zamanda «بَرَدِي» bardı = getdi» olan söz sifət halında «بَرْدَجِي bardacı = gedici» olur. Keçmiş zamanın əlaməti olan د d ilə ی i arasına ج ç hərfi girir. «تُرْدِي turdı = durdu» fe'li də belədir.

¹ Mahmud Kaşğari bu əsəri ərəblər üçün yazdığına görə burada təfsilata girir. Əslində, fe'lin əmr şəklinin müzare və məsdər yaranarkən müvafiq şəkilçilər qəbul edərək özünün dəyişmədən sabit qaldığını göstərmək istəyir.

Bu söz fe'li silətə dönəndə «تُرْدَجِي turdaçı» şəklinə düşür ki, «durucu» deməkdir. Burada da د d ilə ی i arasına ج ç daxil olur. Bütün fe'llərdə bu qayda dəyişir.

Fe'lin əmr şəklinə gəlincə, fe'ldən yaranan sifətlərin çigilcə və türk dillərinin əksəriyyətində əmri-hazır şəkilçisi üzərində qurulduğunu söyləmişdik. Ulu Tanrının izni ilə tezliklə bu barədə söhbət açacaq və göstərəcəyik ki, müxtəlif səbəblər üzündən fe'llərə artırılan hərlər əmri-hazır şəkilçilərinə də artırılır.

Bunu da bilməlisən ki, bütün fe'llərdə keçmiş zaman şəkilçisi +د [di] vasitəsilə yaranır. Bu qayda əsla pozulmur. Yalnız sərt hərlər gəldiyi zaman məxrəcin şiddətindən dolayı د d hərfi t-t-yə çevrilir və +د = +ت [di=ti] olur. Türk dilində dörd sərt hərf vardır: پ p, ت t, چ ç və ک ke (sərt kaf).

Sərt پ p «təpti» sözündə olduğu kimidir. ت t hərfi «تُتِي tutti», چ ç hərfi «قُجِي qaçti», sərt ک ke isə «جُكْتِي çökti» sözündə olduğu kimidir. Bəzən ق ka hərfi də sərt kafa uyaraq sərt hərlər sırasına daxil olur. Məsələn, «أَلْ مَنْكَا بَقْتِي» ol manqa baktı» sözündə olduğu kimi. Bu gördüyümüz sözlərdəki د d hərfi yuxarıda söylədiyim kimi məxrəcin şiddəti üzündən ت t-yə çevrilmişdir. Bu sözlərin əslisi د d ilədir. Ancaq ت t ilə söyləmək daha şirindir. Mücərrəd və ziyadəli bütün fe'llərdə qayda budur.

Müzare şəkli fe'llərin hamısında ر r ilə düzəldilir. Sözün sonunda ر r hərfi varsa, ikinci ر r əlavə edilir. Birinci ر r sözün kökündə mövcud olan ر r-dir, ikincisi isə müzare və istiqbal hərfi olan ر r-dir. Bu dildəki ر r hərfi istiqbal əlaməti olduğu zaman ərəbcədəki ا, ت, ي, ن hərləri kimidir. Sözün

kökündə ۛ r hərfi yoxdursa, istiqbal [müzare] əlaməti olmaq üzrə bir ۛ r əlavə edilir.

Keçmiş zaman və əmr formasında bu qaydanın bəyanı: keçmiş zamanın kökündə ۛ d-dən əvvəl ۛ r hərfi varsa, ۛ r qalır. Beləliklə, əmr şəkli yaranarkən keçmiş zaman şəkilçisi olan ۛ+ى [-di] düşür, ۛ r hərfi qalır. Bu ۛ r sözün kökünə məxsusdur. Bu halda kökündə ۛ r olan və olmayan fe'lə bir ۛ r artırılaraq müzare yaradılır. Əgər keçmiş zamanın və müzarenin sonunda ۛ r hərfi yoxdursa, istiqbal əlaməti üçün bir ۛ r əlavə olunur.

Keçmiş zamandakı «بardı» sözü əmr şəklində «بار» olur. Əmr şəklində ۛ+ى düşmüş, ۛ r isə qalmışdır. Bu ۛ r hərfi sözün kökündədir. Müzaredə «أل باریر» deyilir. Bu, əmr şəkli üzərinə bir ۛ r hərfinin əlavə olunması sayəsində düzəldilmişdir. Həmin iki ۛ r-dən biri sözün kökündədir, digəri isə müzare əlamətidir. Yəni bu şəkildə keçmiş zamanda «أل تردی» əmrdə isə «تور» deyilir. Müzaredə «أل یقارو ترو» sözlənir. Bu sözdə iki ۛ r vardır. Biri sözün kökündədir, ikincisi isə müzare əlamətidir. Oğuzlar dildə sürət naminə bəzi fe'llərdə müzare şəkilçisində olan iki ۛ r-dən birini atırlar və sözü əmr şəkli kimi bir ۛ r ilə tələffüz edirlər. Bu, düzgün deyil və qaydaya ziddir.

Kökündə ۛ r olmayan «کلدی» sözünün əmr şəkli «کل»dir. Bunun müzaresi üçün «کلیر» deyilir. «کلدی ار» sözü də belədir, «adam güldü» deməkdir. Müzare variantı «کلر»dir. Müzare əlaməti olaraq bu sözə ۛ r artırılmışdır və bu ۛ r hərfi sözün kökündə yoxdur. Oğuzlar sö-

zün kökündə ۛ r olmayan fe'llərdən ۛ r hərfini atmır və sözləri digər türklər kimi düzgün tələffüz edirlər.

Üç, dörd və daha çox hərfdən ibarət olan fe'llərdə dəyişməz qayda məhz budur.

* * *

Bundan sonra fe'llərin quruluşunu bilməlisən. Türk fe'llərinin quruluşu ərəb fe'llərinin quruluşuna bənzəyir; keçmiş zamanda فاعلی fə'li, müzaredə فاعل fə'il, məsdərdə فاعلان fə'landır. Keçmiş zamanda «بardı» deyilir ki, bu, ərəb dilinin عقرى və حلقى sözləri kimidir. Müzare şəkli «باریر»dir. Bu, ərəbcənin «تور، ریل، بکر» sözləri kimidir. Məsdərdə həmin söz «بازمق» barmaq = getmək» olur. Bu isə ərəbcənin «قرقار» və «خلخال» sözlərinə bənzəyir. Türk dilində həm mücərrəd, həm də ziyadəli fe'llərin hamısının quruluşu belədir.

İki hərfli bir fe'li tox şəkildə tələffüz etməklə üç hərfli fe'llər sırasına qoymaq mümkündür. Məsələn: [ə əlifsiz] «بardı» və [ə əliflə] «باردی». Yəni bunun kimi, [ə vavsız] «توردی» və [ə vav ilə] «توردی» demək olar. Bu ancaq keçmiş zamanda həyata keçirilə bilər, müzaredə və məsdərdə isə olmaz. Bu, mücərrəd isimlərə kökündə olmayan uzatma və yumşaq hərfələr artırmaq kimi bir şeydir. Məsələn: «yağaç=ağaç» sözü [həm ə əliflə] «یغاج», [həm də ə əlifsiz] «یغج» kimi yazılır, «tanuk=şahid» sözü də belədir, [həm ə vavsız] «توق», [həm də ə vavla] «توق» şəklində yazılır. Lakin bunun doğru və gözəl variantı isimlərdə və fe'llərdə sözün qısa, tələffüzdə sağlam olmasıdır.

Məsdər. Məsdər bütün fe'llərdə vahid qayda üzrə yaranır. Kökündə **ک ke** və **غ ğ** olan sözlərlə tox və ya qalın ahəngli sözlərdə kökə **ق ka** hərfləri [-mak şəkilçisi] artırılır. Tərkibində **ک ke** olan və hər üç hərəkəsi ilə ahəngi incə olan sözlərdə **ق ka** yerinə **ک ke** [yəni -mak yerinə -mək] əlavə olunur.

ق ka-lı sözə örnək: «**ق ka** ال یا قردی ol ya kurdu = o, yay qurdu», (**ق ka** -**ق ka** kurar–kurmaq) kimi. Fe'l **ق ka**-lı olduğu üçün məsdərində də **ق ka** vardır.

غ ğ-li sözə misal: «**غ ğ** ال سوت سغدی ol süt sağdı = o, süd sağdı», Fe'lin özü **غ ğ**-li olduğu üçün məsdərinə də **ق ka** artırılmışdır. (**ق ka** -**ق ka** sağar – sağmaq).

Ahəngi qalın, tox sözə «**ق ka** ال بردی = adam getdi» cümləsindəki «**ق ka** ال بردی bardı» sözü nümunə ola bilər. Müzəresi və məsdəri «**ق ka** ال بردی -**ق ka** barır–barmaq»dır. «**ق ka** ال توردی -**ق ka** turdı–turur–turmaq» da belədir. Söz tox və qalın ahəngli olarsa, məsdərində də **ق ka** olar.

ک ke hərfinə gəlinə, «**ک ke** ال کلدی -**ک ke** kəldi–kəldir–kəlmək» kimi, sözdə **ک ke** olduğu üçün məsdərində də **ک ke** vardır. Yumşaq **ک ke**-li sözlər də sərt **ک ke**-li sözlər kimidir. «**ک ke** ال منی ائدی ol mənə ögdi = o mənə öydü». Bunun müzəresi və məsdəri «**ک ke** ال ائدی -**ک ke** aıdır»dir.

Sözün baş tərəfində yumşaq **ک ke** olsa da, onun məsdəri yenə sərt **ک ke**-lidir. Yumşaq söz «**ک ke** ال تلم سردی = ar talm sərdi» cümləsindəki «**ک ke** ال سردی sərdi» sözü kimidir, «adam çox səbr etdi» deməkdir. Müzəresi və məsdəri «**ک ke** ال سسر -**ک ke** səsrər–sərmək»-dir.

Tox və ahəngi qalın olan sözlərin məsdərində **ق ka** olduğu kimi, ahəngi incə olan sözlərin məsdərində də **ک ke** olur. «**ک ke** ال بی

سردی bəğ anı sürdi=bəy ona qəzəbləndi», (**سردی** -**سردی** sürər–sürmək)». «**ق ka** ال بیتک توردی» eümləsindəki incə «**ق ka** ال توردی» sözü də belədir, «adam kitabı dürdü, bükdü» deməkdir, (**ق ka** ال توردی -**ق ka** türər–türmək)». «**ق ka** ال یزماق توردی» ol yarmak tərđi=o, pul topladı» cümləsindəki incə «**ق ka** ال توردی tərđi» sözü də belədir, (**ق ka** ال توردی -**ق ka** tərər–tərmək). «**ق ka** ال سوردی at sürdi» sözü də belədir, (**ق ka** ال سوردی -**ق ka** sürər–sürmək).

Göstərdiyim kimi, bütün bunların hamısında məsdər **ک ke**-lidir. Həm mücərrəd, həm də ziyadəli bölmələrin hamısında bütün fe'llərdə dəyişməz qayda budur. Heç bir şey bundan kənardə qala bilməz. Məsdərlərdə **ق ka**, yoxsa **ک ke** sonluğundan istifadə edilməsi sözlərin tərkibindəki **ق ka** və **ک ke**-nin varlığından asılıdır.

Məsdərin başqa bir növü də var. Bu məsdər isim yerinə işlənir və failin həmin işi gördüyü zaman fallə izafə edilmiş formasıdır. Onun yaranma qaydası belədir: fe'lin üzərinə qalın ahəngli, **غ ğ** və **ق ka**-lı sözlərdə **ق ka** və **ی ı** [-kı], yumşaq sözlərdə isə **ک ke** və **ی ı** [-gi şəkilçisi] artırılır. Məsələn: «**ق ka** ال بری ol barıq bardı=o elə o gedən getdi»⁵², «**ق ka** ال ایش قلی» anıq iş kılığı bəlgülüg=onun iş işləməsi məşhurdur», «**ق ka** ال سکل تنغی ارتق» xəstənin nəfəs alması pisdir». Bu, «**ق ka** ال الغ تندی» cümləsindəki «**ق ka** ال تندی tındı» sözündən alınmışdır, «adam tövşüyərək, ağır–ağır nəfəs aldı» deməkdir. Eyni şəkildə «**ق ka** ال مینک یزماق تئک» məninq yorıqım nətək», «**ق ka** ال سئک یزماق تئک» səninq yorıqım nətək» və «**ق ka** ال ائک یزماق تئک» anıq⁵³ yorıqı nətək» deyilir ki,

⁵² Bu cümlə burada yersiz görünür və mətləbə daxli yoxdur, çünki misalda –kı yoxdur.

⁵³ Uyğur nəşrində bu söz «onıq» şəklindədir (TTD, II tom, bet 53). Səhvdir.

«mənim gedişim», «sənin gedişin», «onun gedişi necədir» deməkdir. Bunlar izafətlə məsdər olmuşlar. Bu sözün əsl «يَرِيدِي yorıdı»dır, yürüdü mənasındadır. «Yorıdı» fe'linin kökündə ق ka yoxdur, «yorıkı» sözündəki ق ka izafət nəticəsində artırılmışdır. غ ğ şəkli isə tərkibində ق ka olan fe'llərə artırılır. Bu bölmənin qaydası fe'llərdən məsdər yaradılması zamanı nəzərə alınır. غ ğ hərfi söz kökünə əlavə edilir, o da keçmiş zaman şəkli olan د d atıldıqdan sonra yerdə qalan əmr şəkli⁵⁴.

Eyni qayda üzrə yumşaq sözlərdə ك ke [-gi şəkli] artırılır. Məsələn, «أَنْيَقَ يَرْمَقُ تِيرَكِي كُورُ» anıq yarmak tərifi kör=onun pul yığımasını gör». «تاز كَلِي بُرَكَجِيكا» taz kəligi bökçigə = keçəlin gələsi yeri papaqçı dükanıdır» məsəlində də belədir. Bu məsəl labüd şeydən qaçan adam üçün söylənir. Buradakı «kəligi» məsdərinin əsl «كَلِي kəldi» fe'lidir.

Sözün mənası dəyişdiyinə görə, gördüyün kimi, məsdər olaraq ona ك ke artırılmışdır. Bu məzmunlu sözlərdə غ ğ yerinə ك ke artırıla bilməz. ك ke ancaq غ ğ hərfinin əlavə edilməsi mümkün olmayan yerlərdə artırılır. Məsələn, ك ke keçmiş zaman şəkli olan د d ilə ی i hərfinin arasına girərək müzaaf məsdər yaradılmasına xidmət edir.

ك ke hərfi yuxarıda göstərdiyim məqamlarda əlavə olmur. «بَرْدِي bardı» fe'indən məsdər yaradıldığı zaman «أَنْيَقَ بَرْمَادَقِي بِير» anıq bardukı bardukı bir = onun varması ilə varmaması eyni şeydir» deyilir. «تُرْدِي turdı» sözündən yaranan məsdər də belədir. «مَنْيَقَ تَرْمَادَقُم بِير» məninq

turdukum turmadukum bir = mənim ayağa durmağımla durmamağım eyni şeydir». Burada غ ğ gələ bilməz. Çünki «تُرْدَقِي turduki» əvəzinə «تُرْدَقِي turduki»⁵⁵ demək olmaz. Ehləcə də «بَرْدَقِي bardukı» yerinə «بَرْدَقِي bardukı»⁵⁶ demək mümkün deyil. Burada غ ğ gələ bilməz.

ك ke hərfi «أَنْيَقَ كَلْدَقِي كَلْمَدَقِي بِير» anıq kəldügi kəlmədügi bir» kimi yerlərdə gəlir, «onun gəlməsi ilə gəlməməsi eyni şeydir» deməkdir. Və yenə «سَنْيَقَ كُرْمَدَقِي كُرْمَدَقِي بِير» səninq kördüğünq körmədüğünq bir» deyilir ki, «sənin gördüyünlə görmədiyən birdir» deməkdir.

Bu tipli məsdərlərdən isim və fe'l bəhslərində söz açmadım. Çünki yuxarıdakı qaydaları yaxşı mənimsəyən adam özü bunu sözlərdən asanlıqla anlaya bilər. Mücərrəd və ziyadəli fe'llərdən səhih, illətli və müzaaf kimi sözlərin hamısında bu qayda qəti və dəyişməzdir.

* * *

[Fe'lin əmr şəkli]. Bu bölmədə fe'lin əmr şəkli iki hərfdən ibarətdir. Ona görə biz «iki hərfli» dedik. «بَر bar», «كَل kəl» deyilir, «get» və «gəl» deməkdir. Kök olan söz budur. Türklərin çoxu tərkibində ق ka olan qalm ahəngli sözlərdə əmr şəkliində tək halda sözə ل غ, sonunda غ ğ olan sözlərdə ق ل [yəni -kıl] şəkli əlavə edirlər. Söz incə ahəngli, yaxud ك -li olsa, ل ك [yəni -gil] şəkli artırılır. Beləliklə, fe'l iki hərfliyə, üç hərfliyə, dörd hərfliyə, üç hərfliyə

⁵⁵ Burada texniki səhv var, ifadədən də anlaşıldığına görə burada «turduğı» sözü işlənməli idi. Zətən Mahmud Kaşğari də bunu vurğulayır.

⁵⁶ Bu da həmin qəbildən olan texniki səhvdir, «barduğı» sözü nəzərdə tutulur.

⁵⁴ Bu mövzuya fe'lin əmri-hazır və əmri-qayıb şəkllərindən bəhs edilərkən yenidən qaydılacaq.

beş hərfliyə, dörd hərfliyə altı hərfliyə keçmiş olur. «برغل» barğıl, «تُرغُل turğıl» deyilir, «get», «qalx» deməkdir. Bu iki söz ağır ahəngli olduğu üçün onların sonuna ل , غ [-ğıl] şəkilçisi əlavə edilmişdir. Sonunda غ ğ olan sözlərdə də vəziyyət belədir: «تَاغَا اغْقَل tağka ağkıl», «سُوت سَغْقَل süt sağkıl» deyilir ki, «dağa çıx» və «süd sağ» mənasındadır. Sözlərin sonu غ ğ-li olduğu üçün ق ka şəkilçisi gəlmişdir.

Özəkdə ك ke hərfi olan sözlərdə ل , ك [-gil] şəkilçisindən istifadə edilir. «أفكا كِرْگِل əwgə kirgil», «يَرْمَاق تِرْگِل yarmak tərgil» deyilir ki, bu da «evə gir» və «pul yığ» deməkdir. Yuxarıda söylədiyim səbəblər dolayısı ilə bu sözlərin sonuna ل , ك [-gil] şəkilçisi gəlmiş və söz iki hərfliyə dörd hərfliyə çıxmışdır.

Üç hərfli sözlərə nümunə göstərək: «يُوكُ كُتْرُ yük kötür», «تَام اَثْرُ tam ötür» sözlərinin sonuna كِل [-gil] artırılaraq «كُتْرُگِل kötürgil» və «اَثْرُگِل ötürgil» deyilir. Beləliklə, bu sözlər üç hərfliyə beş hərfliyə çıxarılmış olur.

Dörd hərfliyə nümunə: «ات سَغْغَار at suwğar», «مَنِي اذْغَر mənı udhğur» cümlələrindəki «سَغْغَار suwğar» və «اذْغَر udhğur» kimi. Bunlara ل , غ [yəni –ğıl] əmr şəkilçisi əlavə edilməklə dörd hərfliyə altı hərfliyə keçilmiş olur, «سَغْغَارْغِل suwğarğıl» və «اذْغَرْغِل udhğurğıl» deyilir.

Bu tipli əmr forması ancaq xitab edilən bir adam olduğu zaman yaraşır. Xitab edilənlərin sayı iki və daha çox olsa, bu qayda işləməz. Əmr şəkli iki və daha çox adama yönəldiyi zaman başqa bir qayda tətbiq edilir. Müzəkkərlə müənnəs [yəni kişi ilə qadın] arasında fərq qoyulmur. Bir adam üçün «بَر bar=get» deyilir. İki adam üçün «بَرِينْگَلار بارینْگَلار barınqlar ikigü=ikiniz gedin» deyilir. Daha çox adam üçün «بَرِينْگَلار

قَمْغ barınqlar kamuğ», yəni «hamınız gedin» deyilir. Xitab edilən adam yaşca və mövqecə sayılan adam olsa, türklər ona qarşı cəm halda müraciət edirlər. Beləcə, «بَر bar» əvəzinə «بَرِينْگَل barınq» deyirlər ki, sözün əsil mənası «gedinlz» deməkdir.

Oğuzlar və qıpçaqlar bir adama «بَر bar», bir neçə adama «بَرِينْگَل barınq» deyirlər. Cəm şəkilçisi olan -lar-ı atırlar. Onun yerinə günnəli نْگ (nq) ilə birlikdə bir adama acımaq və ya onu əzizləmək istədikləri zaman ز z əlavə edirlər. Oğuz dilində bu, cəmin cəmi olur, fəqət tək adam üçün söylənir.

Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

أَقْلَب مَنِي فِيمَنِيكْز

أَيِقْ أَيْب فِيمَنِيكْز

أَقْرُكْزُمُ أَش تَنْكْز

تَكَرَا يُرَا قُشْ أَجَار

«Awlap məni koymanqız,

Ayık ayıp kaymanqız,

Akar közüm uş tənqiz,

Təgrə yürə kuş uçar».

Ovla məni, buraxma,

Söz verib sözdən qaçma,

Gözüm dəniz tək axar,

Ətrafda quşlar uçar.

(Sevgilisinə xitabən deyir: məni ovladıqdan sonra buraxma, xor görmə, mənə verdiyin sözə əməl elə, bax, gözümdən dəniz suyu axır, (göz yaşında duzluluq olduğu üçün dəniz suyuna bənzədilmişdir), göz yaşlarımm ətrafında quşlar uçur).

Ğünnəli نك nq ancaq xitab şəkilçisində olur, birinci şəxs [mütəkəllim] və üçüncü şəxsdə [qaib] işlənməz, çünki ğünnəli ك ke ancaq xitab olunduğu, müraciət edildiyi zaman düşünülə bilər. «بَرْدِیْ bardı», «بَرْدِیْ bardı», «بَرْدِیْ bardı» deyildiyi zaman müraciət edilənin hərəkəti haqqında məlumat verilmiş olur. Bu, əmr deyildir. Keçmiş zamandakı «بَرْدِیْ bardı» və əmr olan «بَرْدِیْ bardı» sözləri bir-birindən asanlıqla fərqləndirilir. Buna görə də ğünnəli نك [nq] əmr formasında atılmamış və bu, heç bir qarışıqlıq yaratmamışdır.

Bundan sonra, keçmiş zaman şəkilçisi olan د d birinci, ikinci, üçüncü şəxslərdə hər zaman kəsralidir: «بَرْدِیْ bardı», «بَرْدِیْ bardı» və «بَرْدِیْ bardı». Bütün hallarda د d [kəsralə ilə i] deyillir. م m hərfi iş və hərəkətin o işi görən özünə izafə edildiyi zaman artırılır, «بَرْدِیْ bardı» sözündə olduğu kimi. Ğünnəli نك nq xitab olunana işarədir. Yəni «بَرْدِیْ bardı» kimi. ی i hərfi isə özgəni bildirən işarədir, «بَرْدِیْ bardı» kimi.

Türklər möhtərəm adamlara xitab etmək istədikləri zaman həmin adam tək olsa belə «بَرْدِیْ bardı» deyirlər. Ğünnəli نك nq ilə ز z birlikdə [yəni -nqız] cəm şəkilçisidir. Oğuzlar bu sözlə kütləyə, çox adama müraciət edir və «بَرْدِیْ bardı» deyirlər ki, «hamımız getdiniz» deməkdir. Burada oğuzların xitabı qaydaya uyğun olsa da, digər türklərin xitabı ifadənin zərifliyi yönündən, kiçiklə böyüyü ayırd etmək baxımından daha məqsədə uyğundur. Yuxarıda da söylədiyim kimi, bütün bu məqamlarda د d hərfi həmişə kəsralidir.

Bütün türklərin dilində hər fe'ldə qayda belədir.

Fail. Bəzi mənalara ifadə etmək üçün bu bölmədə və digər bölmələrdə işlənen faillər beş yolla əmələ gəlir. Özümdən sadə fe'l çıxan fail formasının necə söylənməyi barədə türklər arasında yekdil rəy yoxdur. Türklər bu məsələdə bəzi səbəblər üzündən vahid fikirdə olmasalar da, bunu bir yolda söyləyirlər.

Birincisi: türklərin yekdil olmadıqları məsələ fe'l-in bəyaz məsələsidir.

Bu da «بَرْدِیْ bardı = varıcı» və «تُرْدِیْ turdı = qalxıcı, qalxan» kəlmələri kimidir. Burada fail keçmiş zaman fe'li üzərində qurulmuşdur. Yəni keçmiş zamanın د+ی [d+i] şəkilçisinin ortasına ج ç yerləşdirilmişdir. Bu, oğuz, qıpçaq, yağma, oğrak, suvar və rus diyarına qədər uzanan bəçənlərdə belədir. Qayda da budur, çünki د d hərfi fe'l-in keçmiş, ötmüş olduğunun, ی i isə qaibə izafə olduğunun əlamətidir.

«بَرْدِیْ bardı» sözü də bunun kimidir. Görürsənmi, fe'l xitab olunan adama izafə edildiyi zaman «بَرْدِیْ bardı» deyilir, ی i düşür, birinci şəxsə izafə olunduğu zaman «بَرْدِیْ bardı» deyilir, ی i yenə düşür, د d hərfi isə yerində qalır, düşmür.

«بَرْدِیْ bardı» söylənen zaman د+ی [-çı/çi] nin faillik əlaməti olduğu bilinmişdi. Burada qaibdən xəbər verici [keçmiş zaman əlaməti] olan ی i deyil. Belə olsaydı, bu, nisbət və sifət üzərində bina edilərdi: «تَجِیْ təcı=qəssab» və «تَمَكَجِیْ təkəcı=çörəkçi» sözlərində olduğu kimi.

Bütün türk boyları peşə sahibinin sifəti olduğu zaman isimlərin sonuna د+ی [-çi] əlavə etməkdə yekdildir. «تَرَعِیْ tarəcı» sözündən

«تَرْغِجِي» tarıǵçı, «أَتُكْ» ətük sözündən «أَتُكْجِي» ətükçi yara-
dılır ki, bu da «əkinçi» və «çəkməçi» deməkdir. «بَرْدَجِي»
bardaçı» və «تُرْدَجِي» turdaçı» tipli sifətlər yuxarıda da de-
diyim kimi, fe'ldən düzəldilmiş sifətlərdir. «أَتَجِي» ətçi,
«أَتْمَكْجِي» ətməkçi, «تَرْغِجِي» və «أَتُكْجِي» kimi
sifətlər isə isimdən düzəldilmişdir. Qaydaların bu yöndə
olması daha yaxşıdır.

ق ka-lı, yaxud ك ke-li və tox səsli sözlərdə qayda dəyişməz. Lakin
çigil, Kaşğar, Balasağun, arğu, Barsğan ləhcələrində, Yu-
xarı Çinədək uzanan uyğurların dilində bu mənada fail
əmr forması əsasında qurulur. Tərkibində غ ğ və ق ka
olan, qalın ahəngli sözlərdə fe'lin keçmiş zamana məxsus-
luğunu göstərən د d yerinə غ ğ, başqa hallarda yumşaq ك
ke gəlir, ج ç ilə ی i isə olduqları kimi qahr.

Bunun bəyanı belədir: əmri-hazır şəklində «بَر» bar» deyilir. «Gedici, va-
rıcı» demək mənasında bu dillərdə «بَرغُوجِي» barguçı» sözü
işlənir. Əmr şəkli «تُر» tur» olan sözün ismi-faili «تُرغُوجِي»
turğuçı» şəklində yaranır. «يَا قُرغُوجِي» ya kurğuçı» sözü də
belədir, «yay quran» deməkdir. Mal qapan adama «تَقَار»
tawar kapğuçı», at suvaran adama «ات سَقْعَرغُوجِي» at
suwğarğuçı» deyilir. «مَنْى اذغُورجِي»⁵⁷ udhğurçu» sözün-
dəki «اذغُورغُوجِي» da belədir.

Tərkibində غ ğ olan iki hərflili sözlərdə sonra əlavə olunmuş غ ğ hərfi ق
ka-ya çevrilir. «فَوى سَقْفُوجِي» tağka ağkuçı», «كوى سَقْفُوجِي»
koy sağkuçı» birləşməsindəki «أَغْفُوجِي» ağkuçı = çıxan» və
«سَقْفُوجِي» sağkuçı=s sağan» sözləri kimi. Bu sözlərdə əslində

iki غ ğ olmalıdır, lakin onlardan biri ق ka hərfinə çevrilir.
çünki iki boğaz hərfinin yan-yanı gəlməsi və tələffüzü
ağırlaşdırması üzündən bunlardan biri deyilişi asanlaşdır-
maq üçün ق ka-ya çevrilmişdir.

Sonu غ ğ olan əmri-hazır şəklində də eyni hökm qüvvədədir. غ ğ hərfi
ق ka hərfinə çevrilir: «تَاغَا اَغْقَل» tağka ağkıl=dağa çıx» və
«سُوت سَغْقَل» süt sağkıl = süd sağ».

ك ke-ll sözlərdə keçmiş zaman şəkilçisi olan د d yerinə yumşaq ك ke
[yəni g] gəlir. «أَفْكَ كَرغُوجِي ار» külgüçi ar», «أَوغَو كِرغُوجِي»
awgo kirgüçi», «يَرْمَاق تِيركُوجِي» yarmak tergüçi», «ات سُرغُوجِي»
at sürgüçi» birləşmələrindəki «külgüçi», «kirgüçi», «tergüçi» və
«sürgüçi» sözləri kimi. Bunlar müvafiq olaraq «gülücü
adam», «evə girici», «pul yıgıcı» və «at sürücü» deməkdir.
Bu qayda oğuzların və onlarla birlikdə yuxarıda adını
çəkdiyim boyların dilində mövcuddur. Sifətin bu növündə
digər türklər və oğuzlar birləşirlər, aralarında fərq qalmır.

Qohumlar, qudalar arasında gedib-gələn adama oğuzlar «يُرغِجِي» yo-
rıǵçı» deyirlər, «يُرْدَجِي» yordaçı» demirlər. Bütün türk dil-
lərində olduğu kimi əkinçiyə «تَرْغِجِي» tarıǵçı» deyirlər,
«تُرْدَجِي» turıdaçı» demirlər.

Bu növ sifətlər əmr şəkli üzərində qurulduğuna və əmri-hazır forma-
sının sonu sükunlu olduğuna görə onların fəaliyyətini yal-
nız ج+ی [-çi] ilə məşdudlaşdırmaq olmaz. Əmri-hazır
şəklinin sonuna bir hərəkə əlavə edərək «بَرجِي» baruçı»
«تُرجِي» turuçı» deyildi. İş bu şəkildə olunca, sözün əmri-
hazır mənası getdi. Elə buna görə də qalın və ق ka-lı
sözlərdə غ ğ, incə və ك ke-li sözlərdə yumşaq ك ke artı-

⁵⁷ Bu söz hər halda yanlışdır, çünki onun da «suwğarğuçı» modeli üzrə «udhğurğuçı»
olması lazımdır. Zətən bir-iki söz sonra doğru variantı yazılır.

Üçüncüsü: bir iş görülmədən öncə o işin görülməsini arzu edən və sifət olan bir faildir. Bunun strukturu əmri-hazır şəkli üzərində qurula bilməz. Qalın ahəngli, غ ğ və ق ka-lı sözlərdə غ، س، ق [-ğsak], incə ahəngli və ک ke-li sözlərdə غ ğ və son-dakı ق ka yerinə yumşaq ک ge [yəni –ğsək] artırılır. Əmri-hazırda «بر bar» olan söz bu mənada bir sifətə çevrilmək istəndiyində «ألفا برغساق أَل ol əwgə barıǵsak ol» deyilir. Bunun mənası belədir: «o adam evə getmək arzusundadır». Əmri-hazır «ثرمندا» tur munda» birləşməsindəki «ث tur» olan söz eyni qayda üzrə həmin mənada sifətə çevrilsə, «أَل مندا ثرغساق ol munda turıǵsak ol» şəklində düşəcək. Bu, «o burada qalmaq arzusundadır» mənasına gəlir.

ک ke-li sözlərdə «أَل برؤو کیکساک أَردى» ol bərü kəligsək ərdi», «أَل افکاکرکساک» ol əwgə kirigsək ol», «أَل تقرار تيرکساک أَل ol tawar terigsək ol» deyilir ki, bunlar da müvafiq olaraq «o bəri gəlmək istəyirdi», «o, evə girmək diləyindədir», «o, mal yığmaq arzusundadır». Bu qaydanı yadında möhkəm saxla! Bu mənə isimlərdə də istəndiyi zaman adam onunla vəsflənir. «أَل ار أَل تقرارساق» ol ər ol tawarsaq», «أَل ار اراغت أَل ارساک» bu ura-ğut ol ərsək» deyilir ki, bu da «o adam mal hərisidir», «bu qadın ər, kişi düşkünüdür» mənasına gəlir. Belə isimlərdə غ ğ və ک ke-yə ehtiyac qalmır.

Dördüncü: bu, elə bir faildir ki, onun gizli bir fe'li işləməyə haqqı vardır. Burada başqa bir mənə də var. O da failin o işi planlaşdırması, o işi görməyə əzm etməsi və bununla vəsflənməsidir. Bu növ fail əmr şəkli üzərində qurulur. Əmr şəklinin sonu sükunlu olaraq qahr, ona ق ka-lı, yaxud qalın

ahəngli sözlərdə ل، ق [-ğuluk], ک ke-li, yaxud incə ahəngli sözlərdə غ ğ və sondakı ق ka əvəzinə ک ke [-gülük] əlavə olunur. «أَل برغلق أَردى» ol barğuluk ərdi» və «أَل مندا» ol munda turğuluk ərdi» deyilir ki, «getmək o adamın haqqı idi», yaxud «o adam getməyi planlaşdırmışdı», «burada qalmaq onun haqqı idi», yaxud «o burada qalmağı nəzərdə tutmuşdu» deməkdir.

Oğuzların bəziləri ل l hərfmin yerinə س s deyirlər, [yəni –ğuluk əvəzinə –ğsak]. Məsələn, «أَل مندا برغساق أَردى» ol munda barıǵsak ərdi», «أَل مندا برغساق تکل» ol mundın barıǵsak⁶⁰ təgöl» deyirlər ki, «buradan qalxmaq onun haqqı idi» və «o buradan getməyi planlaşdırmamışdı» deməkdir. Belə sifətlər ikili fe'llərdən düzəlir və beş hərfli olur. Altı və dörd hərfli fe'llərdən də qurulur və yeddi hərfli olur. Ulu Tanrı izin versə, bunlar haqqında yeri gəldikcə məlumat veriləcəkdir.

Beşincisi: fail bir işi işləməyi özündə gizləməklə vəsflənir. Bu, hundan əvvəlki failə işi işləmək əzmi baxımından yaxındır. Bu fail əmr şəkli üzərində qurulmur və sözün sonu kəsrlənir. Və bütü bölmələrdə ziyadə əlavəsinin ilk hərfi sükunludur. Bu növ failin yaranması üçün əmr şəkli üzərinə ق -lı, yaxud qalın ahəngli sözlərdə ل، ی، غ [-ğlı], ک -ll, yaxud incə ahəngli sözlərdə ق [-gli] əlavə olunur. «من سنکا برغلى من» mən sanqa barıǵlı mən», «أَل مندا ثرغلى أَل ol munda turuğlı ol» cümlələrindəki «أَل مندا ثرغلى» və «أَل مندا ثرغلى» sözləri

⁶⁰ Bəsim Atalayın qeydinə görə, ərəbcədəki mənasına uyğun olması üçün bu iki söz «barıǵsak» deyil, «turuǵsak» şəklində olmalıdır. Çünki bundan əvvəlki iki misaldan biri «turğuluk» idi (DLT, II, s. 57).

ləri kimi. «Mən sənənin yanına getməyi içimdə gizləmişdim», «o burada qalacağı içində qurmuşdu» deməkdir.

Al ke-li sözlərdə «أل متكا كلكلى ثرر» ol manqa kəligli turur» və «أل متكا تثار» ol manqa tawar berigli ol» deyilir ki, «o mənənin yanıma gəlmək arzusundadır», «o mənə mal vermək qərarındadır» deməkdir. Sifətlərin bu növünün strukturu əsil olmayan məsdərlər üzərində qurulur, bunlara ل+ى [-li] qoşularaq yaradılır. Çünki biz kökün sonundakı sükunlu hərfin hərəkəlnərək غ ğ, yaxud ك ke-nin ziyadəsi ilə əsil olmayan məsdər yaratdığını söyləmişdik. Bu şəkildə işin icrasının davam etdiyini göstərən bir forma əldə edilmiş olur. «انك كلكلى كور», «انك كلكلى كور» anıq barığı kör», «انك كلكلى كور» anıq kəligi kör» cümlələrindəki «برغى barığı» və «كلكلى kəligi» kimi. Cümlələrin tərcüməsi belədir: «onun getdiyini, gedər olduğunu gör», «onun gəldiyini, gələr olduğunu gör». Yuxarıda söylədiyim kimi, ل, ی şəkilçisi vasitəsilə məsdər olan sözlər kimi bunlar da sifət olmuşlar. Bu növ sifətlər bütün türk boyları tərəfindən heç bir fərq qoyulmadan işlədilir. Fe'llərin hamısında bir sıra mənalar üçün bu beş növ sifət göstərmiş olduğum qayda üzrə işlədilir.

İsmi-məful. Bütün bölmələrdə qayda birdir. Əmri-hazır şəkl üzərinə م+ش [yəni -miş/miş] əlavə etməklə yaranır. «Yay qur» mənasına gələn «يا قر» ya kur» cümləsindəki «قر kur» sözü məful halda «قرمش kurmuş ya» şəklinə düşür ki, bu da «qurulmuş yay» deməkdir. «قرمش arık» kazmış arık» sözü də belədir, «qazılmış arx» deməkdir. Təsirli fe'llərdə bu iki hərf ziyadə qılınaraq kökün sonu həmişə sükunlu olur.

Təsirsiz fe'llərdə, keçmiş zamanda əksər hallarda م, ش [yəni -miş/-miş] əlavə olunur: «أفكا بريمش» əwgə barmış = mənənin xəbərim olmadığı halda evə gəlmiş», «أل متكا كلكلى ol manqa kəlmış = mənənin xəbərim olmadan mənənin yanıma gəlmiş» cümlələrindəki «كلكلى kəlmış», «بريمش barmış» sözləri kimi.

«بardi بردى», «kəldi كلدی» sözlərindəki keçmiş zaman fe'llinin şəkilçisi olan م, ش [yəni -miş/-miş] əvəzinə burada م, ش [yəni -di] əlavə olunur. Bunların arasındakı fərq ondadır ki, م, ش [yəni -di] söyləyən adam işin və hərəkətin icrası zamanı orada hazır olur və şahidlik edir. «bardi بردى» deyilən zaman «o getdi, mən də onun getdiyini gözlərimlə gördüm» deməkdir. Lakin م, ش [yəni -miş/-miş] şəkilçisi hal və hərəkətin söyləyən adamın orada olmadığı bir zamanda icra edildiyini bildirir. «أل بريمش» ol barmış», «أل كلكلى ol kəlmış» deyilir ki, «o getmiş, mən getdiyini görmədim», «o gəlmiş, mən gəldiyini görmədim» deməkdir.

Təsirsiz fe'llərdən və digər fe'llərdən yaranan bütün keçmiş zaman şəkillərində bu qayda bərqərarlıdır. Burada qalın və incə tələffüzlü sözlər, müzəkkər və müənnəs bir-birindən fərqləndirilmir. Çünki yuxarıda göstərilən qayda üzrə «بريمش barmış kişi», «كلكلى kəlmış ar» cümlələrindəki «بريمش barmış» və «كلكلى kəlmış» sözləri sifət halına düşmüş fe'llərdir. Burada «bardi بردى» və «kəldi كلدی» sözlərindəki م, ش [yəni -di] şəkilçisi iştirak etmir.

Çəkmə (təsrif): Çinə varıncaya qədər uyğur, arğu, çigil, toxsa, yağma kimi türk boylarının böyük bir qismi keçmiş zamanın م, ش [yəni -di] şəkilçisi ilə yarandığı barədə yekdillirlər. Bunlar keç-

miş zamanda «بَرْدَى bardı» deyirlər. Suvarlar, qıpçaqların bir qismi və oğuzlar fərqli düşünürlər. Bunlar ق ka-lı, غ ğ-li və qalın ahəngli sözlərdə ی i yerinə ق ka [yəni -dı əvəzinə –duk], ك ke-li və incə ahəngli sözlərdə işə ك ke [yəni -di əvəzinə –dük] əlavə edirlər. Bu dildə tək və cəm şəkilçisi bir olub aralarında fərq yoxdur.

ق ka-lı sözlərdə «يا فَرْدُقُ ya kurduk» deyilir, «o, yay qurdu» deməkdir.

Bunun kimi «مَنْ يا فَرْدُقُ mən ya kurduk» deyirlər ki, «mən yay qurdum» deməkdir. «بِز يا فَرْدُقُ biz ya kurduk=biz yay qurduq».

غ ğ-li sözlərdə «أَل سَوْتِ سَعْدَى ol süt sağdı»⁶¹ deyilir «o, süd sağdı» deməkdir. Yenə eyni şəkildə «أَلار تَاغْقا أَغْدُقُ olar tağka ağduk» deyilir ki, «onlar dağa çıxdılar» mənasındadır. Birinci şəxs cəmdə də belədir: «بِز أَغْدُقُ biz ağduk» deyilir ki, «biz çıxdıq» deməkdir. Qalın hərfli sözlərdə «أَل انى أَرْدُقُ ol anı urduk» deyilir ki, «o onu vurdu» deməkdir. «مَنْ مُنْدا ثَرْدُقُ mən munda turduk» sözü də belədir, «mən burada durdum» deməkdir.

ك ke-li sözlərə örnək: «أَل كَلْدُكُ ol kəldük», «بِز كَلْدُكُ biz kəldük», «أَلار أَفْكا olar əwğə kirdük» deyilir ki, bunlar da müvafiq olaraq «o gəldi», «biz gəldik» və «onlar evə girdilər» deməkdir.

İmaləli (uzatmalı) sözlərdə «مَنْ انْكَر تَغْارِبِيرْدُكُ mən anqar tawar berdük», «مَنْ يَرْماق تِيرْدُكُ mən yarmak terdük» deyilir ki, «mən ona mal verdim», «mən pul yığdım» deməkdir. Gördüyün kimi, burada təklə cəm şəkilçisi ayrılmamışdır, [eynidir].

⁶¹ Bəsim Atalayın fikrincə, burada «سَعْدَى sağdı» deyil, «سَعْدُقُ sağduk» olmalıdır (DLT, II, s. 61).

Oğuzların bir çoxu birinci şəxsin təkində digər türklərin «بَرْدِمُ bardım» dedikləri yerdə م m hərfini ق ka ilə əvəz edərək «بَرْدُقُ barduk» deyirlər, təklə cəmi bir-birindən fərqləndirmirlər. Onlar digər türklərlə haqqında danışılan qaib keçmiş zamanda birləşir və «getdi», «gəldi» əvəzinə «بَرْدُقُ barduk», «كَلْدَى kəldi»⁶² demirlər.

Əmr şəkli bütün türk dillərində eynidir. İnkər formasında «بَرْمادِمُ bar-madım», «كَلْمادِمُ kəlmədım» deyilir. Şəxsə görə təsriflənmədə bütün türk dilləri arasında birlik vardır.

Fe'li-qaibin inkarında «بَرْمادُقُ barmaduk», «كَلْمادُكُ kəlmədük» deyilir ki, «getmədi, getmədiyini eşitdim», «gəlmədi, mən belə sanıram» deməkdir. Bu növ inkarlar işin görülmüş olduğunu göstərmək baxımından söylədiyim kimidir. «بَرْمَشُ bar-mış», «كَلْمَشُ kəlmış» deyilir ki, «getmiş, gəlmiş, ancaq mən görmədim, şahid olmadım» deməkdir. Qalın ahəngli, ق ka-lı sözlərin, yaxud incə ahəngli, ك ke-li sözlərin inkar variantı bütün fe'llərdə bu qayda üzrə düzəlir. İnkərin təhqiş edilməsi arzulandığı vaxt «بَرْمادَى barmadı», «كَلْمادَى kəlmədi» deyilir ki, «həqiqətən getmədi», «həqiqətən gəlmədi» deməkdir.

Oğuzlar «bardı», «kəldi» fe'llərindəki ی /i hərfini ق ka və ك ke ilə əvəz edərək «بَرْدُقُ barduk», «كَلْدُكُ kəldük» şəklinə salır, digər türklərin inkar formasında dedikləri «بَرْمادُقُ barmaduk», «كَلْمادُكُ kəlmədük» sözlərində işə ق ka və ك ke-ni ataraq

⁶² Bu söz «كَلْدَى kəldi» deyil, «كَلْدُكُ kəldük» olmalıdır. Bəsim Atalay bu barədə mətn altında qeyd vermişdir (DLT, II, s.62). Mahmud Kaşğarının qrammatik izahatının məntiqindən də belə çıxır.

«barmadı», «kəlmədi» deyirlər. Bu qayda bütün fe'llərdə hökm sürür və istisna yoxdur.

Türk dilində təkid məsdəri ərəb dilindən fərqli olaraq fe'ldən əvvəl gəlir. «أَل بَرْمَاقِ بَرْدِي» ol barmak bardı», «أَل كَلْمَاكِ كَلْدِي» ol kəlmək kəldi» deyilir ki, «o elə o gedən getdi», «o elə o gələn gəldi» mənasındadır.

Fe'lin yaranması aşağıdakı kimidir: «بَرْدِي bardı» (keçmiş zaman şəkli), «بَرِيرِ barır» (müzare şəkli), «بَرْمَاقِ barmak» (məsdər şəkli) = «getdi, gedər, getmək». Əmri-hazırın təkində «بَرِ bar = get», cəmində «بَرِينَكَلَرِ barınqlar = gediniz».

Əmri-hazırın cəmində لَار [yəni -lar/lər] şəkilçisi artırmaq o biri türklərin üsuludur. Oğuzlar⁶³ burada günnəli ك ilə «بَرِينَكِ barınq» deyirlər. Digər türklər isə bu sözü tək və möhtərəm adam üçün işlədirlər.

İnkâr forması düzəltmək üçün bir qayda vardır: o da bütün türk dillərində əmr şəkli üzərində م+الف [yəni -ma/mə] artırmaqdır: «بَرْمَا bar+ma», «تُرْمَا tur+ma». Bunun cəm şəkli «بَرْمَانَكِ لَارِ bar+ma+nq+lar», «تُرْمَانَكَلَرِ tur+ma+nq+lar» olur ki, «getməyin», «qalxmayın» deməkdir.

Əmri-qaib şəkli üçün «بَرْسُونُ bar+sun», «كَلْسُونُ kəl+sün», əmri-qaibin inkarı üçün isə «بَرْمَاسُونُ bar+ma+sun», «كَلْمَاسُونُ kəl+mə+sün» deyilir. Əmri-qaib şəkli bütün türk dillərində əmri-hazırın üstünə ن، و، س [yəni –sun/-sün şəkilçisi] artırmaqla meydana gəlir.

⁶³ Bəsim Atalayın yazdığına görə, yazma və basma nüsxələrdə «oğuzlar» sözü unudulmuşdur. Halbuki məntiq bunu tələb edir (DLT, II, s. 64). Salih Mütəllibov bu sözə ehtiyac olmadığını bildirmiş (TSD, II tom, bet 67), uyğurlar isə müvafiq qeydlə həmin sözü artırımlar (TTD, II tom, bet 83).

Birinci şəxsin təkində «بَرِيرِمَنْ barırmən» deyilir. Oğuzlar müzaredə «barır» sözündəki ikinci ر hərfini atıb kökdəki [bar] ر r hərfini saxlayaraq «مَنْ بَرِنَ mən baran», «مَنْ تُرِنَ mən turan» deyirlər ki, «mən gedərəm», «mən qalxaram» deməkdir. Əgər sözün özündə ر r hərfi yoxdursa, o zaman sözə müzaredə ر r əlavə edirlər: «مَنْ كَلِرَانِ mən kəlirən = mən gələrəm», «مَنْ كَلِرَانِ mən külərən = mən gülərəm», «كَلْدِي kəldi», «كَلْدِي küldi» sözlərində ر yoxdur, «مَنْ بَرِيرِ مَنْ mən barır mən» sözündə isə الف əlif yoxdur, buradakı م m hərfi الف əlifə çevrilmişdir. Və yenə «مَنْ يَا فَرَرَنْ mən ya kuran» deyilir, halbuki o biri türklər «فَرَرِمَنْ kurar mən» deyirlər. Burada iki ر r hərfi vardır, biri sözün kökünə məxsusdur, digəri isə müzare əlamətidir, bu ر r hərfindən sonra «mən» sözünü söyləyirlər. Qaydaya uyğun olan da elə budur. Oğuzların tutduğu yol qaydaya uyğun olmasa da, asan yoldur.

İnkâr variantında «أَل بَرْمَاسِ ol barmas» deyilir, «o getməz» deməkdir. Və yenə «مَنْ بَرْمَاسِ مَنْ mən barmas mən» deyilir ki, «mən getməyəm, mən getməm» deməkdir. Burada oğuzlarla o biri türklər arasında fərq yoxdur.

Müzare şəklinin inkâr formasında birinci, üçüncü şəxslər üzrə təkdə və cəmdə م، ا، س [yəni –mas şəkilçisi] əlavə edilir: «أَلَارِ بَرْمَاسِ لَارِ olar barmaslar», «بُولَارِ بَرْمَاسِ لَارِ bular barmaslar» («onlar getməzlər», «bunlar getməzlər»).

Birinci şəxsin cəmində «بِرِ بَرْمَاسِ مِزِ biz barmas mız» deyilir ki, «biz getməziz, biz getmərik» deməkdir.

Gələcəkdə bir işin görülməyini göstərmək üçün əmri-hazır şəklində ق ka-lı və qalın ahəngli sözlərdə –ğay, ك ke-li və incə ahəngli

sözlərdə gəy. غ ğ-li kəlmələrdə kay artırılır. Məsələn: «أل يا فرقاى ol ya kurğay = o, yay quracaq», «أل سوت ساغقاى ol süt sağkay=o, süd sağacaq», «أل اقكا برغاي ol əwgə bargay =o, evə gedəcək», «أل منكا كلكاى ol manqa kəlgəy=o mənim yanıma gələcək», «أل يرماق تيركاى ol yarmak tergəy = o, pul yığacaq».

Babından asılı olmayaraq bu mənada bütün fe'llərdə qayda eynidir.

Bir işi görənin görmək üzrə olduğunu göstərən fe'l forması belə əmələ gəlir⁶⁴: əmri-hazırın üzərinə ق ka-lı və qalın ahəngli sözlərdə ل, ل, ل, ل hərfləri [yəni –ğalır şəkilçisi], غ ğ-li və incə ahəngli sözlərdə ل, ل, ل, ل hərfləri [yəni –kalır şəkilçisi], ک, ل, ل, ل hərfləri [yəni –gəlir şəkilçisi] artırılır. Bütün türk dillərində bu qaydaya riayət olunur. Məsələn: «من برغالر من mən bargalır mən=mən getmək üzrəyəm, gəda-getdəyəm», «من ترغالر من mən turğalır mən=mən qalxmaq üzrəyəm, qalxa-qalxdayam», «أل يا فرغالر ol ya kurğalır=o, yay qurmaq üzrədir, o indi-cə yay quracaq», «أل تاغقا اغقالر ol tağka ağqalır = o, dağa çıxmaq üzrədir, lap çıxax-çıxdadır», «أل اقكا كركا لر ol əwgə kirgəlir = o, evə girmək üzrədir, giro-girdədir», «أل يرماق

⁶⁴ Burada Salih Mütəllibovun maraqlı bir qeydi var. Onun tərcüməsini veririk: «Mahmud Kaşğarinin ərəbcə izahından çıxan mənaya görə, bu fe'llərin bir qismini uzaq gələcək zaman, bir qismini isə yaxın gələcək zaman kimi anlamaq mümkündür. Çünki «ol ya kurğay» ifadəsi (ərəbcə) uzaq gələcək zaman fe'li kimi izah olunmuşdur. Lakin «ol manqa kəlgəy» ifadəsində yaxın gələcək zaman olduğu bildirilmişdir. Yəni «o, tezliklə, ilk fürsətdə gələcək». Ərəb dili dərsləklərində -səvfə prefiksi ilə uzaq gələcək zamanın, -sa prefiksi ilə yaxın gələcək zamanın göstərildiyi izah edilir» (TSD, II tom, bet 70). Salih Mütəllibov bu cümlədən sonra Öbdürrehman Caninin məşhur «Fəvaidi-ziyaiyyə» kitabından aşağıdakı fikri iqtibas edir: «-sin və -səvfə prefikslərinin birincisi gələcək zaman fe'linə qoşularaq yaxın gələcəyi, ikincisi isə uzaq gələcəyi göstərir».

تيركالر ol yarmak tergəlir=o, pul yığmaq üzrədir, yığa-yığdadır».

Bu bütün fe'llərdə qüvvədə olan qaydadır.

İsmi-zaman, ismi-məkan, ismi-alət. Çigil, yağma, toxsu, arğu, Yuxarı Çinə qədər uyğur dillərində sözün kökünə ق ka-lı və qalın ahəngli sözlərdə و غ, غ [yəni –ğu], incə ahəngli sözlərdə و ك, ك [yəni –gü] artırılır. Oğuz, qıpçaq, bəçənək, bulğar dillərində یو يا فرغو اغر⁶⁵ artırılır. İsmi-zaman üçün «بو يا فرغو اغر bu ya kurğu oğur ərməs» deyilir ki, «bu, yay quracaq (qurulacaq) vaxt deyildir» deməkdir.

İsmi-məkan üçün «بو ترغو بير ارماس bu turğu yer ərməs» deyilir ki, «bu, durulacaq yer deyil» deməkdir.

Oğuzlar həmin məqamlarda «بو يا فراسى اغر تگل bu ya kurası oğur təgül =bu, yay qurası zaman deyil» və «بو تراسى بير تگل bu turası yer təgül=bu, durulası yer deyil» deyirlər. Digər türklər isə «بو تاغ اغقو ارماس bu tağ ağku ərməs» deyirlər, «bu, dağa çıxılacaq zaman deyil» deməkdir. Mən sənə yuxarıda göstərdiyim kimi, əgər sözün sonunda غ ğ varsa, burada –ğu əvəzinə –ku artırılır. «اغقو ağku» sözündəki kimi. Oğuzlar bu mənada «بو تاغ اغاسى اغر تگل bu tağ ağası oğur təgül» deyirlər, «bu, dağa çıxılacaq zaman deyil» deməkdir. Bununla bərabər, zaman və məkan isimləri olan «اغر oğur» və «بير yer» sözlərini birlikdə söyləyirlər. Bu sözdən əvvəl, gördüyün kimi, kəlmənin sonunda غ ğ varsa, onda həmin sözə ق ka artırılır.

⁶⁵ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu şəkilçi -siw deyil, -si olmalıdır (DLT, I, s. 67).

ک ke-li sözlərdə «بو افکا کرکو اوڈ ال bu əwğə kirgü ödh ol=bu, evə girmə vaxtıdır», «ال بزکا کلکو بلدی» ol bizgə kəlgü boldı = onun bizə gəlmə zamanı oldu» deyilir. Oğuzlar bu mənada «ال بزکا ol bizgə kələsi boldı» deyirlər.

Fe'llərin bu növü isim yerində işlənir, çünki ona bitişikdir, izafəlidir. «سەنinq بَرغونق قجان» deyilir ki, «sənin getmənin nə zamandır» deməkdir. Burada oğuzlar «سەنinq بَراسينق قجان» deyirlər. Yenə «مەنinq بَرغوم يقتى» deyilir ki, «mənim getmənin yaxınlaşdı» mənasındadır. Üçüncü şəxsə «اتىق بَرغو سى aninq barğusu» deyilir. Oğuzlar isə «مەنinq بَراسيم» deyirlər ki, «mənim getmənin» deməkdir. Bu növ isimlərdə oğuzların dilində -sı/-si əlavə etmək qaydadır. Sözü «ق ka-lı, ک ke-li olmasının heç bir fərqi yoxdur. Başqa türklərin dilində isə bu məsələdə bəzi fərqlər var.

Hər növ alət adı (ismi-alət) isim yerində işlənir və fe'ldən yaranır. Məsələn: «يىگۈ نانىک yegü nənq=içində bir şey yeyilən nəsnə». «ارغو» sözü də belədir. «vurulacaq alət» deməkdir. Ağacı kəsən şeyə, mişara, bıçağa «يىغاق بىغۇ» deyilir. Əmiləcək şeyə və qan alma zamanı qanı soran alətə «سَرغۇ» deyilir. Bu söz «امىك سَردى» sözündən alınmışdır, «əmcək, məmə əmdi» deməkdir.

İsimlərin bu növü əvvəl göstərilən qayda üzrə oğuzlar istisna olmaqla, digər türklərin dillərində غ ğ-li, ق ka-lı sözlərdə dəyişir. Oğuzlara gəllincə, alət adları onların dilində bütün fe'llərdə –sı/-si ilə işlənir⁶⁶. Məsələn: «يىغاق بىجاسى نانىک» yığaç bı-

⁶⁶ Bəsim Atalay buradakı misallarda –sı/-si deyil. əlifin iştirakı ilə –ası/-əsi şəkilçisinin işləndiyini nəzərə çarpdırmışdır (DLT, II, s. 70).

çası nənq = ağac biçəcək alət», «يىكاسى نانىک yegəsi nənq = yemək yeyiləcək nəsnə».

Bu söylədiyim qaydalar və prinsiplər yalnız bu bölməyə xas deyildir.

Onlar hər kitabda verilən və təsvir edilən üslub içindəki üç, dörd, beş, altı hərfli sözlərə hər hansı bir istisna olmadan ümumi bir qayda olaraq tətbiq edilir. Bu qaydaları və prinsipləri yaxşıca yadda saxlamaq lazımdır. Mən bu bölmədə onları bütün təfəsilatı ilə təsvir etdim. Başqa bölmələrdə isə çox zaman israfçılıq edib sözü uzatmadım və buraya baxmağı tövsiyə etdim. Bu [qrammatik izahat] türk dillərinin bir cövhəridir⁶⁷. Bu yolda bir çox dəftərlər doldurdum. Bir adam bu qaydaları və prinsipləri yaxşıca mənimsəsə, öyrənməyə səy etsə, geri qalanı öz-özünə aydın olacaq, kökünü bilməsə belə, türklərdən eşitdiyi nəməlum sözləri asanlıqla başa düşə biləcək. Bunu anla!

İki hərfli bölməsi bitdi.

⁶⁷ Ərəbca mətdə bu söz «kimə»dir». Bəsim Atalay (DLT, II, s.70) və Salih Mütəllibov (TSD, II tom, bet 74), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s. 67), uyğur naşirlər (TTD, II tom, bet 92) bunun «kimya» olduğunu samrlar. Biz «cövhər» sözünü kontekstə daha uyğun saydıq.

DİVANÜ LÛGAT-İT-TÛRK

TIPKIBASIMI

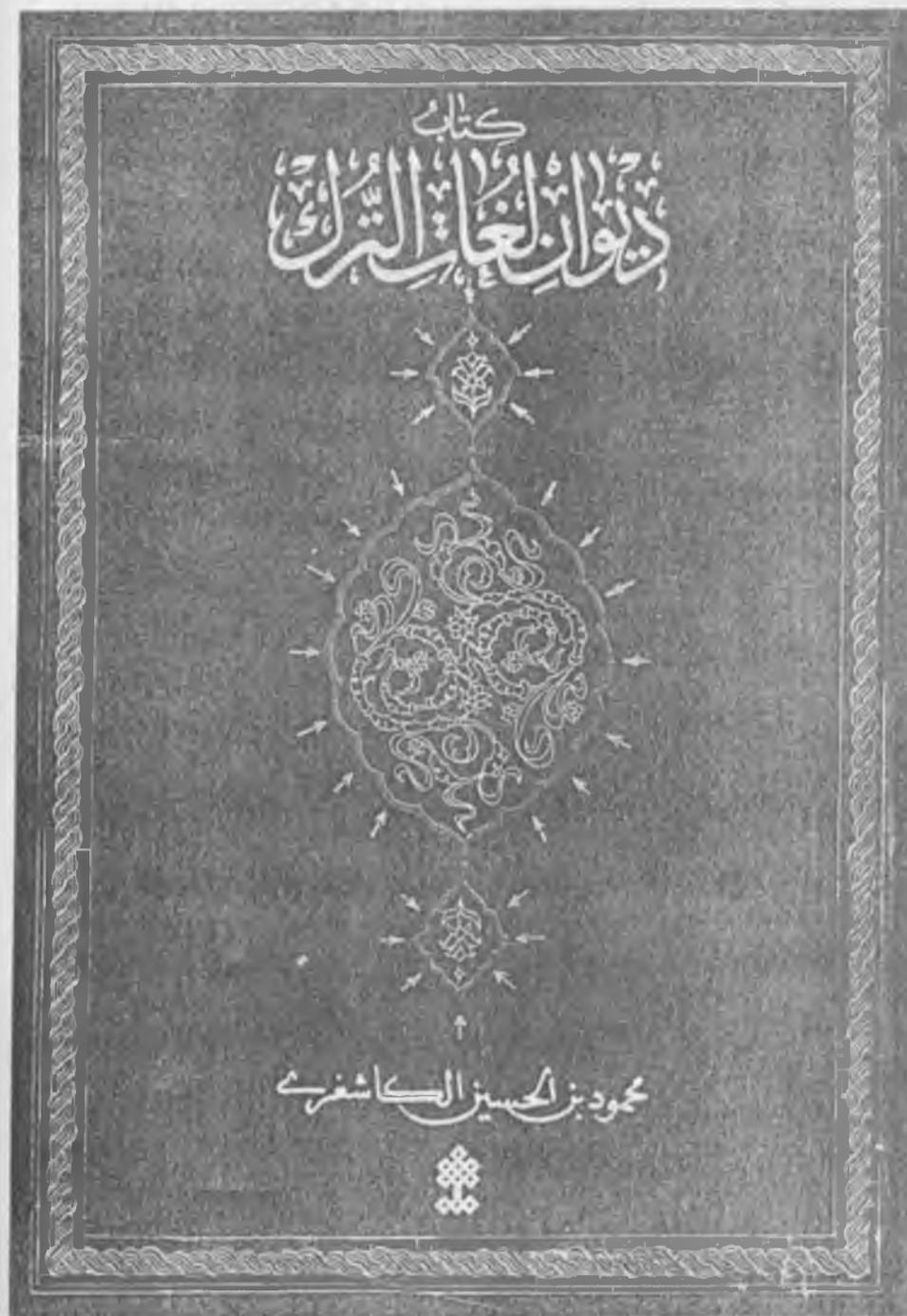
“FAKSİMİLE”

1941

A N K A R A

ALÂEDDİN KIRAL BASIMEV.

«Divanü lüğat-it-türk». Yazma nüsxənin faksimilesi (1941-ci il nəşri).

«Divanü lüğat-it-türk». Yazma nüsxənin faksimilesi (1990-cı il nəşri).

الحَارِبِينَ وَاهْتَبْتَهُمْ فَسَقَلَعُ أَرَأَى رَجُلًا رَأَوِيَهُ الْأَمِيرَ هُ فَسَقَلَعُ أَرَأَى
 رَجُلًا دُوَجِلُوْزِهِ وَيُقَالُ سَقَلَعُ سُنْكَوَأَى رُحْمٌ ذَاتُ سِنَانٍ وَكَذَلِكَ النَّبْلُ
 إِذَا كَانَ ذُو نَصْلٍ هُ وَيُقَالُ تَشَقَّلَعُ أَرَأَى رَجُلًا دُوَحْضِيهِ هُ فَسَقَلَعُ أَيَاقُ
 أَى قَصْعَةَ ذَاتِ مِلْعَقَةٍ يُقَالُ سَقَلَعُ أَرَأَى رَجُلًا دُوَجَوْصَلِهِ هُ تَقَلَعُ أَرَأَى
 رَجُلًا دُوَدَجَاجٍ بِالْعَزِيَّةِ سَقَلَعُ تَاغُ أَى جَبَلٌ دُوَعَفْرِ مِنَ الطَّبَآءِ هُ بِلْقَلَعِ
 أَضْرَأَى وَادٍ دُوَسَمِكٍ وَكَذَلِكَ الْأَرْضُ الَّتِي فِيهَا وَجِلُّ بِلْغَةِ أَرْغُوهِ وَيُقَالُ
 قَلَا قَلَعُ تَانِكَ أَى شَيْءٍ دُوَأَذِنٍ هُ فَتَقَلَعُ أَى أَى نَيْتٌ دُوَأَضْيَانٍ هُ تَقَلَعُ أَرَأَى
 أَى رَجُلًا أَرَبِيًّا مَخَاضٍ هُ قُرْبَلَعُ تَاغُ أَى جَبَلٌ دُوَجِنَادٍ هُ تَقَلَعُ أَرَأَى الرَّجْحِ
 وَقَالَ
 أَكَلْتُ لَيْلًا مِدْرِيحًا فَتَنَا مِدْرِيحًا نَدَقًا تَقَارُ تَقَلَعُ نَدَقًا فَتَنَا مِدْرِيحًا مِدْرِيحًا
 يَقُولُ هَلَا اسْتَعْتَمْتُ قَبْلَ إِذْ نَدَيْتُ الصَّرِيحَةَ مِرَارًا وَالْآنَ لَمَاصِرَتِ مَدْحَاسِدَتِ
 فَعَدُّ إِلَى مَا كُنْتُ عَلَيْهِ مِنْ إِذْ الصَّرِيحَةَ وَالْأَيْسَقِي دَمَكُ الثَّرَابِ هُ تَقَلَعُ
 تَقَى أَى الْبَعِيرِ ذَاتِ الْحَقْفِ هُ تَقَلَعُ تَرَعُ أَى الْبُرْدُ وَاللَّعْبَةُ هُ وَيُقَالُ
 بَدَلَعُ يُقَالُ كَثُرَ أَى أَنْسَانَ دُوَرَهْطٍ وَعَشِيَّةٍ هُ وَيُقَالُ بَقَلَعُ قَدِشٌ
 أَى سَيْرٌ دُوَحَلْقَةٍ هُ بَدَلُ قُرْبَلَعُ أَرَأَى رَجُلًا يَطِينُ هُ قُرْبَلَعُ أَى أَى نَيْتٌ
 مُسَوِّدٌ مِنَ الدَّخَانِ الْمُرَاكِمِ هُ سَقَلَعُ أَرَأَى رَجُلًا دُوَحَلَابٍ هُ وَيُقَالُ
 سَقَلَعُ تَاغُ أَى جَبَلٌ دُوَعَنْصَلٍ هُ وَيُقَالُ سَقَلَعُ أَرَأَى رَجُلًا دُوَتِينٍ هُ
 فَسَقَلَعُ أَرَأَى رَجُلًا دُوَبَطِيخٍ هُ فَسَقَلَعُ أَوْتَى أَى نَارٌ ذَاتُ شَرِّهِ هُ

کتاب دیوان لغات ترک

مؤلفی :

محمود بن الحسین بن محمد الکاشفری

تاریخ تالیفی

۴۶۶ سنه هجریه

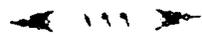
بویکانه کتاب معارف نظارت جلیله سنک تقدیریه حلب
 دفتر دارالاسبقی دیار بکرلی علی امیری افندیکن کتبخانه سندن
 استماره اولانه رق طبع و تمیل ایدلشدر

بسم الله

برنجی طبعی

دارالحلقة العلیه — مطبعة عامره

۱۳۳۳

وَيُقَالُ • أَلْ بُوَاتِغُ قَزْلَنْدِي • أَي أُمَّةٌ هَذَا الْقَرْسُ غَالِيًا .
وَكَذَلِكَ غَيْرُهُ . وَيُقَالُ • أَلْ أُنِي قَزْلَنْدِي • أَي أُمَّةٌ تَبَتَّأَهَا عَنِ اتِّخَاذِهَا
بِنْتًا . [قَزْلُوز . قَزْلِمَاق] .

وَيُقَالُ • سِيرُ قَزْلَنْدِي • أَي بُحْرَاتُ الْأَنْضَلِ وَصَادِقِيهَا
حَقَرُهُ . [قَزْلُوز . قَزْلِمَاق] .

وَيُقَالُ • قَسْلَنْدِي نَانِكُ • أَي تَضْيِيقُ الشَّيْءِ وَالضَّمُّ بَيْنَ
الشَّيْئَيْنِ كَالرَّجْلِ تَبَقَى بَيْنَ سَيْرِي الرِّكَابِ أَوْ لِرَجْلٍ بَيْنَ الْمَعْبَدِ
وَالْبَابِ . [قَسْلُوز . قَسْلِمَاق] .

وَيُقَالُ • أَيْكِي نَانِكُ قَسْلَنْدِي • أَي قَرْنُ بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ . وَهَذَا
لَا زِمٌ . كَمَا يَقَارَنُ الشَّاةُ الْأُخْرَى وَيَسْتَوِي رَأْسَاهُمَا فِي السَّيْرِ . وَكَذَلِكَ
الرَّاكِبَانِ إِذَا قَرْنَا فَرَسَيْهِمَا يَسْبِرَانِ مُسْتَوِي الرِّسَيْنِ . [قَسْلُوز .
قَسْلِمَاق] .

وَيُقَالُ • أَزْأَزْدِكَاتُ قَسْلَنْدِي • أَي اتِّخَاذُ الرَّجْلِ لِمِيهِ
جَنِيَّةً . [قَسْلُوز . قَسْلِمَاق] .

وَيُقَالُ • أَتُ قَسْلَنْدِي • أَي تَقَدُّدُ الْأَخْمِ . وَيُقَالُ • سُوْفُ
قَسْلَنْدِي • أَي إِسْتِنْمَعُ الْمَاءِ وَصَارَ عُدْرَانًا فِي الْأَفْلَاتِ . [قَسْلُوز .
قَسْلِمَاق] .

Bibliotheca Orientalis Hungarica I.

MITTELTÜRKISCHER WORTSCHATZ

NACH

MAHMUD AL-KASGARIS DIVAN IPTIAT AT-TURK

HERAUSGEBEN

VON

C. BROCKELMANN.

MIT UNTERSTÜTZUNG DER UNGARISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN HERAUSGEGEBEN VON DER KÖNIGLICHEN GEMÄLDEGESELLSCHAFT

HUNGARISCH | OTTO HÄBREROWITZ
KÖNIGLICH GEMÄLDEGESELLSCHAFT | 1928.

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 522

DİVANÜ LÛGAT-İT-TÜRK TERCÜMESİ

II

Çeviren
BESİM ATALAY

demektir. "اَو كَذِبِي ok köndi = ok doğ-
ruldu" sözünden alınarak "اَبِي كَذِبِي
okçı [+] köndgürdi" denir ki "okçu oku
doğrulttu" demektir.

ت. غ. ك harfleri, fiili, mü-
teaddi kılan harflerden olmayıp ancak
ta'diyeyi ر harfi yapar. Nitekim "قُسْرُ
kuş uğurdu", "سُوفُ كَجْرَدِي" suv keçür-
di" sözlerinde olduğu gibi ki "kuş u-
ğurdu", "su geçirdi" demektir. Bu fiil-
lerde ta'diye ancak ر ile olur. İşte
bu kadar; bu da yukarıdaki gibidir.

Bu fiillere ت. غ. ك harfleri-
nin getirilmesi söylenişte kolaylık ol-
sun içindir. Eğer bunlar getirilmemiş
olsaydı bu fiillerde ta'diye zamanında
mazide iki, muzaride üç ر harfinin
bir arada toplanması gerekirdi. "kur-
tardı" demek olan "كُتْرَدِي kutgardı"
fiilinde ع olmasaydı, bunun ikinci ta-
diye şekli mazide "كُتْرَرَدِي kutrardı" o-
lurdu. Yine bunun gibi "سُغْرَدِي suwgar-
dı" kelimesi ikinci derecede müteaddi
kılındığı takdirde "سُغْرَرَدِي suwrardı"

[+] Basma nüshada "كُتْرَدِي köndgürdi" şeklinde olan bu kelime
yazma nüshada önceden bu yazışta iken sonradan ikinci ك
in üzerindeki ötre düzeltilerek üstün yapılmıştır. Şu hale
göre kelimenin doğrusu "كُتْرَدِي köndgerdi" olacaktır. Ni-
tekim isimden yapılmış olan fiiller böyledir. "كُزْرَدِي köz-
kerdi", "كُزْرَرَدِي kezkerdi" fiilleri gibi. B. A.

МАҲМУД КОШҒАРИЙ

ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТҮРК

دیوان لغت ترک

қурди — хотин юзи халтум бўлди, буришди. Тери буришса ҳам шу сўз қўлланади. (بُرُقْرَارُ. بُرُقْرِمَاقُ) бурқулар, бурқурмақ),

بَلْگُورْدِي бәлкурди — билинди, маълум бўлди, кўринди.
 اِبْشُ بَلْگُورْدِي иш бәлғурди — иш маълум бўлди.
 Бошқаси ҳам шундай. Мақолда шундай: كُوزُ كَلْگِي
 كُوزُ بَلْگُورَارُ. كُوزُ كَالِگِي җазин бәлғурәр — кузнинг
 келиши ёзда маълум бўлади. Олдиндан маълум
 бўлган кейин келадиган нарса ҳақида бу мақол
 қўлланади. Шеърда шундай келган:

كُوزُ بَلْگُورَارُ
 كُوزُ بَلْگُورَارُ
 كُوزُ بَلْگُورَارُ
 كُوزُ بَلْگُورَارُ

күзләб тутар сәвүкүк азірш күні бәлғурәр
 башлиғ козуғ бајсама¹⁶⁰ җаші анін савріқар.

Яширин тутилган севги айрилиш куни билиниб
 қолади, маълум бўлади. Яралик күзни беркитма,
 ёшини тўхтатиб яшириб бўлмайди, ёш ошқора
 килади. (بَلْگُورْمَاقُ. بَلْگُورَارُ. بَلْگُورْمَاقُ) бәлғурәр, бәлғурмәк).

تَلْپَرْدِي талпёрди — талпинди, канотларини қоқти. قُشُ
 قُشُ تَلْپَرْدِي куш талпёрди — куш икки қанотини кокди,

¹⁶⁰ җапсама сўзи босма нусхада بېسما бајсама тарзида берилган, بېسما бўлса керак деб Басим Аталай тўғри изоҳ берган (қ. „Девон“, Б. Аталай таржимаси, II том, 172-бет).

مەھمۇت قەشقەرى

تۈركىي تىللار دىۋانى

ئىككىنچى توم

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

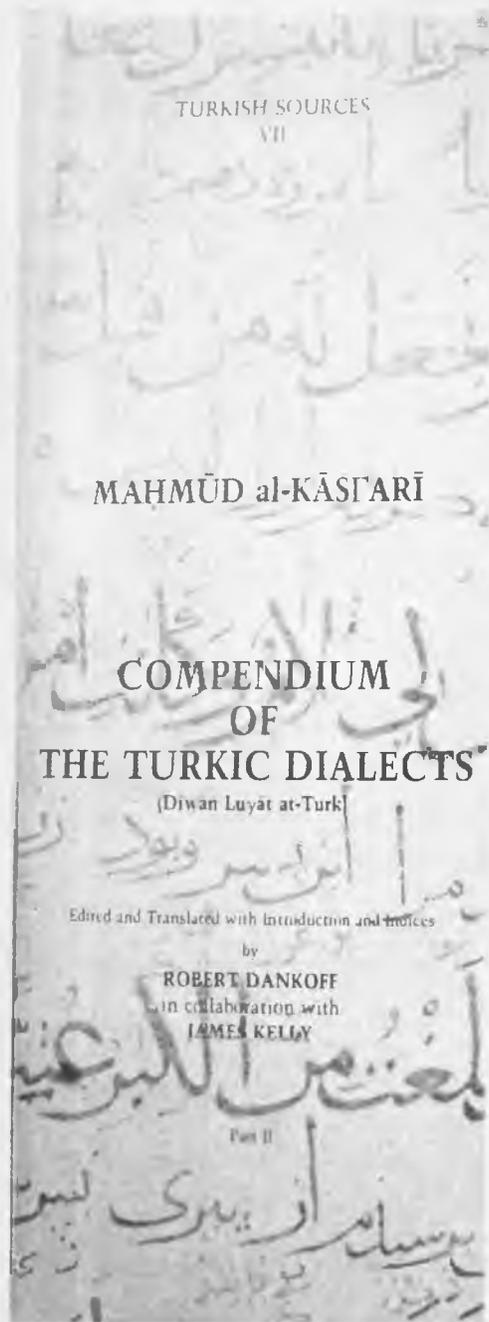
yooqurkan büründi ئايال يوتقان پۇركەندى. باشقا.
نەرسە پۇركەنسىمۇ شۇنداق دىيىلىدۇ (بِرْ نُور - بَرْنَمَاكُ
bürünür - bürünmək).

بَرْنَدِي *barındi* يۇردى، كەتتى. ارَاغْتِن قَان بَرْنَدِي — *ura* —
oquttin kan barındi ئايالدىن قان (خۇن) كەتتى،
تومۇردىن خۇن يۇرۇشتى، بۇ ھېسىز قېنى كېلىدىغان
تومۇردۇر (بِرْ نُور - بَرْنَمَاق *barınur - barınmak*).

بَرْنَدِي *barındi* بېرىۋاتقاندەك كورۇندى، كېتىپ بارغاندەك
كورۇندى. ارْ اَفْكَا بَرْنَدِي *ar aŋga barındi* — ئادەم
ئويگە كېتىپ بارغاندەك كورۇندى. باشقىلاردىمۇ شۇنداق
(بِرْ نُور - بَرْنَمَاق *barınur - barınmak*).

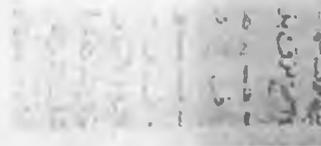
پېىللارنىڭ بۇ قىسمى ئەرەپچىدىكى «تَفَاعُل» مەنىسى.
سىنى ئىپادىلەيدۇ، يەنى ئەمىلىيەتتە بىر ئىشنى ئىشلە.
مەيدىغان بولسىمۇ ئىشلەۋاتقاندەك، ئىشلەيدىغاندەك كورۇ.
ئۇشنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: «تَصَامَّ الرَّجُلُ» — ئادەم گاس
بولۇۋالدى، ئوزنى گاس قىلىپ كورسەتتى، «تَمَاوَتَ» —
ئوزنى ئولگەن قىلىپ كورسەتتى» دېگەنگە ئوخشاشلار.

بَرْنَدِي *bəzəndi* بېزەندى ~ بېزەلدى، ياساندى. ارَاغْتِ
بَرْنَدِي *uraqut bəzəndi* — ئايال بېزەندى، ياساندى.

SOURCES OF ORIENTAL LANGUAGES AND LITERATURES 7

Edited
by Şinasi Tekin • Gonul Alpay Tekin

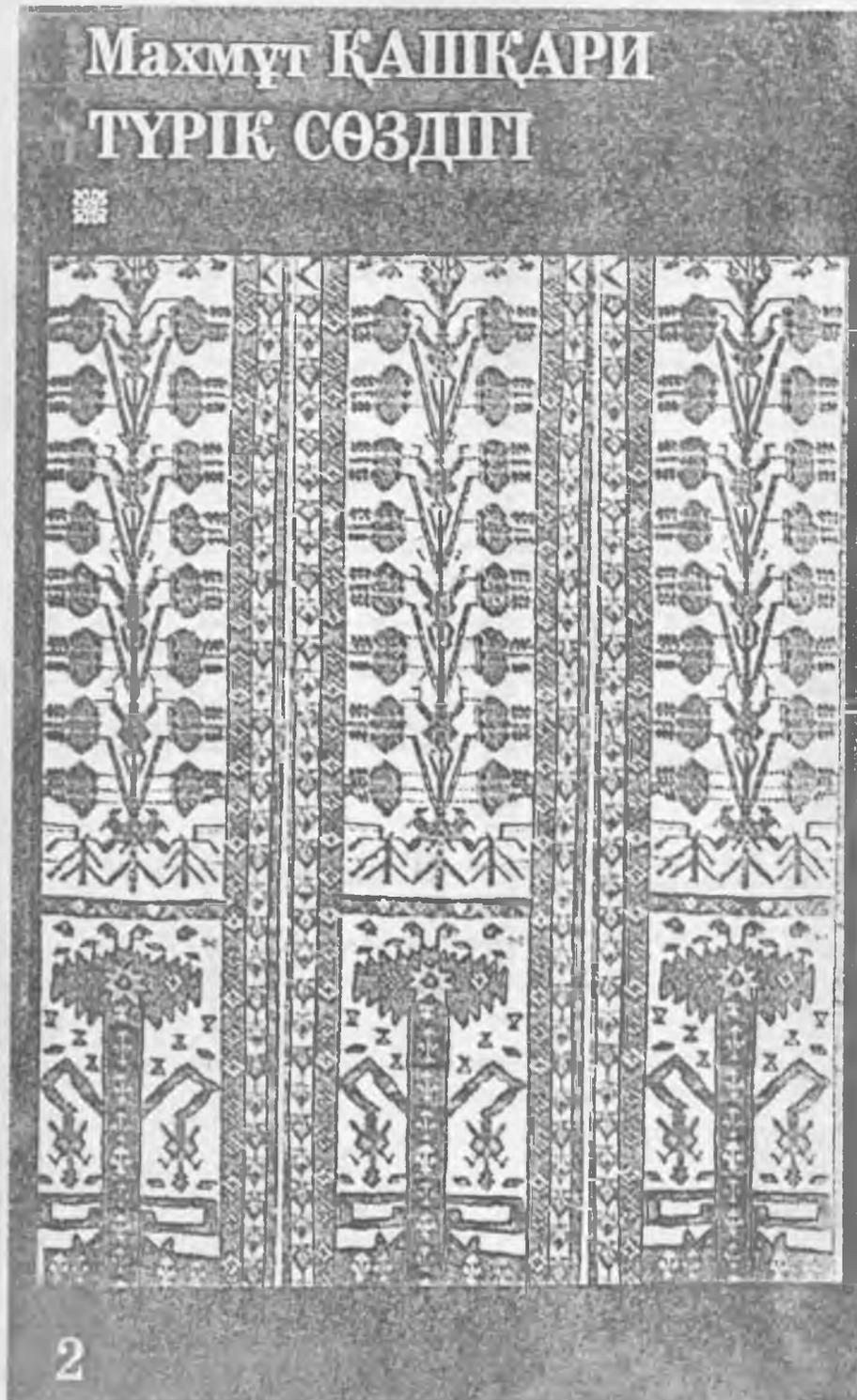

«Divanü lüğat-it-türk». II cild. Robert Dankoff ilə Ceyms Kellinin ingilis dilinə tərcüməsi.

- acil-
- UL SIRK' AĪTY of sirk ađitti "He sorted (*himmada*, the vinegar (or other))."
UL NIK KANK LIN' AĪTY of ang koñın ađitti "He pained his heart with misfortune (*amadda* / *letan*)."
AĪTUR' AĪEM'Q acitur acitmāq. 0
- udil-
- UL MİNY' UDİTY of mini uditti "He put me to sleep (*amāna*)."
UDİTUR' UDİT' M'Q uditür uditmaq.
- udil-
- UL YURUT' UDİTY of yoyrut uditti "He curdled (*aynada*, the yoghurt)." / UL' UDİTM' UDİTY of uditma uditti "He curdled (*abbanı*, the cheese)."
UL' UT' UDİTY of ot uditti "He put out (*atla*, the fire)." The same [aorist and infinitive as above]. 0
- arit-
- UL TARIH' ARİTY of tariy aritti "He cleaned (*naqqā*, the wheat (or other))." / ARİ' TUR' ARİTM'Q aritur aritmaq.
- âràt- (âràd-)
- UL QUVZİY' ARİTY of qozı aritti "He gelded (*ruza'a xuşya*) the ram (or other)."
The same for circumcising (*xattana*, a boy). The same [aorist and infinitive as above]. 0
- âràt- (âràd-)
- UL FLA'N' ARATY of olan aratti "The boy was reckoned a man (*udda* . . . *min ar-rhāl*)."
Its root form is: 'ARİD'İY' aradı and [the dentals] assimilated, as one says [in Arabic] *mudḍakar* "one who remembers") from *ad-dikr* ("remembering"). 'ARADUVR' ARAD'MA'K aradür aradmāk.
- ârut-
- UL YAI' ARUITY of yāy arutti "He melted (*adāba*, the butter (or other))." / ARUI' TUR' ARUITM'K ârutür ârutmāk.
- azit-
- UL ANKA'R YUVL' AZİTY of anār yöl azitti "He made him lose (*adalla*) the way." / AZİTUR' AZİTM'Q azitur azitmāq.
- ezit-
- UL' UFLA'N' QULA'QIN' AZİTY of oylān qulāqın ezitti "He slit (*uṣrafa*, the boy's ear)." The same
- [I 180/209]
- 113
- for anything that one scratches lengthwise (*xadāsa*¹ *wa-ṣaraḥa taṭwīl¹*). 'AZİTUR' AZİTM'K ezitur ezitmāk.

113 1 MS. *xadg¹*

İngilis dilinə tərcümə. II cild, 199-cu səhifə.

بُقُنْدِي BUKUNDY* БҮҚҰНДЫ: бүкті; жиып алды.

«ار اذاقن بقندي» Er azaqyn buqundy: Ер азақын бүқұнды - Адам аяғын жиыды». (بقنماق - بقنور - Буқунуғ-буқунмақ: Бүқұнүр-бүқұнмақ - Бүктер-бүктемек).

تَكِنْدِي TEGINDI ТЕГІНДІ: шігілше, хақанға немесе бекке біреу келгендігін білдіргенде:

«Ol tegindi» Ol tegindi: Ол тегинді» деп хабарлайды. «Ол қазір келді; келуге бұйрық алды, кіруге рұқсат бар» деген мағынада. Кетсе де осы сөзбен білдіреді. Оғыздар бұл сөзді жаратпайды. (تکینماق - تکینور - Teginyug-teginmek: Тегінүр-тегінмек - Тегінүр-тегінмек).

تُگُنْدِي TYGYNDI ТҮГҮНДІ: түйінді; буып-түйінді.

«Ol tygyn tygyn di» Ol tygyn tygyn di: Ол түгүн түгүнді - Ол түйін түйінді» Түйін түйіп жатқандай көрінсе де осылай дейді.

(تүгүнмақ - түгүнор - Tügynyug-tügynmek: Түгүнүр-түгүнмек - Түйінер-түйінбек).

بُلُنْدِي BULUNDY БҮЛҰНДЫ: табылды.

«Itük bulundy» Itük bulundy: Итүк бүлүнды - Жоқ табылды». Басқаларға да осылай қолданылады. (بلنور - بلنماق) Bulunur-bulunmak: Бүлүнүр-бүлүнмақ - Табылар-табылмақ).

* Жазба, баспа нұсқаларында харақаттар қойылмаған. «Итүкүнды» деп оқып, «жиыды, жиып алды», деп түсіруге де болатын секілді. А. Е.

ككجُرُر - ككجُرْمَاكْ) kikqürür — kikqürmək).

كَمْتُرْدِي kəmtürdi 让埋。أَلْ يَبْرَدَا نَانَكْ كَمْتُرْدِي ol yərdə nəŋ kəmtürdi 他让在地里埋了东西 (كَمْتُرُر - كَمْتُرْمَاكْ) kəmtürür—kəmtürmək)。

كُلْسِرْدِي külsirdi 好像微笑。أَرْ كُلْسِرْدِي ər külsirdi 人好像微笑了。微笑也这样说 (كُلْسِرَار - كُلْسِرْمَاكْ) külsirər—külsirmək)。

كَدِجِرْدِي kədgirdi 使性子，撒野。أَتْ كَدِجِرْدِي at kədgirdi 马撒野了 (كَدِجِرَار - كَدِجِرْمَاكْ) kədgirər—kədgirmək)。

كَزْجِرْدِي kəzğardi 刻纹，刻出豁口。أَرْ أَقْ كَزْجِرْدِي ər ok kəzğardi 人往箭上刻纹了，即刻出豁口了 (كَزْجِرْمَاكْ - كَزْجِرُر) kəzğərür—kəzğərmək)。

كَزْجِرْدِي kəzğardi 让见。أَلْ أَاتَمْنِي مَنكَ كَزْجِرْدِي ol atamni maŋa kəzğardi 他让我见了我的父亲，即让我和父亲会面了 (كَزْجِرْمَاكْ - كَزْجِرُر) kəzğərür—kəzğərmək)。

كُزْجِرْدِي küzğardi 立秋。أَذَلْكَ كُزْجِرْدِي əzlək küzğardi 岁月令 (岁时间) 立秋了 (كُزْجِرْمَاكْ - كُزْجِرُر) küzğərür—küzğərmək)。

كَلْجِرْدِي kəlgirdi 将要来。أَلْ مَنكَ كَلْجِرْدِي ol maŋa kəlgirdi 他将要来我处了 (كَلْجِرْمَاكْ - كَلْجِرَار) kəlgirər—kəlgirmək)。

كَنْجِرْدِي kəngardi 使适应，使服贴，校正，弄直；指路使招认。أَلْ أَقْ كَنْجِرْدِي ol ok kəngardi 他校正箭镞了，即

دیوان لغات التترک

شیخ محمود بن حسین کاشغری

برگردان به فارسی: دکتر حسین محمدرزاده صدیق

اسب را گران شمرد و هم چنین است زمانی که شئی سنگین شمرده شود. (اغرلنر- اغرلنماق) *agırlanur-agırlanmaq*.

اغرلندی *ugurlandı* : اغرلندی نانکی

ugurlandı nəş یعنی: هنگام چیزی فرا رسید. *yol ugurlandı* یعنی: راه پر خیر و برکت شد. *at ugurlandı* یعنی: عوض اسب بخشیده شده، عطا کردید. (ترکی اوغوزی). (اغرلنر- اغرلنماق) *ugurlanur-ugurlanmaq*.

اگرلندی *ögürləndi* : نند اگرلندی *yund ögürləndi* یعنی: گلهی اسب صاحب کرهها شد. (اگرلنور- اگرلنماک) *ögürlənür-ögürlənmək* به حیوانات دیگری که بصورت گلهاند، چنین گفته می شود.

اتزلندی *ətizləndi* : بیز اتزلندی *yər ətizləndi* یعنی: زمین اندازه گرفته شد، زمین برای شخم زدن به چند قطعه تقسیم شد. (اتزلنر- اتزلنماک) *ətizlənür-ətizlənmək*.

اچزلندی *uçuzlandı* : آل بو نانکی اچزلندی *ol uçuzlandı* ارزان شمرد (اچزلنر- اچزلنماق) *uçuzlanur-uçuzlanmaq*.

اژزلندی *əzizləndi* : آل تاغنی اژزلندی *ol tağni əzizləndi* یعنی: او، این کوه را مانع دانست. (اژزلنر- اژزلنماک) *əzizlənür-əzizlənmək*.

اسزلندی *isizləndi* : اوغلان اسزلندی *oğlan isizləndi* یعنی: بچه بیکاره و شرور شد. (اسزلنر- اسزلنماک) *isizlənür-isizlənmək*.

اگوزلندی *oğuzlandı* : از اگوزلندی *ər oğuzlandı* یعنی: شخص اوغوزی شد. به قالب و ریخت اوغوزان در آمد. (اگوزلنر- اگوزلنماق) *oğuzlanur-oğuzlanmaq*.

məni uwutğardı یعنی: او من را به سوی شرمندگی سوق داد و من هم شرمنده شدم. (اگوزلنر- اگوزلنماق) *uwutğarur-uwutğarmaq*.

اسیرگندی *isirgəndi* : اینک بشی اسیرگندی *isirgəndi anıñ başı* سر او پر جوش شد. (به دلیل کوتاه نکردن موی خود به مدت دراز، به جهت گرمی، جوش و کورک در سرش پیدا شد). (اسیرگنور- اسیرگنماک) *isirgənür-isirgənmək*.

اسیرگندی *əsirgəndi* : آل تدارنکا اسیرگندی *ol tawarıña əsirgəndi* یعنی: مرد به از دست دادن مالش تأسف خورد. (اسیرگنور- اسیرگنماک) *əsirgənür-əsirgənmək*.

اوتلندی *uwutlandı* : از اوتلندی *ər utlandı* یعنی: شخص خجالت کشید. اوغوزان اوتلندی *utandı* چوند حرف را بیکبار می انلازند. (اوتلنر- اوتلنماق) *uwutlanur-uwutlanmaq*.

اگتلندی *əgətləndi* : قیز اگتلندی *qız əgətləndi* یعنی: دختر، صاحب خدمتکار شد. (عروس صاحب کنیز و جاریه ای شد که همراهش فرستاده اند). (اگتلنر- اگتلنماک) *əgətlənür-əgətlənmək*.

اشچلندی *aşıçlandı* : از اشچلندی *ər aşıçlandı* یعنی: شخص صاحب دیگ شد. (اشچلنر- اشچلنماک) *aşıçlanur-aşıçlanmaq*.
انچلندی *ənüçləndi* : انیک کوزی انچلندی *anıñ közi ənüçləndi* چشم او ناخنک در آورد. (انچلنر- انچلنماک) *ənüçlənür-ənüçlənmək*.

اگرلندی *agırlandı* : از اگزلندی *ər agırlandı* یعنی: شخص بدبوی شد، گرمی داشته شد. حرف «ن» بدل از حرف «ل» است. آل بو اتنی *ol bu atnı* اگزلندی *agırlandı* یعنی: او، این

Divânü Lugâti't-Türk

Kâşğarlı Mahmûd

 KABALCI

hodig

boymul.

boymul at: Boynunda beyaz bir leke olan at. Koyun ya da başqa hayvanlar için de bu sözcük kullanılabilir.

boynaq. Dağdaki dar bir geçit.

boynaq. Kertenkele.

boynattı.

ol oğlını işqa boynattı: O, çocuğunun konu bağlamında itaatsizlik etmesini sağladı.

boynatür, boynatmaq.

boyun. Halk (*qavm*) – zel'i (*d*) ye (*y*) okuyanların lehçelerinde [bkz. *bodun*].

boyunduruc. Boyunduruk; iki öküzün birden boynunun üzerine konulan tahta.

boz. Açık toprakrengi.

böz at: Boz renkli at. Beyaz ile kızıl arasında bir renkte olan herhangi bir hayvanı anlatmak için bu sözcük kullanılır.

boz qoy: Boz renkli koyun.

bozdu.

ol ew bozdu: O, evi [başka bir şeyi de olabilir] yıktı.

bozâr, bozmaq.

bozlada.

titir bozlâdi: Dişi deve [başka bir şey de olabilir] homurdandı.

bozlâr, bozlâmaq.

bozlattı.

ol botünü bozlattı: O, deve yavrusunu [başka bir şeyi de olabilir] homurdattı.

bozlatür, bozlatmaq.

bozuldu.

ew bozuldu: Ev harap oldu. Başka bürünün evi tahrip etmesini anlatmak için de bu sözcük kullanılır.

bozular, bozulu maq. Bu eylem hem geçişli hem de geçişsizdir.

er bozuldu: Adam (-in malı) harap oldu.

bozuq.

bozuq ew: Harabe hâline gelmiş ev. Yıkılmış ya da tahrip olmuş her şeyi anlatmak için bu sözcük kullanılır.

bozuşdı.

ol manğa ew bozuşdı: O, bana evi yıkmakta yardım etti. Bu işte rekabet etmeyi anlatmak için de bu sözcük kullanılır.

bozuşür, bozuşmaq.

bödig. Dans; oynamak, sıçramak.

ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَدَى FƏLƏNDİ BABI

تُپْرِدَى T ü p ü r d i⁶⁸: «تُپْرِدَى تُپْرِدَى tüpi tüpürdi=yel əsdi, torpağı sovurdu», (تُپْرِدَى - تُپْرِدَى tüpirər-tüpirmək). Bu məsələdə də işlənmişdir: «تُپْرِدَى تُپْرِدَى تُپْرِدَى تütüşməginçə tüzülməs, tüpirməginçə açılmas=qovğa olmayınca nizam olmaz, külək olmayınca hava açılmaz». Bu söz dava etmiş iki adamın arasını düzəltməyə çalışan şəxs haqqında deyilir.

قَبْرِدَى K a b a r d i⁶⁹: «قَبْرِدَى باش kabardı = yara qabardı», (قَبْرِدَى - قَبْرِدَى kabarur – kabarmak). Bu sözün əsli «قَبْرِدَى» şəklindədir. Lakin fəsih olanı qısa olanıdır.

كُتْرِدَى K o t u r d i⁷⁰: «كُتْرِدَى أَل ol unuğ koturdu = o, unu boşaltdı, bir qabdan başqasma yığdı», (كُتْرِدَى - كُتْرِدَى koturur-koturmək).

كُپْرِدَى K o p u r d i: «كُپْرِدَى أَل ol mənə ornumdın köpürdü = o mənə yerimdən qaldırdı». Yerindən qaldırılan, oynadılan

⁶⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «tüpürdi» kimi (DLT-2005, s. 67) kimi oxumuşlar. Digər nəşirlər iki ü ilə «tüpürdi» şəklində oxusalar da, hamısı sözün müzərə və məsdərini bir ü ilə «tüpürər-tüpürmək» şəklində vermişdir.

⁶⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «kabardı» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.67). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.68) və uyğurlar da «kabardı» kimi oxumuşlar (TTD, II tom, bet 93).

⁷⁰ Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «kuturdu» şəklində (DLT-2005, s. 67), çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.68) və uyğurlar isə «koturdu» kimi oxumuşlar (TTD, II tom, bet 94).

hər şey üçün belə deyilir, (فَيْرِمَق - فَيْرِر - köpürür – köpürmək). Bu məsələdə də işlənmişdir: «تُون فَيْرِسَا اِشْنَوْر» tütün köpürsə işlənür = tüstünü qurdalayan hislənər». (tüstü ilə oynayan adam hisə batar). Bu söz bir fitnəni alovlandıran adamın özünün də həmin fitnəyə düşəcəyini bildirir.

كُپْرِدَى K ö p ü r d i: «اَشِح كُپْرِدَى aşıç köpürdi = qazan köpürdü».

كُپْرِدَى K ö p ü r d i: «سَوْت كُپْرِدَى süt köpürdi = süd daşdı». İnsanın ağız köpürdüyü zaman da belə deyilir, (كُپْرِمَاك - كُپْرِر - köpürür – köpürmək).

بُتْرِدَى P ü t ü r d i: «أَت بَاشِغ بُتْرِدَى ot başıg pütürdi = dərman yaranı sağaltdı».

بُتْرِدَى P ü t ü r d i: «أَنِك أَرَا اَلْمَن بُتْرِدَى anıq üzə alımın pütürdi = onun üzərindəki borcunu isbat etdi», (sənədlə isbat etdi, davanı qazandı). Borcdan başqa şeylər üçün də belə deyilir, (بُتْرِر - بُتْرِر - pütürür – pütürmək).

بَاطْرِدَى B a t u r d i: «أَل سَوْرِيْن مَنْدِيْن بُتْرِدَى ol sözün məndin baturdı = o, sözüünü məndən gizlədi, saxladı».

بَاطْرِدَى B a t u r d i: «أَل اِنِي سَفَقَا بُتْرِدَى ol anı suwka baturdı = o onu suya batırdı». Şəkəri bulamaca batırmaq kimi, hər hansı maye-yə batırılan nəsnə üçün də belə deyilir, (بَاطْرِر - بَاطْرِر - baturur – baturmaq)⁷¹.

تَاطْرِدَى T a t u r d u m: «مَنْ اَنْكِرَ اَش تَاطْرِدَى mən anqar aş taturdum = mən ona yemək daddırdım», (تَاطْرِمَنْ - تَاطْرِمَنْ - tatururmən - taturmək).

تُتْرِدَى T ü t ü r d i: «أَل اَنْكِرَ اِت تُتْرِدَى ol anqar it tütürdi = o ona itini qısqırtı». Bəzən «تُتْرِدَى tütürdi» deyilir. Bu sözün doğru

⁷¹ Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.69) və uyğurlar bu iki maddəni «paturdı» kimi oxumuşlar (TTD, II tom, bet 95).

variantı «ت تۇتۇردى» sözündəki kimi üç t olmasıdır. Qısalıq naminə biri atılmışdır. (تۇتۇرۇر - تۇتۇرماق - tütürmək).

تۇتۇردى Tuwurdi: «ات قۇلاق تۇتۇردى» at kulağın tuwurdı = at, qulağını şəkəldədi. Bu, bir şey sezdiyi zaman atın qulağını şəkəlməsidir, (تۇتۇرۇر - تۇتۇرماق - tütürmək).

كۇتۇردى Kuturdi: «ال اتغ قۇتۇردى» ol atıg katardı = o, atı yönəldiyi istiqamətdən qaytardı».

كۇتۇردى Kuturdi: «ياغ قۇتۇردى» yağı katardı = düşməni geri oturtdu». Başqa hallarda da belə deyilir, (كۇتۇرۇر - كۇتۇرماق - kuturur - kuturmak). Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

اردى اشين تۇرغان,
يۇلق يۇغ قۇرغان,
بۇيىن تۇب قۇرغان,
بۇستى الم اغۇرۇ

«Ərdi aşm taturğan,

Yawlak yağig katarğan,

Boynın tutup kadhırğan,

Bastı ölüm, ağıtaru».

Aşını daddırandı,

Pis yaği qaytarandı,

O, boyun əydirəndi,

Ölüm basdı, apardı.

(Bir igid haqqında mərsiyə deyir: çox qonaqpərvər, səxavətli adam idi, pis düşməni qaytaran, geri oturdan, düşməne boyun əydirən igid idi, çox heyif ki, ölüm gəldi, onu apardı).

كۇتۇردى Kuturdi: «ال يۇمشاق نۇتۇقنى قۇتۇردى» ol yumşaq nənqni katurdı = o, yumşaq nənqni sərtləşdirdi, (yumşaq dəmiri sərtləşdirdiyi, polada çevirdiyi kimi o, yumşaq şeyi sərtləşdirdi).

كۇتۇردى Kuturdi: «تاش يېرىنى قۇتۇردى» taş yer anı katurdı = qıraq yer, qürbət onu bişirdi, olğunlaşdardı, mətinləşdirdi», (كۇتۇرۇر - كۇتۇرماق - katurur - katurmak).

كۇتۇردى Kuturdi⁷²: «أغلان قۇتۇردى» oğlan kuturdı = uşaq həddini aşdı, cizgindən çıxdı, qudurdu».

كۇتۇردى Kuturdi: «تەرغ قۇتۇردى» tarıg kuturdı = əkin, bitki sürətlə boy atdı, tez yetişdi». Başqası da belədir, həddini keçən, daşan hər şey üçün belə deyilir, (كۇتۇرۇر - كۇتۇرماق - kuturur - kuturmak).

كۆتۇردى Kötürdi: «ار يۇك كۆتۇردى» ar yük kötürdi = adam yük götürdü». Qadın hamilə olsa, yenə belə deyilir. (كۆتۇرۇر - كۆتۇرماق - kötürür - kötürmək). Bu məsələdə də işlənmişdir: «تۇقى يۇك كۆتۇرسا تۇقى يۇك كۆتۇرسا, قۇمچ يۇك كۆتۇرسا, كامىچ يۇمە كۆتۇرۇر = dəvo yük götürsə, çömçəni də bərabər götürər». Bu, ərəbcədəki bu məsəl kimidir: «أتبع الفرس لجامها».

سۇجۇردى Süçürdi: «اجغ نۇنق سۇجۇردى» açig nənq süçürdi = açi şey şirinləşdi», (سۇجۇرۇر - سۇجۇرماق - süçürür - süçürmək).

قۇجۇردى Quçurdu: «مەن انى قۇجۇردۇم» mən anı kaçurdum = mən onu qaçırdım», (قۇجۇرۇر - قۇجۇرماق - kaçurur - kaçurmak).

كۇجۇردى Kuçürdi: «ال مەنى سۇدان كۇجۇردى» ol mənəni sudan keçürdi = o mənəni sudan keçirdi, sudan adlatdı».

كۇجۇردى Kuçürdi: «بەگ انىق يازۇقن كۇجۇردى» bəg anıq yazukın keçürdi = bəg onun suçunu bağışladı», (كۇجۇرۇر - كۇجۇرماق - keçürür - keçürmək).

⁷² Seçkin Ördi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «kudurdu» şəkildə oxumuşlar (DLT-2005, s. 54).

كُجْرِدِي K ö ç ü r d i: «أَلِ انِي أَفْدِن كُجْرِدِي ol anı əwdin köçürdi = o onu ev-dən köçürdü».

كُجْرِدِي K ö ç ü r d i: «أَلِ بِيْتِك كُجْرِدِي ol bitik köçürdi = o, kitabın üzünü köçürdü». Bir yerdən başqa bir yerə köçürülən şey üçün də belə deyilir.

كُجْرِدِي K ö ç ü r d i: «أَلِ كُجْت كُجْرِدِي ol köçüt köçürdi = o, atı [və ulağı] bir yerdən başqa bir yerə apardı, nəql etdi». (كُجْرُر - كُجْرِمَاك köçürür – köçürmək).

تُدْرِمُ T o d h u r d u m: «مَنْ انِي تُدْرِمُ mən anı todhurдум = mən onu doyurdum». Əsli «تُدْغِرْدُمُ todhğurdum»dur. (تُدْرِمَنْ - تُدْرِمَاك todhururmən – todhurmak).

كَاذِرْدِي K a d h ı r d i: «أَلِ انِيْكَ بَيْنِن كَاذِرْدِي ol anıñ boynm kadhırdı = o ona boyun əydirdi».

كَاذِرْدِي K a d h ı r d i: «أَلِ انِيْكَ سَوْرِن كَاذِرْدِي ol anıñ sözün kadhırdı = o onun sözünü rədd etdi», (كَاذِرَار - كَاذِرْمَاك kadhırar – kadhırmak).

كُدْرِدِي K u d u r d i: «أَلِ بُو اِيْشْتَا كُدْرِدِي ol bu ıřta kudurdı = o bu işin üstünə düşdü, çox çalışdı», (كُدْرُر - كُدْرِمَاك kudurur – kudurmak).

كَدْرِدِي K e d h ü r d i: «أَلِ مَنَّا تُون كَدْرِدِي ol manqa ton kedhürdi = o mənə paltar geydirdi». Başqası da belədir, (كَدْرُر - كَدْرِمَاك kedhürür – kedhürmək).

كَدْرِدِي K e d h i r d i: «أَلِ قُوَيْغ كَدْرِدِي ol koyuğ kedhirdi = o, qoyunu basdırma elədi», (كَدْرَار - كَدْرِمَاك kedhirər – kedhirmək).

قَرْرِدِي K a r a r d i: «تُون قَرْرِدِي tün karardı = gecə qaraldı».

قَرْرِدِي K a r a r d i: «تُون قَرَارِدِي ton karardı = paltar qaraldı, çirkləndi». Başqası da belədir, (قَرَارُر - قَرَارِمَاك kararur – kararmak).

قُرْرِدِي K u r u r d i: «قُرْرِدِي نَانِك kururdı nənq = nəsne qurumağa başladı», (قُرْرُر - قُرْرِمَاك kururur – kururmak).

قَزْرِدِي K ı z a r d i: «قَزْرِدِي نَانِك kızardı nənq = nəsne qızardı», (قَزْرُر - قَزْرِمَاك kızarur – kızarmak).

تَزْرِدِي T a z a r d i: «تَزْرِدِي نَانِك tazardı nənq = nəsne dazlaşdı, keçəlləşdi, tükü yeyildi, töküldü», (تَزْرُر - تَزْرِمَاك tazarur – tazar-mak).

تُزْرِدِي T ü z ə r d i: «يِير تُزْرِدِي yer tüzərdi=yer düzəldi, düzləşdi», (تُزْرُر - تُزْرِمَاك tüzərür - tüzərmək).

كُزْرِدِي K ü z ə r d i: «اود كُزْرِدِي öd küzərdi = mövsüm payızlaşdı, payız fəslı girdi», (كُزْرُر - كُزْرِمَاك küzərür – küzərmək).

بَسْرِدِي B a s u r d i: «تَنْقِرِي تَاغ بَرَا بِيْرِك بَسْرِدِي tənqri tağ birlə yerig basurdı = tanrı dağla yeri basdı». Hər hansı bir ağır nəsne-nin altına qoyulan şey üçün də belə deyilir, (بَسْرُر - بَسْرِمَاك basurur – basurmak).

بُسْرِدِي P u s a r d i: «كُوك بَسْرِدِي kök pusardı = göy dumanlandı, buludlandı, duman qopdu», (بَسْرُر - بَسْرِمَاك pusarur – pusarmak).

قِسْرِدِي K ı s u r d i: «أَلِ اَزْن نَانِكْنِي قِسْرِدِي ol uzun nənqni kısurdı = o, uzun şeyi qısaldı», (قِسْرُر - قِسْرِمَاك kısurur – kısurmak).

كُوسْرِدِي K ö s ü r d i: «أَلِ اتِيغ كُوسْرِدِي ol atığ kösürdi = o, atın ayağına kös-tək, cidar vurdu», (كُوسْرُر - كُوسْرِمَاك kösürür – kösürmək).

بُشْرِدِي B u ş u r d i: «أَلِ مَنِي بُشْرِدِي ol mənı buşurdı = o mənı cana yığdı», (بُشْرُر - بُشْرِمَاك buşurur – buşurmak).

پِشْرِدِي P ı ş u r d i: «أَلِ ات پِشْرِدِي ol ət pışurdı = o, ət bişirdi», (پِشْرُر - پِشْرِمَاك pışurur – pışurmak). Başqası da belədir.

تَاشْرِدِي T a ş u r d i: «أَت اَشِيْغ تَاشْرِدِي ot aşıç taşurdı = od qazam daşırdı». Bir yerdən başqa yerə axan maye üçün də belə deyilir, (تَاشْرُر - تَاشْرِمَاك taşurur – taşurmak).

تُشْرِدِي T u ş u r d i: «أَل مَنِي سَنَكَا تُشْرِدِي» ol mənı sanqa tuşurdı = o mənı sənə tuş etdi, qovuşdurdu», (تُشْرُر- تُشْرِمَاق) tuşurur – tuşurmak).

تُشْرِدِي T ü ş ü r d i: «أَل الْبَكْدِين يَرْمَاق تُشْرِدِي» ol əligdin yarmak tüşürdi = o, əlindən pul düşürdü, saldı».

تُشْرِدِي T ü ş ü r d i: «مَنْ أَنِي أَتَن تُشْرِدِي» mən anı attın tüşürdüm = mən onu atdan düşürdüm». Dartıb yıxmaq da belədir, (تُشْرُر- تُشْرِمَاق) tüşürür – tüşürmək).

سَاشُرْدِي S a ş u r d i: «أَل يَنْجُونِي جَش بِلَا سَاشُرْدِي» ol yinçümi çəş bilə saşurdı = o, inci ilə firuzənin arasını ayırdı». Cəvahiratı düzərkən aralarını ayıranda yenə belə deyilir, (سَاشُرُر- سَاشُرِمَاق) saşurur – saşurmak).

كُشْرِدِي K ü ş ə r d i: «كُولُ كُشْرِدِي» köl küşərdi=hovuz doldu, ağzımacan doldu», (كُشَارُر- كُشَارِمَاق) küşərür – küşərmək). Bir qab ləbələb, ağzına qədər dolanda da belə deyilir. Bu bənddə də işlənmişdir:

أَلِن تَبُو يَشْرِدِي
أُرْت أَتْن يَشْرِدِي
كُولُ نِك سَقْن كُشْرِدِي
سِغْر بُقَا مَنَكْر شُور

«Alın tüpü yaşardı,
Urut otm yaşurdu,
Kölninq suvın küşərdi,
Sığır, boka münqrəşür».
Dağın təpələri yaşardı,
Quru ot yerinə yenisi çıxdı,
Gölün suyu doldu,
Sığır, buğa böyrüşür.

(Baharı tərənnüm edir: dağın təpələri təzə otlarla yaşardı, quru otların yerində yeni çəmənələr bitdi, göllər bahar suları ilə daşana qədər doldu, sığırlar, buğalar sevinc içində böyürür).

بُغْرِدِي B o ğ a r d i⁷³: «أَل يَغَاق بُغْرِدِي» ol yığaç boğardı = o, ağacı kərtdi, kəsdi, yardı», (بُغْرُور- بُغْرِمَاق) boğarur – boğarmak). Əslı «بُغْرَادِي boğradı»dır.

تُغْرِدِي T o ğ u r d i⁷⁴: «أُرَاغْت أَعْلُ تُغْرِدِي» urağut oğul toğurdı = qadın uşaq doğdu». Heyvan doğanda da belə deyilir, (تُغْرُر- تُغْرِمَاق) toğurar – toğurmak). Bu məsələdə də işlənmişdir: «أَتَا أَعْلَى أَتَجْ ata oğlı ataç toğar = oğul öz atasına çəkər».

تُغْرِدِي T o ğ r u d i: «أَل مَنَاقا تُغْرِدِي» ol manqa toğrudı = o, yolu buraxaraq mənə tərəf doğruldu». Yolu buraxaraq hiddətlə bir şeyə tərəf yönələn adam üçün də belə deyilir, (تُغْرُر- تُغْرِمَاق) toğrur – toğrumak).

سَاغْرِدِي S a ğ u r d i⁷⁵: «أَر سَوْفُ سَاغْرِدِي» ər suw sağurdı = adam su içdi, suyu başına çəkdi».

سَاغْرِدِي S a ğ u r d i: «قَم سَوْفُ سَاغْرِدِي» kum suw sağurdı = qum suyu canına çəkdi, özünə hopdurdu».

سَاغْرِدِي S a ğ u r d i: «أَل قُرْتُ سَاغْرِدِي» ol kurut sağurdı=o, qurut düzəltmək üçün qatığın suyunu süzdü». Karluqca.

سَاغْرِدِي S a ğ u r d i «أَل يُقَارُورُ يَارِن سَاغْرِدِي» ol yokarı yarın sağurdu = o, göyə tərəf tüpürdü». Bu söz barsğancadır. Başqaları «sudhtı» deyirlər, (سَاغْرُر- سَاغْرِمَاق) sağurur – sağurmak). Bu

⁷³ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü u ilə «buğardı» şəkildə oxumuşlar (DLT-2005, s.67).

⁷⁴ Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.77) və uyğurlar bu sözü «tuğurdu» kimi vermişlər (TTD, II tom, bet 106).

⁷⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü u ilə «suğurdu» şəkildə oxumuşlar (DLT-2005, s.54). Məna etibarlı g ilə yazılan «soğurmak=soğmaq, sümürmək» daha doğrudur. Bundan sonra isə g ilə «sığurdu» sözü gəlir.

məsəldə də işlənmişdir: «كوك كا سغرسا يوزكا تُشور» kökgə sağursa, yüzgə tüşür=bir adam göyə tüpürsə, tüpürçək qayıdıb üzünə düşər». Bu söz böyüklərə pislik edənin eyni aqibətə uğrayacağını bildirir.

سغردى S i ğ u r d i: «أل أنغ قابقا سغردى» ol unuğ kapka sığurdı = o, unu qaba sığdırdı, basdı». Bir şeyi sıxışdıraraq bir qaba dolduran zaman yenə belə deyilir, (سغرماق - سغُرر - سِغُررur - sığurmak).

فغردى K u ğ u r d i: «أل ترغ فغردى» ol tarığ kuğurdı=o, əkini qovurdu». Başqa şey üçün də belə deyilir. Bu söz ف w ilə «فغردى» kuwurdu» şəklində də tələffüz edilir, (فغرماق - فغُرر - kuğurur - kuğurmak)⁷⁶.

أفردى تفردى Ə w ü r d i - t ə w ü r d i: «أل تفرغ أفردى تفردى» ol tawarığ əwürdi-təwürdi = o, malının altım üstünə gətirdi». Burada «أفردى əwürdi» əsas, «تفردى təwürdi» ona qoşulan köməkçi sözdür, (تفرار - تفرماک - təwürər - təwürmək).

چفردى Ç ə w ü r d i: «ار اق چفردى» ar ər ok çəwürdi = adam dırnağının üstündə ox çevirdi». Sol əlin baş barmağı üstündə hər hansı bir şey çevrildiği zaman yenə belə deyilir, «أل جفرينى چفردى» ol çığrını çəwürdi = o, çarxını çevirdi», (چفرار - چفرماک - çəwürər - çəwürmək).

سافردى S a w u r d u: «ار ترغ سافردى» ar ər tarığ sawurdu = adam taxıl sovurdu». Xırmanda küləyə verilərək sovruan, təmizlənen hər

⁷⁶ Bəsim Atalaym tərcüməsindən belə çıxır ki, o, əkini qovurdu, yəni suvarılmadığı üçün əkin yandı. Əslində isə «tarığ» sözü burada «darı, buğda» mənasındadır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər baş sözü «kağurdu/kawurdu» (DLT-2005, s.67), uyğurlar isə «koğurdu» kimi (TTD, II tom, bet 107) oxumuş, misali «o, darı - buğda qovurdu» kimi tərcümə etmişlər. Salih Mütəllibov baş sözü «koğurdu» kimi versə də, misali «o, darı-buğda qovurdu» şəkildə çevirmişdir (TSD, II tom, bet 85). Doğrusu da budur. Çinlilər də «koğurdu» kimi oxumuşlar (DLT-Çin, II cild, s.78).

şey üçün bu söz işlədilir, (سافرماق - سافرار - sawurur - sawurmak).

كافردى K a w u r d u: «الكن كنىك بلازك كنىق əlign kawurdu =bilərzik cariyənin qolunu, biləyini sıxdı». Hər hansı bir şeyi sıxan nəsnə üçün də belə deyilir, (كافرماق - كافرار - kawurur - kawurmak)⁷⁷.

بافردى B u k u r d i: «أل ات تكيرندأ بفردى» ol at təgirindən bukurdu = o, atın dəyərini, qiymətini endirdi». Hər hansı bir şey öz dəyərindən endirilsə, yenə belə deyilir, (بفرماق - بفُرر - bukurur - bukurmak).

بافردى B a k u r d i: «أل منكا كىشى بفردى» ol manqa kişi bakurdu = o mənə bir adama baxdırdı», (بفرماق - بفُرر - bakurur - bakurmak).

چقاردم Ç i k a r d i m: «من انى أفدن جقاردم» mən anı əwdən çıxardım = mən onu evdən çıxardım». Başqası da belədir, (جقارمق - جقارر - çıkarur - çıkarmak).

سيفردى S i k i r d i: «كش سيفردى» kuş sıkırdı = quş ötdü, cəh-cəh vurdu».

سيفردى S i k i r d i: «كىشى سيفردى» kişi sıkırdı = adam fit çaldı», (سيفرار - سيفرماق - sıkırar-sıkırmak).

ككفردى K i k i r d i: «ار ككفردى» ar ər kıkırdı=adam ucadan çağırdı, qışqırdı», (ككفرماق - ككفرار - kıkırar-kıkırmak). Bu şeirdə də işlənmişdir:

فدى فقرب أعش تردم

يغى فارو كرش فُردم

نُقش اجرا أرش بردم

ارن كورب بشى تغدى

«Kudhi kıkırp oğuş terdim,

Yağıkaru giriş kurdum,

⁷⁷ Bəsim Atalaym fikrinə, bu maddədəki sözlər «kawradı-kawrar-kawramak» olmalıdır. Ancaq bu şəkildə bu baba uyğun deyil (DLT, II, s. 82).

Tokuş içrə uruş berdim,

Ərən körüp başı tıgıdı».

Ucadan çağırıb xalqı topladım,

Düşməne qarşı ox-yayımı çəkdim,

Savaşa girib vuruşdum,

Ərəni görən yağı boyun əydi.

(Dağın təpəsindən aşağıya doğru hay saldım, bütün oymağı yığdım, oxumu-yayımı çəkib düşmənlə vuruşmağa başladım, bizim ərənləri görən yağı qoyub qaçdı).

تەگۈردى Təgürdi: «أَل مَنَّا بَكْدِن سَوُز تَكْرُدِي ol manqa bəgdin söz təgürdi = o mənə bəydən söz çatdırdı». Başqası da belədir, (تَكْرُر - تَكْرَمَاک) təgürür – təgürmək).

چۆکۈردى Çökürdi: «أَل تَفَى جُكْرُدِي ol təwəy çökürdi = o, dəvəni xırlatdı». Bir adama diz çökdürəndə də belə deyilir, (جُكْرُر - جُكْرَمَاک) çökürür – çökürmək).

کەگىردى Kəgirdi: «أَل كەگىردى = adam gəyirdi», (كەگىرەر - كەگىرمەك) kəgirər – kəgirmək).

كۆگەردى Kögərđi: «كۆگەردى نەنق = nəsne göyərdi, göy rəngini aldı», (كۆگەرۈر - كۆگەرمەك) kögərür – kögərmək).

كۆلەردى Kөлərdi: «كۆلەردى سۇف = su gölləndi, yığıldı», (كۆلەرۈر - كۆلەرمەك) kölərür – kölərmək).

كۈلەردى Külərdi: «أَت كۈلەردى = at ağnadı, (qarnı şişdiyi üçün və ya buna bənzər şeydən dolayı yerə yığılıb ağnadı)», (كۈلەرۈر - كۈلەرمەك). Bu məsələdə də işlənmişdir: «أَر أَعْلَى مَنَّا مَسَاسِ ابْتِ أَعْلَى كَلْرَمَاسِ ar oğlu munqadhmas, it oğlu külərməs=adəm oğlu əzabda qalmaz, it küçüyü ağnamaz», (necə ki, itin küçüyü ağnamaz, eləcə də adam həmişə əziyyət içində olmaz, bir gün ondan qurtular).

تەمۈردى Tamurdi: «أَر بُرْنَى تَمُرْدِي ar burnı tamurdi = adamm burnu qanadı, axdı»⁷⁸.

تومۈردى Tomurdi: «أَر يَغَاچ تَمُرْدِي ar yığaç tomurdi = adam ağacı dirək kimi dəyirmi şəkildə kəsdi», (تَمُرْمَاق - تَمُرْمَاق) tomurur–tomurmak).

چۇمۈردى Çumurdi: «أَل انى سَفَقَا جُمُرْدِي ol anı suwka çumurdi = o onu suya daldırdı, cumdurdu», (جُمُرْمَاق - جُمُرْمَاق) çumurur–çumurmak).

چۈمۈردى Çümürdi: suya daldırdı. Bu dalma əvvəlkindən daha dərin-dir. (جُمُرْمَاق - جُمُرْمَاق) çümürür – çümürmək).

سۈمۈردى Sömürdi: «أَل سَوْتُك سُمُرْدِي ol sütüg sömürdi = o, südü sömürdü». Başqası da belədir, (سُمُرْمَاق - سُمُرْمَاق) sömürür – sömürmək).

سۈپۈردى Süpürdi: «أَل أَف سُبُرْدِي ol əw süpürdi = o, ev süpürdü». Başqası da belədir, (سُبُرْمَاق - سُبُرْمَاق) süpürür – süpürmək).

كەمۈردى Kəmürdi: «أَل سُنْقُوك كَمُرْدِي ol sünqük kəmürdi = o, sümük gəmirirdi», (كَمُرْمَاق - كَمُرْمَاق) kəmürür – kəmürmək).

تۈنەردى Tünərdi: «تۈنەردى يەر=yer qaranlıq oldu». Zaman üçün də belə deyilir, (تۈنەرۈر - تۈنەرمەك) tünərür – tünərmək).

تەبۇزدى Tabuzdi⁷⁹: «أَل مَنَّا سَوُز تَبُزْدِي ol manqa söz tabuzdi = o mənə tapmaca söylədi», (تَبُزْمَاق - تَبُزْمَاق) tabuzur – tabuzmak).

تۇتۇزدى Tutuzdu: «مَنْ أُنْكَار سَوُز تَتُزْدِي mən anqar söz tutuzdum = mən ona yadda saxlanası, rəvayət ediləsi bir söz söylədim», (تَتُزْمَاق - تَتُزْمَاق) tutuzur – tutuzmak).

⁷⁸ Mahmud Kaşğari bu sözün müzare və məsdərini verməmişdir.

⁷⁹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözdəki b-ni p ilə «tapuzdi» şəkildə oxumuşlar (DLT-2005, s.67). Çinlilər də bu sözü p ilə «tapuzdi» kimi vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.83).

تَمَزْدَى Tamuzdı: «أَل سَوْف تَمَزْدَى» ol suw tamuzdı = o, su damlatdı».

Başqa şey damladılan zaman da belə deyilir, (تَمَزْر - تَمَزْمَاق) tamuzur – tamuzmak).

كُذْرْدَى Ködhəzdi: «أَل مَنكَ كُذْرْدَى» ol manqa ködhəzdi = o, bir şeyi mənim üçün saxladı».

كُذْرْدَى Ködhəzdi: «أَل مَنَى كُذْرْدَى» ol məni ködhəzdi = o məni gözlədi».

Bu söz həm saxlamaq, həm də gözləmək mənasında işlənir, (كُذْرْمَاق - كُذْرْمَاق ködhəzür – ködhəzmək). Əsli «كُوزَاتَى köz attı»dır. Başqa bir tələffüzə görə bu söz «كُوزَاتَى közətti» olur.

[Qayda]:

Belə fe'llərdə r r hərfi qaydadan xaric olaraq işlənir. Çünki təsirsiz fe'li təsirli fe'lə çevirmək istədikdə əmri-hazır şəklinin sonuna r r əlavə edilir. Adam qaçdığı zaman «أَر قَجْتَى ər kaçtı» deyilir. Bu, təsirsiz fe'ldir, onun təsirli şəkli «أَر قَجْرْدَى ər kaçurdu»dır; «أَل أَمَى قَجْرْدَى ol anı kaçurdu» sözündə olduğu kimi. «أَر سَوْف كَجْدَى ər suw keçti = adam su keçdi». Bunun təsirli şəkli «أَل أَمَى كَجْرْدَى ol anı keçürdi» sözündə olduğu kimi. Bu fe'llər əslində təsirlidir. «سَوْف سَوْدَى suw tamdı» sözündəki «تَمْدَى tamdı» fe'li kimi; «su damladı» deməkdir. Türklərin «مَنَى كُذْتَى məni ködhti» sözü «məni gözlədi» deməkdir. Bu sözü müqayisə üçün verdik.

Oğuzlar bəzən r r yerinə z z əlavə edirlər, «أَل تَوَار الذْرْدَى ol tawar alduzdı = o, malı əlindən aldırdı, onun malı soyuldu» deyirlər. Bunun əsli «أَل الدَى aldı»dır.

تَبِشْدَى Təpişdi: «أَل مَنِكَ بَرَلَا تَبِشْدَى» ol məninq birlə təpişdi = o mənimlə təpişdi, təpikləşdi, (تَبِشْمَاق - تَبِشْمَاق təpişür-təpişmək).

قَبِشْدَى Kapışdı: «أَل مَنِكَ بَرَلَا ثَبِيق قَبِشْدَى» ol məninq birlə topik kapışdı = o mənimlə top qapışdı, (çovkan oyununda top qapışdı). Başqası da belədir, (قَبِشْمَاق - قَبِشْمَاق kapışur – kapışmaq).

كُپُشْدَى Kopuşdı: «أَل مَنِكَ بَرَلَا قُپُشْدَى» ol məninq birlə kopuşdı = o mənimlə qalxışdı, mənimlə ayağa qalxmaqda yarışdı». Yaradmlaşmaq da belədir, (قُپُشْمَاق - قُپُشْمَاق kopuşur – kopuşmaq).

كُپُشْدَى Köpüşdi: «أَل مَنِكَ تُون كُپُشْدَى» ol manqa ton köpüşdi = o mənə paltar tikməkdə kömək etdi». Yarışmaq da, rəqabət də belədir, (كُپُشْمَاق - كُپُشْمَاق köpüşür – köpüşmək).

بِئِشْدَى Bitişdi: «أَل مَنِكَ بِيَتِكَ بِئِشْدَى» ol manqa bitik bitişdi = o mənə kitab yazmaqda kömək etdi». Yarışmaq da belədir, (بِئِشْمَاق - بِئِشْمَاق bitişür – bitişmək).

بِئِشْتَلَار Bitiştilər: «أَلار اِئِكِي بِئِشْتَلَار» olar ikki bitiştilər = onlardan hər biri öz haqqında irəli sürülən iddianı qəbul etdi, (بِئِشْمَاق - بِئِشْمَاق bitişürlər – bitişmək).

تُتُشْدِلَار Tutuşdılar: «أَلار اِئِكِي تُتُشْدِلَار» olar ikki tutuşdular = onlar ikisi tutuşdular». Bir şey başqa bir şeyə yapışanda da belə deyilir, (تُتُشْمَاق - تُتُشْمَاق tutuşur – tutuşmaq).

تُتُشْدَى Tutuşdı: «أَل مَنِكَ كَيْك تُتُشْدَى» ol manqa keyik tutuşdı = o mənə geyik tutmaqda kömək etdi». Yarışmaq da belədir.

تُتُشْدَى Tutuşdı: «أَلار اِئِكِي تُتُشْدِلَار» olar ikki tutuşdular = onlar ikisi tutuşdular, çəkişdilər, (تُتُشْمَاق - تُتُشْمَاق tutuşur – tutuşmaq). İlk məzmun əsasdır.

تَبِئِشْدَى Titişdi: «أَل مَنِكَ يُونِك تَبِئِشْدَى» ol manqa yünq titişdi = o mənə yun didməkdə kömək etdi». Yarışmaq üçün də belə deyilir, biri digərinin paltarını cırsa, yenə belə deyilir, (تَبِئِشْمَاق - تَبِئِشْمَاق titişür – titişmək).

سُكِّشِبُ titişür–titişmək). Bu məsələdə də işlənmişdir: «سُكِّشِبُ أترا ثون تيشور» sögüşüp uruşur, otra ton titişür = söyüşüb vuruşurlar, ortada paltar cırılır», (söyüşməkdən qovğa qızışır, ara yerdə paltar cırılır). Bu söz söyüşməkdən çəkinməsi tövsiyə olunan adamlara deyilir.

S a t ı ş d ı : سَتِشْدَى «أل منكا تشار ستشدى» ol manqa tawar satışdı = o mənə mal satmaqda kömək etdi». bəhsləşmək də belədir, (سَتِشور – ستشماق – satışur – satışmak).

K a t ı ş d ı : كَتِشْدَى «أل منق بولا تلقانقا باغ قتشدى» ol məninq birlə talkanka yağ katışdı = o mənimlə birlikdə qovuda yağ qatdı, qovuda yağ qatmaqda mənə kömək etdi». Yarış da belədir, (كَتِشور – قتشماق katışur – katışmak).

K e t i ş d i : كَتِشْدَى «الار بر اكنديدين كتشدى» olar bir ikindidin ketişdi = iki dost bir-birindən ayrıldı», (كَتِشور – كتشماق ketişür–ketişmək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

يَرَع بُلْب يَغشدى
ارثقلقن سُكشدى
قُلن قُبب كَتشدى
سُردي مَنك قويمى

«Yarağ bolup yağuşdı,
Ortaklığın sögüşdü,
Kulun kapıp ketişdi,
Sürdi məninq koyumı».
Füsrət bulub yağı oldu,
Ortağı ilə söyüşdü,
Qulunlarını qapıb ilxıdan ayırdı,
Mənim qoyunlarımı da sürüb apardı.

(Qazancı böldükdən sonra özündən bəzi şeyləri gizləyən naxələf şərki barədə şikayət edərək deyir: o adam hər fürsətdə mənə düşmənçilik elədi, mənasız bəhanələrlə mənimlə döyüşdü, söyüşdü, daylarını ilxıdan ayırdı, bu yetməmiş kimi, mənim qoyunlarımı da sürüb apardı, bir sözlə, ortaqlığı pozdu).

[Qayda]:

L ı k ı n, l i g i n : لِقن، لِكِن «ilə, birgə» mənasında iki ədatdır.

Bu ədatlardakı ل l hərfi bəzən kəsrelə, bəzən də zəmməli olur [yəni lıkm/ligin, lukun/lügün]. Bəzi yerlərdə bu ədat məfulu-bilı kimi işlənir. Məsələn: «بِلِكِن الغلغا تكدم» biligim⁸⁰ uluğlukka təgdim = biliklə ululuğa çatdım» cümləsindəki «لِگِن ligin» kimi, «ايسزليكن كَل، اذكولكن كَل» edhgülügün kəl, isizligin kəlmə = xeyirlə gəl, şərhlə gəlmə» cümləsindəki «اَذكولكن» edhgülügün», «ايسزليكن isizligin» sözləri kimi. Bu ədatlarda ق ka hərfi əsasdır, ك ke isə incə ahəngli sözlərdə ق ka hərfini əvəz edir. Mən bu barədə yuxarıda danışmışam. Bu ədatlar artırıldıqları sözlərin şəkilçi qəbul etməzdən əvvəlki sonluğuna görə formalaşır. Əgər sonluq u/ü ilə gəlsə ədat lukun/lügün şəklində, i/i ilə gəlsə və ya sükunlu olsa, o zaman lıkm/ligin şəklində olur.

B ı ç ı ş d ı : بِيَشْدَى «أل منق بولا يباغ بيشدى» ol məninq birlə yığaç bıçışdı = o mənimlə ağac biçmə işində yarışdı». Başqası da belədir,

⁸⁰ Bu söz əslində ədatın tələbatına görə «biligligin» şəklində olmalıdır.

yardımlaşmaq üçün də belə deyilir, (بجشور- بجشماق bıçışur –bıçışmak). İki adam bir-birindən ayrıldığı zaman da bu söz işlənir.

سوجشدى S ü ç ü ş d i: «سوجشدى نانك süçüşdi nənq = nəsne şirinləşdi», (سجشماق- سجشور süçüşür – süçüşmək).

سجشدى S ə ç i ş d i: «ال منكا يرماق سجشدى ol manqa yarmak səçişdi = o, pul saçmaqda mənə kömək etdi», (سجشماق- سجشور səçişür–səçişmək). Başqası üçün də belə deyilir, yardımlaşmaq da belədir.

سجشدى S u ç u ş d i: «ات لار قفغ سجشدى atlar kamuğ suçuşdı = bütün atlar sıçradı, qalxdı». Başqası da belədir, (سجشماق- سجشور suçuşur - suçuşmak).

كجشتى K a ç ı ş d i: «الار بريردن كجشتى olar bir-birdin kaçışdı = onlar bir-birindən qaçdılar», (كجشماق- كجشور kaçışur – kaçışmək).

كوچشدى K o ç u ş d i: «ال منك برلا كجشدى ol məninq birlə koçuşdı = o mənimlə qucuşdu, qucaqlaşdı», (كجشماق- كجشور koçuşur – koçuşmək).

كعجشتى K e ç i ş d i: «ال منك برلا سوؤف كعجشتى ol məninq birlə suw keçişdi = o mənimlə su keçməkdə yarışdı», (كعجشماق- كعجشور keçişür - keçişmək).

كؤچشدى K ü ç ə ş d i: «الار اكي تئار كؤچشدى olar ikki tawar küçəşdi = onların ikisi malı zorla almaqda bir-biri ilə yarışdı». Yardımlaşmaq da belədir, (كؤچشماق- كؤچشور küçəşür – küçəşmək).

بؤدشدى B ü d h ü ş d i: «اغلان بؤدشدى oğlan bühüşdi = uşaqlar oyunda, rəqsdə yarışdılar», (بؤدشماق- بؤدشور bühüşür – bühüşmək).

بؤدشدى B u d h u ş d i: «بؤدشدى نانك budhuşdı nənq = bir şey ayrıldı, əyri ayaqlar kimi ayrıldı», (بؤدشماق- بؤدشور budhuşur–budhuşmak).

تدشدى T ı d h ı ş d i: «الار بيربيرك تدشدى olar bir birig tıdhışdı = onlar bir-birinə mane olmaqda yarışdılar», (تدشماق- تدشور tıdhışur –tıdhışmak).

كدشدى K a d ı ş d i: «ال منكا ثون كدشدى ol manqa ton kadışdı = o mənə paltar tikməkdə kömək etdi». «Kadıma»-qoşa tikiş növüdür. Yarışmaq da belədir, (كدشماق- كدشور kadışmak)⁸¹.

كيدشدى K ı d ı ş d i: «ال منكا برك كيدشدى ol manqa börk kıdışdı = o mənə börk qıyısını tikməkdə kömək etdi». Dəyirmi bir şeyin kənarlarını tikməkdə kömək üçün də belə deyilir, (كيدشور- كيدشماق kıdışur – kıdışmak).

كودشدى K o d u ş d i: «الار بيربيركا ايش كودشدى olar bir birgə iş koduşdı = onlar bir-birinə iş etibar etdilər», (كودشماق- كودشور koduşur – koduşmak).

كؤدشدى K ü d ü ş d i: «الار بير بيرك كؤدشدى olar bir-birig küdüşdi = onlar bir-birini güddülər», (كؤدشماق- كؤدشور küdüşür–küdüşmək).

بارشدى B a r ı ş d i: «الار بيربيركا بارشدى olar bir - birgə barışdı = onlar bir-birinə getdilər», (بارشماق- بارشور barışur – barışmək).

بؤرشدى B ü r ü ş d i: «ال منكا برما بؤرشدى ol manqa bürmə bürüşdi = o mənə tor tikməkdə kömək etdi». Torba ağzı kimi bürməli, yuvarlaq şəkildə tikilən hər şey üçün belə deyilir, (بؤرشور- بؤرشماق bürüşür – bürüşmək).

بورشدى B u r u ş d i: «بورشدى نانك buruşdı nənq = nəsne buruşdu», (توتقون çöhrə kimi oldu), (بورشماق- بورشور buruşur–buruşmak).

بيرشدى B e r i ş d i: «الار بيربيركا قيز بيرشدى olar bir-birgə kız berişdi = onlar bir-birinə qız verdilər». Başqa şey verdikləri zaman da belə deyilir, (بيرشماق- بيرشور berişür – berişmək).

⁸¹ Bu fe'lim müzaresi göstөрilməmişdir.

T u r u ş d ı: «كچك الڭ بىرلا تۇرۇدى» küçük uluğ birlə turuşdı = küçük böyüyə qarşı çıxdı», (تۇرۇشۇر- تۇرۇشماق), Bu məsələdə də işlənmişdir: «كچك الڭ قا تۇرۇشماق. قىرغوى» küçük uluğka turuşmas, kırıguy sonqurka karışmas=kiçik böyüyə qarşı çıxma bilməz, qırığı isə şahinə qarışmaz», (igid olsa belə, küçük böyüyə qarşı dura bilməz, gücü yetməz, eləcə də qırığı şahinə qarşı dura bilməz).

T i r ə ş d i: «ال مەنق بىرلا تىرۇشدى» ol məniq birlə tirəşdi = o mənimlə dirəşdi». Qapını möhkəmlədən çivini vurmaqda kömək-ləşmək üçün də belə deyilir, (تىرۇشۇر- تىرۇشماق), (tirəşür – tirəş-mək).

T ü r ü ş d i: «ال مەنقا بىتک تۇرۇشدى» ol manqa bitik türüşdi = o mənə kitab dürməkdə, bükməkdə kömək etdi». Başqası da belədir, (تۇرۇشۇر- تۇرۇشماق), (türüşür – türüşmək). Yarışanda da bu söz işlənir.

T e r i ş d i: «ال مەنقا يەمىش تىرۇشدى» ol manqa yemiş terişdi = o mənə meyvə yığmaqda kömək etdi». Başqası da belədir, hər hansı şeyi dərmək və yığmaq üçün də belə deyilir, yarışmaq da belədir, (تىرۇشۇر- تىرۇشماق), (terişür – terişmək).

T i r ə ş d i: «يىلقى ئىيغىن تىرۇشدى» yıllık tuyağın tirəşdi = sürü sızıntıdan yürüməz oldu», (تىرۇشۇر- تىرۇشماق), (tirəşür – tirəşmək).

S a r ı ş d ı: «ال مەنقا سۇلق سىرۇشدى» ol manqa suwluk sarışdı = o mənə sarıq, çalma sarımaqda kömək etdi». Hər hansı bir şeyi sarımaqda köməkləşmək və yarışmaq üçün də belə deyilir, (سىرۇشۇر- سىرۇشماق), (sarışür – sarışmaq).

S o r u ş d ı: «تون تارک سۇرۇشدى» ton tərığ soruşdı = paltar təri sor-du, canma çəkdi», (سۇرۇشۇر- سۇرۇشماق), (soruşür – soruşmaq).

S o r ı ş d ı: «انمق يۇزى سۇرۇشدى» anmıq yüzi sorışdı = onun üzü turuşdu, o, qaş-qabağını tökdü», (سۇرۇشۇر- سۇرۇشماق), (sorışür – sorışmaq).

S ı r ı ş d ı: «قىز اناسىنقا كىز سىرۇشدى» kız anasınqa kidbiz sırışdı = qız anasına keçə sırımaqda kömək etdi», (o, türkmən çadırının örtüsünü tikməkdə, keçəni sıx sırımaqda anasma kömək etdi), (سىرۇشۇر- سىرۇشماق), (sırışür – sırışmaq).

S ü r ü ş d i: «اذغر قىسراق بىرلا سۇرۇشدى» adğır kısrak birlə sürüşdi = ayğır qısqraqla birlikdə sürüşdü», (ayğır qısqraqı dişləyərək sürüklədi, bunu qısqraqın belinə aşarkən edir).

S ü r ü ş d i: «ال مەنق بىرلا سۇرۇشدى» ol məniq birlə sürüşdi = o mənimlə itələşdi».

S ü r ü ş d i: «ال اندا الەن سۇرۇشدى» ol anda alımın sürüşdi = o ondakı borcunu çürütdü, ödəşdi», (سۇرۇشۇر- سۇرۇشماق), (sürüşür – sürüşmək).

K a r ı ş t ı: «بۆرى تىشى قىرۇشتى» böri tışı karıştı = qurdun dişi qamaşdı, qıcırdadı». Bir şey yemədiyi zaman qurdun dişi qamaşır, qıcırdayır, çünki qurd ayda bir həftə heç nə yemədən, ancaq hava udaraq yaşayır.

K a r ı ş t ı: «تۈن كۈن بىرلا قىرۇشدى» tün kün birlə karıştı = geə ilə gündüz qarışladı». Aşağıdakı şeirdə də işlənmişdir:

ياى قش بىلا قىرۇشتى

اردم ياسىن قىرۇشتى

جرك ئىتب كىرۇشتى

اقتاغلى اترۇشۇر

«Yay kış bilə karıştı,

Ərdəm yasın kırıştı,

Çərig tutup körüşti,⁸²

Oktağah ötrüşür».

Yayla qış qarşılaşdılar,

Hünər yayını qurdular,

Səf bağlayıb güləşdilər,

Ox ataraq az qala bir-birini vurdular.

(Yayla qış qarşılaşdılar, çəkişdilər, hər biri hünər yayını qurdu, güləşdilər, bir-birinə ox atan kimi oldular).

قَرشْتِيْلار K a r ı ş t ı l a r: «اِكِي بَكْلار قَرشْتِيْلار» ikki bəglər karıştılar = iki bəy qarşılaşdı, çarpışdı».

قَرشْتِي K a r ı ş t ı: «اَل مَنكا يولدا قَرشْتِي» ol manqa yolda karıştı = o mənə yolda qarşıladı, pişvaz etdi», (قَرشْماق - قَرشور - karışur – karışmak).

قَرشْتِي K u r u ş t ı: «اَل مَنك برلا يا قَرشْتِي» ol məninq birlə ya kuruştı = o mənimlə yay qurmaqda yarışdı». Köməkləşmək üçün də belə deyilir, (قَرشْماق - قَرشور - kuruşur – kuruşmak).

قَرشْتِي K u r u ş d ı: «اَتْماك قَمْع قَرشْتِي» ətmək kamuğ kuruşdı = çörək büsbütün qurudu, çörəyim hər parçası qurudu», (قَرشور - قَرشْماق kuruşur – kuruşmak). Başqası da belədir.

قَرشْتِي K o r ı ş t ı: «اَل مَنكا فرغ قَرشْتِي» ol manqa koriğ koriştı = o mənə qoruğu qorumaqda kömək etdi», (قَرشْماق - قَرشور - korişur – korişmak)⁸³.

قَرشْتِي K ı r ı ş d ı: «اَل مَنكا يير قَرشْتِي» ol manqa yer kırışdı = o mənə yeri sıyımaqda yardım etdi». Yarış da belədir, (قَرشْماق - قَرشور - kırışur – kırışmak).

⁸² Bəsim Atalaya görə, bu söz «kürəşdi» şəklində olmalıdır (DLT, II, s. 97). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.95) və uyğurlar «kürəşti» (TTD, II tom, bet 130). Sallıh Mü-təllibov «körüştü» (TSD, II tom, bet 104). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə ü ilə «kürəştü» (?) kimi (DLT-2005, s. 406) vermişlər.

قَرشْتِي K ə r i ş d i: «اَل مَنكا يب قَرشْتِي» ol manqa yıp kərişdi = o mənə ip gərməkdə kömək etdi». Yarış da belədir, (قَرشْماق - قَرشور - kərişür – kərişmək). Başqası da belədir.

قَرشْتِي K ə r i ş d i: «اَل اَنك برلا قَرشْتِي» ol anıñq birlə kərişdi = o onunla çəkişdi», (o onunla bir şeydə çəkişdi), (قَرشْماق - قَرشور - kərişür – kərişmək).

قَرشْتِي K ö r ü ş d i: «اَل مَنك برلا قَرشْتِي» ol məninq birlə körüşdi = o mənə nimlə göz-gözə gəldi». Bir-birini görən hər şey üçün belə deyilir, (قَرشْماق - قَرشور - körüşür – körüşmək).

قَرشْتِي K ü r ə ş d i: «اَل مَنكا قار قَرشْتِي» ol manqa qar kürəşdi = o mənə qar kürüməkdə kömək etdi». Başqa şey kürümək və yarış üçün də belə deyilir, (قَرشْماق - قَرشور - kürəşür – kürəşmək).

قَرشْتِي K i r i ş d i: «اَل مَنك برلا ايشقا قَرشْتِي» ol məninq birlə işqa kərişdi = o mənimlə birlikdə işə girişdi», (o mənimlə bir işə girişməkdə yarışdı). Başqası da belədir, (قَرشْماق - قَرشور - kərişür – kərişmək).

قَرشْتِي B ə z ə ş d i: «اَل مَنكا بَزك بَزشْتِي» ol manqa bəzək bəzəşdi = o mənə bir şey bəzəməkdə kömək etdi». Yarış da belədir, (قَرشور - قَرشْماق bəzəşür – bəzəşmək).

قَرشْتِي B o z u ş d i: «اَل مَنكا اف بَزشْتِي» ol manqa əw bozuşdı = o mənə çadır sökməkdə yardım etdi, evi sökməkdə kömək etdi». Yarış da belədir, (قَرشْماق - قَرشور - bozuşur – bozuşmak).

قَرشْتِي T ə z i ş d i: «اَلار اِكِي تَزشْتِي» olar ikki təzişdi = onlar ikisi bir-birindən ürküşüb qaçdılar», (قَرشْماق - قَرشور - təzişür - təzişmək).⁸⁴

⁸³ Bu fe'l in müzare və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II, s.98).

⁸⁴ Bu söz Ağbabada çox işləndi: «dana təzdi = dana baş alıb getdi». Sərsəri, tərbiyəsizlər adamlar yığını haqqında isə «atadan azan, anadan təzən hamı bura yığılıb» deyilirdi.

تُرْشُدِي T ü z ü ş d i: «أَلْ مَنْقَا يِيرْ تُرْشُدِي ol manqa yer tüzüşdi = o mənə yeri düzəltməkdə, hamarlaşmaqda kömək etdi». Başqa şey və yarış da belədir, (تُرْشَمَاكْ - تُرْشُورْ - tüzəşür – tüzəşmək).

تِرْشُدِي T i z i ş d i: «أَلْ مَنْقَا يِيرْ لَا يَنْجُو تِرْشُدِي ol məninq birlə yinçü tizişdi = o mənimlə inci düzməkdə yarışdı». Şeir düzmək və başqa şey düzmək də belədir, köməkləşmək üçün də belə deyilir, (تِرْشَمَاكْ - تِرْشُورْ - tizişür – tizişmək).

قِرْشُدِي K a z ı ş d i: «أَلْ مَنْقَا يِيرْ قِرْشُدِي ol manqa yer kazışdı = o mənə yer qazmaqda kömək etdi». Başqa şey qazmaq və bu işdə rəqabət aparmaq, yarışmaq da belədir, (قِرْشَمَاكْ - قِرْشُورْ - kazışur – kazışmaq).

كِرْشُدِي K ə z i ş d i: «أَلْ مَنْقَا يِيرْ كِرْشُدِي ol manqa yer kəzişdi = o mənimlə yer üzünü gəzməkdə yarışdı», (كِرْشَمَاكْ - كِرْشُورْ - kəzişür – kəzişmək).

كُزْشَتِي K ö z ə ş t i: «أَلْ مَنْقَا أَوْتْ كُزْشَتِي ol manqa ot közəşti = o mənə od qalamaqda kömək etdi». Yarışmaq üçün də belə deyilir, (كُزْشَمَاكْ - كُزْشُورْ - közəşür – közəşmək).

بَسِشُدِي B a s ı ş d i: «أَلْ مَنْقَا أَيْمَا بَسِشُدِي ol manqa oyma⁸⁵ basışdı = o mənə keçədən çəkmə tikməkdə kömək etdi». (o mənə çəkmə tikməyə yarayan türkmən keçəsini təpməkdə yardım etdi). Qabarıqlığı, sərtliyi və qabalığı aradan qaldırmaq məqsədilə üzərinə basılan hər şey üçün belə deyilir, (بَسِشَمَاكْ - بَسِشُورْ - basışur – basışmaq).

بُسُشُدِي P u s u ş d i: «بَإِغْلَارْ بَسُشُدِي bəglər pusuşdı = bəylər pusuşdular, bir-birinə qarşı pusqu qurdular», (بُسُشَمَاكْ - بَسُشُورْ - pusuşur – pusuşmaq).

سُسُشُدِي S ü s ü ş d i: «إِكِّي فِجْنَكَارْ سُسُشُدِي ikki koçnqar süsüşdi = iki qoç kəllələşdi», (سُسُشَمَاكْ - سُسُشُورْ - süsüşür – süsüşmək).

كَسِشُدِي K ə s i ş d i: «أَلْ مَنْقَا يِغَاچْ كَسِشُدِي ol manqa yığaç kəsişdi = o mənə ağac kəsməkdə yardım etdi». Başqa şey və yarış da belədir, (كَسِشَمَاكْ - كَسِشُورْ - kəsişür - kəsişmək).

كُوسُشُدِي K ö s ə ş d i: «أَرَنْ فَمُغْ تَقَارْ كُوسُشُدِي ərən kamuğ tawar kösəşdi = bütün adamlar mal istədilər». Sərvətlə öyünənlər üçün də belə deyilir, (كُوسُشَمَاكْ - كُوسُشُورْ - kösəşür – kösəşmək).

بُغُشُدِي B o ğ u ş d i: «أَلَارْ إِكِّي بُغُشُدِي olar ikki boğuşdı = o ikisi bir-birini boğdular, boğuşdular», (بُغُشَمَاكْ - بُغُشُورْ - boğuşur – boğuşmaq).

سَاغُشُدِي S a ğ ı ş d i: «أَلَارْ إِكِّي سَوْتْ سَاغُشُدِي olar ikki süt sağışdı = onlar ikisi süd sağmaqda yarışdılar». Köməkləşmək də belədir, (سَاغُشَمَاكْ - سَاغُشُورْ - sağışur – sağışmaq).

سُغُشُدِي S o ğ u ş d i: «أَوْدْ سُغُشُدِي öd soğuşdı = hava soyumağa üz tutdu», (سُغُشَمَاكْ - سُغُشُورْ - soğuşur – soğuşmaq).

تُؤِشُدِي T ü w i ş d i: «أَلْ مَنْقَا يِيرْ لَا أَتْ تُؤِشُدِي ol məninq birlə ət tüwişdi = o mənimlə şişə ət düzməkdə, çəkməkdə yarışdı». Köməkləşmək üçün və başqa hallarda da belə deyilir, (تُؤِشُورْ - تُؤِشَمَاكْ - tüwişür – tüwişmək).

سَاوَشُدِي S a w a ş d i: «أَلَارْ إِكِّي سَاوَشُدِي olar ikki savaşdı = onlar ikisi savaşdılar, çarpışdılar». Oğuzca. (سَاوَشَمَاكْ - سَاوَشُورْ - savaşur – savaşmaq).

سَاوَیْشُدِي S ə w i ş d i: «أَلَارْ إِكِّي سَاوَیْشُدِي olar ikki səwişdi = onlar ikisi sevişdilər», (سَاوَیْشَمَاكْ - سَاوَیْشُورْ - səwişür – səwişmək).

سُوْیْشُدِي S u w ı ş d i: «يُغْرِمِشْ أَوْنْ سُوْیْشُدِي yuğurmış un suwişdı = yoğrulmuş un cıvıqlaşdı». Suyu çox olması üzündən cıvıqlaşan

⁸⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «uyma» kimi (DLT-2005, s.175) oxumuşlar.

hər şey üçün belə deyilir, (سُقْشَمَاق - سُقْشُور suwişur – suwişur-mak).

سُقْشُدَى S u w a ş d ı: «أَلْ مَنَّا أَفْ سُقْشُدَى» ol manqa əw suwaşdı = o mənə ev suvamaqda kömək etdi». Yarışmaq da belədir, (سُقْشُور - سُقْشَمَاق suwaşur – suwaşmaq).

كُفْشُدَى K a w u ş d ı: «أَرْكَكْ تَشِيْقَا كُفْشُدَى» ərkək tışıka kawuşdı = kişi qadına qovuşdu, nigah etdi». Sözü əslində bir şeyin bir şeyə qovuşması anlamındadır.

كُفْشُدَى K a w u ş d ı: «كُدَاشْ كُدَاشْ قُدَاشْ قُدَاشْ قُدَاشْ قُدَاشْ» kadaş kadaşka kawuşdı = qohum qohuma qovuşdu». Sülh bağlamaq üçün iki xanın görüşüb danışmaq aparmalarına da «كُفْشُوتْ kawşut» deyilir. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تَاغْ تَاغْ قُفْشَمَاقْ كِشِيْ كِشِيْ كِشِيْ كِشِيْ» tağ tağka kawuşmas, kişi kişiğə kawuşur=dağ dağa qovuşmaz, adam adama qovuşar». Bu sözdə yumşaq w yerinə v deyilməsi də caizdir, (كُفْشَمَاق - كُفْشُور kawuşur – kawuşmaq).

كُفْشُدَى K o w u ş d ı l a r: «أَلْ بِيْرْ بِيْرْ كُفْشُدَى» olar bir ikindini kowuşdılar = onlar bir-birini qovmağa çalışdılar», (كُفْشُور - كُفْشَمَاق kowuşur – kowuşmaq).

بَقْشُدَى B a k ı ş d ı: «أَلْ بِيْرْ بِيْرْ كَا بَقْشُدَى» ol bir birgə bakışdı = onlar bir-birinə baxdılar, göz ucu ilə baxışdılar», (بَقْشُور - بَقْشَمَاق bakışur – bakışmaq).

تُقْشُدَى T o k u ş t ı: «أَلْ مَنَّا تُوْزْ سُقْشُدَى» ol manqa tuz sokuşdı = o mənə duz döyməkdə kömək etdi». Yarışmaq və başqası da belədir, (سُقْشُور - سُقْشَمَاق sokuşur – sokuşmaq).

كُجِيْ تَنَكِيْ نُقْشُدَى

أَعْشْ قُوْنِمْ أَقْشُدَى

جَرَكْ تَبَا يَقْشُدَى

بِيْرْ كَا كَلِيْبْ أَجْ أَتَار

«Küçi tənqi tokıştı,
Oğuş konum okıştı,
Çərig taba yakıştı,
Bizgə kəlip öç utar».
Gücü yetən qədər vuruşdu,
Bütün oymağı çağırdı,
Qoşuna lap yaxınlaşdı,
Bizə gəlib öc almaq istəyir.

(Bir adamı vəsf edərək deyir: o, gücü yetən qədər vuruşdu, oymağı, qonu-qonşunu köməyə çağırdı, düşmən döyüşçüləri yaxınlaşdılar, gəlib bizdən intiqam almaq istəyirlər).

تَقْشُدَى T ı k ı ş d ı: «كِشِيْ أَفْدَا تَقْشُدَى» kişi əwdə tikişdi = adamlar evə tixilib qaldılar, ev adamla doldu», (تَقْشُور - تَقْشَمَاق tikişur – tikişmaq).

جَقْشُدَى Ç a k ı ş d ı: «أَلْ مَنَّا جَقْشَمَاقْ جَقْشُدَى» ol manqa çakmaq çakışdı = o mənə çaxmaq çaxmaqda kömək etdi». Yarış da belədir, (جَقْشَمَاق - جَقْشُور çakışur – çakışmaq).

جَقْشُدَى Ç ı k ı ş d ı: «أَلْ بِيْرْ بِيْرْ كَا جَقْشُدَى» olar ikki əwdin çıxışdı = onlar ikisi evdən çıxmaqda yarışdılar». Yardımlaşmaq da belədir, (جَقْشَمَاق - جَقْشُور çikişur – çikişmaq).

سُقْشُدَى S o k u ş d ı: «أَلْ مَنَّا تُوْزْ سُقْشُدَى» ol manqa tuz sokuşdı = o mənə duz döyməkdə kömək etdi». Yarışmaq və başqası da belədir, (سُقْشُور - سُقْشَمَاق sokuşur – sokuşmaq).

سَقْشُدَى S ı k ı ş d ı: «أَلْ مَنَّا أَزْمْ سَقْشُدَى» ol manqa üzüm sıkışdı = o mənə üzüm sıxmaqda kömək etdi». Yarışmaq da belədir, (سَقْشُور - سَقْشَمَاق sıkışur – sıkışmaq).

سِكِشْدِي S i k i ş d i: «ار اراغت يرلا سيكشدي» ar urağut birlə sikişdi = kişi qadınla cinsi əlaqədə oldu». Onların hər ikisi bu sözdə birləşirlər, (سِكِشْمَاك - سِكِشْمَاك sikişür – sikişmək).

سُكُشْدِي S ö g ü ş d i: «الار اكي سُكُشْدِي» olar ikki sögüşdi = onlar ikisi söyüşdülər», (سُكُشْمَاك - سُكُشْمَاك sögüşür – sögüşmək).

سُكُشْدِي S ö k ü ş d i: «ال منكا تون سُكُشْدِي» ol manqa ton söküşdi = o mənə paltar sökməkdə kömək etdi». Ev və evə bənzər şeyləri sökməkdə köməkləşmə də bu sözlə ifadə olunur. Yarış üçün də belə deyilir, (سُكُشْمَاك - سُكُشْمَاك söküşür–söküşmək).

بِلِشْدِي B i l i ş d i: «ال منيك يرلا بِلِشْدِي» ol məninq birlə bilişdi = o mənimlə tanış oldu», (بِلِشْمَاك - بِلِشْمَاك bilişür – bilişmək).

بُلُشْدِي B u l u ş d i: «الار اكي بيربيرك بُلُشْدِي» olar ikki bir - birig buluşdi = onlar ikisi bir-birini tapdılar, tapışdılar», (بُلُشْمَاك - بُلُشْمَاK buluşur–buluşmək).

بُولُشْدِي B o l u ş d i: «ال منكا بُولُشْدِي» ol manqa boluşdi = o məndən yana çıxdı, məni müdafiə etdi, mənimlə döyüşən adamla mənim tərəfimdə döyüşdü», (بُولُشْمَاك - بُولُشْمَاK boluşur–boluşmək).

تَلِشْدِي T ə l i ş d i: «الار اكي تام تَلِشْدِي» olar ikki tam təlişdi = onlar ikisi divar dəlməkdə yarışdılar». Başqa şeyi yarmaq və yardımlaşmaq da belədir, (تَلِشْمَاك - تَلِشْمَاK təlişür - təlişmək).

تِلِشْدِي T i l i ş d i: «ال منكا يرنداق تِلِشْدِي» ol manqa yarındak tilişdi = o mənə qayıq dəlməkdə kömək etdi». Yarış məqamında da belə deyilir, (تِلِشْمَاك - تِلِشْمَاK tilişür – tilişmək).

تِلِشْدِي T i l ə ş d i: «ال منيك يرلا ناك تِلِشْدِي» ol məninq birlə nənq tiləşdi = o mənimlə nəsnə diləməkdə yarışdı», (o mənimlə itən şeyi tapmaqda yarışdı), (تِلِشْمَاك - تِلِشْمَاK tiləşür–tiləşmək).

چَالِشْدِي Ç a l i ş d i: «قَبِغ جَلِشْدِي» kapuğ çalışdı = qapının yarıqları, çatları açıldı». Eləcə də qabdakı çat böyüsə və yəhərin qatları bir-birindən ayrılrsa, yenə belə deyilir, (جَلِشْمَاك - جَلِشْمَاK çalışür–çalışmək).

چَالِشْدِي Ç a l i ş d i: «ال منيك يرلا جَلِشْدِي» ol məninq birlə çalışdı = o mənimlə güləşdi».

چَالِشْدِي Ç a l i ş d i: «ال منكا ات جَلِشْدِي» ol manqa ot çılaşdı = o mənə ot islatmaqda, ota su çiləməkdə kömək etdi». Başqası da belədir. Bu sözün əsl dörd hərfli olsa da, belə işlənir, (جَلِشْمَاك - جَلِشْمَاK çılaşür – çılaşmək).

سَالِشْدِي S a l i ş d i: «الار اكي بينك سَالِشْدِي» olar ikki yenq salışdı = onlar ikisi paltarın yanından, qolundan tutub bir-birini dartdılar». Güləşdə iki adamın bir-birindən yapışib sağa-sola sallaması üçün də belə deyilir, (سَالِشْمَاك - سَالِشْمَاK salışür – salışmək). Bu sözün əsil mənası «iki adam arasında paltar dartmaq»dır.

سُولُشْدِي S o l u ş d i: «ياش سُولُشْدِي» yaş soluşdı = yaş, təzətər olan nəsnə soldu, soluxdu». Hər hansı meyvə və tərəvəz kimi şeylər təzəliyini itirəndə belə deyilir, (سُولُشْمَاك - سُولُشْمَاK soluşür – soluşmək).

كَالِشْدِي K a l i ş d i: «ات ادغر قَالِشْدِي» at adğır kalışdı = at-ayğır sıçraşdı», (كَالِشْمَاك - كَالِشْمَاK kalışür–kalışmək). Geri qalaraq xalqı tərk etməkdə yarışan iki adam haqqında da bu söz söylənir.

كَالِشْدِي K a l i ş d i: «ال منكا ايش قَالِشْدِي» ol manqa iş kılışdı = o mənə iş görməkdə kömək etdi». Yarışmaq üçün də belə deyilir, (كَالِشْمَاك - كَالِشْمَاK kılışür – kılışmək).

قُلشدى K o l u ş d ı : «أَلار اِكى قِيز قُلشدى» olar ikki kız koluşdı = onlar bir-birindən qız istədilər». Bir-birindən başqa şey istəyən iki adam haqqında da belə deyilir. Bu bənddə də işlənmişdir:

ثُونُكُر قَدْن بُلشْتى
قِرْقِن تَقى قُلشْتى
أمدى تَشيم قَمشْتى
الْتسى ثُرْمَتايمنى

«Tünqür kadhın buluştu,
Kırkın takı koluştı,
Əmdi tışım kamaştı,
Altı Turumtayımı».
Dünqür-qayın buluşdu,
Qız alıb, qız verişdi,
İndi dişim qamaşdı,
Aldı Turumtayımı.

(Zərərdidə bir adamın uğradığı haqsızlıqdan bəhs edərək deyir: o mənimlə qudalıq etdi, məndən qız istədi, mən də ondan qız istədim, sonra mənə zülm elədi, Turumtay adlı qulumu alıb apardı, ona görə dişim qamaşdı).

كُلشدى بَرشدى K ə l i ş d i - b a r ı ş d ı : «أَل مَنكا كُلشدى بَرشدى» ol manqa kəlişdi-barışdı = o mənim yanıma gəldi, mən onun yanına getdim, aramızda get-gəl başladı», (كُلشماک - کُلشور - kəlişür - kəlişmək).

كُلشدى K ü l i ş d i : «أَل مَنكا أَلک کُلشدى» ol manqa ölüg külişdi = o mənə ölü dəfn etməkdə kömək etdi», (کُلشماک - کُلشور - külişür - külişmək).

كُلشدى K ü l ü ş d i : «بُدون قَمُع کُلشدى» budhun kamuğ külüşdi = bütün xalq güldü», (کُلشماک - کُلشور - külüşür - külüşmək).

تَمشدى T a m ı ş d ı : «سُوْف سُوْف تَمشدى» suw tamışdı = su damladı», (buzdan su damladı). Başqası da belədir, (تَمشور - تَمشماک tamışur - tamışmak).

چُمشدى Ç u m u ş d ı : «أَل مَنک بَرلا سَفقا چُمشدى» ol məninq birlə suwka çumuşdı = o mənimlə suya cummaqda yarışdı», (چُمشور - چُمشماک çumuşur - çumuşmak).

چُمشدى Ç ü m ü ş d i : bu söz isə daha dərinə dalmaq, cummaq mənasında işlənir. (چُمشور - چُمشماک çümüşür - çümüşmək).

قَمشدى K a m a ş d ı : «تِش قَمشدى» tış kamaşdı = diş qamaşdı», (turş heyva yeməkdən diş qamaşdı). Başqası da belədir, (قَمشور - قَمشماک kamaşur - kamaşmak).

قُمشدى K u m u ş d ı : «أَلار ايشقا قُمشديلار» olar işka kumuşdılar = onlar işə qoyuldular», (onlar nəşə içində işə girişdilər).

قُمشدى K u m u ş d ı : «سُوْف قُمشدى» suw kumuşdı = hər yandan su dalğalandı, coşdu» deməkdir, (قُمشور - قُمشماک kumuşur - kumuşmək).

کُمشدى K ö m ü ş d i : «أَل مَنکا ناک کُمشدى» ol manqa nənq kömüşdi = o mənə yerə bir şey gömməkdə kömək etdi», (کُمشور - کُمشماک kömüşür - kömüşmək).

کَمشدى K ə m i ş d i : «أَل ناک کَمشدى» ol nənq kəmişdi = o, bir şey çıxardı, atdı», (کَمشور - کَمشماک kəmişür - kəmişmək). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «اذکولکنى سوْف اذاقندا کَمش بَشندا تلا» edh-gülügni suw adhakında kəmiş, başında tilə = yaxşılığı su ayağında at, su başında istə», (insanlar üçün yaxşılığı suyun ayağında atsan, onu suyun başında taparsan). Bunun başqa bir mənası da budur: «yeməyi çayın aşağısında qoy, yuxarısında taparsan».

تَنْشَتَى T a n u ş t ı : «أَلارِ إِكِّى سُوْز تَنْشَتَى» olar ikki söz tanuştı = onlar ikisi bir-birinə söz danışdılar, məsləhət etdilər». Bunun əslisi «تَنْوُدَى tanudı»dır, (تَنْشَمَاقْ-تَنْشَوْرُ tanuşur – tanuşmaq).

تَنْشَدَى T a n ı ş d ı : «أَلارِ مَنِى تَنْشَدَى» olar mənisi⁸⁹ tanışdı = onlar bir-birinin borcunu dandılar, inkar etdilər», (تَنْشَمَاقْ-تَنْشَوْرُ tanuşur – tanışmaq).

سُنْشَدَى S u n u ş d ı : «أَلارِ إِكِّى اَتْمَاك سُنْشَدَى» olar ikki ətmək sunuşdı = onlar ikisi bir-birinə çörək təqdim etdilər, verdilər». Yarışmaq da belədir, (سُنْشَمَاقْ-سُنْشَوْرُ sunuşur – sunuşmaq).

كُنْشَدَى K u n u ş d ı : «أَلارِ إِكِّى تَقَارِ كُنْشَدَى» olar ikki tavar kunuşdı = onlar bir-birinin mallarını soydular». Yarış və yardım da belədir, (كُنْشَمَاقْ-كُنْشَوْرُ kunuşur – kunuşmaq).

كِنْشَدَى K ı n ı ş d ı : «يَكْتِ لارِ ايشقا كِنْشَدَى» yigitlər işka kınışdı = igidlər həvəslə işə girişdilər». Bu, bir işə təşəbbüs edən zaman söylənir, (كِنْشَمَاقْ-كِنْشَوْرُ kınışur – kınışmaq).

[Qayda]:

Bu bölmədə **ش** hərfi bir sıra mənalar daşıyır. Bu fe'llərin kökləri iki hərflidir. «أَر تَقَارِ قَبْتَى» ər tavar kaptı», «أَل اَتى تَبْدَى» ol anı təpdi», «أَل مَنِيك بَرَلَا ثِيْق قَبْشَدَى» ol məninq birlə topıq kapuşdı», «أَل مَنِيك بَرَلَا تَبْشَدَى» ol məninq birlə təpişdi» sözlərində olduğu kimi. Bunlar müvafiq olaraq «o, mal qapdı», «o onu

⁸⁹ Burada «مَنِى mənisi» sözü yerinə düşür. Bəsim Atalayın fikrincə, ibarənin tamamı «أَلارِ إِكِّى اَلْمَنِى تَنْشَدَى» olar ikki alımnı tanışdı = onlar ikisi bir-birinin borcunu dandılar» olmalıdır DLT, II, s.112). Salih Mütəllibov da bu fikirdədir (TSD, II tom, bet 126). Uygurların da bu haqda qeydləri var (TTD, II tom, bet 155). Hüseyin Düzgün bu ifadəni eynən Bəsim Atalay kimi (DLT, s.340), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «olar ekki alımnı tanıştı» kimi (DLT-2005, s.528) oxumuşlar. Çinlilər mətndə «alımnı» yazmış və bunun səbəbi barədə qeyd vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.111).

təpdi, döydü», «o mənimlə top qapışdı», «o mənimlə təpişdi» deməkdir.

Beləliklə, bu bölmədəki fe'llər dörd mənada işləyir.

Birincisi: işdə yardımlaşma, köməkləşmə mənası. Məsələn: «أَل مَنِيكِ ol manqa bitik bitişdi = o mənə paltar tikməkdə kömək etdi», «أَل مَنِيكِ بِيْتِكِ ol manqa bitik bitişdi = o mənə kitab yazmaqda kömək etdi».

İkincisi: bir işdə kimin daha qüvvətli, daha bacarıqlı, daha sürətli olduğunu göstərmək üçün yarış mənası. Məsələn: «أَل مَنِيكِ ol məninq birlə çalışdı = o mənimlə güləşdi», (hansımız daha cəld, daha qüvvətli olar deyə mənimlə güləşdi). Yenə bunun kimi: «أَل مَنِيكِ بَرَلَا يارِ فَرِشْتَى» ol məninq birlə ya kuruşdı = o mənimlə yay qurmaqda yarışdı», (yay qurmaqda kim daha ustadır deyə mənimlə yarışdı».

Yarışla yardımı bir-birindən belə ayırd edə bilərik: söz arasında «مَنِيكِ manqa = mənə» sözü işlənirsə yardımlaşma, «مَنِيكِ بَرَلَا məninq birlə = mənimlə» sözü işlənirsə yarış mənasındadır.

Üçüncüsü: bu **ش** hərfi isimlərdə **ل** ilə bərabər [yəni l+ş=laşu] ola bilər. Bu təqdirdə yarışda, oyunda, qumarda, atışda girov mənası yaranır. Məsələn: «أَيْنَادِمِ اَتَلْشَوْ» oynadım atlaşu», «أَيْنَادِمِ اَتَلْشَوْ» oynadım altunlaşu». Bunlar «atı girov qoyaraq, ortaya qoyaraq oyun oynadım» və «qızılı girov qoyaraq, ortaya qoyaraq oyun oynadım» deməkdir. Bu da bir növ yarışdır.

Dördüncüsü: fe'llin saydığı bu mənalarından heç birində deyil, yalnız öz mənasında gəlməsidir. Məsələn: «كَمِشْدَى كَمِشْدَى» kəmişdi

nənqin⁹⁰», «ol anıq birlə kərişdi». Bunlar «o, nəsnəmi çıxarıb atdı» və «o onunla çəkişdi» deməkdir. Bunu yadmda möhkəm saxla!

تَرْقَتِي T a r ı k t ı: «يیر تَرْقَتِي yer tarıktı = yer daraldı». Başqası da belədir, (تَرْقَمَاق - تَرْقَار tarıkar – tarıkmak).

تُرُقَتِي T u r u k t ı: «قَان تُرُقَتِي kan turuktı = qan yığıldı, toplandı». Yarada irin və fəsad yığılsa, yenə belə deyilir, (تُرُقَمَاق - تُرُقَار turukar – turukmak).

سُرُقَتِي S o r u k t ı: «تِيُولُ سُرُقَتِي tiyül⁹¹ soruktı = itən nəsnənin sorağı alındı», (سُرُقَمَاق - سُرُقَار sorukar–sorukmak).

قِرُقَتِي K a r ı k t ı: «أَر كُوزِي قِرُقَتِي ar közi karıktı = adamın gözü qamaşdı», (qardan), (قِرُقَمَاق - قِرُقَار karıkar–karıkmak). Bu söz «kar» sözündən alınmışdır. Əgər onun fe'li «göz bəbəyi» demək olan «karak» sözündən gəlsə, daha səbih olar.

بَسِقَتِي B a s ı k t ı: «كِشِي يَغِي قَا بَسِقَتِي kişi yağıka basıktı=adam yağıya basıldı», (بَسِقَمَاق - بَسِقَار basıkar–basıkmak). Əsli س s hərfinin şəddəsi ilə «bassıktı»dır.

بُسُقَتِي P u s u k t ı: «أَر بُسُقَتِي ar pusuktı = adam pusquya girdi», (بُسُقَمَاق - بُسُقَار pusukar – pusukmak).

تُسُقَتِي T u s u k t ı: «بُو أَوْتُ مَنكَا تُسُقَتِي bu ot manqa tusuktı = bu dərman mənə yaradı», (تُسُقَمَاق - تُسُقَار tusukar – tusukmak).

تَشِقَتِي T a ş ı k t ı: «أَر أَقْدِنُ تَشِقَتِي ar əwdin taşıktı⁹² = adam evdən çıxdı».

Bu söyləyiş yağma, toxsi, qıpçaq, yabaku və türkmənlə-

⁹⁰ Bu söz əslində «nənqni» şəklində olmalıdır.

⁹¹ Bəsim Atalayın, Salih Mütəllibovun, uşğurların, çinlilərin, Hüseyin Düzgünün, Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevərin (DLT-2005, s.502) yekdil fikrinə görə, bu söz «تَشِقَتِي»dir.

⁹² Bu sözdəki t hərfi həm fəthəli, həm də kəsralidir. Bu da onun həm «taşığı», həm də «tışığı» şəklində oxuna biləcəyini göstərir.

rin bəzilərinin dilində belədir, türklərin çoxu «جَقْتِي çıktı» deyir, (تَشِقَمَاق , تَشِقَار , تَشِقَتِي taşıktı–taşıkır–taşıkmaq).

تَتَقَتِي T a t ı k t ı: «تُرْك تَتَقَتِي türk tatıktı = türk tatlaşdı, tat oldu, farslaşdı».

تُتُقَتِي T u t u k t ı: «قَلِجُ تُتُقَتِي kılıç tutuktı = qılınc paslandı». Bu, pasdır, (تُتُقَمَاق - تُتُقَار tutukar – tutukmaq).

تِلَقَدِي T ı l ı k t ı: «كِشِي مَبِك بَرَا تِلَقَدِي kişi məninq birlə tılıktı = adam mənimlə danışdı», (adam mənimlə danışdı, məndən xəbər aldı).

تِلَقَدِي T ı l ı k t ı: «أَر ايسز تِلَقَتِي ar ısız tılıktı = adam pis əməlləri üzündən rüsvayi-cahan oldu, dillərə düşdü», (pis əməllərinə görə o, dilə-dişə düşdü). Birincisi [üstdəki söz] oğuzcadır, digər türklər bunu bilmirlər, (تِلَقَمَاق - تِلَقَار tılıkar – tılıkmak)⁹³.

تَغَقَتِي T a ğ ı k t ı: «أَجْكُو تَغَقَتِي ačkü tağıktı =keçi dağa dırmandı». Başqası da belədir, (تَغَقَمَاق - تَغَقَار tağıkar – tağıkmak).

چَقَقَتِي Ç a w ı k t ı: «أَر چاقِکَتِي ar çawıktı = adam ünləndi, şan-şöhrət sahibi oldu», (چَقَقَمَاق - چَقَقَار çawıkar – çawıkmak).

چِنَقَتِي Ç ı n ı k t ı: «سُوز چِنَقَتِي söz çınıktı = söz çin oldu, gerçəkləşdi», (چِنَقَمَاق - چِنَقَار çınıkar – çınıkmak).

کِرِکَتِي K ı r ı k t ı: «تُون کِرِکَتِي ton kirıktı = paltar kirləndi». Başqası da belədir, (کِرِکَمَاق - کِرِکَار kirikər – kirikmək).

⁹³ Yazma və basma nüsxələrdə «tıktı, tılıkar, tılıkmak» sözlərindəki t hərfi həm fəthəli, həm zəmməlidir. Bu da onların həm «ta-», həm də «tı-» ilə oxuna biləcəyini göstərir. Bəsim Atalayın fikrinə, bu sözün kökü «tı» (dil) olduğu üçün hökmən «tı-» ilə oxunmalıdır (DLT, II, s.117). Salih Mütəllibov bunu «talıktı-talıkar-talıkmak» şəklində oxumuşdur (TSD, II tom, bet 131-132). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.115) və uşğurlar da «tı-» üstünlük vermişlər (TTD, II tom, bet 161). Hüseyin Düzgün (دل ت s.341-42) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu maddənin keçmiş zaman, müzərrə və məsdərini «tı-» ilə (DLT-2005, s.562) oxumuşlar.

سيزکتم S e z i k t i n i : «بو ایشغ انکار سیزکتم = bu işğ anqar seziktım = bu işi ondan sezdim», (سيزکرمَن - سيزکماک sezikərmən– sezikmək).

کُزکُتِ K ü z ü k t i : «يَل کُزکُتِ yıl küzükti = güz, payız fəsli gəlidi», (- کُزکار - کُزکماک küzükər - küzükmək).

بُلکُتِ B ö l ü k t i : «قوی بُلکُتِ koy bölükti = qoyun bölüklərə ayrıldı», (بُلکماک - بُلکار bölükər – bölükmək). Hər hansı bir heyvan sürüsü bir yerdə bölük-bölük toplaşsa, yenə belə deyilir.

ç ü l ü k t i : «ار ایشی çülükُتِ ar işi çülükükti = adamın üstü-başı, qi-yafəsi pərişanlaşdı», (çülükماک - çülükər çülükər – çülükmək).

Bu şer parçasında da işlənmişdir:

تینی یما اچکتی

اری اتسی اچکتی

ایشی تقی چلکتی

سوزن ایک کیم تثار

«Tmı yəmә üçükti,

Əri, atı içikti,

Işı⁹⁴ takı çülükükti,

Sözün anıq kim tutur»?

Səsi yenə qısıldı,

Əsgəri, atı düşmənə təslim oldu,

Qılığı-qiyafəsi yenə pozuldu,

İndi onun sözünə kim qulaq asar?

⁹⁴ Bəsim Atalayın fikrinə (DLT, II, s.118) bu söz «ایشی işi» deyil, «yini yini» olmalıdır. Salih Mütəllibov (TSD, II tom, s.134) Bəsim Atalayın arqumentləri ilə razılaşmamış, «ışı» variantı üzərində ısrar etmişdir. Uyğurlar isə heç bir qeyd vermədən həmin sözü «ışı» şəklində oxumuşlar (TTD, II tom, bet 164). Çinlilərin də bu barədə heç bir qeydləri yoxdur (DLT-Çin, II cild, s.117). Hüseyn Düzgün (ت د ل ت s.342), eləcə də Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər həmin sözü «ışı» kimi (DLT-2005, s.244-45) oxumuşlar.

[Qayda]:

Bəzi sözlərə artırıb onları fe'lə çevirən ق ka və ک ke iki cürdür.

Birincisi: alt olan, yaxud ona təsir edən bir failə fe'l olmaqdır. Məsələn: «ار بَسِقتی bassıktı ər = adam düşmən tərəfindən basıldı», bunun əslı «ار بَسدی basdı»dır; «تون کِرکتی ton kirıktı = paltar kirləndi» kimi.

İkincisi: bu mənaya gəlməyən, öz bölməsindəki mənada işlənən fe'l-dir. Məsələn: «ار بَلِقتی ar balıktı = adam yaralandı», (بَلِقماق - بَلِقار balıkar–balıkmak); «ار çülükُتِ ar = adam pərişanlaşdı», (adamm pal-paltarı pərişanlaşdı) kimi.

بیتلدی B i t i l d i : «بیتک بیتلدی bitik bitildi = kitab yazıldı», (بیتلماق - بیتلور bitilür–bitilmək).

تاپیلدی T ə p i l d i : «تاپیلدی yer = yer tapıldı, tapdandı», (تاپیلور - تاپیلماق tapilür – tapılmək).

توبولدی T u b u l d i⁹⁵: «اوت توبولدی öt tubuldı = dəlik dəlindi».

توبولدی T u b u l d i : «ار تونن توبولدی ar tonın tubuldı = adam paltarını çıxardı». Oğuzca. (توبولور - توبولماق tubulur – tubulmak).

تاپولدی T a p u l d i : «تاپولدی نانک tapuldı nənq = nəsnə tapıldı», (gizlədilən şey tapıldı), (تاپولور - تاپولماق tapulur – tapulmak).

چاپیلدی Ç a p i l d i : «انک اقی چاپیلدی anıq əvi çapıldı = onun evi suvandı», (onun evi incə, yumşaq çamurla suvandı), (چاپیلور - چاپیلماق چاپılur – چاپılmək).

⁹⁵ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu və bundan sonrakı sözü «topuldı» kimi, misalı «ol üt topuldı=ol, dəlik açdı», müzare və məsdəri isə «topulur - topulmak» şəklində (DLT-2005, s.578) oxumuşlar Uyğurlarda baş söz «topuldı», misal isə «öt topuldı=deşik deşildi» şəklindədir (TTD, II tom, bet 165). Çinlilərdə də belədir (s.118).

- جَبَلْدَى Ç a p ı l d ı: adamın boynu vurulsa yenə belə deyilir. Uyğurca.
- سَبَلْدَى S a p ı l d ı: «يب يکناکا سَبَلْدَى yip yignəgə sapıldı = sap, ip iynəyə saplandı».
- سَبَلْدَى S a p ı l d ı: «أغل آتا سبنا سَبَلْدَى oğul atasınqa sapıldı = uşaq atasına qoşuldu», (bir yerə gedərkən yanına qoşuldu), (سَبَلْمَق - سَبَلْمَق sapılır – sapılmak).
- قَبَلْدَى K a p ı l d ı: «أر أفدا قَبَلْدَى ar əwdə kapıldı = adam evə qapandı, evdə həbs edildi».
- قَبَلْدَى K a p ı l d ı: «آبک تونی قَبَلْدَى anıñ tonı kapıldı = onun paltarı qapıldı, oğurlandı», (قَبَلْمَق - قَبَلْمَق kapılır – kapılmak).
- كُوبَلْدَى K ö p ü l d ı: «آبک تونی كُوبَلْدَى anıñ tonı köpüldi = onun paltarı tikildi», (كُوبَلْمَق - كُوبَلْمَق köpülür – köpülmək).
- تُتَلْدَى T u t u l d ı: «كيب كُوبَلْدَى keyik tutuldu = geyik tutuldu», (تُتَلْمَق - تُتَلْمَق tutulur - tutulmak).
- تَاتَلْدَى T a t ı l d ı: «أش تَاتَلْدَى aş tatıldı = yemək dadıldı». Başqası da belədir, (تَاتَلْمَق - تَاتَلْمَق tatılır – tatılmak).
- تَبَلْدَى T ı t ı l d ı: «أت بشب تَبَلْدَى ət pışıp tııldı = ət bişib didildi». Paltar yırtılıb didilən, parçalanan zaman da belə deyilir, (تَبَلْمَق - تَبَلْمَق tıtılır – tıtılmak).
- تَبَلْدَى T ı t ı l d ı: «أعلان تَبَلْدَى oğlan titildi⁹⁶ = oğlan ağıllandı», (تَبَلْمَق - تَبَلْمَق tıtılır – tıtılmək).
- سَبَلْدَى S a t ı l d ı: «تأار سَبَلْدَى tawar satıldı = mal satıldı», (سَبَلْمَق - سَبَلْمَق satılır – satılmak).

⁹⁶ Ərəb variantında hərəkəsiz olan «تَبَلْدَى» fe'lini Bəsim Atalay oxumaqda tərəddüd etmiş (DLT, II, s.121), Karl Brokkelmann «titildi», Salih Mütəllibov isə «teyitildi» (TSD, II tom, bet 137) şəkildə oxumuşdur, amma bu oxunuş bu baba uyğun gəlmir. Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.120) və uyğurlar «tetildi» oxunuşuna üstünlük vermişlər (TTD, II tom, bet 168). Hüseyn Düzgün «təyitildi» (ت د ل ت s.343), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «tetildi» kimi (DLT-2005, s.557) oxumuşlar.

- قَاتَلْدَى K a t ı l d ı: «أر برلا قَاتَلْدَى arpa ügür birlə katıldı = arpa darı ilə qarışdırıldı». Hər hansı bir şey başqa bir şeylə qarışdırıldığı zaman yenə belə deyilir.
- قَاتَلْدَى K a t ı l d ı: «أر أراغت قَاتَلْدَى ar urağutka katıldı = kişi qadınla cütləşdi». (قَاتَلْمَق - قَاتَلْمَق katılır – katılmak).
- قَاتَلْدَى K u t a l d ı: «أر قَاتَلْدَى kutaldı ar = adam qutlu, bəxtli oldu». Bunun əsli «أر قَات الدى kut aldı»dır, (قَاتَلْمَق - قَاتَلْمَق kotalur – kotalmak).
- قَاتَلْدَى K u t u l d ı: «أر أمككتن قَاتَلْدَى ar əmgəktin kutuldu = adam əziy-yətdən qurtuldu», (قَاتَلْمَق - قَاتَلْمَق kutulur – kutulmak).
- قَاتَلْدَى K u t u l d ı: «أر أراغت قَاتَلْدَى urağut kutuldu = qadın doğdu, qurtuldu», (doğum sıxıntısından qurtuldu). Bu söz haqqında iki fikir var. Birincisi: bu sözdən bir hərf atılmışdır, «قَات الدى kurtuldu» sözü bunun əslidir, «sıxıntıdan qurtuldu» deməkdir. İkincisi: «أر قَات الدى kut buldı» sözündən alınmışa bənzəyir, bu da «bəxt buldu, səadət tapdı» deməkdir.
- بَجَلْدَى B ı ç ı l d ı⁹⁷: «يغاچ بَجَلْدَى yığaç bıçıldı = ağac biçildi». Başqa şey üçün də belə deyilir, (بَجَلْمَق - بَجَلْمَق bıçılır – bıçılmak).
- سَجَلْدَى S a ç ı l d ı: «يَرماق سَجَلْدَى yarmak saçıldı = pul saçıldı». Saçılan hər şey üçün belə deyilir, (سَجَلْمَق - سَجَلْمَق saçılır – saçılmak).
- سُجَلْدَى S u ç u l d ı: «أر تونن سُجَلْدَى ar tonın suçuldu = adam paltarını çıxardı, soyundu». Qoyunun dərisi soyulanda yenə belə deyilir, (سُجَلْمَق - سُجَلْمَق suçulur – suçulmak). Bu şeirdə də işlənilir:

⁹⁷ Bu söz bütün nəşrlərdə «bıçıldı» şəkildədir, ancaq uyğurlar onu «pıçıldı» kimi oxumuşlar (TTD, II tom, bet 169). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər baş sözlərin əvvəlindəki bütün p-ləri b ilə verdikləri halda, uyğurlar b-ləri bir qayda olaraq p ilə verirlər ki, bu da tarixi-filoloji və etimoloji əsaslarla bağlıdır.

يَغْمُرُ يَغِبُ سَجْدَى
ثُرْلُكُ جِجَاكُ سُنْجَدَى
يَنْجُوُ قَابَى أَجْدَى
جَنْدَانُ بِيَارِ يُغْرُشُورُ

«Yağmur yağıp saçıldı,
Türlüg çəçək suçuldu,
Yinçü kabı açıldı,
Çından yıpar yoğruşur».
Yağış yağıb saçıldı,
Mim bir çiçək açıldı,
İnci qabi açıldı,
Səndəllə müşk yoğruldu.

(Baharı tərənnüm edərək deyir: yağış damlları saçıldı, yerdən müxtəlif çiçəklər baş qaldırdı, inci, mərcan çiçəkləri açıldı, bu mövsümdə səndəllə müşkün rayihəsi bir-birinə qarışaraq ətrafa ətir yayır).

S ə r i l d i: «ار سَرْدَى ar⁹⁸ səridi = adam səndirlədi», (sərxoş səkkiz yazdı), (سَرْلَمَاك سَرْلِر- سَرْلِر sərilmək). Hər hansı adam səkkiz yazıb yığılan kimi olsa, yenə belə deyilir.

S a r i l d i: «بِك انكار اَرْدَى سَرْدَى bəg anqar arıldı - sarıldı = bəy ona qəzəblənib hirsələndi». Başqası da belədir, (سَرْلِر- سَرْلَمَاك sarılır – sarılmak).

S ü r ü l d i: «ات سَرْدَى at sürüldi = at sürüldü».

⁹⁸ Bəsim Atalayın fikrinə, ərəbcə tərcüməsinə görə «ار سَرْدَى ar səridi» deyil, «اسرُك اسرُك əsrük (yəni «sərxoş») səridi» olmalıdır (DLT, II, s.123). Salih Mütəllibov da eyni fikirdədir (TSD, II tom, bet 140). Uyğurca nəşrdə də belədir (TTD, II tom, bet 171). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.122), Hüseyn Düzgün (دل ت s.344) və Seçkin Ördi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «ər» kimi (DLT-2005, s.483) oxumuşlar.

S ü r ü l d i: «ار سَرْدَى ar sürüldi = adam sürüldü, sürgün edildi, uzaqlaşdırıldı». Başqası da belədir.

S ü r ü l d i: «مَنْجُق سَرْدَى monçuk sürüldi = muncuq döyüldü, əzildi». Hər hansı bir şey öz-özünə əzilib dağılsa, yenə belə deyilir, bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir, (سَرْلِر- سَرْلَمَاك sürülür – sürülmək).

S a r i l d i: «يَشَغُ يَغَاغُ قَا سَرْدَى yışığ yığaçka sarıldı = ip ağaca sarıldı». Başqası da belədir, (سَرْلَمَاك سَرْلِر- سَرْلَمَاك sarılır–sarılmak).

S ı r ı l d i: «يَاغ اَلِكَا سَرْدَى yağ əliggə sırıldı = yağ ələ bulaşdı». Un və una bənzər şeylər başqa bir şeyə və ya ələ bulaşdığı zaman yenə belə deyilir, (سَرْلَمَاك سَرْلِر- سَرْلَمَاك sırılır – sırılmak).

S ü z ü l d i: «سَوْفُ سَرْدَى suw süzüldi = su süzüldü», (سَرْلِمَاك سَرْلِر- سَرْلِمَاك süzülür – süzülmək). Başqası üçün də belə deyilir.

S ə ş i l d i: «تُكُونُ سَشِيلِدَى tügün səşildi = düyün öz-özünə açıldı». Başqası tərəfindən açılma da belə deyilir. Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir, (سَشِيلِر- سَشِيلَمَاك səşilür – səşilmək).

S ı ş ı l d i: «بِشَغُ تَرِغُ سَشِيلِدَى pişığ tariğ sışıldı = bişmiş dənə şişdi», (suda qaynadılmış buğda dənələri qaba sığmayacaq qədər şişdi). Hər hansı bir şey olduğu yerə sığmayacaq dərəcədə şişsə, yenə belə deyilir, (سَشِيلَمَاك سَشِيلِر- سَشِيلَمَاك sışılır – sışılmak).

S a ğ ı l d i: «سَوْتُ سَغْدَى süt sağıldı = süd sağıldı», (سَغْلَمَاك سَغْلُور- سَغْلَمَاك sağılır – sağılmak).

S o ğ u l d u: «سَوْفُ سَغْدَى suw soğuldu = su çəkildi». Süd çəkilib azalsa, yenə belə deyilir, (سَغْلَمَاك سَغْلُور- سَغْلَمَاك soğulur- soğulmak).

S a w u l d i: «كُونُ سَغْدَى kün sawuldu = gün sovuqdu, batdı».

S a w u l d i: «كَنْكَلُومُ اَنْكَارُ سَغْدَى kənqlüm anqar sawuldu = kənqlüm ona axdı, meyl etdi, vuruldu». Hər hansı bir şey möv-

cu d haldan başqa hala düşsə, yaxud bir tərəfə əyilsə, yenə belə deyilir. (سُقْلَمَاق - سَقْلَر sawulur – sawulmak).

سُقْلَدَى Su w a l d i: «تَرِغ سُقْلَدَى tarıǵ suwaldı = əkin suvarıldı». Hər hansı bir şeyin üstünə su açılrsa, yenə belə deyilir. (سُقْلَمَاق - سَقْلَر suwalur – suwalmak).

سُقْلَدَى Su w a l d i: «أَف سُقْلَدَى əw suwaldı = ev suvandı», (سُقْلَمَاق - سَقْلَر suwalur – suwalmak). Başqası da belədir.

سُقْلَدَى S o k u l d i: «تَوَز سُقْلَدَى tuz sokuldı = duz sokuda, dibəkdə döyüldü», (سُقْلَمَاق - سَقْلَر sokulur – sokulmak).

سُقْلَدَى S o k u l d i: «تَقَار أَفْكَ سُقْلَدَى tawar əwǵə sokuldı = mal evə soxuldu; əmtəə evə gətirildi». Başqası da belədir, (سُقْلَمَاق - سَقْلَر sokulur – sokulmak)⁹⁹.

سِقْلَدَى S i k i l d i: «أَزْم سِقْلَدَى üzüm sıxıldı = üzüm sıxıldı». Hər hansı bir şey sıxılrsa və ya sıxışdırılrsa, yenə belə deyilir, (سِقْلَر - سِقْلَمَاق sıxılır – sıxılmak).

سُكْلَدَى S ö k ü l d i: «تَوْن سُكْلَدَى ton söküldi = paltarın tikişləri söküldü». Bina söküldüyü zaman da belə deyilir, (سُكْلُور - سُكْلَمَاق sökülür – sökülmək). Başqası da belədir.

سُكْلَدَى S ö k ü l d i: «أَرَات سُكْلَدَى ər¹⁰⁰ ət söküldi = ət qızarıldı». Başqası da belədir, (سُكْلُور - سُكْلَمَاق sökülür – sökülmək).

⁹⁹ Kilisli Kifət bu maddəni basma nüsxədə verməyi unutmuşdur.

¹⁰⁰ Burada fe'l məchul olduğu üçün dolaşıqlıq yaramır. Əgər «ər ət sökdü» və ya «ər ət söklündü» olsaydı, heç bir problem yaranmazdı. Ancaq bunlar baba uyğun deyil. Bu haqda B. Atalayın (DLT, II, s.127), S. Mütəllibovun (TSD, II tom, bet 143), uyğurların (TTD, II tom, bet 175) və çinlilərin (DLT-Çin, II cild, s.125) müvafiq qeydləri var. H. Düzgün isə ümumən qeyd etmədiyini üçün məcburən «ər ət söküldü» deyə yazmışdır (دل ت s.345). O heç vaxt səhv etmədiyinə inanır və bunu kitaba türkcə yazdığı önsözdə (دل ت s.625) belə ifadə edir: «Farsca yazdığım önsözdə də açıqladığım kimi, ən doğru çeviri (tərcümə-R.Ə.) verməyə çalışırkən, başqa çevirilərdə olan yanlışlıqları təkrarlamadım». Farsca önsözdə isə bu əla misram yenə onun ustad qələmindən oxumuşuq: «Xətti-təqdir əst birun əz ğələt = [yalnız] alın yazısıdır, yox onda qələt». Təəssüf ki, heç kim səhvdən sığortalanmamışdır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «ər ət söğüldü=adam əti qızartdı» (DLT-2005, s.503) deyə yazmışlar.

سِكْلَدَى S i k i l d i: «أُرَاغْت سِكْلَدَى uraǵut sikildi = qadm kişi ilə cinsi əlaqədə oldu», (سِكْلَمَاق - سِكْلُر sikilür – sikilmək).

سِنْلَدَى S i n a l d i: «أَيْش سِنْلَدَى iş sındı = iş smandı», (سِنْلَمَاق - سِنْلُر sındıur – sındılmak).

تِنْدَلَى T i d h i l d i: «أَيْش تِن تِنْدَلَى ər iştan tıdhıldı = adam işdən qaçındı, çəkindi». Başqa biri onu işdən uzaqlaşdırsa, soyutsa, yenə belə deyilir. Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir, (تِنْدَلَمَاق - تِنْدَلُر tıdhılur – tıdhılmak).

تَرْلَدَى T a r i l d i: «تَرِغ تَرْلَدَى tarıǵ tarıldı = əkin əkildi». Başqası da belədir, (تَرْلَمَاق - تَرْلُر tarılur – tarılmak).

تَرْلَدَى T a r i l d i: «نَنْق تَرْلَدَى nənq = nəsənə ayrıldı».

تَارْلَدَى T a r a l d i: «سَج تَارْلَدَى saç tarıldı = saç darandı», (تَارْلَمَاق - تَارْلُر taralur – tarılmak).

تُرْلَدَى T u r u l d i: «أَيْش تِن تُرْلَدَى ər iştm turıldı = adam işdən usandı». Bir adam yeməkdən bıqsa, yenə belə deyilir, (تُرْلُر - تُرْلَمَاق turulur – turulmak).

تِرْلَدَى T i r i l d i: «أَلْكَ تِرْلَدَى ölüg tirildi = ölü dirildi», (تِرْلَمَاق - تِرْلُر tirilür – tirilmək).

تَرْلَدَى T e r i l d i: «بُدُون تَرْلَدَى budhun terildi = xalq toplandı».

تَعْرْلَدَى T e r i l d i: «يَرْمَاق تَعْرْلَدَى yarmaq terildi = pul yığıldı». Başqası da belədir, (تَعْرْلَمَاق - تَعْرْلُر terilür – terilmək).

تُرْلُدَى T ü r ü l d i: «بَيْتِك تُرْلُدَى bitik türüldi = kitab lülə halında dürüldü, büküldü». Başqası da belədir, (تُرْلَمَاق - تÜRْلُر türülür – türülmək).

تُزْلُدَى T ü z ü l d i: «يَر بِيَر تَزْلُدَى yer tüzüldi = yer düzləndi».

تُزْلُدَى T ü z ü l d i: «أَيْش تَزْلُدَى iş tüzüldi = iş düzəldi, yoluna qoyuldu, yoluna girdi», (تَزْلَمَاق - تَزْلُر tüzülür – tüzülmək).

تیزلدى T i z i l d i: «تیزلدى ينجوُ tizildi = inci düzüldü». İnci düzülsə, şeir düzülsə və ya hər hansı bir şey öz-özünə düzülsə, yenə belə deyilir. Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir, (تیزلر تیزلماک tizilür – tizilmək).

تۇسۇلدى T u s u l d i: «تۇسۇلدى بۇ ات انكار تۇسۇلدى bu ot anqar tusuldı = bu dərman ona yaradı, fayda verdi». Hər hansı bir şey başqa bir şeyə yarasa, xeyir versə, yenə belə deyilir. Bunun əsli «تۇسۇ بۇلدى» tusu boldıdır, (تۇسۇلر - تۇسۇلماق) tusulur – tusulmak).

تەشیلدى T e ş i l d i: «تەشیلدى قاب تەشیلدى kap teşildi = qab deşildi». Bu şeirdə də işlənmişdir:

قانى اقب يۇشۇلدى

قابی قۇغ تەشیلدى

الک بلا قۇشۇلدى

تۇغیش کۈنى ائش باتار

«Kanı akıp yuşuldu,

Kabı kamuğ teşildi,

Ölüg bilə koşuldu,

Toğmış kümi uş batar».

Qanı axıb boşaldı,

Qabı tamam deşildi,

Ölülərə qoşuldu,

Batar doğan günəşi.

(Bir qəhrəmana ağı deyir: sanki deşik bir qabdaymış kimi qanı tamamilə axıb boşaldı, artıq ölülərə qoşulur, ölüm ayağında-dır, onun doğan günəşi batmaq üzrədir. «Günəş» sözü ilə həyatı və sərəvəti nəzərdə tutur), (تەشیلر - تەشیلماک) teşilür – teşilmək).

تۆشەلدى T ö ş ə l d i: «تۆشەلدى تۆشەك تۆشەلدى = döşək döşəndi», (تۆشەر - تۆشەرلر) tüşälür - tüşälmək)¹⁰¹.

تیشەلدى T i ş ə l d i: «تیشەلدى ارغاق تیشەلدى = oraq dişəndi, bülövləndi, itiləndi».

تیشەلدى T i ş ə l d i: «تیشەلدى تەگىرمان تیشەلدى = dəyirman dişəndi». Mişar dişənsə, yenə belə deyilir, (تیشەرلر - تیشەرلر) tişälür – tişälmək).

تاغۇلدى T a ğ ı l d i: «تاغۇلدى تاشقا تەگىپ تاغۇلدى = ok başakı taşka təgip tağıldı = ox başlığı, təmrəni daşa dəyib korşaldı». Hər hansı bir şey daşa, yaxud sərt bir şeyə dəyib korşalsa, yenə belə deyilir, (تاغۇلر - تاغۇلماق) tağılur – tağılmək).

تەكۇلدى T a k ı l d i: «تەكۇلدى ات شیشقا تەكۇلدى = ət şışqa takıldı = ət şışə taxıldı», (تەكۇلر - تەكۇلماق) takılur – takılmək). Başqası da belədir.

تۇكۇلدى T o k u l d i: «تۇكۇلدى ار تۇكۇلدى = adam döyüldü».

تۇكۇلدى T o k u l d i: «تۇكۇلدى بوز تۇكۇلدى = bez toxundu». Başqası da belədir.

تۇكۇلدى T o k u l d i: «تۇكۇلدى قىچ تۇكۇلدى = qılınc döyüldü». Bıçaq döyüləndə də belə deyilir. Oğuzca. (تۇكۇلر - تۇكۇلماق) tokulur – tokulmak).

تیکۇلدى T ı k ı l d i: «تیکۇلدى کەندۇكە اون تیکۇلدى = küpə un tıxıldı».

تیکۇلدى T ı k ı l d i: «تیکۇلدى ائكا كىشى تیکۇلدى = əwgə kişi tıxıldı = adam evə tıxıldı», (camaat evə tıxıldı, sıxışdı). Hər hansı bir şey yeri daralacaq şəkildə sıxışsa, yenə belə deyilir. (تیکۇلر - تیکۇلماق) tıxılur – tıxılmək).

تۆكۇلدى T ö k ü l d i: «تۆكۇلدى سۇف تۆكۇلدى = su töküldü». Buğda və un kimi dənəvər və toz halında olan və başqa bir nəsənə üzəri-

¹⁰¹ Bu maddədəki müzare və məsdəri Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, I, s.128).

nə tökülən hər şey üçün belə deyilir. (تُكُلُّر - تُكُلُّمَک) – tökülmək). Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir.

تُكُلِّدِ T ü g ü l d i: «تُكُونُ تُكُلِّدِ = düyün düyünləndi».

Hər hansı bir şey başqası tərəfindən düyünlənsə, yenə belə deyilir. (تُكُلُّر - تُكُلُّمَک) – tügülür – tügülmək). Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir.

تُكُلِّدِ T ü g ü l d i: «أَشُّ بُوغُزْدَا تُكُلِّدِ = yemək boğuzda qaldı», (تُكُلُّر - تُكُلُّمَک) – tügülür – tügülmək).

تُكِلِّدِ T ə g i l d i: «أَنِيكَ كُوزِي تُكِلِّدِ = onun gözü şaşılaşdı», (تُكِلُّر - تُكِلِّمَک) – təgilür – təgilmək).

تُكِلِّدِ T i k i l d i: «يَغَاجٌ تُكِلِّدِ = ağac əkildi». Hər hansı bir şey dikinə qoyulsa, tikilsə, yenə belə deyilir. (تُكِلُّر - تُكِلِّمَک) – tikilür – tikilmək).

تَنُلِّدِ T a n u l d i: «أَنكَارٌ سَوْرٌ تَنُلِّدِ = ona söz söyləndi, söz keçirildi». Başqası da belədir, (تَنُلُّر - تَنُلِّمَک) – tanulur – tanulmaq).

تَنِيلِدِ T i n i l d i: «أَمَّا كَتِنٌ تَنِيلِدِ = sıxıntıdan sonra dincəldi», (yorğunluqdan, möhnətdən qurtuldu, dincəldi). Bu, təsirli fe'ldən düzəlmiş məchul fe'l növüdür. Türk dilində bunun örnəyi çoxdur. Ərəb dilində təsirli fe'ldən məchul növ yaranmır. Halbuki türk dilində bu növ çoxdur. Məsələn: «أَفْكَا بَرَلْدِ = evə varıldı», «تَاغِدِنٌ تَنِيلِدِ = dağdan enildi» kimi. (تَنِيلُّر - تَنِيلِّمَک) – tınılur – tınılmaq).

بُرُلْدِ B ü r ü l d i: «بِتِيكَ بُرُلْدِ = kitab, məktub bürüldü, lülə halında büküldü». Başqası da belədir, (بُرُلُّر - بُرُلِّمَک) – bürülür – bürülmək).

بِرِلْدِ B e r i l d i: «أَنكَارٌ يَرْمَاقُ بِرِلْدِ = ona pul verildi». Başqası da belədir, (بِرِلُّر - بِرِلِّمَک) – berilür – berilmək).

بَزَلْدِ B ə z ə l d i: «أَفٌ بَزَلْدِ = ev bəzəndi, naxışlandı». Başqası da belədir, (بَزَلُّر - بَزَلِّمَک) – bəzəlür – bəzəlmək).

بُزُلْدِ B o z u l d i: «أَفٌ بُزُلْدِ = ev pozuldu, xarab, xərəbə oldu». Ev və buna bənzər şeylər başqası tərəfindən yıxılsa, yenə belə deyilir, (بُزُلُّر - بُزُلِّمَک) – buzulur – buzulmaq). Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir.

بُزُلْدِ B o z u l d i: «أَرٌ بُزُلْدِ = adamın malı xarab oldu»¹⁰².

بُوغُلْدِ B o ğ u l d i: «أَرٌ بُوغُلْدِ = adam boğuldu». Başqası da belədir, (بُوغُلُّر - بُوغُلِّمَک) – boğulur – boğulmaq).

بَاكِلْدِ B a k i l d i: «بِيرِكَ بَاكِلْدِ = yerə baxıldı». Başqası da belədir, (بَاكِلُّر - بَاكِلِّمَک) – bakılır – bakılmək).

بُكُلْدِ B u k u l d i: «أَذَاقٌ بُكُلْدِ = ayaq burxuldu, büküldü, yığıldı», (yayılmış, uzadılmış ayaq büküldü, yığıldı), (بُكُلُّر - بُكُلِّمَک) – bukulur – bukulmaq).

بُكُلْدِ B ü k ü l d i: «بُتِيكَ بُكُلْدِ = budaq büküldü»¹⁰³. Kəsilsə də belə deyilir. (بُكُلُّر - بُكُلِّمَک) – bükülür – bükülmək).

¹⁰² Bunun ərəbcəsi ilə «adamın malı xarab oldu» türkcəsi uyğun gəlmir. Bəsim Atalayın fikrinə, bu, fi. zeoloji ibarə ola bilər (DLT, II, s.131). Salih Mütəllibov bunu əğlabatan ehtimal kimi qəbul etmişdir (TSD, II tom, bet 150). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.131) və uyğurlar isə fe'li «buzuldu» şəklində yazmış və heç bir qeyd verməmişlər (TTD, II tom, bet 184). Hüseyn Düzgün eynən Bəsim Atalay kimi (s.347), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də «ər bozuldu = adam[ın malı] xarab oldu» şəklində (DLT-2005, s.199) oxumuşlar.

¹⁰³ Bəsim Atalaya görə, bu sözün ərəbcəsində səhv var, çünki türkcə «bükmək» söz, heç vaxt «kəsmək» mənasında işlənmir (DLT, II, s. 132). Salih Mütəllibov bu qeydlə razılaşmır. Onun fikrinə, bu, çoxmənalı sözdür (TSD, II tom, bet 151). Uyğurlar isə Salih Mütəllibovun əksinə çıxış edərək yazmışlar: «...Biz hazırkı türk dilində bu sözün «üzülmək» mənasında işlənmədiyini nəzərə alıb Bəsim Atalayın fikrini məqbul saydıq və «püküldü» kimi tərcümə etdik» (TTD, II tom, bet 185). Hüseyn Düzgün «büküldü» (s. 348) kimi vermiş. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə bükülmək və kəsilməkdən deyil, bükülmək və əyilməkdən bəhs etmişlər (DLT-2005, s. 212).

külən hər şey belədir. Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsiz olur.

بُكْدَى B ü g ü l d i: «سَوْفُ بُكْدَى suw bügüldi = su yığıldı, toplandı», (suyun önü kəsilərək toplandı), (بُكْلَر - بُكْلَمَاک bügülür – bügülmək).

چَزْدَى Ç ö j ü l d i: «يَبِ چَزْدَى yıp çöjüldi = ip gərildi», (boş ip gərildi). Saqqız və məcun kimi qatı şeylər uzandıqda, «چَزْدَى çöjüldi» deyilir, (چَزْلَر - چَزْلَمَاک çöjülür – çöjülmək). İki məxrəc arasındakı ژ j ilə.

چَوْغُلْدَى Ç o ğ u l d i¹⁰⁴: «أَرِ بَغِ چَوْغُلْدَى ər boğ çoğuldı = adam boğçanı bağladı», (چَوْغُلْمَاق - چَوْغُلْمَاق çoğulur - çoğulmaq).

چَاکِلْدَى Ç a k ı l d i: «چَاکِمَاق چَاکِلْدَى çakmaq çakıldı = çaxmaq çaxıldı». Daxşə bir şey vurularaq qığılcım alındığı zaman «تَاش چَاکِلْدَى taş çakıldı» deyilir.

چَاکِلْدَى Ç a k ı l d i: «سُوز قَلَاقَا چَاکِلْدَى söz kulakka çakıldı = söz qulağa çaxıldı». (چَاکِلْمَاق - چَاکِلْمَاق çakılır – çakılmək). Bu şeir parçasında da işlənmişdir:

يُكْرَدَى كَقَلْ ات

چَاکِلْدَى قَزَلْ ات

كُيْرَدَى اُرْتْ ات

سَجْرَبْ اَيْنْ اُرْتُونور

«Yügürdi kəwəl at,

Çakıldı kızıl ot,

¹⁰⁴ «چَاکِلْدَى» sözünün ərəb variantı hərəkəsizdir. Bəsim Atalay onu «çoğuldı» (DLT, II, s.133), Salih Mütəllibov isə «çuğladı» şəklində oxumuşdur (TSD, II tom, bet 152). Misalda da hərəkə yoxdur. Bəsim Atalay «أَرِ بَغِ ər boğ» yerinə «أَلِ بَغِ ol bağ = o, boğça» variantı üzərində durur. Salih Mütəllibov da bunu qəbul edir. Uygurlar «ər bağ» «artığ» kimi oxumuşlar (TTD, II tom, bet 186). Hüseyn Düzgün bu sözü «ol buğ», yəni «boğça» kimi (دل ت s.349). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «ol tonuğ çuğladı» kimi (DLT-2005, s.243) oxumuşlar.

Köyürdi arut ot,
Saçrap anm örtənür».

Yürüdü soylu at,
Çaxıldı qızıl od,
Alışdı quru ot,
Onun üçün yanır.

(Soylu bir atı vəsf edir: o, dördnala çapanda nalımdan qızılı qığılcımlar qopdu, sıçrayıb quru ota düşdü, ona görə ot alışıb yandı).

چَاکِلْدَى Ç a k ı l d i: «أَفْدِن چَاکِلْدَى əwdin çakıldı = evdən çıxıldı». Başqası da belədir, (چَاکِلْمَاق - چَاکِلْمَاق çakılır – çakılmək).

چَاکِلْدَى Ç ə k ı l d i: «بِتْک چَاکِلْدَى bitik çəkildi = kitaba nöqtə qoyuldu». Başqası da belədir, (چَاکِلْمَاق - چَاکِلْمَاق çəkilir – çəkilmək).

چَاکِلْدَى Ç i g i l d i: «تُگُون چَاکِلْدَى tügün çigildi = düyün düyünləndi». İp düyülən zaman da belə deyilir, (چَاکِلْمَاق - چَاکِلْمَاق çigilir – çigilmək).

کَاچِلْدَى K a ç ı l d i: «أَلْم دِن قَاچِلْدَى ölümün kaçıldı = ölümdən qaçıldı». Başqası da belədir, (قَاچِلْمَاق - قَاچِلْمَاق kaçılır – kaçılmək).

کَادِلْدَى K a d ı l d i: «تُون قَادِلْدَى ton kadıldı = paltar seyrək tikişlə tikildi», (قَادِلْمَاق - قَادِلْمَاق kadılır – kadılmək).

کَارِلْدَى K a r ı l d i: «بِير نَانَق بِير کَارِلْدَى bir nənq birgə karıldı = bir şey başqa bir şeyə qarışdı». Oğuzca. Digər türklər «katıldı – karıldı» deyə iki sözü birlikdə söyləyirlər. (کَارِلْمَاق - کَارِلْمَاق karılır – karılmək).

کُورِلْدَى K u r u l d i: «أَرِ أَلِکِ کُورِلْدَى ər əligi kuruldı = adamın əli dartıldı, uyuşdu». Ayaq uyuşsa, yenə belə deyilir.

کُورِلْدَى K u r u l d i: «يَا کُورِلْدَى ya kuruldı = yay quruldu». (کُورِلْمَاق - کُورِلْمَاق kurulur – kurulmaq).

- قردى K ı r ı l d ı : «قردى کیرلدى nənq = nəsənənin qabığı soyuldu», (قزلماق - قزىلۇر - کیرىلۇر - کیرىلمەك).
- قردى K ı r ı l d ı : «قار قزىلدى kar کیرلدى = qar küründü».
- قردى K ı r ı l d ı : «ار قزىلدى ar کیرلدى = adamın malı-mülkü əlindən çıx-dı, alındı, yoxsullaş(dırıl)dı».
- قزىلدى K a z ı l d ı : «ارق قزىلدى arıq kazıldı = arx qazıldı», (قزلماق - قزىلۇر - قزىلمەك). Başqası da belədir.
- قزىلدى K ı z ı l d ı : «ار يَزُقْتِن قزىلدى ar yazuktın kızıldı = adam əməlinə görə ağır cəza aldı, günahının acısını daddı, çox peşman oldu», (قزلماق - قزىلۇر - قزىلمەك).
- قزىلدى K ı s ı l d ı : «الک قَبِغ قا قزىلدى əlig kapuğka kısıldı = əl qapının arasında qaldı». Hər hansı bir şey iki şeyin arasında sıxışıb qalsa, yenə belə deyilir, (قزىلماق - قزىلۇر - قزىلمەك).
- قشلىدى K o ş u l d ı : «بیر نەنق بىرکا قشلىدى bir nənq birgə koşuldu = bir şey başqa şeyə qoşuldu». Başqası qoşsa, yenə belə deyilir, (قشلماق - قشلىلۇر - قشلىلمەك).
- قشلىدى K o ş u l d ı : «يیر قشلىدى yr koşuldu» sözü də buradan alınmışdır, «şey qoşuldu» deməkdir.
- ققىلدى K a k ı l d ı : «بشرا ققىلدى başra kakıldı = nə isə başa qaxıldı, qaxınc oldu», (ققىلماق - ققىلۇر - ققىلمەك).
- ققىلدى K a k ı l d ı - s o k u l d ı : «ققىلدى kakıldı» sözündən alınaraq «ققىلدى ققىلدى kakıldı-sokuldu» deyilir ki, bu, bir adamın xorlanması, itilib-qaxılması mənasına gəlir.
- قملدى K a m u l d ı : «ار قملدى ar kamuldu = adam söykəndi, yana əyildi», (قملماق - قملۇر - قمىلۇر - قمىلمەك).
- كچىلدى K e ç i l d ı : «سوف كچىلدى suw keçildi = su keçildi». Başqası da belədir, (كچىلماق - كچىلۇر - كچىلمەك).

- كچىلدى K ü ç ə l d ı : «ار تڧارى كچىلدى ar tawarı küçəldi = adamın malına zülm edildi, mali zorla əlindən alındı». Başqası da belədir, (كچىلماق - كچىلۇر - كچىلمەك).
- كئىلدى K e d h i l d ı : «تون كئىلدى ton kedhildi = paltar geyildi». Başqası da belədir, (كئىلماق - كئىلۇر - كئىلمەك).
- كەرىلدى K ə r i l d ı : «ار كەرىلدى ar kərildi = adam gərindi, gərnəşdi, əsnədi».
- كەرىلدى K ə r i l d ı : «اروق كەرىلدى uruk kərildi = ip gərildi». Dəri və tumac kimi şeylər gərildi zaman da belə deyilir, (كەرىلماق - كەرىلۇر - كەرىلمەك).
- كۆرىلدى K ö r ü l d ı : «كۆرىلدى көرىلدى nənq = nəsə görüldü», (كۆرىلۇر - كۆرىلماق - كۆرىلۇر - كۆرىلمەك).
- كیرىلدى K ı r ı l d ı : «اڧكا كیرىلدى əwğə kirildi = evə girildi», (كیرىلماق - كیرىلۇر - كیرىلمەك). Başqası da belədir.
- كەسىلدى K ə s ı l d ı : «كەسىلدى كەسىلدى nənq = nəsə kəsildi», (كەسىلۇر - كەسىلماق - كەسىلۇر - كەسىلمەك).
- كۆسىلدى K ö s ü l d ı : «ار اذق كۆسىلدى ar¹⁰⁵ adhak kösüldi¹⁰⁶». (كۆسىلماق - كۆسىلۇر - كۆسىلمەك). Həmin söz bu atalar sözündə də işlənmişdir: «يُغْرَقندا اذق كۆسىلسا اشيور» yoğurkanda artuk adhak kösülsə, üşiyür¹⁰⁷ = ayaq yorğandan artıq uzadılsa,

¹⁰⁵ B. Atalaym fikrincə, burada «ar» deyil, «al» sözü olmalıdır (DLT, II, s. 137).

¹⁰⁶ Salih Mütəllibov Bəsim Atalaym qeydinə etinə etməyərək bu misal «adam ayaq uzatdı» şəklində tərcümə etmiş, sonra isə fe'l-in məchul növünün («köşüldü») məlum növə («uzatdı») çevrilməsindən bəhs etmişdir (TSD, II tom, bet 158). Uyğurlar bu məsələdə S. Mütəllibovu dəstəkləmişlər (TTD, II tom, bet 192-193), ancaq misalın «ar adhak köşüldü» ola biləcəyini də vurğulamışlar. Əslində, ən məqbul variant elə budur. Hüseyin Düzgün «ar adhak köşüldü» (دل ت s. 349), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «ar adhak köşüldü = adam ayağını uzatdı» kimi (DLT-2005, s. 326) oxumuşlar. Çinlilər ərəb əlifbası ilə «ار اذق كۆسىلدى» şəklində, latın əlifbası ilə «ar adhak köşüldü» şəklində vermişlər (DLT-Çin, II cild, s. 137). Halbuki ərəb əlifbası ilə «adhak» deyil, məhz «adhak» yazılmışdır.

¹⁰⁷ Bu bizim «ayağını yorğanına görə uzat» məsələsinin ekvivalentidir. Burada yerlik hal çıxışlıq hal əvəzinə («yoğurkanda(n)») işlənmişdir. Halların müvaziliyi «Divan»da tez-tez müşahidə olunur.

üşüyər». Bu atalar sözü [hər hansı məsələdə] həddini aşan adamlar haqqında söylənir.

كَفَيْدَى K ə w i l d i: «ار كُوجى كَفَيْدَى ar küçi kəwildi = adamın gücü, qüvvəsi azaldı», (كَقْلِمَاك - كَقْلِر kəwilür-kəwilmək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

تَكَرَّأ فَبِ اَكْرَمِ
اَتْنِ شُشْبِ يُكْرَمِ
اِرْسَلْنِ لِيوُ كُرْمِ
كُوجى اِنِ كَقْلِسُونِ

«Təgrə awıp¹⁰⁸ əgrəlim,
Attın tüşüp yügrəlim,
Arslan layu kökrəlim,
Küçi anın kəwilsün».
Dairəyə ahib dövrələyək,
Atdan düşüb yüyürək,
Aslan kimi kükrəyək,
Gücü onun azalsın.

(Düşməni mühasirəyə alıb sıxaq, atdan düşüb üzərinə cumaq, aslan kimi nəyə çəkək ki, düşmən vahiməyə düşüb özünü itirsin, gücü zəifləsin).

مَنْدَى M a n l d i: «سِرْكََاكَ مَانْدَى سِرْكََاكَ اَتْمَاك اَتْمَاك ətmək sirkəgə manıldı¹⁰⁹ = çörək sirkəyə batırıldı», (مَانِلِر - مَانِلْمَاق manilür – manılmək). Başqası da belədir.

مَنْدَى M ü n ə l d i: «تُون مَانْدَى ton münəldi = paltarın qolları və artıq yerləri kəsildi», (مَنْلِر - مَانِلْمَاق münəlür – münəlmək).

مَنْدَى M ü n ü l d i: «ات مَانْدَى at münüldi = at minildi». Başqası da belədir, (مَنْلِر - مَانِلْمَاق münülür – münülmək).

Qayda:

Bu bölmə ل l hərfi üzərində qurulmuşdur. Sözlərə üç halda ل l hərfi artırılır.

Birincisi: ل l hərfinin əlavə edilməsi ilə iki hərfli bir fe'l üç hərfli olur və ل l hərfi fe'llin məchul növünün şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: «يا فُرْدَى ya kurıldı», «ار اُرْدَى ar urıldı». Bunlar «yay quruldu» və «ər vuruldu» deməkdir, əsilləri isə «فُرْدَى kurdı» və «اُرْدَى urdı»dır.

İkincisi: ل l hərfinin əlavə edilməsi ilə təsirsiz fe'ldən məchul fe'l yaranır. Ərəb dilində bu qayda ümumən yoxdur. Məsələn: «أَل نَانِك كُرْدَى ol nənq körüldi = o şey görüldü»¹¹⁰ və «أَل بِيرْكَا بَرْدَى ol yergə barıldı = həmin yerə varıldı». Bəzi hallarda ل l hərfi özündən sonra gələn hərfə uyur. Məsələn: «بِتْكَ بِيْتْدَى bitik bitindi» və «ار اِتْدَى ar itindi»¹¹¹. Bunlar müvafiq olaraq «kitab yazıldı» və «adam itildi, itələndi, xorlandı» deməkdir. Bu sözlər «بِتْدَى bitildi» və «اِتْدَى itildi» şəklində də ola bilər.

Üçüncüsü: müstəqil fe'l olur. Məsələn: «أَلْكَ تِرْدَى ölüg tirildi», «سُوت سُوْتْ سُوْتْ سُوْتْ سُوْتْ سُوْتْ süt soğuldu» və «سُوْتْ سُوْتْ سُوْتْ سُوْتْ سُوْتْ suw süzüldü». Bunlar müvafiq olaraq «ölü dirildi», «süd soğuldu, azaldı», «su süzüldü» deməkdir.

¹⁰⁸ II cildin lap əvvəllərində verilən bu şeirdə həmin söz «alıp» şəklindədir.

¹⁰⁹ Bu söz çağdaş türkcədə hazırda eyni mənada, yəni «batırmaq» mənasında «banıldı, banılmək» şəklində işlənir.

¹¹⁰ Bəsim Atalay bu fe'lin təsirsiz deyil, təsirli olduğunu yazmış, misalın yerinə düşmədiyini göstərmişdir (DLT, II, s. 139).

¹¹¹ Bəsim Atalayın fikrinə, burada ل l hərfi ن n-ə uymamış, ona çevrilmişdir (DLT, II, s. 139).

[تَبِنْدِم T a p i n d i m]:¹¹² ن n hərfinə örnək: «من تتكرىكا تبنديم» mən tənqriğə tapındım = mən tanrıya tapındım, ibadət etdim».

تَبِنْدَى T a p i n d ى]: «أَل بَكَا تَبِنْدَى» ol bəggə tapındı = o, bəyə xidmət etdi», (تَبِنْمَاق - تَبِنُور tapınur – tapınmaq). Bu beytdə də işlənmişdir:

أَكْرَن اَبِك بَلِكَن كُنْدَا اَبْكَارِبَارُ
فَتَقْلِقَن تَبِنْعَل فُذْغَل كُفْرُ نَارُ

«Ögrən anıq biligin,
Kündə anqar baru,
Kutkılıkm tapıñıl,
Kodhğıl küwəz naru».
Öyrən onun biliyni,
Gündə yanına get,
Ona səmimi xidmət et,
Qüruru bir yana qoy».

(Oğluna öyüd verərək deyir: bilgin və hakim [filosof] bir adamla tanış olsan, hər gün onun yanına get, ondan elm və mərifət öyrən, ona sidq-ürəklə, səmimiyyətlə xidmət elə, təkəbbürü bir kənara qoy).

تَبِنْدَى T ə p i n d ى]: «أَر اَتَن تَبِنْدَى» ər atın təpindi = adam atını dizləri ilə mahmızladı». Kimsə bir şeyi ayağı ilə hərəkətə gətirsə, qımıldatsa, yenə belə deyilir, (تَبِنْمَاق - تَبِنُور təpinür – təpinmək).

بِتِنْدَى B i t i n d ى]: «أَر بِيَك بِيْتِنْدَى» ər bitik bitindi = adam kitab yazındı, özünü yazırmış kimi göstərdi». Başqa birinin köməyi ol-

madan yalnız, təkbaşına yazsa, yenə belə deyilir, (بِتْنُور - بيتنماک bitinür – bitinmək).

بُتْنَدَى B u t a n d ى]: «يَغَاج بِيْتِنْدَى» yığaç butandı = ağac budandı». Adam ağacı budayırmış kimi edəndə də belə deyilir, (بُتْنُور - بُتْنَمَاق butanur – butanmaq).

بِجِنْدَى B i ç i n d ى]: «أَر اَرْتِكَا اَت بِيَجِنْدَى» ər özünqə ət bıçındı = adam özünə ət doğradı, özünü ət doğrayırmış kimi göstərdi». Bu işi təkbaşına görsə, yenə belə deyilir, (بِجِنْمَاق - بِجِنُور bıçınur – bıçınmaq).

بُرْنَدَى B ü r ü n d ى]: «أُرَاغُت يَغْرَقَان بُرْنَدَى» urağut yoğurkan büründi = qadın yorğana büründü», (qadm yaşmaqlandı, rübənd və ya çarşab örtüdü). Başqası da belədir, (بُرْنَمَاق - بُرْنُور bürünür – bürünmək).

بَرِنْدَى B a r ى n d ى]: «أُرَاغُتِن قَان بَرِنْدَى» urağuttın kan barındı = qadından qan boşaldı, damarından qan axdı». Bu, menstruasiya damarıdır, (بَرِنْمَاق - بَرِنُور barınur – barınmaq).

بَرِنْدَى B a r ى n d ى]: «أَل اَقْكَا بَرِنْدَى» ol əwgə barındı = o, evə varırmış kimi göründü». Başqası da belədir, (بَرِنْمَاق - بَرِنُور barınur – barınmaq).

[Qayda]:

Fe'llərin bu növü təfa'ül mənasındadır. Bu, failın həqiqətdə işləmədiyini halda, guya hansısa bir işi işlədiyini, gördüyünü göstərməsi deməkdir. Məsələn: تَصَامَّ الرَّجُلُ وَ تَمَاوَتَ deyilir ki, «adam kar oldu, özünü karlığa vurdu, ölmüş kimi göstərdi» deməkdir.

¹¹²Salih Mütəllibov bu sözü ayrı maddə halında, Bəsim Atalay isə mətnin içində vermişdir. «N hərfinə örnək» ifadəsi də burada artıq kimidir. Salih Mütəllibov bir qayda olaraq omonim sözləri ayrı maddə halında verir. Ona görə də onun nəşrində baş söz (maddə) sayı digər nəşrlərə nəzərən xeyli artıqdır: 9222-dir.

بَزَنَدِي B ə z ə n d i: «اراحت بَزَنَدِي urağut bəzəndi = qadın bəzəndi, süsləndi».

بَزَنَدِي B ə z ə n d i: «اف بَزَنَدِي əw bəzəndi = ev bəzəndi», (ل ن hərfləri hərfindən çevrilmişdir), (بَزَنَمَك - بَزَنُور bəzənür–bəzənmək).

بَسِنَدِي B a s ı n d i: «أل ارك بَسِنَدِي ol ərig basımdı = o, adamı zəif saydı, basdı, xor gördü», (بَسِنَمَك - بَسِنُور basınur – basınmak).

بُشَنَدِي B o ş a n d i: «قوى بُشَنَدِي koy boşandı = qoyunlar axışdı, buraxıldı», (بُشَنَمَك - بُشَنُور boşanur–boşanmak).

بُشَنَدِي B o ş a n d i: «تُكُون بُشَنَدِي tügün boşandı = düyün açıldı».

بُشَنَدِي B o ş a n d i: «اراحت بُشَنَدِي urağut boşandı = qadın boşandı». Bu söz arğu dilindədir, fəsih deyildir.

بُغُنَدِي B o ğ u n d i: «ات بُغُنَدِي at boğandı = at boğuldu». Başqası da belədir, (بُغُنَمَك - بُغُنُور boğunur–boğunmak)¹¹³.

بَقِنَدِي B a k ı n ğ ı l i: «ايش كيدنكا بَقِنَدِي iş kidinqə bakınğıl = işin sonuna bax və düşün», (بَقِنَمَك - بَقِنُور bakınur – bakınmak).

بُقُنَدِي B u k u n d i: «ار اذاقن بُقُنَدِي ar adhakın bukandı¹¹⁴ = adam yayılmış ayağını yığdı, бүkdü», (بُقُنَمَك - بُقُنُور bukunur–bukunmak).

¹¹³ Salih Mütəllibov maddəni «boğuldu, bağlandı», misalı isə «at boğuldu, boğulub öldü» kimi (TSD, II tom, bet 165) tərcümə etmişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də «at boğuldu, nəfəsi kəsildi» deyər (DLT-2005, s.193) vermişlər. Çinlilər heç bir qeyd etməmiş, «at boğandı» yazıb keçmişlər (DLT-Çin, II cild, s.142). Bizcə, bu, ilk dəfə minilən atın ram edilməsi, minilməyə alışdırılması, yəni boğulmasıdır.

¹¹⁴ Bəsim Atalayın qeydinə görə, «بُقُنَدِي» sözü yazma və basma nüsxələrdə nöqtəsiz və hərəkəsiz yazılmışdır (DLT, II, s.142). Salih Mütəllibov onu basma nüsxənin II cildinin 105-ci səhifəsindəki hərəkəli «bukandı» sözü ilə cəmləşdirmiş və oradan çıxış edərək «bukandı» şəklinə oxuduğunu bildirmişdir (TSD, II tom, bet 165). Uyğurlar isə yazma nüsxənin 272-ci və 234-cü səhifəsinə istinadən «bukandı» imlasını qəbul etdiklərini yazmışlar (TTD, II tom, bet 201). Çinlilər də mətn altında nəsə bir qeyd vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.142), ancaq orada nədən bəhs edildiyi məlum deyil, ehtimal ki, bu, uyğurca nəşrdəki qeydin tərcüməsidir. Hüseyn Düzgün «bukandı» şəklinə oxumuş (دل ت s.351), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «ər adhakın bukandı = adam görünərkən irəli uzatdığı ayağını geri yığdı» kimi (DLT-2005, s.194) oxumuşlar.

تَكِنَدِي T ə g i n d i: çigilcə bir adama xanın və ya bəyin yanına gəlməsi xəbər verildiyi zaman «أل تَكِنَدِي ol təgindi» deyilir ki, «o, hazır oldu, gəlmək üçün əmr aldı» deməkdir. Getsə, yəni belə deyilir. Oğuzların bu sözdən xoşu gəlmir, (تَكِنُور - تَكِنَمَك təginür - təginmək).

تُكُنَدِي T ü g ü n d i: «أل تُكُون تُكُنَدِي ol tügün tügündi = o, tək başma düyün düydü». Özünü düyün düyürmüş kimi göstərəndə də belə deyilir, (تُكُنَمَك - تُكُنُور tükünür – tükünmək).

بُلُنَدِي B u l u n d i: «يتك بُلُنَدِي yitük bulandı = itik tapıldı». Başqası da belədir, (بُلُنَمَك - بُلُنُور bulunur – bulunmak).

بِلِنَدِي B i l i n d i: «ار ايشين بِلِنَدِي ar işin bilindi = adam işini bildi», (بِلِنُور - بِلِنَمَك bilinür - bilinmək).

بِلِنَدِي B i l i n d i: «ار يازقن بِلِنَدِي ar yazukın bilindi = adam suçunu söylədi, boynuna aldı, etiraf etdi».

تُتُنَدِي T u t u n d i: «كُون تُتُنَدِي kün tutandı = günəş tutuldu», «أى تُتُنَدِي ay tutandı = ay tutuldu».

تُتُنَدِي T u t u n d i: «بک منى اغل تُتُنَدِي bəg mənı oğul tutandı = bəy mənı oğulluğa qəbul etdi». Başqası da belədir.

تُتُنَدِي T u t u n d i: «ار كيك تُتُنَدِي ar keyik tutandı = adam təkbaşına geyik tutdu». Hər hansı bir şey yalnız başına əldə edilsə, yəni belə deyilir.

تُتُنَدِي T u t u n d i: «اوت تُتُنَدِي ot tutandı = od, atəş tutuşdu», (تُتُنَمَك - تُتُنُور tutunur–tutunmak). Bu beytdə də işlənmişdir:

أذک اتسی توتونب

أبکا یزک قغرلور

«Ödhik otı tutunup,

Öpkə, yürək kağrulur».

Eşq oduna tutuşan

Ciyər, ürək qovrular.

تۇندى T u t u n d i: «أل أفرتا تۇندى» ol awurta tutundı = o, süd anası. dayə tutdu».

تۇندى T u t u n d i: «أل متى ائكجى تۇندى» ol mēni ötükcü tutundı = o mēni xaqan nəzdində şəfaətçi tutdu». Bunun məsdəri yuxarıdakı kimidir.

تیتىدى T i t i n d i: «أل انكر تیتىدى» ol anqar titindi = o ona dirəndi, müqavimət göstərdi». Bu məsəldə də işlənmişdir: «ایک یوزنکا تیتنو» anıq yüzinqə titinü baxsa bolmas = onun üzünə dik baxsa, olmaz», (insan onun gözəlliyi ucbatından üzünə dik baxa bilməz), (تیتنور- تیتماک) titinür – titinmək).

تۇندى T o d u n d i: «أل تۇندى» ər todundı = adam özünü doymuş kimi göstərdi». Doyduğu zaman da belə deyilir, (تۇنور- تۇنماق) todunur – todunmaq).

تیدىدى T i d h i n d i: «أل ایشتن تیدىدى» ər iştin tıdhındı = adam işdən qaçındı», (تیدنور- تیدنماق) tıdhmur – tıdhmmak).

تاراندى T a r a n d i: «أل سچن تاراندى»¹¹⁵ = o, saçını daradı», (başqasının köməyi olmadan özü daradı), (تارنور- تارنماق) taranur – taranmaq).

تارندى T a r i n d i: «أل ترغ تارندى» ər tariğ tarındı = adam özünü əkin əkirmiş kimi göstərdi». Təkbaşına əksə də belə deyilir, (تارنور- تارنماق) tarınur – tarınmaq).

تارۇندى T a r u n d i: «أل ایشتا بۇشتى تارۇندى» ər işta buştı tarundı = adam işdən bezdi, sıxıldı», (تارنور- تارنماق) tarunur – tarunmaq).

تۇندى T u r u n d i: «أل منكا أترو تۇندى» ol manqa utru turundı = o mənə qarşı durdu, qarşı çıxdı». Üzbəüz qarşıma çıxıb dirənsə, yenə belə deyilir, (تۇنور- تۇنماق) turunur – turunmaq).

تۇرۇندى T ü r ü n d i: «أل اوز بیتکن تۇرۇندى» ər öz bitigin türündi = adam öz kitabını və ya məktubunu şəxsən özü dürdü, lülə şəklində bükdü», (تۇنور- تۇنماق) türünür – türünmək).

تیرەندى T i r ə n d i: «أل ایشتن تیرەندى» ər iştin tirəndi = adam işdən çəkindi». Çəkinilən hər şey üçün belə deyilir.

تیرەندى T i r ə n d i: «أل تامقا تیرەندى» ol tamqa tirəndi = o, divara dirəndi». Başqası da belədir, (تیرنور- تیرنماق) tirənür – tirənmək).

تەرىندى T e r i n d i: «أل اوز نکا يemiş تەرىندى» ol özinə yemiş terindi = o özünə meyvə yığdı, dərdi». Başqası da belədir, (تەرنور- تەرنماق) terinür – terinmək).

تۇرۇندى T u r u n d i: «أل تۇندى» at turundı = at yerində oynadı». Başqası da belədir, (تۇنور- تۇنماق) turunur – turunmaq).

تۇرۇندى T u r u n d i: «أل ایشتا تۇرۇندى» ər işta turundı = adam işdə duruxdu», (تۇنور- تۇنماق) turunur – turunmaq).

تەزىندى T ə z i n d i: «أل تەزىندى» ol təzindi = o özünü qaçar kimi göstərdi», (تەزنور- تەزنماق) təzinür – təzinmək).

تەزىندى T i z i n d i: «أل اراغت ينجوسن تەزىندى» urağut yinçüsin tizindi = qadın incisini düzdü», (تەزنور- تەزنماق) tizinür – tizinmək).

تۇشاندى T u ş a n d i: «أل اذاقى تۇشاندى» ər adhaki tuşandı = adamın ayağı dolaşdı, dizi titrədi», (adamın ayaqları qorxudan bir-birinə dolaşdı). Bu məsəldə də işlənmişdir: «ارسلن کورسا ات ادا» arslan kökrəsə, at adhaki tuşalır = aslan kükrəsə, at ayağı dolaşar». Bu söz özündən güclü adamla çarpışan zaman ayaqları titrəyən şəxs barədə deyilir, (تۇشاور- تۇشماق) tuşanur – tuşanmaq).

¹¹⁵ Bu söz yazma nüsxədə «tarandı», basma nüsxədə «tarındı» şəklindədir. Burada Bəsim Atalay sözün doğru variantını yazmışdır (DLT, II, s. 145).

تَشْنَدِي T ö ş ə n d i: «أَلْ أَوْزْنَا تَشْنَك تَشْنَدِي» ol özinə təşək təşəndi = o özünə döşək döşədi», (تَشْنَمَاك - تَشْنَائِر - تَشْنَائِر - تَشْنَمَاك).

تَقْنَدِي T ə w i n d i: «أَرِ الْيَكْنَ أَقْنَدِي تَقْنَدِي» ə r ə ligin uwundı-təwindi = adam işdən utandığı və sıxıldığı üçün əllərini ovuşdurdu», (تَقْنَوْر - تَقْنَوْر - تَقْنَمَاك təwinür – təwinmək).

تُقْنَدِي T o k ı n d i: «أَرِ تَامَقَا تُقْنَدِي» ə r tamqa tokındı=adam divara çarpdı».

تُكْنَدِي T o k ı n d i: «أَرِ تُكْنَدِي» ə r tokındı = adam döyüldü». Oğuzca.

تُقْتَوْر تَقْتَمَاك T o k ı n d i: «أَرِ كَلِيْح قَلِيْح تُقْتَدِي» kılıç tokındı=qılınc döyüldü», (تُقْتَوْر تَقْتَمَاك - tokınur–tokınmak).

تُكْنَدِي T o k u n d i: «أَرِ تُكْمُ تُقْتَدِي» tokum tokındı = özü üçün heyvan kəsdi», (تُقْتَوْر تَقْتَمَاك tokunur – tokunmak).

تَقْنَدِي T ı k ı n d i: «أَرِ يُونَك تَغَارَقَا تَقْنَدِي» ə r yünq tağarka tıkindı = adam yunu çuvala basaraq tıxtı».

تَقْنَدِي T ı k ı n d i: «أَش تَقْنَدِي» aş tıkindı = yemək tıxıldı, yeyildi». Bu söz bir adama hirslənən zaman da söylənir, (تَقْنَوْر - تَقْتَمَاك) tı-kınur–tıkınmak).

تَلْنَدِي T ə l i n d i: «تَام تَلْنَدِي» tam təlindi = divar dəlindi», (تَلْمَنَاك - تَلْنَائِر - تَلْنَائِر - تَلْنَمَاك). Bu şelr parçasında da işlənmişdir:

كُجْنَدِي بَلَاكِم

يَغْوَدِي تِيلَاكِم

تَلْنَدِي بَلِيكِم

تَكْرُبْ اَنْكِرْجَرْتَلْوْر

«Küçəndi biləgim,

Yağudı tiləgim,

Təlindi biligim,

Təgrüp anqar çərtilür».

Güçəndi biləyim,

Yaxlaşdı diləyim,

Dəlindi biliyim,

Dəyib ona yox olur.

(Biləyim mənə yük oldu, ağırlaşdı, elin, bilik haqqında çox şey yazdığım üçün ona zülm oldu, indi diləyim yaxınlaşdı, sinəmdə elm-hikmət çeşməsinin gözü açıldı, ancaq ömür də sona yetir).

تِلْنَدِي T i l i n d i: «أَرِ تَلْنَدِي» təri tilindi = dəri uzununa zol-zol kəsildi», (تِلْنَائِر - تِلْنَائِر - تِلْنَمَاك) tilinür – tilinmək).

تَمْنَدِي T a m ı n d i: «أَلْ أَوْزْنَا يَآغ تَمْنَدِي» ol özinə yağ tamındı = o özü üçün təkbaşına yağ düzəltdi, tutdu», (تَمْنَائِر - تَمْنَائِر - تَمْنَمَاك) tamınur – tamınmak).

Ç a p ı n d i: «أَرِ اَتْن جَبْنَدِي» ə r atın çapındı=adam atım qamçıladı».

Ç a p ı n d i: «أَرِ سُقْدَا جَبْنَدِي» ə r suwda çapdı = adam suda üzdü». Həmin mənada «çapmdı» da deyilir, (Ç a p ı n u r - Ç a p ı n m a k).

Ç a k ı n d i: «أَرِ اَوْزْنَا جَقْمَاك جَقْنَدِي» ə r özinə çakmak çakındı = adam özü üçün çaxmaq çaxdı» (özünü çaxmaq çaxan kimi göstərdi), (Ç a k ı n u r - Ç a k ı n m a k).

Ç ə k i n d i: «أَرِ بِيْتَكَا جَكِيك جَكْنَدِي» ə r bitikgə çərik çəkindi = adam kitaba nöqtə qoymağı öz üzərinə götürdü, bu işə girişdi», (Ç ə k i n u r - Ç ə k i n m a k).

Ç ə k i n d i: «أَلْ يُونُكْن جَكْنَدِي» ol yükün çəkindi = o, boğça bağlamağı öz öhdəsinə götürdü və təkbaşına bağladı», (Ç ə k i n u r - Ç ə k i n m a k).

Ç a l ı n d i: «أَت جَلْنَدِي» at çalındı = pis yem üzündən at arıqladı».

Ç a l ı n d i: «سَوْرَبِك فَلَاقِنَاكَا جَلْنَدِي» söz bəg kulakınqə çalındı = söz bəyin qulağına çatdı». Başqası da belədir. Oğuzca.

جَلْدَى Ç a l l a n d ı : «اروزن بیرکا جلدی» ər özin yergə çalındı = adam özünü yerə çaldı, vurdu, yaxud çalar göründü», (جَلْدَى - جَلْدَى çalınur – çalınmak).

جَلْدَى Ç i l l a n d ı : «جَلْدَى چیلندی نانک» = nəsənə yaş yerdə nəmləndi». Əsli «جَلْدَى چیلندی»dır. (جَلْدَى - جَلْدَى çılanur – çılanmak).

جَلْدَى Ç i l l a n d ı : «ات جلدی» at çılandı = at tərledı.

سَبْدَى S a p ı n d ı : «إشلاړ یکننا سَبْدَى» işlər yignə sapındı = qadın iynə sapladı». Əslində bəlkə saplamadığı halda özünü elə göstərdi. (سَبْدَى - سَبْدَى sapınur – sapınmak).

سَبْدَى S a t ı n d ı : «ار اتین سَبْدَى» ər atın satındı = adam atını satırmış kimi göründü», (سَبْدَى - سَبْدَى satınur – satınmak).

سَجْدَى S a ç ı n d ı : «اراوزنکا سوڤ سَجْدَى» ər özinçə suw saçındı = adam su saçmağı özünə peşə elədi», (سَجْدَى - سَجْدَى saçmur – saçınmak).

سُجْدَى S ü ç ü n d ı : «ار سوزکا سُجْدَى» ər sözgə süçündi = adam sözün feyzini anladı, sözün dadına vardı, öz işinə biganə oldu», (سُجْدَى - سُجْدَى süçünür – süçünmək). Bu məsəldə də işlənməmişdir: «سوزکا سُجْنَسَا بَلْن بَریر» sözgə süçünsə, bulun barır = sözə dalan əsir olar», (sözün dadına dalan adam əsir olar). Bunun bir hekayəsi də var. Bu məsəl başı sözə qarışdığı üçün işini-gücünü atan adam haqqında işlənir.

سَرْدَى S a r ı n d ı : «ار سَفْلَقِن سَرْدَى» ər suvlığın sarındı = adam sarığını sarındı».

سَرْدَى S a r ı n d ı : «اراعت بُرْجُك سَرْدَى» urağut bürünçük sarındı = qadın bürüncəyinə büründü», (سَرْدَى - سَرْدَى sarınur – sarınmak).
Bir adam bir şey bürünsə və ya sarınsa, yenə belə deyilir.

سَرْدَى S a r ı n d ı : «ار ایشقا سَرْدَى» ər işqa sarındı = adam işə sarıldı, dördəlli girişdi», (سَرْدَى - سَرْدَى sarınur – sarınmak).

سُرْدَى S ü r ü n d ı : «کشی اوز بینن سُرْدَى» kişi öz yinin süründi = adam öz bədənini qaşdı», (سُرْدَى - سُرْدَى sürünür – sürünmək). Sərt bir şey döyülüb əzildiği zaman da belə deyilir.

سُرْدَى S ü z ü n d ı : «ار اوزنکا سوڤ سُرْدَى» ər özinçə suw süzündi = adam özünə su süzürmüş kimi göstərdi», (سُرْدَى - سُرْدَى süzünür – süzünmək).

سِزْدَى S e z i n d ı : «ال انکار سیزک سِزْدَى» ol anqar sezik sezindi = o onu sezdi», (o onu bir sezişlə sezdi). (سِزْدَى - سِزْدَى sezinür – sezinmək).

سَسْبِدَى S ə s i n d ı : «ار قَلْن ار غالی سَسْبِدَى» ər kulin urğalı səşindi = adam qulunu döyməyə hazırlaşdı, döymək istədi».

سَسْبِدَى S ə s i n d ı : «at cidarımdan açılmaq üzrə isə yenə سَسْبِدَى səşindi» deyilir, (سَسْبِدَى - سَسْبِدَى səşinür – səşinmək).

سُسُندَى S ü s ü n d ı : «ار باشین تامقا سُسُندَى» ər başın tamqa süsündi = adam başını divara vurmuş kimi hərəkət elədi». Başqası da belədir, (سُسُندَى - سُسُندَى süsünür – süsünmək).

سَغْدَى S a ğ ı n d ı : «ار قوین سَغْدَى» ər koyun sağındı = adam özünü qoyun sağırımı kimi göstərdi», (سَغْدَى - سَغْدَى sağmur – sağmmak).

سوغْدَى S o ğ u n d ı : «ار سوغْدَى» ər soğundı = adam üşüdü».

سوغْدَى S o ğ u n d ı : «ار سوغْدَى» ər soğundı = adam sidikdən və buna bənzər şeylərdən təmizləndi», (سوغْدَى - سوغْدَى soğunur – soğunmak).

سِغْدَى S ı ğ ı n d ı : «کیک تَرَاغْقا سِغْدَى» keyik turağka sığındı = geyik sığınacağa sığındı». Başqa bir yerə sığınan hər şey üçün belə deyilir.

سِغْدَى S ı ğ ı n d ı : «من تکریکا سِغْتُورْ مَن» mən tənqriğə sığınur mən = mən tanrıya sığınırım, pənah aparırım», (سِغْتُورْ - سِغْتُورْ sığmur – sığınmak).

S ə w ü n d i: «سَعْوُندِي ar səwündi = adam sevindi», (سَعْوُور - سَعْنَمَاك səwünür – səwünmək). Bu beytdə də işlənmişdir:

سَعْنَمَكَل يَنْدُ أَرِ اذْغَرَانِ

الْثَن كُمْش بُلْبَنِ اِغِي تَفَار

«Səwünməgil yund ögür adhgır anın,

Altun, kümüş bulnaban ağı tawar».

At, aygır ilə, altın, gümüş və qumaşla sevinmə,

Onlardan xeyirli iş üçün istifadə elə.

(At, aygır, day, qısaq, qızıl, gümüş, ipək, qumaş tapmaqla sevinmə, onlardan faydalı iş üçün istifadə elə).

S a ğ ı n d i: «أَل مَنَّا اذْكَو سَعْنَدِي ol manqa edhgü sağındı = o məni yaxşı hesab etdi, sandı», (mənim haqqımda zənni müsbət oldu və bunu ürəyində gizlədi). Sözlə yardım etsə, yenə belə deyilir, (سَعْنَمَاق - سَعْنُور səğınur – sağınmaq).

S a k ı n d i: «أَل مَنْدِن سَعْنَدِي ol məndin¹¹⁶ sakındı = o məndən sa-qımdı». (Burada ka hərfi bundan əvvəlki sözlərdə olduğundan daha sərtidir), (سَعْنَمَاق - سَعْنُور səkinur – sakınmaq).

S u k ı n d i: «أَرَاغْت بَشِن سَعْنَدِي urağt başın sukındı = qadın başını yudu». Bu, uç dilindədir, (سَعْنَمَاق - سَعْنُور sukınur – sukınmaq).

S ö k ü n d i: «أَر بَكَا سَعْنَدِي ar bəggə sökündi = adam bəyin qarşısında diz çökdü».

S ö k ü n d i: «أَل تُونِن سَعْنَدِي ol tonın sökündi = o, paltarını sökürmüş kimi hərəkət elədi», (سَعْنَمَاق - سَعْنُور sökünür – sökünmək).

¹¹⁶ Bəsim Atalayın verdiyi məlumata görə, bu ifadə yazma nüsxədə «أَل مَنْدِن ol mindin» şəklindədir (DLT, II, s. 153).

S a l ı n d i: «يَنْجُو فَلَاقَتِن سَلْنَدِي yinçü kulaktın salındı = inci qu-laqdan sallandı». Sallanan hər şey barədə belə deyilir, (سَلْنَمَاق - سَلْنُور salınur – salınmaq).

K a p ı n d i: «أَر تَفَار قَبْنَدِي ar tawar kapındı = adam mal yağmalayırmış kimi göründü», (قَبْنَمَاق - قَبْنُور kapınur – kapınmaq).

K a p ı n d i: «أَغْلَان يَل قَبْنَدِي oğlan yel kapındı = uşağa soyuq dəydi».

K a t ı n d i: «أَر تَلْفَانَقَا يَاغ قَبْنَدِي ar talkanka yağ katındı = adam qovuda yağ qatırmış kimi göründü», (قَبْنَمَاق - قَبْنُور katınur – katınmaq).

K u t a n d i: «كُتَانْدِي نَنْق نَنْق = nəsnə qutlu oldu, ulu, nə-sibli oldu», (قُتَانَمَاق - قُتَانُور kutanur – kutanmaq)¹¹⁷.

K a ç ı n d i: «أَل مَنْدِن قَبْنَدِي ol məndin¹¹⁸ kaçındı = o məndən qa-çırmış kimi göründü», (قَبْنَمَاق - قَبْنُور kaçınur – kaçınmaq).

K o r u n d i: «أَل تَفَارِنَا قَبْنَدِي ol tawarınqa korındı = o, malına qızırğalandı», (قَبْنَمَاق - قَبْنُور korunur – korunmaq).

K u r u n d i: «أَر قَبْنَدِي ar kurındı = adam qurulandı, yaxandıq-dan sonra qurulandı», (قَبْنَمَاق - قَبْنُور kurunur – kurunmaq).

K ı r ı n d i: «أَل نَانَقِنِي قَبْنَدِي ol nənqni kırındı = o, bir şeyin qabı-ğını soyurmuş, qazırmış kimi göründü», (قَبْنَمَاق - قَبْنُور kırınur – kırınmaq).

K a z ı n d i: «أَل أَوْزِنَا قَبْنَدِي ol özinqə kudhuğ kazındı = o özünə quyu qazmağı iş bildi». Qazırmış kimi görünsə, ye-nə belə deyilir, (قَبْنَمَاق - قَبْنُور kazınur – kazınmaq).

K o z a n d i: «أَرَاغْت بَزَنْدِي قَبْنَدِي urağt bəzəndi-kozandı = qadın bəzəndi-düzəndi», (قَبْنَمَاق - قَبْنُور kozanur – kozanmaq).

¹¹⁷ Bəsim nüsxədə bu maddədəki fe'llərin hərəkəsi yoxdur, Bröckelmann onları «katındı-katınır-katınmaq» kimi oxumuşdur. Bəsim Atalay bunu yanlış hesab etmiş və yuxarıda gördüyünüz şəkildə düzəltmişdir (DLT, II, s. 154).

¹¹⁸ Yazma nüsxədə bu söz «مَنْدِن mindin» şəklindədir (DLT, II, s. 154).

قَسْنَدَى K ı s ı n d i: «ار تَقَارَن قَسْنَدَى ar tawarın kısındı = adam malını qısdı. xəsislik elədi». Sidiyi tutularaq işəyə bilməyən adam haqqında da belə deyilir, (قَسْنَمَاق - قَسْنَمَاق kısınur-kısınmak).

قَشْنَدَى K a ş a n d i: «ات قَشْنَدَى at kaşandı = at işədi». Bu söz yalnız at barədə işlənir, (قَشْنَمَاق - قَشْنَمَاق kaşanur – kaşanmaq).

قَلْنَدَى K o l u n d i: «ار نَانَق قَلْنَدَى ar nənq kolundı = adam bir şey istədi», (قَلْنَمَاق - قَلْنَمَاق kolunur – kolunmaq).

قَلْنَدَى K ı l ı n d i: «ار تَكْمَا قَلْنَج قَلْنَدَى ar təgmə kılınç kılındı = adam hər cür iş gördü», Biri həddini aşanda ona «أَكْش قَلْنَمَا» öküş kılınma» deyilir ki, «həddini aşma, ağ eləmə» mənasındadır, (قَلْنَمَاق - قَلْنَمَاق kılınur – kılınmaq).

كَجْنَدَى K e ç ü n d i: «ار سَوْف كَجْنَدَى ar suw keçündi = adam özünü suyu keçən kimi göstərdi», (كَجْنَمَاق - كَجْنَمَاق keçünür–keçünmək).

كُجْنَدَى K ü ç ə n d i: «ات كُجْنَدَى at küçəndi = ağır yük daşımaqdan atın gücü, heyi qalmadı».

كُجْنَدَى K ü ç ə n d i: «ال اَيْك تَقَارَن كُجْنَدَى ol anıq tawarın küçəndi = onun malına zülm etdi», (كُجْنَمَاق - كُجْنَمَاق küçənür–küçənmək).

كِيچِنَدَى K i ç i n d i: «ارَاغْت كِيچِنَدَى urağut kiçindi = qadm fahişə oldu, gicişdi». Bu sözdən alınaraq «كِيچِنَمَا» deyilir ki, «qasıyma, gicinmə» deməkdir.

كِيچِنَدَى K i ç i n d i: «ات كِيچِنَدَى at kiçindi = bədən gicişdi, qaşındı» deməkdir, (كِيچِنَمَاق - كِيچِنَمَاق kiçinür – kiçinmək).

كِرِنَدَى K i r i n d i: «ار سَقْدَا كِرِنَدَى ar suwda kirindi = adam suda yaxandı, suya girdi, yuyundu, çimdi».

كِرِنَدَى K i r i n d i: «ار اَقْكَا كِرِنَدَى ar əwgə kirindi = adam özünü evə girirmiş kimi göstərdi», (كِرِنَمَاق - كِرِنَمَاق kirinür–kirinmək).

كُورُنَدَى K ö r ü n d i: «ال بَكْ كَا كُورُنَدَى ol bəggə köründi = o, bəyə göründü, bəyə görüşdü».

كُورُنَدَى K ö r ü n d i: «تَاغ كُورُنَدَى tağ köründi = dağ göründü». Başqası da belədir. Uzaqdan qaraltı halında görünən hər şeyə belə deyilir, (كُورُنَمَاق - كُورُنَمَاق körünür – körünmək).

كُوزُنَدَى K ö z ü n d i: «كُوزُنَدَى كُوزُنَدَى közündi nənq = nəsnə göründü». Arğuca. Burada bir qayda vardır.

[Qayda]:

«Közündi» sözü «göz» mənasında olan «كُوزُ köz» sözündən alınmışdır. Yalnız arğular bu fe'lin əmri-hazırında keçmiş zamana əməl etməyərək «كُورُ kör» deyirlər ki, «gör» deməkdir. Bu sözün özü r r hərfi ilə, keçmiş zamanı isə z z ilədir (كُوزُنَمَاق - كُوزُنَمَاق közünür – közünmək).

كَسِنَدَى K ə s i n d i: «ال اَوْزَنَكَا ات كَسِنَدَى ol özinqət kəsindi = o özü üçün ət kəsdi». Başqası da belədir, (كَسِنَمَاق - كَسِنَمَاق kəsinür – kəsinmək).

كُشْنَدَى K ö ş ü n d i: «ار كُنْكَا كُشْنَدَى ar küngə köşündi = adam günəşdən kölgəyə çəkildi, kölgələndi». Birindən gizlənen adam üçün də belə deyilir, (كُشْنَمَاق - كُشْنَمَاق köşünür – köşünmək).

كُكُودَى K ü w ə n d i: «ال مَنِكْ بَرَلَا كُكُودَى ol məniq birlə küwəndi = o mənimlə öyündü, qürreləndi», (كُكُودَمَاق - كُكُودَمَاق küwənür küwən-mək).

كُلْنَدَى K ü l ü n d i: «ار اَلْكِ اِذَاقَى كُلْنَدَى ar əliqə-adhaki külündi = adamın işləməkdən və çox gəzməkdən əli-ayağı sanki daş asılmış kimi yoruldu», (كُلْنَمَاق - كُلْنَمَاق külünür – külünmək).

كُمُنْدِي K ö m ü n d i: «أَر تَقَارَن كُمُنْدِي» ər tawarın kömündi = adam özünü malını gömən kimi göstərdi», (كُمُنْر - كُمُنْمَاك kömünür – kömünmək).

[Qayda]:

Bu bölmənin fe'lləri bir neçə funksiya yerinə yetirir.

Birincisi: failin başqasının yardımını olmadan işi təkbaşına gördüyünü bildirir. Bu fe'llərin əsli iki hərflidir. Məsələn: «أَل أَفْكَ بَرَنْدِي» ol əwgə barındı = o, evə həqiqətən getməsə də, gedirmiş kimi etdi», «أَل أَش تَتَنْدِي» ol aş tatındı = o, yeməyi dadmadığı halda dadırmış kimi göründü». Bu, ərəb dilinin تَفَاعُل babına uyğun gəlir. Ərəb dilində تَصَامُّ الرَّجُلُ deyilir ki, «adam kar olmadığı halda, özünü karlığa vurdu» deməkdir. Ağıllı olmadığı halda özünü ağıllı kimi göstərən adama «تَعَاقَل» deyildi kimi¹¹⁹.

İkincisi: fallin bir işi başqalarının köməyinə ehtiyac qalmadan təkbaşına gördüyünü bildirir. Məsələn: «أَر أَلْمِن الْبَنْدِي» ər¹²⁰ alımın alındı = adam alacağını təkbaşına aldı», «أَل تَرَع تَرَنْدِي» ol tarıq tarındı = adam özü üçün təkbaşına toxum əkdı». Bu mənada olduğu zaman cümlədə «أَوْز» öz» sözü gəlir. «أَوْزَنَا» özinə=özünə», «أَوْزِي» özi = özü» deməkdir. «أَوْزَنَا» özinə-qə» sözündəki ك ke ərəb dilində «üçün» demək olan ل l yerindədir. Hərəkəti əslində etməyib etmiş kimi görünəndə «öz» sözü işlənmiş. Bu ikisi arasında fərq budur: iş-

¹¹⁹ Bəsim Atalayın qeydinə görə, birinci qismdə verilən misallar qrammatik izahata uyğun gəlmir. Onun fikrincə, birinci babın başlığı «failin həqiqətdə bir fe'li işləmədiyi halda işləyirmiş kimi görünməsi» şəklində olmalıdır (DLT, II, s.158).

¹²⁰ Çincə nəşrdə bu söz latın hərfləri ilə «ar» kimi getmişdir (DLT-Çin, II cild, s.159).

lər bütün insanlar arasında ortaqdır. Bir adam işi başqasının yardımını olmadan təkbaşına yerinə yetirməyə girişsə və bu zaman cümlədə «öz» sözü işlənməsə, sifət qüsurlu, «öz» sözü işləndikdə isə mükəmməl olur. Bu şəkildə iş ancaq işləyəne, yəni failə aid olur və şəriklikdən çıxır. Ulu Tanrının «فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ» = özünüzü öldürün» ayəsi də belədir. Çünki «قَتْل» öldürün» sözü hamıya aiddir, «أَنْفُسَكُمْ» özünüzü» sözü ilə hamı deyil, məhz bir qism adam nəzərdə tutulur.

Fe'l göstəriş mənasına gəlsə, təsirsiz olur, müştərək olmur. Bu zaman «öz» kəlməsi işlənməsə də, təsirsiz fe'l müştərəklik mənasını ifadə edir. Beləliklə, məna tamamlanmış olur. Bu, ulu Tanrının «أَنْفُسَكُمْ لِيَطْعَى أَنْ رَأَى اسْتَعْنَى» ayəsi kimidir. Burada «أَنْفُسَكُمْ» deyilməmişdir. Bu, türkcə «ايشقا بكن» işqa bakın» sözü kimidir, «işinə bax, işin sonuna bax» mənasındadır. «قُرْن» sözünü də belədir, «qurun», «qurulan» deməkdir. «سُقَا كِرْن» suwka kirin» cümləsi də belədir, «suya gir» deməkdir.

Üçüncüsü: ل l bölməsi ilə ن n bölməsi birləşir və ن ل hərfindən çevrilir. «بِتِك بَتْدِي» bitik bitildi» deyildi kimi, «بِتِك بَتْدِي» bitik bitindi» də deyilir, ikisi də eyni mənədədir, «kitab yazıldı» deməkdir. ن n burada məchul fe'lin əlaməti olmuşdur. Bu, ərəb dilində də baş verir. Məsələn, «رَجُلٌ شَتْنُ الْاَصَابِعِ وَ كَبْلُ الدَّلْوِ وَ كَبْنُهُ وَ شَتْلُهَا» sözləri kimi.

Dördüncüsü: müstəqil bir söz olub yuxarıda mənələrdən heç birini ifadə etmir və ن n artırılmazdan əvvəlki şəkli nədirsə, həmin mənanı saxlayır. Məsələn: «تَنْقِرِيكَ تَبْنَدِي» tənqirigə tapındı» və «تَنْقِرِيكَ سَبْنَدِي» tənqirigə sığındım» kimi. Bunların mənası

«tanrıya tapındım, ibadət etdim» və «tanrıya sığındım» deməkdir. Bu mənalar hərfi-illətli¹²¹ və günnəli sözlərdə, habelə mücərrəd və ziyadəli sözlərdə də belədir.

Qayda:

Üç hərfli sözlərdən düzələn müzarelər iki qismə bölünür.

- 1). Ortası sükunlu olanlar. «O, paltar geydirdi» mənasına gələn «أَل تُونُ ol ton kedhürdi» cümləsindəki «كَدْرُدِي kedhürdi» sözünün müzare forması olan «كَدْرُرُ kedhürür» sözü kimi. ذ dh hərfi keçmiş zamanda hərəkəli, müzaredə isə sükunludur. «تَنْقِرِيكَ تَنْقِرِيكَ tapındı» cümləsindəki «تَبْنَدِي tənqirigə tapındı» sözündən əmələ gələn «تَبْنُورُ tapınur» sözü də belədir. ب p hərfi keçmiş zamanda hərəkəli, müzaredə sükunludur.
- 2). Keçmiş zamanda və müzaredə ortası hərəkəli olanlar. «At qulağını şəkələdi» mənasına gələn «أَت فَلَاقُ تُفْرُدِي at kulak tuwurdı» sözündəki «تُفْرُدِي tuwurdı»nın müzaresi olan «تُفْرَارُ tuwurar» kimi. Yumşaq w bu sözün həm keçmiş zamanında, həm də müzaresində hərəkəlidir. Eləcə də «tanrı məni qorudu» mənasına gələn «تَنْقِرِي مَنِي كَدْرُدِي tənqiri məni ködhəzdi» fe'linin müzaresi kimi. Burada ذ dh hərfi həm

¹²¹ Fe'lin kökündə əlif, vav və ye həflərindən biri və ya ikisi olan fe'llərə «mü'tə» fe'li deyilir. Bunlar özləri də bir neçə növə bölünür. Sözdəki ilk hərf bu üç hərfdən biri olsa, ona «misal» deyilir. İlk hərf vav olsa «misali-vavi», ye olsa «misali-yeyi» deyilir. Həmin həflərdən biri ortada olsa, «əvaf» deyilir. Ortadakı hərf vav olsa «əvafı-vavi», ye olsa «əvafı-yeyi» deyilir. Həmin hərf lərdən biri axırda olsa, «naqis» deyilir. Son hərf vav olsa «naqisi-vavi», ye olsa «naqisi-yeyi» adlanır. Əgər fe'ldə bu həflərdən ikisi olsa, ona «ləfif» deyilir. Həmin iki hərf yan-yanı gəlsə «ləfifi-məqrün», yan-yanı gəlməsə «ləfifi-məfruq» deyilir. Tərkibində burun səsləri olan sözlərə isə «günnəli» deyilir.

keçmiş zamanda, həm də müzaredə fəthəlidir. Burada əsas məsələ isimdən yaranan fe'llərin müzaresində sözün ortasının hərəkəli olmasıdır. Məsələn: «تَشْكُ تَشْكُ تَشْكُ töşək töşəldi = döşək döşəndi», «تُكُونُ تُكُونُ تُكُونُ tügün tügüldi = düyün düyüldü», «تُرَغُ تُرَغُ تُرَغُ tarıg suwaldı = əkin suvarıldı» sözlərindəki keçmiş zamanın müzare forması kimi¹²².

Əsli fe'l olan bu sözlərin müzaresimin ortası çox zaman sükunlu olur.

Məsələn: «سُوتُ سَعْدِي سüt sağıldı» və «كُونُ سَعْدِي kün sawuldu» cümlələrindəki fe'llərin müzaresi olan «سَعْلُرُ sağlur» və «سَعْلُرُ sawlur» sözləri kimi.

Bu bölmənin qismləri başqa bölmələrdə olmayan bəzi mənaları da əhatə edir.

Tərkibində ر r hərfi olan fe'llər də üç növdür.

- 1). İsimdən düzələn fe'llər. «Paltar qızardı» demək olan «تُونُ قَزْرُدِي ton kızardı» cümləsindəki «قَزْرُدِي kızardı» fe'li kimi. Əsli «قَزْلُ قَزْلُ قَزْلُ kızıl ərdi»dir, «kızıl, qırmızı oldu» deməkdir. Burada هه və ل l atılaq söz köklü bir fe'l olmuşdur. «Paltar qaraldı» mənasına gələn «تُونُ قَرْرُدِي ton karardı» cümləsindəki «قَرْرُدِي karardı» fe'li də belədir. Onun əsli «قَرَا قَرَا قَرَا kara ərdi»dir, «qara oldu» deməkdir ki, bu da «qara» sözündən alınmışdır.
- 2). İki hərfli təsirsiz fe'llər. ر r hərfi bu fe'lləri təsirli etmişdir. «Adam su keçdi» demək olan «أَر سَوْفُ كَجْتِي ər suw keçti» cümləsindəki «كَجْتِي keçti» fe'lindən ahnın «كَجْرُدِي keçürdi» sözü kimi. «أَنِي سَفْدَنُ كَجْرُدِي anı suwdan keçürdi» deyilir ki, «onu sudan keçirdi» deməkdir.

¹²² Yazma və basma nüsxələrdə bu abzasdakı nümunələrin müzareləri unudulmuşdur. Yuxarıdakı üç fe'lin müzareləri bunlardır: «töşələr», «tügülür» və «suwalur».

«Adam qaçdı» demək olan «ار فجتى» cümləsindəki «فجتى qaçtı» sözündən alınan «فجردى» fe'li kimi.

3). Bu mənələrdən heç birinə uyğun gəlməyən müstəqim mənəli fe'llər. «Onun boynunu burdurdu» demək olan «انىق بونىن قردى» anıq boynı kadırdı» və «qab boşaltdı» mənəsinə gələn «قاب قردى» kap koturdu» kimi.

ز z hərfinin iki funksiyası var:

- 1). Fe'li təsirli etmək üçün əlavə olunur. «Adam su damlatdı, su damızdırdı» mənəsində olan «ار سوف تمزدى» ər suw tamuzdı» kimi. Bu, qaydadan xaricdir.
- 2). Başqa mənə gözləmədən sözün öz mənəsini ifadə edir. «Tapmaca soruşdu, söylədi» mənəsinə gələn «تبزغق تيزدى» tabuzğuk tabızdı» sözü kimi.

ش ş bölməsinin qaydası yuxarıda verildi.

Tərkibində ک ka və ك ke olan fe'llər bölməsi iki cürdür:

- 1). İki həfli fe'llərə əlavə olunur və failin öz arzusu xilafına o işin təsiri altında qalmasını göstərir. «Adam düşməne basıldı, yağı əlinə keçdi = ار يغىقا بسىقتى» ər yağka basıktı» və «adam susadı = ار اسقتى» ər usuktı» kimi. Bu fe'llərin əsl «بسىدى basdı» və «اسدى usdı»dır.
- ک ke-li fe'llərə misal: «paltar kirləndi» mənəsində olan «تون كركتى» ton kirikti» və «adam yoldaşlarından geri qalacaq dərəcədə zəiflədi» demək olan «ار كونكتى» ər könikti» kimi.
- 2). Bu bölmədə başqa bir yol daha vardır, o da sözün öz müstəqim mənəsində işlənməsidir. Məsələn: «adam evi üçün darıx-

dı» mənəsinə gələn «ار افكا اشقتى» ər əwgə aşuqtı» və «adamın şəkli, surəti, qəlibi, qifayəsi pərişan oldu» mənəsinə gələn «ار ايشى جلكتى» ər işi¹²³ çülüküti» kimi.

ل l və ن n hərfləri haqqında qaydanı yuxarıda verdik.

Bu bölmənin məsdəri فطلال babı üzrədir. Ortası hərəkəli olan «فجرماق» kaçurmak» və «كثرماق» kötürmək» kimi. Bu növ məsdərlər əsil və düzgün məsdərlərdir.

İzafət yolu ilə yaranan ortası sükunlu məsdərlər فعلى babında olur. Məsələn: «انىق يوك كونرگى كور = onun yük kötrügi kör = onun yük götürməsinə gör» və «انىق سوك كجرگى كور» anıq suw keçrügü kör = onun sudan keçməsinə gör».

غ ğ və ك ke haqqında yuxarıda bəhs etmişik.

Bu babdan olan əmr şəkli üç həfliyədir. Ona görə də buna «üçlü» dedik.

Məsələn: «تنقرىگا تين» tənqrigə tapın = tanrıya tapın» və «تنقرىگا يگون» tənqrigə yükün = tanrıya səcdə et» cümləsindəki «tapın» və «yükün» sözləri kimi. «Səbr et» mənəsinə gələn «سرين» sərin» sözü də belədir. Əmri-hazırın təkində qaydaya uyğun olaraq yuxarıda söyləndiyi üzrə istəsən «تاپمىل» tapmıgil», «يگونلىل» yüküngll» və «سرينلىل» səringil» də deyə bilərsiniz.

Dediyimiz kimi, inkar formasında fe'llərin sonuna م [-ma/-mə] əlavə edilir. «ساقىما» sakınma» və «سوينما» səwinmə» sözlərində olduğu kimi. Bunlar «saqınma, qorxına» və «sevinmə» deməkdir.

¹²³ Bəsim Atalayın fikrinə, bu söz «ار ايشى işi» deyil, «ار ييني yini» olmalıdır (DLT, II, s.166). «Divanü lüğat-it-türk»ə tamamilə yeni gözlə baxan Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər isə bu sözü «iş» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.73).

Birinci şəxsin sonluğu م m ilə «تَبِنْدِم tapındım», ikinci şəxsin sonluğu gənizdən gələn نك nq ilə «تَبِنْدِيك tapındınc», üçüncü şəxsin sonluğu isə ی i ilə «تَبِنْدِي tapındı» olur. Arğu boyunda bəzi sözlərdə II şəxsədə ك ke hərfini غ ğ hərfinə çevirərək «تَبِنْدُغ tapımduğ», yəni «tapındın» deyirlər. Arğuların «sən onu qaçırdım» mənasında «سَنْ اَنِ فَجْرُدُغ sən anı qaçırduğ» sözü də bu qəbildəndir. Qayda bütün fe'llərdə eynidir, dəyişmir. Gənizdən gələn نك nq əsildir, غ ğ isə qeyri-münasibdir.

Bu bölmədən olan ismi-fail digər türklərin dilində «تَبِنْدُجِي tapınguçı», «تَبِنْدُجِي يُّكُنْجُوچِي yüküngüçi» şəklində, oğuzların dilində isə «تَبِنْدُجِي tapındaçı» və «تَبِنْدُجِي يُّكُنْدَاچِي yükündəçi» şəklindədir¹²⁴. Hal və hərəkətin davamlılığını göstərən sifətlər «تَبِنْدَان tapmğan» və «تَبِنْدَان يُّكُنْجَان yüküngən» şəklindədir¹²⁵.

Bu bölmədə غ, ق, ك hərfələrinin istifadəsi yuxarıda göstərilən qayda əsasında həyata keçirilir.

Failin bir işi görməyi arzulama şəkli «تَبِنْدُسَاق ار tapuğsak ər = xidmət sevən adam» modeli üzrə olur. Bu növ üç hərfli və ondan çox hərfli fe'llərdə nadir halda müşahidə edilsə də, qayda hamısında eynidir. İki hərfli fe'llərdə sözün sonu ixtisar edilir və bu sifəti göstərən hərfilər əlavə olunur: «تَبِنْدِي tapındı» sözündən «تَبِنْدُسَاق tapuğsak» yaranan kimi. Burada ن n atıldı, söz əslinə döndü. Bu sözün əsl «xidmət» mənasına gələn «تَبِنْدُ tapuğ»dur.

¹²⁴ Qısa şəkildə desək, burada oğuzlarda -daçı/-dəçi şəkilçisi, digər türklərdə isə -ğüçi /-güçi şəkilçiləri artırılır.

¹²⁵ Davamlılıq şəkilçiləri -ğan/-gən -dir.

Failin bir işi işləmək haqqı olduğu və buna əzm etdiyi mənasını bildirən şəkil hər üç hərəkə ilə فَعْلَعْلَل babındadır. Bu babın iki ع ceyn hərfi hərəkəlidir, babdakı birinci və üçüncü ل l isə sükunludur. «بَك يَازِق كَجْرَكْلِك اَرْدِي bəg yazuk köçürgülük ərdi» cümləsində olduğu kimi, mənası «günahı bağışlamaq bəyin haqqı idi». «أَل تَتَكْرِيكَا تَبِنْدُلِق اَرْدِي ol tənqrığə tapınguluk ərdi = tanrıya tapmaq onun haqqı idi» cümləsi də belədir¹²⁶.

Bunun qaydası ق ka-lı, ك ke-li sözləri nəzərə almaqla kökə bu hərfləri artırmaqdır. Bu növ bir az da məsdər mənası daşıyır. Fail işi görənlərdən biridirsə, o zaman bu model işə düşür: «أَل تَتَكْرِيكَا تَبِنْدُلِق اَرْدِي ol tənqrığə tapıngılı ərdi = o, tanrıya tapanlardan idi», «أَل مَنِ سَفْدِن كَجْرَكْلِك اَرْدِي ol məni suwdın keçrükli ərdi = o məni sudan keçirənlərdən idi».

Bu babın modeli iki ع hərfi sükunlu, iki ل hərfi hərəkəli olan فَعْلَعْلِي babıdır. Bir fe'llə birlikdə söylənən «أَرْدِي ərdi» sözü failin həmin hərəkəti etdiyini xəbər verir. Bu fe'ldən sonra «أَل ol» və ya «تُرُر turur» sözü gəlicə, failin o işi işləmədiyini, işləmək əzmində olduğunu xəbər verir.

İsmi-məf'ul. İsmi-məf'ul dəyişmədən yalnız vahid bir qayda üzrə yaranır. «كَزْتَمِش نَانِك közətmiş nənq = saxlanmış nəsnə» və «كُتْرَمِش قَاب koturmuş kap = boşalmış qab» deməkdir. Fe'llərin sonuna artırılan م + ش [-miş/miş şəkilçisi] o işin, hərəkətin keçmiş olduğunu göstərir. Məsələn: «سَقْلَمِش كُون سəqləmş kün=batmış günəş» və «سُغْلَمِش سَوْف sūğulmuş suw =soğulmuş, çəkilməmiş su».

¹²⁶ Qısa şəkildə desək, burada qalın və incə abəngdən asılı olaraq sözün kökünə -ğuluk və ya -külük/-gülük şəkilçiləri artırılır.

Digər qaydalar iki hərfli sözlər bölməsində verildi. İsmi-məkan və ismi-zaman da belədir. Bunları meydana gətirmək üçün kökə bəzi hərflər artırılır. Heç bir şey qaydadan kənar qala bilməz. Bunu yaxşı anla!

Üç hərflilər bölməsi bitdi.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

ل HƏRFİ ÜÇ HƏRƏKƏ İLƏ HƏRƏKƏLİ, ع ƏYN HƏRFİ SÜKUNLU OLAN فَعْلَدِي FƏ'LƏLDİ BABI

بُرْكَرْدِي P ü r k ü r d i: «كوكُ بُرْكَرْدِي» kök pürkürdi = göy şiddətli yağış yağdırdı».

يُغْجِي تُونْقَا سَوْفُ بُرْكَرْدِي P ü r k ü r d i: «يُغْجِي تُونْقَا سَوْفُ بُرْكَرْدِي» yuğçı tonka suv pürkürdi = yuyucu tavlamaq üçün paltarın üstünə sü pufladı, püskürdü», (بُرْكَرْمَاكُ - بُرْكَرْمَاكُ pürkürər – pürkürmək).

قَانُ بُرْكَرْدِي P ü r k ü r d i: «قَانُ بُرْكَرْدِي» kan pürkürdi = qan fışqırdı, yaradan qan fışqırdı».

أَرِيغَاچُ بِيْچْتُرْدِي B i ç t u r d i: «أَرِيغَاچُ بِيْچْتُرْدِي» ər yığaç biçturdı = adam ağac biçirdi», (بِيْچْتُرْمَاقُ - بِيْچْتُرْمَاقُ biçturur – biçturmək).

أَلْ مَنِيْ أَفْكَا بَرْتُرْدِي B a r t u r d i: «أَلْ مَنِيْ أَفْكَا بَرْتُرْدِي» ol mənı əwgə barturdı = o mənı evə gondərdir». Başqası da belədir, (بَرْتُرْمَاقُ - بَرْتُرْمَاقُ barturur – barturmək).

بَغْرِيْنِيْ بَسْتُرْدِي B a s t u r d i: «بَغْرِيْنِيْ بَسْتُرْدِي» bəg oğrını basturdı = bəy oğrunu basdırdı», (əl-ayağını bağlatdırıb üzüstü yatızdırmağı əmr etdi). Hər hansı bir şey qımıldanmaması və dönə bilməməsi üçün möhkəm basdırılsa, yenə belə deyilir, (بَسْتُرْمَاقُ - بَسْتُرْمَاقُ basturur – basturmək).

أَلْ أَمِيْ بُوْغْتُرْدِي B o ğ t u r d i: «أَلْ أَمِيْ بُوْغْتُرْدِي» ol am boğturdı = o onu boğdurdu». Başqası da belədir, (بُوْغْتُرْمَاقُ - بُوْغْتُرْمَاقُ boğturur – boğturmək).

برقردی Bırkırdı: «ات بركردی at birkırdı = at fıxırdı». Başqası da belədir. (برقرار- بركرار – birkırar – birkırmak).

برقردی Burkurdı: «ایشلار یوزی برقردی işlar yüzi burkurdı = qadının üzü bürüşdü, dərisi büzüldü», (برقردار- بركرار burkurar – burkurmak).

بلكوردی Bəlgürdi: «ایش بلكوردی iş bəlgürdi = iş bəlli oldu, açığa çıxdı». Bu məsələdə də işlənmişdir: «كوز كلکی یازن بلكورار» küz kəligi yazın bəlgürər = payızın gəlişi yaydan bəllidir». Bu söz sonu əvvəlcədən bəlli olan iş barədə deyilir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

كزلب تترسفق لك

اڈرش كنى بلكرار

بشلق كزك بیسما

یاشی انك سقرقار

«Kızlap tutar səwüklük,
Adhriş küni bəlgürər,
Başlıg közüg yapsama¹²⁷,
Yaşı anın sawrukar».
Gizli tutar sevgini,
Ayrıliq günü bilinər,
Yaralı gözü qapama,
Onun yaşı fişqırar.

¹²⁷ Bu söz basma nüsxədə «بایسما baysama» şəklindədir. Bəsim Atalayın fikrinə, «بایسما yapsama» olmaqdır (DLT, II, s. 172). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər həmin sözü «yapsama» kimi oxumuşlar (DLT-2005, 182). Hüseyn Düzgün isə ləvzə zamanki kimi Bəsim Atalay nəşrinə sadıq qalaraq bu sözü eynən onun kimi «baysama» şəklində vermişdir (دل ت s.363). Salih Mütəllibov da «baysama» şəklində oxumuş. Bəsim Atalayın qeydini də zikr etmişdir (TSD, II tom, bet 199). Çimlilər heç bir qeyd vermədən bu sözü ərəb və latın qrafikası ilə «yapsama» şəklində yazıb keçmişlər (DLT-Çin, II cild, s.171-172).

(Gizli sevgi ayrılıq günü bəlli olar, sirr açılar, aşiqin yaralı və yaşlı gözü ağlayar, ətrafa göz yaşı səpilər, sovrular), (بلكرار - بلكرماك bəlgürər - bəlgürmək).

تلبردی Talpırdı: «فش تلبردی kuş talpırdı = quş qanadını çırpdı».

تلبردی Talpırdı: «تلقر تلبردی talvır talpırdı = kəklik pırıldayıb uçdu». Tərpənib çırpınan hər şey üçün belə deyilir, (تلبیرار - تلبیرماق talpırır – talpırmak).

تغتردی Toğturdı: «أغل تغتردی tənqri oğul toğturdı = tanrı övlad doğdurdu, övlad verdi». Əsli «تغتردی toğturturdu»dır.

[Qayda]:

Bu qayda belədir:

Bir fe'l əslində t olmadan təsirli olsa, ona bir t də artırılır. Beləliklə, fe'l iki faildən bir məf'ula keçir. Failin biri buyurur, ikincisi yerinə yetirir. «Su içirdi» mənasına gələn «سوف سؤف» su içürdi» sözü «سوف سؤف اجتردی» su içürdi» şəklinə düşən zaman məna «o, başqasına su içirtməyi əmr etdi» demək olur. «أني بغدی ol anı boğdı» sözündəki «بغدی boğdı» fe'li «بغتردی boğturdı» şəklinə keçəndə «o başqasına onu boğmağı əmr etdi» mənasını verir. Bu ərəb dilindəki و نقط المصحف و انقطه غيرُه و لقط السنبيل و القطه غيرُه sözlərindəki لقط və القط ilə نقط və انقط fe'lləri kimidir. Burada bir əlif artırılmaqla fe'l iki faildən bir məf'ula keçmişdir. Bu da elədir, (تغترر- تغترماق toğturur – toğturmak).

تقتردی Takturdı: «ات سيشقا تقتردی at şışka takturdı = əti şışə taxdır», (تقترر- تقتрмаق takturur – takturmak).

- تَقْتَرِدِي** T i k t u r d i: «وَأَنْعَ قَابِقًا تَقْتَرِدِي» unuğ kapka tıkturdi = unu qaba tıxdırdı, basdırdı». Başqası da belədir, (تَقْتَرُرُ- تَقْتَرِمَاق) tıkturur – tıkturmak).
- تُتْرِدِي** T u t t u r d i: «بِكِ أَعْرَبِي تُتْرِدِي» bəg oğrını tutturdi = bəy oğrunu tutdurdu», (تُتْرُرُ- تُتْرِمَاق) tutturur – tutturmak).
- تُكْتَرِدِي** T ö k t ü r d i: «أَلِ سَوْفَ تُكْتَرِدِي» ol suw töktürdi = o, su tökdürdü». Başqası da belədir, (تُكْتَرُرُ- تُكْتَرِمَاق) töktürür – töktürmək).
- تِكْتَرِدِي** T i k t ü r d i: «أَلِ تُونِ تِكْتَرِدِي» ol ton tiktürdi = o, paltar tıkdırdı», (تِكْتَرُرُ- تِكْتَرِمَاق) tıktürür - tıktürmək).
- تَالْتُرِدِي** T a l t u r d i: «أَنِي أُرِبُ تَالْتُرِدِي» anı urup talturdi = onu bayılana qə-dər döydü», (تَالْتُرُرُ- تَالْتُرِمَاق) talturur – talturmak).
- تَالْتُرِدِي** T ə l t ü r d i: «أَلِ تَامِ تَالْتُرِدِي» ol tam təltürdi = o, divar dəldirdi». Buradakı ikinci ت t hərfi ل l hərfindən çevrilmişdir. Ərəbcə فِئْتَرَعَلِي عِيَالِهْ deyildi ki, قَدَرٌ deyilir. Ulu tanrının وَمَنْ فِدْرَعَلِيهْ رَزْقَهْ وَ إِذَا مَا بِنَلَاهُ فِقْدَرٌ عَلَيْهِ رَزْقَهْ ayələrində olduğu kimi د d hərfinin ت t hərfindən və خَتْرَوَخْتَلٌ kəlmələrində olduğu kimi ت t hərfinin د d hərfindən çevrilməsi mümkündür. Bunun əsli عَدْرٌ -dir. Bu sözdə üç hərf dəyişməsi vardır, (تَالْتُرُرُ- تَالْتُرِمَاق) təltürür – təltürmək).
- تَوَلْتُرِدِي** T o l t u r d i: «أَلِ أَيْقُ تَوَلْتُرِدِي» ol ayak tolturdi = o, qab döldürdü». Başqası da belədir, (تَوَلْتُرُرُ- تَوَلْتُرِمَاق) tolturur – tolturmak).
- تَيْلْتُرِدِي** T i l t ü r d i: «أَرِيرِنْدَاقِ تَيْلْتُرِدِي» ər yarındak tıltürdi = adam qayış kəsdirdi». Hər hansı bir şey qayış kimi kəsilsə, yenə belə deyilir, (تَيْلْتُرُرُ- تَيْلْتُرِمَاق) tıltürür – tıltürmək).
- تَامْتُرِدِي** T a m t u r d i: «أَنْعَ أَعْرَبِي تَامْتُرِدِي» anıq ağzınca suw tamturdi = onun ağzı su damlatdı», (تَامْتُرُرُ- تَامْتُرِمَاق) tamturur – tamturmak). Bu, zəif bir sözdür.

- تَمْجُرِدِي** T a m ç u r d i: «يَغْمُرُ تَمْجُرِدِي» yağmur tamçurdi = yağış səpələdi», (تَمْجُرُرُ- تَمْجُرِمَاق) tamçurur – tamçurmak).
- تَبْجُرْدُم** T a p ç u r d u m: «مَنْ أَعْلَى أَنَا سِنَا تَبْجُرْدُم» mən oğulnu anasınca tapçurdum = mən uşağı anasına tapşırdım, uşağı ayırmadım». Buradakı ج ç hərfi ش ş-dən çevrilmişdir, (تَبْجُرُرُ- تَبْجُرِمَاق) tapçurur - tapçurmak).
- تُلْدُرِدِي** T u l d u r d i: «أَتَلِغَ أَنِي تُلْدُرِدِي» atlıg anı tuldurdi = atlı ona çarpdı». Başqası da belədir, (تُلْدُرُرُ- تُلْدُرِمَاق) tuldurur – tuldurmak)¹²⁸.
- تَيْلْدُرِدِي** T i l d ü r d i: «أَنِي بِيْجَاكِ بِيْلَا تَيْلْدُرِدِي» anı biçək bilə tildürdi = onu bıçaqla dil-dil kəsdirdi», (تَيْلْدُرُرُ- تَيْلْدُرِمَاق) tildürür – tildürmək).
- بِيْلْتُرِدِي** B i l t ü r d i: «أَلِ مَنَّا إِيْشِ بِيْلْتُرِدِي» ol manqa iş biltürdi = o mənə iş öyrətdi», (بِيْلْتُرُرُ- بِيْلْتُرِمَاق) biltürür – biltürmək).
- تَامْتُرِدِي** T a m t u r d i: «أَلِ أَوْتِ تَامْتُرِدِي» ol ot tamturdi = o, od, tonqal yandırdı». Şam, qəndil üçün də belə deyilir, (تَامْدُرُرُ- تَامْدُرِمَاق) tamdurur – tamdurmak)¹²⁹.
- تَانْتُرِدِي** T a n t u r d i: «أَلِ مَنَّا أَلْمِنِ تَانْتُرِدِي» ol manqa alımn tanturdi = o mənə borcunu dandırdı, inkar etdirdi». Başqası da belədir, (تَانْتُرُرُ- تَانْتُرِمَاق) tanturur - tanturmak).
- تَنْدُرِدِي** T i n d u r d i: «أَلِ مَنِي تَنْدُرِدِي» ol mənəni tındurdi = o mənəni rahat etdi, dincəldim». Bunun əsli «تِنْدِي» tındı», yəni «soluq aldı» deməkdir, (تَنْدُرُرُ- تَنْدُرِمَاق) tındurur – tındurmak).
- تُونْتُرِدِي** T u n t u r d i: «أَتِ أَنْعَ كَوْرِنِ تُونْتُرِدِي» ot anıq közin tunturdi = dərman onun gözünü örtüdü, bağladı». Hər hansı bir şey

¹²⁸ Burada müzərə və məsdəri Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II, s.175-176).

¹²⁹ «Tamturmak» fe'linin müzərə və məsdərinin d ilə «tamdurur-tamdurmak» kimi verilməsi Salih Mütəllibovun gözündən yayınmışdır (TSD, II tom, bət 204). Ehtimal ki, onun sayəsində uyğurlar (TTD, II tom, hət 249), çinllər (DLT-Çin, II cild, s.176), Hüseyn Düzgün (دل ت s.363) və Seçkin Ərdi ilə Sorap Tuğba Yurtsevər də bunun fərqi nə varmı (DLT-2005, s.527) və müvafiq qeyd vermişlər.

bir nəsnəni örtsə, yenə belə deyilir, (تنتُرُر- تۇتۇرۇق tunturur – tunturmak).

تۇدھۇردى T o d h ğ u r d i: «أل مەنى تۇدھۇردى ol mənî todhğurdi = o mənî doyurdu», (تۇدھۇرۇر- تۇدھۇرماق todhğurur – todhğurmak). Bu məsəldə də işlənmişdir: «أفلىك تۇدھۇرسا كۆزى يۇلقا بۇلۇر» əwlig todhğursa, közi yolka bolur=ev sahibi qonağı doyursa, gözü yola dikilər». Bu söz yeyib-içdikdən sonra ev sahibindən getmək üçün icazə istəyən qonaq haqqında deyilir. Bu bənddə də işlənmişdir:

تۇدھۇرمادى ایتىمنى
تۇرغۇرغالر ایتىمنى
سۇردى مەنىق قۇتۇمنى
قاز تاكى كوردايمى

«Todhğurmadı itimni,
Turğurğalır atimni,
Sürdi məninq kutumni,
Kaz takı kordayımı».
Doyurmadı itimi,
Yordu mənim atımı,
O apardı qutumu,
Qazımı, kordayımı.

(Uğursuz bir ovçudan bəhs edir: çox çapıb atımı arıqlatdı, yordu, itimi doyuracaq qədər ov vura bilmədi, qaz və qutan quşu kimi bəxtimi, qutumu da alt-üst etdi).

تۇدھۇردى T o d h ğ u r d i: «أل مەنى بۇ ایشتىن تۇدھۇردى ol mənî bu iştm todhğurdi = o mənî bu işdən cana doydurdu, bezdirdi».

تۇرغۇردى T u r ğ u r d i: «أل اتغ تۇرغۇردى ol atıĝ turğurdi = o, atı durdurdu, zəiflətdi, durğunlaşdırdı, arıqlatdı», (تۇرغۇرۇر- تۇرغۇرماق turğurur–turğurmak).

تۇرغۇردى T u r ğ u r d i: «أل مەنى ارنۇن تۇرغۇردى ol mənî urundun turğurdi = o mənî yerimdən durğuzdu».

تۇرغۇردى T u r ğ u r d i: «ار تام تۇرغۇردى ar tam turğurdi = adam divar tikdirdi». Ev və ya başqa şey tikdirsə, yenə belə deyilir, (تۇرغۇرۇر- تۇرغۇرماق turğurur – turğurmak).

تۇزغۇردى T a z ğ a r d i: «ار باشى تۇزغۇردى ar başı tazğardı = adamın başı dazlaşdı», (تۇزغۇرۇر- تۇزغۇرماق tazğırar – tazğırmaq).

تۇزغۇردى T o z ğ ı r d i: «يەر تۇزغۇردى yer tozğurdi = yerdən toz qopan kimi oldu», (تۇزغۇرۇر- تۇزغۇرماق tozğırar – tozğırmaq).

تۇشغۇردى T o ş ğ u r d i: «أل افن تۇقار يىرلا تۇشغۇردى ol əwin tawar birlə toşğurdi = o, evini malla doldurdu». Küpə su və ya suya bənzər şey doldurulsə, yenə belə deyilir, (تۇشغۇرۇر- تۇشغۇرماق toşğurur – toşğurmaq).

تۇشغۇردى T a ş ğ u r d i: «أشچ تۇشغۇردى aşıç taşğurdi = qazan az qala daşdı», (تۇشغۇرۇر- تۇشغۇرماق taşğurur – taşğurmaq).

تۇشغۇردى T u ş ğ u r d u m: «من اغلنى اتاسىنكا تۇشغۇردى mən oĝulnı atasınqa tuşğurdum=mən oĝlunu atasına qovuşdurdum». İki şəxs görüşdürüləndə yenə belə deyilir, (تۇشغۇرۇر- تۇشغۇرماق tuşğurur – tuşğurmaq). Əslî «تۇشۇردىm tuşurdum»dur.

تۇلغۇردى T a l ğ u r d i: «كۆنكلم تۇلغۇردى kōnqlüm talğurdi = könlüm bulandı, qarışdı», (pis yeməkdən könlüm bulandı, mədəm ağzıma gəldi), (تۇلغۇرۇر- تۇلغۇرماق talğurur – talğurmaq).

تَلْغُردى Talğurdı¹³⁰: «ارت باشی تلغردی» art başı talğurdı = dağ başında tufan qopdu», (تلغرار- تلغراق talğurur – talğurmak).

تَمْغُردى Tamğurdı: «سوف تمغردی» suw tamğurdı = su az qala damladı», (بuzdan az qala su damladı), (تمغرار- تمغراق tamğurar – tamğurmak).

تُپْکُردى Tüpkerdi: «أل ایشغ تُپکُردى» ol işğ tüpkardı = o, işin əslini, kökünü araşdırdı və izinə düşdü», (تُپکُردى- تُپکُردى tüpkürür – tüpkürmək).

تیرْگُردى Türgürdi: «تکرى الکر تیرْگُردى» tənqri ölüg türgürdi = tanrı ölü dirilti», (تیرْگُردى- تیرْگُردى türgürür – türgürmək).

تüzْگُردى Tüzgürdi¹³¹: «من انی تüzْگُردى» mən anı tüzgərdim = mən ona hədiyyə verdim», (تüzْگُردى- تüzْگُردى tüzgürürmən – tüzgürmək).

تəلمردى Təlmirdi: «ار تلم تلمردى» ər təlim təlmirdi = adam çox baxındı», (adam bir şey istəyirmiş kimi, kimisə görmüş kimi sağa-sola baxdı), (تəلمردى- تلمردى təlmirər – təlmirmək).

چاپْتُردى Çapturdı: «ار قلن سفا جپتُردى» ər kulm suwda çapturdı = adam köləsini suda üzdüdü». Başqası da belədir.

چاپْتُردى Çapturdı: «أل انک باین جپتُردى» ol anıq boynı çapturdı = onun boynunu vurdurdu». Uyğurca.

چاپْتُردى Çapturdı: «أل ائین جپتُردى» ol əwin çapturdı = o, evini palçıqla suvatdırdı», (چاپْتُردى- جپتُردى çapturur – çapturmak).

¹³⁰ Bəsim Atalayın fikrinə, bu söz «talğırdı» şəklində olmalıdır (DLT, II, s.179). Seçkin Ördi və Sərap Tuğba Yurtsevər bunu «talğırdı» oxumuşlar (DLT-2005, s.524). Salih Mütəllibov belə hallarda bir qayda olaraq Bəsim Atalayın qeydini zikr etməklə kifayətləmir. Bu dəfə də elədir (TSD, II tom, bet 207).

¹³¹ Bəsim Atalayın fikrinə, bu söz «tüzgürdüm» şəklində olmalıdır (DLT, II, s.179). Salih Mütəllibov «tüzgərdim» kimi oxumuşdur (TSD, II tom, bet 208). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.180) və uyğular «tüzgərdim» (TTD, II tom, bet 255). Hüseyn Düzgün misaldakı «mən» sözünü buraxaraq «anı tüzgürdüm» (دل ت s.365), Seçkin Ördi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «tüzgürdüm» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.612).

چیتُردى Çijtürdi: «بو یک اتغ چیتُردى» bu yük atıg çijtürdi = bu yük atın belini əydi, çökərdi», (ağır yük atın belini çökərdi). Yağırı olan at və ya heyvan belini yük üzündən belə çökərdi, (چیتُردى- چیتُردى çijtürür – çijtürmək).

چیتُردى Çijtürdi: «أل بیغ چیتُردى» ol yıpıg çijtürdi = o, ipi gərdirdi», (o, boşalmış ipi gərdirdi). Qoyunun bağırsağını gərdirəndə yenə belə deyilir, (چیتُردى- چیتُردى çijtürür – çijtürmək). (Bu da yuxarıdakı söz kimi iki məxrəc arasındakı ئ j ilə tələffüz edilir)¹³².

چیکْتُردى Çiktürdi: «أل تکون چیکْتُردى» ol tügün çiktürdi = o, düyünü sıxdırdı», (o, boğçanın düyününü sıxdırmağı əmr etdi). Başqası da belədir, (چیکْتُردى- چیکْتُردى çiktürür – çiktürmək).

چاکْتُردى Çaktürdi: «أل جقماق چاکْتُردى» ol çakmaq çakturdı = o, çaxmaq çaxdırdı».

چاکْتُردى Çaktürdi: bir adam iki nəfəri bir-birinə çaxsa, arasını vursa, yenə belə deyilir, (چاکْتُردى- چاکْتُردى çakturur – çakturmək).

چوکْتُردى Çoktürdi: «أل فشغ قازقا چوکْتُردى» ol kuşğ kazka çokturdı = o, şahin quşunu qazın üstünə buraxdı». Başqası da belədir, (چوکْتُردى- چوکْتُردى çokturur – çokturmək).

چیکْتُردى Çiktürdi: «أل انی ائین چیکْتُردى» ol anı əwdin çiktürdi = o onu evdən çıxardı», (چیکْتُردى- چیکْتُردى çiktürür – çiktürmək).

چیکْتُردى Çiktürdi: «أل تون چیکْتُردى» ol tonın çiktürdi = o, paltarını islatdı», (islaq yerə qoydu, paltar islandı), (چیکْتُردى- چیکْتُردى çiktürür – çiktürmək).

¹³² Burada uyğurların belə bir qeydi var: «Yazma nüsxədə bu fe'lin məsdər şəkli verilmişdir. Həmin nüsxənin 268 və 334-cü səhifələrindəki şəkillərinə əsasən məsdəri biz bərpa etdik» (TTD, II tom, bet 256). Çinlilər uyğurca bu qeydin tərcüməsini vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.181). Bunu çinə qeyddə 268 və 334 rəqəmlərinin işlədilməsindən anlamaq olur.

- جَكْتَرْدِي Ç ə k t ü r d i: «انكرجكك جكتردى» anqar çəkik çəktürdi = o, kitabı ona nöqtələtdi».
- جَكْتَرْدِي Ç ə k t ü r d i: «ال اتن جكتردى» ol atın çəktürdi = o, dırnaq xəstəliyi və ya başqa xəstəlik üzündən atından qan aldirdi», (جَكْتَرْدِي - جَكْتَرْمَاك چəktürür – çəktürmək).
- جُكْتَرْدِي Ç ö k t ü r d i: «ال انك تفسين جكتردى» ol anınq təwəsin çöktürdi = o onun dəvəsini xıxlatdı».
- جُكْتَرْدِي Ç ö k t ü r d i: «ال كمش التوندن جكتردى» ol kümüş altundan çöktürdi = o, qızıldan gümüşü ayırdı», (o, qızılı əridib torpağa çökdürərək gümüşü qızıldan ayırdı), (جُكْتَرْدِي - جُكْتَرْمَاك çöktürür – çöktürmək).
- چَالْتُرْدِي Ç a l t u r d i: «ال اتى چالتردى» ol anı çalturdi = o onu yerə çaldırdı, yerə vurdu».
- چَالْتُرْدِي Ç a l t u r d i: «ال يترك چالتردى» ol yitük çalturdi = o, itən nəsnəni axtartdırdı», (o, itən əşyanı axtarmağı əmr etdi).
- چَالْتُرْدِي Ç a l t u r d i: bu söz «birinə bir şey eşitdirmək» mənasında da işlənir. Oğuzca. (چَالْتُرْدِي - چَالْتُرْمَاك çalturur – çalturmak).
- چُمْتُرْدِي Ç u m t u r d i: «ال انى سقفا چمتردى» ol anı suwka çumturdi = o onu suya cumdurdu», (چُمْتُرْدِي - چُمْتُرْمَاك çumturur – çumturmak).
- چُمْتُرْدِي Ç ü m t ü r d i: suya daldırdı. Bu söz bundan əvvəlki kəlmədən daha dərin daldırmağı bildirmək üçün işlədilir, (چُمْتُرْدِي - چُمْتُرْمَاك çümtürür – çümtürmək).
- چَانْتُرْدِي Ç a n t u r d i: «ال انى بو ايشقا چنتردى» ol anı bu işka çanturdi = o onu bu işdən caydırdı». Sözü əslində «چاندتردى» çınduturdi»-dir, (چَانْتُرْدِي - چَانْتُرْمَاك çanturur – çanturmak).
- چَانْغَارْدِي Ç a n ğ a r d i: «ال ايشغ چنغاردى» ol işğ çınğardı = o, işin əslini axtardı, təhqiq, təhlil etdi», (چَانْغَارْدِي - چَانْغَارْمَاك çınğarur – çınğarmak).

- سَبْتَرْدِي S ə p t ü r d i: «ال انك قزن سبتردى» ol anmq kızın səptürdi = o onun qızına cehiz qoşaraq oğlan evinə göndərməyi əmr etdi», (سَبْتَرْمَاك - سَبْتَرْمَاك səptürür – səptürmək¹³³).
- سَابْتُرْدِي S a p t u r d i: «ال منكا قش قنتن سبتردى» ol manqa kuş kanatın sap-turdi = o mənə quşun qanadını sarımağı tapşirdı».
- سَابْتُرْدِي S a p t u r d i: hər hansı bir şey yamansa, hörülsə, yenə belə deyilir, (سَابْتُرْمَاك - سَابْتُرْمَاK sapturur–sapturmak). Bundan əvvəlki fe'lin məsdəri ك ke ilədir.
- سَاتْتُرْدِي S a t t u r d i: «ال منك تقارغ ستردى» ol məninq tawarığ satturdi = o mənim malımı satdırdı». Başqası da belədir, (سَاتْتُرْمَاك - سَاتْتُرْمَاK satturur – satturmak).
- سُوتْتُرْدِي S u t t u r d i: «ال انك يوزنكا سوتردى» ol anmq yüzinqə sutturdi = o onun üzünə tüpürtdü». Bunun əslində «سوتتوردى» sudhturdi»-dir, (سُوتْتُرْمَاك - سُوتْتُرْمَاK sudhturur¹³⁴–sudturmak). Hərfe assimilyasiyaya uğramışdır.
- سِيْتْتُرْدِي S i t t ü r d i: «ال أعلن سيتدى» ol oğlm sittürdi = o, uşağını siyitdi, işətdi». Atı işətməyə də belə deyilir. Əslində «sidhtürdi» şəklindədir, (سِيْتْتُرْمَاك - سِيْتْتُرْمَاK sittürür–sittürmək). Assimilyasiya baş vermişdir.
- سَاچْتُرْدِي S a ç t u r d i: «ال منكا يرماق سچتردى» ol manqa yarınak saçturdi = o mənə pul saçdırdı», (سَاچْتُرْمَاك - سَاچْتُرْمَاK saçturur – saçturmak).
- سِيچْتُرْدِي S i ç t u r d i: «ال انى سچتردى» ol anı sıçturdi = o onu sıçtırdı», (سِيچْتُرْمَاك - سِيچْتُرْمَاK sıçturur - sıçturmak).

¹³³ Bu fe'lin müzare və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II, s. 183). «سب səp» sözü isə «cehiz» deməkdir.

¹³⁴ Bəsim Atalayın fikrincə, bu fe'lin müzaresi «سوتتور» şəklində olmalıdır (DLT, II, s.183). Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «sudhturur» şəklində oxumuşlar (DLT-2005, s.511).

- سُرْتُرْدِي** S ü r t ü r d i: «**أَلْ أُنَى سُرْتُرْدِي** ol anı sürtürdi = o onu sürdürdü», (bir yerdən sürdürdü, sürgün etdirdi), (**سُرْتُرْدِي - سُرْتُرْمَاك**), (sürtürür-sürtürmək).
- سُرْتُرْدِي** S ü r t ü r d i: «**أَلْ أُنْقَر قَوِي سُرْتُرْدِي** ol anqar koy sürtürdi = ona qoyun sürdürdü». Başqası da belədir.
- سُرْتُرْدِي** S ü r t ü r d i: «**أَلْ أُنْقَر تَاش سُرْتُرْدِي** ol anqar taş sürtürdi = o ona daş sürtdürdü», (**سُرْتُرْمَاك - سُرْتُرْدِي**), (sürtürür - sürtürmək).
- سُرْتُرْدِي** S o r t u r d i: «**أَلْ سُرْع سُرْتُرْدِي** ol soruğ sorturdi = o, itən bir şeyi xəbər aldırdı».
- سُرْتُرْدِي** S o r t u r d i: «**أَلْ قَانِغ سُرْتُرْدِي** ol kanığ sorturdi = o, qan sorturdu, aldırdı», (onun qanını lansetlə almağı əmr etdi), (**سُرْتُرْمَاك - سُرْتُرْدِي**), (sorturur – sorturmak).
- سُرْتُرْدِي** S ü z t ü r d i: «**أَلْ سُوْف سُرْتُرْدِي** ol suw süztürdi = o, su süzdürdü», (**سُرْتُرْمَاك - سُرْتُرْدِي**), (süztürür – süztürmək). Başqası da belədir.
- سُسْتُرْدِي** S ü s t ü r d i: «**أَلْ قِج سُسْتُرْدِي** ol koç süstürdi = o, qoç döyüştürdü», (yəni qoç kəllələşdirdi), (**سُسْتُرْمَاك - سُسْتُرْدِي**), (süstürür – süstürmək).
- سَاشْتُرْدِي** S ə ş t ü r d i¹³⁵: «**أَلْ تُكُون سَاشْتُرْدِي** ol tügün səştürdi = o, düyün açdırdı». Başqası da belədir, (**سَاشْتُرْمَاك - سَاشْتُرْدِي**), (səştürür – səştürmək).
- سَاشْتُرْدِي** S a ş t u r d i¹³⁶: «**أَلْ أَلِم بَرِم بَرَا سَاشْتُرْدِي** ol alım-berim birlə saşturdi = o, alacağı ilə verəcəyini haqq-hesab elədi, çürütdü»,

¹³⁵ Salih Mütəllibov bu sözün «saşturdi» variantının doğru olması barədə Bəsim Atalayın qeydi olduğunu yazır (TSD, II tom, bet 214). Lakin onun belə bir qeydi yoxdur və ola da bilməz, çünki növbəti maddədə «saşturdi» sözünün özüdür.

¹³⁶ Bəsim Atalayın qeydinə görə, yazma nüsxədə «سَاشْتُرْدِي saşturdi» sözündəki s-hərfinin üstündə fəthə, altında kəsre var, misaldakı sözdə kəsre silinmiş, müzare və məsdərə toxunulmamışdır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, bu sözün əsl «sayışturdi» olmalıdır (DLT, II, s.185). Uygurlar Bəsim Atalayın arqumentlərini qəbul etmişlər

- (borcunu alacağı ilə başa-baş etdi), (**سَاشْتُرْمَاك - سَاشْتُرْدِي**), (saşturur – saşturmak)
- سَاغْتُرْدِي** S a ğ t u r d i: «**أَلْ قَوِي سَاغْتُرْدِي** ol koy sağturdi = o, qoyun sağdırdı». Başqası da belədir, (**سَاغْتُرْمَاك - سَاغْتُرْدِي**), (sağturur – sağturmak).
- سَاغْتُرْدِي** S ı ğ t u r d i: «**بِير نَانَقْنِي بِيرَكَا سَاغْتُرْدِي** bir nənqni birgə sığturdi = bir şeyi o biri şeyə sığdırdı», (**سَاغْتُرْمَاك - سَاغْتُرْدِي**), (sığturur – sığturmak).
- سَاَوْتُرْدِي** S ə w t ü r d i: «**أَلْ تَنْقَرِي سَانِي مَنَا سَاَوْتُرْدِي** ol tənqri səni manqa səwtürdi = o tanrı səni mənə sevdirdi», (**سَاَوْتُرْمَاك - سَاَوْتُرْدِي**), (səwtürür – səwtürmək)¹³⁷.
- سَاَوْتُرْدِي** S o k t u r d i: «**أَلْ بِير نَانَقْنِي بِيرَكَا سَاَوْتُرْدِي** ol bir nənqni birgə sokturdi = o, bir şeyi başqa bir şeyə soxdurdu», (**سَاَوْتُرْمَاك - سَاَوْتُرْدِي**), (sokturur – sokturmak).
- سَاَوْتُرْدِي** S o k t u r d i: «**أَلْ مَرْج سَاَوْتُرْدِي** ol murç sokturdi = o, qarabibər döydürdü»¹³⁸. Başqası da belədir, (**سَاَوْتُرْمَاك - سَاَوْتُرْدِي**), (sokturur – sokturmak).
- سَاِكْتُرْدِي** S ı k t u r d i: «**أَلْ أَزْم سَاِكْتُرْدِي** ol üzüm sıkturdi = o, üzüm sıxdırdı», (**سَاِكْتُرْمَاك - سَاِكْتُرْدِي**), (sıkturur – sıkturmak). Başqası da belədir.

(TTD, II tom, bet 263). Çinlilərin də bu sözlə bağlı qeydləri var (DLT-Çin, II cild, s. 186). Salih Mütəllibov bu maddə ilə bağlı heç bir qeyd verməmişdir (TSD, II tom, bet 215). Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevərin nəşrində isə bu maddə «saşturdi» (DLT-2005, s.484) şəklindədir. «Səş» kökünə «-turdi» deyil, yalnız «-türdi» əlavə edilə bilər. Bəlkə də mətbəə xətasıdır.

¹³⁷ Bəsim Atalayın nüsxədə səhvən ka ilə «səwtürmək» şəklində verilməmişdir. Ahəng qanununa görə ke ilə olmalıdır. Bəsim Atalay düzəltmişdir (DLT, II, s.185), biz də düzəldilmiş variantı aldıq. Salih Mütəllibov da bu faktı qeydə almışdır (TSD, II tom, bet 215). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.186) və uygurlar da bu haqda qeyd vermişlər (TTD, II tom, bet 264).

¹³⁸ Bəsim Atalay bu gün «soku» sözünün Orta Anadoluda «dibək» mənasında işləndiyini yazmış, fe'lin müzare və məsdərəni də qoymuşdur (DLT, II, s. 186).

سُكْتَرْدِي S ö k t ü r d i: «أَلْ تُونْ سُكْتَرْدِي» ol ton söktürdi = o, paltar sökdürdü». Divar və ya başqa şey sökdürülsə, yenə belə deyilir, (سُكْتَرْمَاك - سُكْتَرُّرْ söktürür – söktürmək).

سُكْتَرْدِي S ö g t ü r d i: «أَلْ أُنِيْ سُكْتَرْدِي» ol anı sögtürdi = o onu söydürdü». Əsli vavla «sögtürdi»dir, assimilyasiya olmuşdur, (سُكْتَرْمَاك - سُكْتَرُّرْ sögtürür – sögtürmək).

سِيكْتَرْدِي S i k t ü r d i: «أَرْ كُنْقِيْنْ سِيكْتَرْدِي» ər künqin siktürdi = adam cariyə-sini sikdirdi», (سِيكْتَرْمَاك - سِيكْتَرُّرْ siktürür – siktürmək).

سَلْتَرْدِي S a l t u r d i: «أَلْ مَنِيْ أَنْكَارْ سَلْتَرْدِي» ol mənə anqar salturdi = o mənə ona saldırdı, hücum etdirdi».

سَلْتَرْدِي S a l t u r d i: «أَلْ مَنَا يَنْكْ سَلْتَرْدِي» ol manqa yenq¹³⁹ salturdi = o mənə paltarının yanını sallatdı», (o mənə işarə vermək üçün başqasına paltarının yanını sallamağı əmr etdi), (سَلْتَرْمَاك - سَلْتَرُّرْ salturur – salturmak). Hər hansı bir şeyi çıxarıb atmağı əmr etmək də belədir.

شَشْتَرْدِي Ş ə ş t ü r d i: «أَلْ تُكُونْ شَشْتَرْدِي» ol tügün şəştürdi = o, düyün açdırdı». Başqa şey açılarda da belə deyilir. Bu söz s ilə də söylənir. Bu vəziyyət ərəb dilində də var. Ərəbcə «مِسْكْ» misk» farsca «مِشْكْ» mişk», ərəbcə «سُكْرْ» sukkar» farsca «شَكْرْ» şəkkər» olmuşdur. Ərəbcə «عَسْكَرْ» əskər», farsca «لَشَكْرْ» ləşkər» sözləri də belədir, (شَشْتَرْمَاك - شَشْتَرُّرْ şəştürür – şəştürmək).

سَجْغَرْدِي S a ç ğ ı r d i: «أَرْ سَوْفْ سَجْغَرْدِي» ər suw saçğırdı = adam az qala su saçdırdı», (سَجْغَرْمَاك - سَجْغَرُّرْ saçğırar – saçğırmək)¹⁴⁰.

¹³⁹ Uyğurlar bu sözün «Divan»da müxtəlif imlalarda yazıldığını vurğulamışlar (TTD, II tom, bet 266). Çinlilər həmin qeydi təkrar etmişlər (DLT-Çin, II cild, s.187). Bir sözün fərqli imlalarla yazılması halları «Divan»da çoxdur. İndeks cildinə baxanda oxucular bunu daha aydın şəkildə görəəcəklər.

¹⁴⁰ Bu sözdəki ğ hərfi yazma nüsxədə həm zəmməli, həm kəsrelidir.

سُجْغَرْدِي S u ç ğ u r d i: «أَتْ سُجْغَرْدِي» at suçğurdi = at az qaldı sıçradı, at hürkdü». Başqası da belədir, (سُجْغَرْمَاك - سُجْغَرُّرْ suçğurur – suçğurmak).

سَرْغَرْدِي S a r ğ a r d i: «سَرْغَرْدِي نَانَقْ» sarğardı nənq = nəsnə saraldı», (سَرْغَرْمَاك - سَرْغَرُّرْ sarğarur – sarğarmak).

سِزْغَرْدِي S ı z ğ u r d i: «أَرْ يَافْ سِزْغَرْدِي» ər yağ sızğurdi = adam yağ əritdi». Başqası da belədir, (سِزْغَرْمَاك - سِزْغَرُّرْ sızğurur – sızğurmak).

سِزْغَرْدِي S ı z ğ u r d i: isitmə xəstəni haldan salanda «سِزْغَرْدِي» sızğurdi» deyilir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

كُنْكَلِيْ كُيْبْ قَانِيْ فَرْبْ

أَغْزِيْ أَجِبْ قَتْغَرَارْ

سِزْغَرْغَلِرْ أَدِكْ لِرْ

أَسْرِيْزِيْ بُرْفَرَارْ

«Könqli köyüp, kamı kurıp,

Ağzı açıp katğurar¹⁴¹,

Sızğurğalır üdhiklər,

Əssis yüzi burkurar»

Könlü yanıb, qanı quruyub,

Ağzını açıb gülümsəyər,

Sevda onu əridər,

Solğun üzü bürüşər.

(Bir aşiqin vəziyyətini təsvir edir: xalqın yanında ağzını açıb yalandan gülümsəsə də, zavallı aşiqin bağı yanıqdır, qanı qurumuşdur, sevda onu əridir, bənizi də getdikcə solur).

¹⁴¹ «قَتْغَرَارْ» sözünün ərəbcə yazılışında hərəkə yoxdur. Onun qalıyası olan «بُرْفَرَارْ» burkurar» sözü də basma nüsxədə yanlış yazılmışdır. Bəsim Atalay hər iki sözü düzəltdi (DLT, II, s.188).

- فِسْتُرْدَى K u s t u r d ı: «سُجُك اَرِك فِسْتُرْدَى» süçük ərig kusturdu = şərab adamı qusdurdu». Hər hansı bir şey boyanın rəngini pozsa, yenə belə deyilir, (فِسْتُرْمَاق - فِسْتُرْرُ - فِسْتُرْمَاق kusturur-kusturmak).
- فِسْتُرْدَى K ı s t u r d ı: «بَک اَنِيق اِذَا قِن فِسْتُرْدَى» bəg anıq adhakın kısturdu¹⁴⁴ = bəy onun ayağını qısdırdı, bəzi qadağalar qoydu». Bəy onu işkəncə ilə cəzalandırsa, yenə belə deyilir.
- فِسْتُرْدَى K ı s t u r d ı: «اَنِيق اَشِن فِسْتُرْدَى» anıq aşın kısturdu = onun aşını azaltırdı, ona verilən yeməyin azalmasını əmr etdi».
- فِسْتُرْدَى K ı s t u r d ı: bunun əsli «اَل اَنِيق تَوْنِن فِسْتُرْدَى» ol anıq tonın kısturdu» sözündən alınmışdır, «onun paltarının qısaltılmasını əmr etdi» deməkdir. Başqası da belədir, (فِسْتُرْرُ - فِسْتُرْمَاق kısturur – kısturmak).
- فَقْتُرْدَى K a k t u r d ı: «اَل اَنِي بَشْرَا فَقْتُرْدَى» ol anı başra kakturdu = o onu başa qalxdırdı», (فَقْتُرْمَاق - فَقْتُرْرُ - فَقْتُرْمَاق kakturur – kakturmak).
- فَلْتُرْدَى K a l t u r d ı: «اَل اَنِي يَرِشْتَا فَلْتُرْدَى» ol anı yarışta kalturdu = o, yarışda onu keçdi, geridə qoydu». Hər hansı bir şey yarışda geridə qalsa, yenə belə deyilir, (فَلْتُرْمَاق - فَلْتُرْرُ - فَلْتُرْمَاق kalturur – kalturmak).
- فَلْتُرْدَى K o l t u r d ı: «اَل مَنْدِن نَانِك فَلْتُرْدَى» ol məndin nənq kolturdu = o məndən bir şey istətdi», (فَلْتُرْمَاق - فَلْتُرْرُ - فَلْتُرْمَاق kolturur–kolturmak).
- فَلْتُرْدَى K ı l t u r d ı: «اَل اَنَقَار اِيش فَلْتُرْدَى» ol anqar iş kilturdu = o ona iş gördürdü», (فَلْتُرْمَاق - فَلْتُرْرُ - فَلْتُرْمَاق kilturur – kilturmak).

¹⁴⁴ Bu nümunənin tərcüməsi tam dəqiqliklə anlaşılmır. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu misalı belə tərcümə etmişlər: «bəy onun ayağının əzilməsini əmr etdi. Bəy ona kəməndlə işkəncə etdirsə, yenə bu söz işlədilir» (DLT-2005, s.429). Bizcə, «ayaq qısdırmaq» frazeoloji ibarə də ola bilər, yəni «bəzi qadağalar qoymaqla əl-ayağını yığışdırdı» mənasını daşıya bilər.

- قَمْتُرْدَى K a m t u r d ı: «اَل اَتِي اَرُب قَمْتُرْدَى» ol anı urup kamturdu = o onu döydürüb bayıldı, kötəklətdirməkdən az qala nəfəsini kəsdirdi», (قَمْتُرْمَاق - قَمْتُرْرُ - قَمْتُرْمَاق kamturur – kamturmak).
- قَمْتُرْدَى K u m t u r d ı: «يِيل سَوُفَع قَمْتُرْدَى» yel suvuğ kumturdu = yel suyu dalğalandırdı», (قَمْتُرْمَاق - قَمْتُرْرُ - قَمْتُرْمَاق kumturur – kumturmak).
- قَنْتُرْدَى K a n t u r d ı: «اَل مَنِي سَقْفَا قَنْتُرْدَى» ol mənı suwka kanturdu = o mənı suya qandırdı, doyunca içirdi», (قَنْتُرْمَاق - قَنْتُرْرُ - قَنْتُرْمَاق kanturur – kanturmak). Əsli د د ilə «قَنْدُرْدَى» kandurdu»dır. Sudan başqa şeylər üçün də belə deyilir.
- قَنْدُرْدَى K o n d u r d ı: «اَل اَقِنْدَا قَنْدُرْدَى» ol əwində kuş kondurdu = o, evinə quş qondurdu».
- قَنْدُرْدَى K o n d u r d ı: «اَل اَلْتُون اَزَا جَش قَنْدُرْدَى» ol altun üzə çəş kondurdu = o, qızılın üstünə firuzə qoydurdu». Bir şeyin üstünə qondurulan, qoyulan hər şey üçün belə deyilir, (قَنْدُرْمَاق - قَنْدُرْرُ - قَنْدُرْمَاق kondurur – kondurmak).
- قَتْغُرْدَى K a t ğ u r d ı: «اَر كَلْب قَتْغُرْدَى» ər külüp katğurdu = adam gülməkdən qəşş elədi, qatıla-qatıla¹⁴⁵ güldü», (قَتْغُرْمَاق - قَتْغُرْرُ - قَتْغُرْمَاق katğurar – katğurmak).
- قَتْغُرْدَى K u t ğ a r d ı: «تَنْقَرِي مَنِي قَتْغُرْدَى» tənqri mənı kutğardı = tanrı mənı qurtardı», (tanrı mənı sıxıntıdan qurtardı), (قَتْغُرْمَاق - قَتْغُرْرُ - قَتْغُرْمَاق kutğarur – kutğarmak).
- قَذْغُرْدُم K a d ğ u r d u m: «مَنْ اَنَقَار قَذْغُرْدُم» mən anqar kadhğurdum = mən onu müdafə etdim, qaygısım çəkdim». Bu şeirdə də işlənmişdir:

كَلَسَا سَتَكَا يُلْغُرَا

اَوْذَن اَنِي اَذْغُرَا

¹⁴⁵ «Kitabi-Dədə Qorqud»da bu ifadə «qas-qas» şəklindədir.

بَرَسُن نَرُو قَدْغَرَا

سَتَى مَنِكَ اَلْهَمَى

«Kəlsə sanqa yolğıra,

Udhun anı udhğura,

Barsun naru kadhğura,

Sattı məninq ayımı»¹⁴⁶.

Oyat onu uyğudan,

Yolda sənə rastlasa,

Satdı mənim ayımı,

Getsin hara istəsə.

(Vəfasız bir adam haqqında deyir ki, əgər o, təsadüfən yolda sənə rast gəlsə, onu qəflət yuxusundan oyat və tutduğu əməlini ona başa sal, qoy rədd olub hara istəyir getsin, çünki məndən icazəsiz mənim qulumu satıbdır). (قَدْغَرَا - قَدْغَرَمَاق) kadhğurar–kadhğurmak). دُ dh hərfini ی y edənlərin dilinə görə «قَيْغَرَا kayğurar»dır.

قَرْغَرْدَى K u z ğ ı r d ı : «قَار قَزْغَرْدَى qar kuzğırdı = qar quşbaşı yağmağa başladı», (قَزْغَرَمَاق - قَزْغَرَار - kuzğırar – kuzğırmak).

قُرْغَرْدَى K u r ğ ı r d ı : «يِير قُرْغَرْدَى yer kurğırdı = yer qurudu». Rütubətin, nəmin azlığı üzündən quruyan hər şey üçün belə deyilir, (قُرْغَرَمَاق - قُرْغَرَار - kurğırar - kurğırmak).

قُرْغَرْدَى K u r ğ ı r d ı : «أَر قُرْغَرْدَى ar kurğırdı = adam zəvzəklik etdi», (قُرْغَرَمَاق - قُرْغَرَار - kurğırar – kurğırmak).

قَزْغَرْدَى K ı z ğ u r d ı : «أَل أَنَى بُوْ ایشْتَا قَزْغَرْدَى ol anı bu ıšta kızğırdı = onu bu işdə cəzalandırdı», (ziyanı özünə ödətdi, bundan sonra bir daha bu işə yaxın düşməz), (قَزْغَرُر - قَزْغَرَمَاق) kızğırur – kızğırmak).

قَلْغَرْدَى K o l ğ ı r d ı : «أَل مَنْدِن قَلْغَرْدَى ol məndin kolğırdı = o məndən nə isə istəmək üzrə idi», (قَلْغَرَمَاق - قَلْغَرَار - kolğırar – kolğırmak).

قَمْغَرْدَى K a m ğ ı r d ı : «أَنِك يُوْزَى قَمْغَرْدَى anıq yüzi kamğırdı = onun üzü az qala iflic olacaqdı, çarpılacaqdı», (قَمْغَرَمَاق - قَمْغَرَار - kamğırar–kamğırmak). Çarpılmaq üzrə olan hər şey haqqında bu söz işlənilir.

كَجْثَرْدَى K e ç t ü r d ı : «أَل أَنَى سَفْدِن كَجْثَرْدَى ol anı suwdın keçtürdi = onu sudan keçirtirdi», (كَجْثَرُر - كَجْثَرَمَاق) keçtürür–keçtürmək).

كَرْثَرْدَى K ə r t ü r d ı : «أَل أَنِق تُونِن كُنْكَا كَرْثَرْدَى ol anıq tonın küngə kərtürdi = o onun paltarını günəşin önünə sərdirdi».

كَرْثَرْدَى K ə r t ü r d ı : «أَل يِيب كَرْثَرْدَى ol yıp kərtürdi = o, ip gərdirdi». Başqası da belədir, (كَرْثَرُر - كَرْثَرَمَاق) kərtürür – kərtürmək).

كُورْثَرْدَى K ö r t ü r d ı : «أَل أَنَقَر نَانَق كُورْثَرْدَى ol anqar nənq körtürdi = o ona bir şey gördürdü», (كُورْثَرُر - كُورْثَرَمَاق) körtürür–körtürmək).

كِرْثَرْدَى K i r t ü r d ı : «أَل أَنَى أَفْكَا كِرْثَرْدَى ol anı əwgə kirtürdi = o onu evə girməyə məcbur etdi». Başqası da belədir, (كِرْثَرُر - كِرْثَرَمَاق) kirtürür – kirtürmək).

كَسْثَرْدَى K ə s t ü r d ı : «أَل أَنَقَر يَغْأَق كَسْثَرْدَى ol anqar yığaç kəstürdi = o ona ağac kəsdirdi». Başqası da belədir, (كَسْثَرُر - كَسْثَرَمَاق) kəstürür – kəstürmək).

¹⁴⁶ «ay» sözü ilə bağlı Bəsim Atalayın belə bir qeydi var: «Buradakı «ay» sözü ərəbcə mətndə «xidmətçi» kimi mənalandırılsa da, biz heç yerdə «ay»ın bu mənasına rast gəlmədik. Yalnız «Divan»ın I cildinin 111-ci səhifəsinin 2-ci sətirində «ayas» sözünün «üzlərinin parlaqlığı dolayısı ilə köllərə dəxi verilən bir isim» olduğu yazılmaqdadır. Bu halda «ay» da «parlaq kölə» mənasında işlədilmiş ola bilər. «Ayas» sözü əvvəllər «aydınlıq, parlaq gecə» mənasında ikən sonralar parlaq köllərə [-zənci və ya həbəş köllər nəzərdə tutulur – R.Ə.] də ad olmuşdur. «Ay» sözünün sonuna «aş, az, as» əlavə edilərək «ayaş, ayaz, ayas» deyilir. «Gün» və «günəş» də belədir» (DLT, I, s. 193).

كَقْتَرْدِي K ə w t ü r d i: «أل انبک کوجن کَقْتَرْدِي» ol anınq küçin kəwtürdi = onun gücünü azaltdı», (کَقْتَرْمَاک - کَقْتَرْرُ kəwtürür – kəwtürmək).

کَلْتَرْدِي K ü l t ü r d i: «أل منی کَلْتَرْدِي» ol mənəni kültürdi = o mənəni güldürdü», (کَلْتَرْمَاک - کَلْتَرْرُ kültürür – kültürmək).

کُلْتَرْدِي K ü l t ü r d i: «أل ات اذاقن کُلْتَرْدِي» ol at adhakm kültürdi = o, atın ayağını cidarlatdı və bağlatdı».

کَلْتَرْدِي K ə l t ü r d i: «أل منکا ات کَلْتَرْدِي» ol manqa at kəltürdi = o mənə at gətirdi», (کَلْتَرْمَاک - کَلْتَرْرُ kəltürür – kəltürmək). Bu söz oğuz dilində t t ilə, o biri türklərdə d d ilədir.

[Qayda]:

Oğuzların belə bir adəti var: digər türklərin ziddinə olaraq t t hərfini d d, d d hərfini isə t t edirlər. O biri türklər «dəvə»yə «تقی» təwəy», oğuzlar «دوا» dəvə» deyirlər. Türklər «dəxi» mənəsində «تقی takı», oğuzlar «دقی dakı» deyirlər.

کِکْجَرْدِي K i k ç ü r d i: «أل بجاک کِکْجَرْدِي» ər biçək kikçürdi = adam bıçaqları bir-birinə sürtdü».

کِکْجَرْدِي K i k ç ü r d i: «أل ائق ارا کِکْجَرْدِي» ol ikki ər kikçürdi = o, iki adamı bir-birinin üzərinə salışdırdı», (کِکْجَرْمَاک - کِکْجَرْرُ kikçürür – kikçürmək).

کَمْتَرْدِي K ö m t ü r d i: «أل بيردا نانک کَمْتَرْدِي» ol yerdə nənq kömtürdi = o, yerə bir şey basdırdı, gömdürdü», (کَمْتَرْمَاک - کَمْتَرْرُ kömtürür – kömtürmək).

کُلْسِرْدِي K ü l s i r d i: «أل کُلْسِرْدِي» ər külsirdi = adam özünü gülümsərgöstərdi». Gerçəkdən gülümsəsə yenə belə deyilir, (کُلْسِرَار - کُلْسِرْمَاک külsirər – külsirmək).

کَدْکِرْدِي K ə d k i r d i: «أل ات کَدْکِرْدِي» at kədkirdi = at huysuzlaşdı, belinə yük vurmaq mümkün olmadı», (کَدْکِرَار - کَدْکِرْمَاک kədkirər – kədkirmək).

کُزْکَرْدِي K ö z g ə r d i: «أل اتامنی منکا کُزْکَرْدِي» ol atamni manqa közgərđi = o mənə atamı gördürdü, görüşdürdü, göstərdi». Bu, qovuşmadır. (کُزْکَرْمَاک - کُزْکَرْرُ közgərür – közgərmək)¹⁴⁷

کَزْکَرْدِي K ə z g ə r d i: «أل ار اق کَزْکَرْدِي» ər ok kəzgərđi = adam oxunu yuxarı tutdu», (کَزْکَرْمَاک - کَزْکَرْرُ kəzgərür – kəzgərmək).

کُزْکَرْدِي K ü z g ə r d i: «أل اذک کُزْکَرْدِي» ödhlək küzgərđi = zaman payızlaşdı», (کُزْکَرْمَاک - کُزْکَرْرُ küzgərür – küzgərmək).

کَلْگِرْدِي K ə l g i r d i: «أل منکا کَلْگِرْدِي» ol manqa kəlgirdi = o mənənim yanına gəlmək istədi», (کَلْگِرَار - کَلْگِرْمَاک kəlgirər – kəlgirmək).

کُونْگَرْدِي K ö n g ə r d i: «أل اق کُونْگَرْدِي» ol ok köngərđi = o, oxu doğrultdu». Başqası da belədir. (کُونْگَرْمَاک - کُونْگَرْرُ köngərür – köngərmək).

کُونْگَرْدِي K ö n g ə r d i: «أل يول کُونْگَرْدِي» ol yol köngərđi = o, düz yolu, hıdayət yolunu göstərdi».

کُونْگَرْدِي K ö n g ə r d i: «أل اعریني کُونْگَرْدِي» bəg oğrını köngərđi = bəy oğruya düzünü söylətdirdi», (oğruya etiraf, iqrar etdirdi), (کُونْگَرْمَاک - کُونْگَرْرُ köngərür – köngərmək).

¹⁴⁷ Bu söz müasir dilimizdə «görmək» şəklində yaşayır. Burada tam da olmasa metateza hadisəsi müşahidə edilir. Türk dilinin bu özəlliyi barədə Mahmud Kaşğari hələ XI əsrdə məlumat vermişdir. Onun yazdığına görə, «sarımsak», «buğday» kimi sözlər həm də «samursak», «budğay» şəklində işlənmişdir. «Ögrənmək», «örganmək» (öyrənmək) sözü də bu qəbildəndir.

Fe'llərə ک غ, ت hərfləri tələffüzü asanlaşdırmaq üçün artırılır. Əgər bu hərflər artırılmasaydı, təsirli fe'l yaratmaq üçün keçmiş zamanda iki ر r, müzaredə isə üç ر r yanaşı gəlməli olardı. Məsələn: «*قَتَعْدَى* kutğardı=qurtardı» fe'lində غ ğ olmasaydı, bunun keçmiş zamanda təsirlilik halı «*قَتَرَدَى* kutrardı» olmalıydı. Eynən bunun kimi, «*سُفَعْدَى* suwğardı» sözünə ikinci ر r artırıldığı vaxt o, «*سُفَرَدَى* suw-rardı» olmalıydı. Bunlara müvafiq şəkildə müzaredə «*قَتَرَرُ* kutrarur» və «*سُفَرَرُ* suwrarur» demək lazım gələrdi.

Buradakı ر r-lərin biri sözün kökündədir, ikincisi təsirlilik üçün əlavə olunmuşdur, üçüncüsü isə müzare əlamətidir. Buna görə qalın ahəngli غ ğ-li və ق ka-lı sözlərdə sözün kökündəki ر r hərfi gəyn hərfinə, sərt sözdə ت t-yə, incə ahəngli və ک ke-li sözlərdə isə ک ke hərfinə çevrilmişdir. Beləliklə, tələffüzdə bir şirinlik hasil olmuşdur.

İkincisi: əslində üç hərflili təsirsiz fe'llər təsirli olmaq üçün bu bölməyə daxil edilmişlər. «*أَر تِرِلْدَى* ar tirildi = adam dirildi» cümləsindəki «*تِرِلْدَى* tirildi» fe'lindən təsirli fe'l düzəltmək istədikdə o, «*تَتَكِر تِرْغُرْدَى* tir+gür+di» şəklinə düşür: «*تَتَكِر تِرْغُرْدَى* tənqri tirqürdi=tanrı dirildi». «Adam cəzalandırıldı» mənasında olan «*أَر قِرْلْدَى* ar kızıldı» cümləsindəki fe'li təsirli etmək üçün ona -ğur şəkilçisi əlavə olunur və «*قِرْغُرْدَى* kız+ğur+di» alınır: «*أَنِ قِرْغُرْدَى* anı kızğurdu = onu cəzalandırdı, ona etdiyinin cəzası daddırıldı».

Üçüncüsü: əslində təsirsiz fe'llərdir. Mənası «iş görmək, həqiqətən görməyə niyyət etmək» olsa da, bu işdə «az-az, yavaş-yavaş görülmək» mənası vardır. «*سُؤْف تَمْجِرْدَى* suw tamçurdu» sözü kimi: «su buluddan damladı, yavaş-yavaş səpil-

di» deməkdir, «*أَشِج تَشْغُرْدَى* aşıç taşğurdu» sözü də belədir, «qazan az qala daşdı» deməkdir.

Fe'l bu mənaya gəldikdə ikinci hərf keçmiş zamanda və müzaredə sükunlu, üçüncü hərf isə fəthəlidir.

Dördüncüsü: fe'l öz müstəqim mənasındadır və saydığımız mənələrdən heç birini ifadə etmir. «*تَتَكِرَى مَنِ قَتَعْدَى* tənqri mənı kutğardı = tanrı mənı sıxıntıdan qurtardı» cümləsi kimi. «*أَر قَتَعْدَى* ar katğurdu = adam gülməkdən qəşş elədi» cümləsi də belədir.

Başqa biri işi görməyə kömək etsə, yaxud kömək etməkdə bəhsləşsə, yarışsa, onda -dı/di zaman şəkilçisindən əvvəl ش ş hərfi artırılır. Məsələn: «*أَل مَنَكَ ات سُفَعْرَشْدَى* ol manqa at suwğarı+ş+dı = o mənə at suvarmaqda kömək etdi». Və yenə «*أَل مَنِك بَرَلَا قَرْن تَدْغُرْشْدَى* ol məninq birlə karın todhğur+uş+dı=o, qarın doyurmaqda mənimplə yarışdı» deməkdir.

Həqiqətdə həmin işi görmədiyi halda özünü görürmüş kimi göstərmək mənası yaratmağın iki yolu vardır.

Birinci yol: د şəkilçisindən əvvəl ن n hərfi artırmaqdır. Bunun qaydası bəllidir. Məsələn: «*أَل ات سُفَعْرِنْدَى* ol at suwğar+ın+dı = o özünü at suvarmış kimi göstərdi» və «*أَل قَرْن تَدْغُرْدَى* ol karın todhğur+un+dı = o, qarnını doyurmuş kimi göründü, yaxud bu işi öz-özünə gördü».

İkinci yol: daha çox istifadə edilən və bu yolda doğru və gözəl olanı fe'lə ن n hərfindən əvvəl س s, م m, s artırmaq yoludur. Nəticədə fe'lə üç hərf artırılmış olur: ن, س, م [-msın]. Məsələn: «*أَل ات سُفَعْرِمَسْبِنْدَى* ol at suwğar+ımsın+dı = o özünü at suvarmış kimi göstərdi». Belə sözlərdə ن n

sükunlu, س s hərfi kəsrelidir. Bu məsələ barədə tezliklə izahat veriləcəkdir.

بُلْدُزْدِي B u l d u z d i: «بُلْدُزْدِي نَانَكْنِي = o, bir şey tapdır-dı¹⁴⁸», (بُلْدُزْمَاق - بُلْدُزْر - bulduzar – bulduzmək).

بِلْدُزْدِي B i l d ü z d i: «أَل مَنَّا اِيش بِلْدُزْدِي = o mənə iş bildirdi, öyrətdi», (بِلْدُزْمَاق - بِلْدُزْر - bildüzür – bildüzmək). Bu, oğuzcadır, o biri türklər belə demirlər.

بُرْبَاشْدِي B u r b a ş d i: «اِيش بُرْبَاشْدِي = iş burbaşdı = iş qarışdı». Başqası da belədir, (بُرْبَاشْمَاق - بُرْبَاشْر - burbaşur – burbaşmək).

بَرْتِشْدِي B ər t i ş t i l ər: «أَلار بِيرَاكْنِي نِيك كُنْكُن بَرْتِشْدِي لَار = onlar bir ikindinin könqlin bərtiştilər = onlar sərtləşdilər, dilləşdilər, bir-birinin könlünü qırdılar və yaraladılar», (بَرْتِشْمَاق - بَرْتِشْر - bərtişür – bərtişmək).

بُغْرُشْدِي B o ğ r u ş d i: «أَل مَنَّا يِغَاچ بُغْرُشْدِي = o mənə ağac yonmaqda yardım etdi». Yarışma da belədir, (بُغْرُشْمَاق - بُغْرُشْر - boğruşur – boğruşmək).

بُتْرُشْدِي B ü t r ü ş d i: «أَلار اِکِي بُتْرُشْدِي = onlar ikisi mühakimə olundular və məhkəməyə qarşılıqlı şahid gətirdilər», (بُتْرُشْمَاق - بُتْرُشْر - bütürüşür – bütürüşmək)¹⁴⁹.

بَاتْرُشْدِي B a t r u ş d i: «أَلار اِکِي بِير بِيرک سَفَقَا بَاتْرُشْدِي = onlar ikisi bir-birini suya batırdılar», (بَاتْرُشْمَاق - بَاتْرُشْر - batruşur – batruşmək).

¹⁴⁸ Əslində, bu, «yedirdi = yedizdirdi» modeli üzrə «tapızdırdı» kimidir.

¹⁴⁹ Uyğurlar «bütürüşdi» və «batruşdı» fe'llərini «pütürüşdi» və «patruşdı» şəklində vermiş (TTD, II tom, bet 290-291), bunun səbəbini izah etməmişlər. Ehtimal ki, bu tipli sözlər onlarda tarixən «p» səsi ilə tələffüz edilir. Çinlilər isə mətnaltı haşiyədə verdikləri qeyddə ب = p yazmaqla, ehtimal ki, həmin səbəbi izah etmiş olmalıdırlar (DLT-Çin, II cild, s.206).

بَكْلَشْدِي B ə k l ə ş d i: «أَل مَنَّا يِرَا بَكْلَشْدِي = o mənə birlə bəkləşdi = o mənəmlə saziş, əhdnamə bağladı».

بَكْلَشْدِي B ə k l ə ş d i: «أَل مَنَّا قَبْغ بَكْلَشْدِي = o mənə qapını bərkitməkdə, bağlamaqda kömək etdi».

بَكْلَشْدِي B ə k l ə ş d i: «أَل مَنَّا اِت بَكْلَشْدِي = o mənə atı gözləməkdə, müşahidə etməkdə yardım etdi». Başqası da belədir. Oğuzca. (بَكْلَشْمَاق - بَكْلَشْر - bəkləşür – bəkləşmək).

تَرْبِشْدِي T ər p ü ş d i: «أَل مَنَّا يِرَا يِغَاچ تَرْبِشْدِي = o mənə birlə yığac törpüşdi = o mənəmlə birlikdə ağac rəndələməkdə yarışdı». Yardım etmək də belədir, (تَرْبِشْمَاق - تَرْبِشْر - tərpişür – tərpişmək).

تَپْرَاشْدِي T ə p r ə ş d i: «كِشِي قَمْغ تَپْرَاشْدِي = hamı tər-pəndi, tər-pəşdi, qayna(ş)dı». Qaynaşan, tər-pəşən hər şey haqda belə deyilir, (تَپْرَاشْمَاق - تَپْرَاشْر - təprəşür – təprəşmək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

أَل قَرْمَغ قِيشِن اِنَار

اَشْلِق تَرِغ اِن اِنَار

يَقْلِق يِغِي مَنَّا تِنَار

سَن كَلِبَن تَپْرَاشْر

«Ol kar kamuğ kışın inər,

Aşlık, tarıq anın önər,

Yawlak yağı məndə tınar,

Sən kəlibən təprəşür».

Bütün qışı qar yağar,

Buğda, taxıl ondan bitər,

Yavuz yağı məndə dincələr,

Sən gəlincə təprəşər.

- (Yazla qışın bəhsləşməsinə təsvir edir: ey qış, qar-yağış səndə yağar, ey yaz, toxum, buğda səndə bitər, ey qış, yavuz yağı sən girəndə dincələr, ey yaz, sən gələndə yağı hərəkətə keçər).
- تلبشدى T a l p ı ş d i: «قشلا قمغ تلبشدى» kuşlar kamuğ talpışdı = quşlar hamısı qanad çırpdı».
- تلبشدى T a l p ı ş d i: «بیرق قمغ تلبشدى» bayrak¹⁵⁰ kamuğ talpışdı=bütün bayraqlar dalğalandı, (nizə ucuna taxılan ipək parçalar dalğalandı), (تلبشماق- تلبشور- talpışur – talpışmak).
- تارتىشدى T a r t ı ş d i: «آل منكا ارق تارتىشدى» ol manqa uruk tartışdı = o mənə ip dartmaqda, gərməkdə kömək etdi».
- تارتىشدى T a r t ı ş d i: «نانك تارتىشدى» tartışdı nənq = bir nəsnənin parçaları, hissələri, zərrələri bir-birini çəkdi, cəzb etdi».
- تارتىشدى T a r t ı ş d i: «آل مەنق بىرلا يا تارتىشدى» ol məninq birlə ya tartışdı = o mənimlə yay datmaqda yarışdı».
- تارتىشدى T a r t ı ş d i: «آل منكا الئون تارتىشدى» ol manqa altun tartışdı = o mənə qızıl çəkməkdə kömək etdi». Hər hansı bir şeyi çəkmək üçün də belə deyilir, (تارتىشور- تارتىشماق) tartışur - tartışmak).
- تورتىشدى T ü r t ü ş d i: «آل مەنق بىرلا قۇشقا ياغ تورتىشدى» ol məninq birlə koğuşka yağ türtüşdü = o mənimlə dəriyə yağ sürtməkdə yarışdı». Hər hansı bir şeyi sürtmək üçün də belə deyilir, (تورتىشور- تورتىشماق) türtüşür – türtüşmək).

¹⁵⁰ Basma nüsxədə ərəb əlifbası ilə bu sözün ikinci hərfinin üstündə iki nöqtə görünməyə görə Bəsim Atalay onun həm «bayrak=bayraq», həm də «batrak=nizə» kimi oxunduğunu qeyd etmiş, özü «بیرق bayrak» şəklində oxumuşdur (DLT, II, s. 205). Hər iki söz də bu nümunəyə uyğun gəlir. Salih Mütəllibov bunu «bayrak» (TSD, II tom, bet 238) uyğurlar isə yazma nüsxənin 234-cü səhifəsinə istinadən «batrak» kimi vermişlər (TTD, II tom, bet 293). Çinlilər də bu haqda müvafiq qeyd vermiş, orada çin dilindəki mətnin içində ərəb və latın qrafikası ilə «batrak» sözünü yazmış, deməli, uyğurların qeydini təkrarlamışlar (DLT-Çin, II cild, s.206). Hüseyin Düzgün bu sözü «bayrak» (دل ت s.375), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «batrak» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.524).

- تبرشدى T o p r a ş d i: «يىر قۇر ب تېرشدى» yer kurup topraşdı = yer quruyub tozlandı», (yağışın azlığından yer qurudu, yerdən toz qopur), (تېرشور- تېرشماق) topaşur – topaşmak).
- تېزىشدى لار T ə b z ə ş d i l ə r: «آلار قمغ بو ايشقا تېزىشدى لار» olar kamuğ bu işka təbzəşdilər = onlar hamısı bu işə həsəd apardılar», (تېزىشور- تېزىشماق) təbzəşür – təbzəşmək)¹⁵¹.
- تېرگەشدى T e r g ə ş d i: «تەۋە تېرگەشدى» təwəy tergəşdı = dəvə qatarlaşdı». Bir-birinin ardınca qatarlaşan hər şey üçün belə deyilir, (تېرگەشور- تېرگەشماق) tergəşür – tergəşmək). Başqası da belədir.
- تېلەشدى لار T ə p l ə ş d i l ə r: «آلار بو ايشغ قمغ تېلەشدى لار» olar bu işğ kamuğ təpləşdilər = onlar bu işə hamısı razı oldular», (تېلەشور- تېلەشماق) təpləşür – təpləşmək)¹⁵².
- تۈپلەشدى لار T ü p l ə ş d i l ə r: «آلار بو ايشغ تۈپلەشدى لار» olar bu işğ tüpləşdilər=onlar bu işin əslini, kökünü aradılar», (تۈپلەشور- تۈپلەشماق) tüpləşür – tüpləşmək).
- تاتلاشدى T a t l a ş d i: «آلار اكي بىرلا تاتلاشدى» olar ikki birlə tatlaşdı = onlar ikisi birlikdə tatca, farsca danışdılar». Uyğurca danışanlara da yenə belə deyilir, (تاتلاشور- تاتلاشماق) tatlaşur – tatlaşmak).
- تالکىشدى T a l k ı ş d i: «آل منكا ائما تالکىشدى» ol manqa oyma talkışdı = o mənə çəkmə tikilən keçəni bükməkdə və dürməkdə kömək

¹⁵¹ Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.208) və uyğurlar bu sözü də «p» ilə «təpəşdilər» şəklində oxumuşlar (TTD, II tom, bet 294). Onlarda «p» ilə oxunuş digər sözlərdə də müşahidə edilir. Ehtimal ki, bu da tarixi orfoepiya, ənənə ilə bağlıdır.

¹⁵² Bəsim Atalayın qeydində görə, «təpləşmək» məsdəri yazma nüsxədə təshih edilərək «taplaşmaq» şəklində salındığı üçün bu maddədəki üç söz «taplaşdı-taplaşur-taplaşmaq» şəklində olmalıdır (DLT, II, s.206). Uyğurlar da bu məzmununda bir qeyd vermiş, maddəni «taplaşdılar», müzare və məsdəri «taplaşur-taplaşmaq» şəklində yazmışlar (TTD, II tom, bet 295). Çinlilər də uyğurlar kimi hərəkət etmişlər (DLT-Çin, II cild, s.206). Hüseyin Düzgün bu sözü «təpləşdilər» (دل ت s.376), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «tüpləşdilər» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.226). Salih Mütəllibov isə «təpləşdi-təpləşür-təpləşmək» kimi oxumuşdur (TSD, II tom, bet 239-240).

etdi». Bükülən və dürülən hər şey üçün belə deyilir, (تَلْقِشُورُ - تَلْقِشْمَاقُ talkışur – talkışmak).

تُكَلِّشْدِي T ö k l ə ş d i: «تُكَلِّشْدِي تۆكلəşdi nənq = nəsnə töküldü, dağıldı, axdı», (تُكَلِّشْمَاقُ - تۆكلəşür – tökləşmək).

تُغْلِشْدِي T ü g l ü ş d i: «تُغْلِشْدِي لار ییپ ییپلار tüglüşdi = iplər düyünləşdi, düyüldü», (تُغْلِشْمَاقُ - تۆگلüşür – tüglüşmək).

تِکْلِشْدِي T i k l i ş d i: «تِکْلِشْدِي ییغاج تیکلیşdi = ağac əkildi, dikildi». Başqası da belədir, (تِکْلِشْمَاقُ - تیکلیşür – tikləşmək).

تِرمِشْدِي T i r m ə ş d i: «تِرمِشْدِي اَلار اَلار olar ikki tırmaşdı = onlar ikisi dırmalandılar, qaşındılar», (تِرمِشْمَاقُ - تِرمِشُورُ tırmaşur – tırmaşmak).

چَلْبِشْدِي Ç a l p ə ş d i: «چَلْبِشْدِي اَلار اَلار olar ikki çalpaşdı = onlar ikisi bir işdə çarpışdılar, mübahisə etdilər, sərtləşdilər». Əşya pisləşdiyi zaman da belə deyilir, (چَلْبِشْمَاقُ - چَلْبِشُورُ çalpaşur – çalpaşmak).

چَندِشْدِي Ç a n d ı ş d i: «چَندِشْدِي اَلار اَلار olar ikki çandışdı = onlar ikisi bir-birinə sərtləşdilər, biri digərindən qaçındı», (چَندِشْمَاقُ - چَندِشُورُ çandışur – çandışmak).

چُمْرُشْدِي Ç u m r u ş d i: «چُمْرُشْدِي اَلار مَنِك بَر لا سَقْدَا چُمْرُشْدِي olar məninq birlə suwda çumruşdı = onlar mənimlə birlikdə suya dalmaqda, cummaqda yarışdılar». Yardım işi də belədir, (چُمْرُشْمَاقُ - چُمْرُشُورُ çumruşur – çumruşmak).

چَورُشْدِي Ç ə w r ü ş d i: «چَورُشْدِي اَل مَنِك بَر لا اَق چَورُشْدِي ol məninq birlə ok çəwrüşdi = o, ox çevirməkdə mənimlə yarışdı». Hər hansı yuvarlaq bir şeyi çevirmək də belədir, (چَورُشْمَاقُ - چَورُشُورُ çəwrüşür – çəwrüşmək).

چَورُشْدِي Ç o k r a ş d i: «چَورُشْدِي تَبِزَلار تَبِزَلار çokraşdı = bataqlıq yerlər dalğalandı».

چَورُشْدِي Ç o k r a ş d i: «چَورُشْدِي كِشِي بِير بِير اِجْنِدَا چَورُشْدِي kişi bir-bir içində çokraşdı = adamlar coşub daşdılar». Hər hansı bir çoxluq, izdiham qaynadığı və coşduğu zaman da belə deyilir, (چَورُشْمَاقُ - چَورُشُورُ çokraşur – çokraşmak).

چَورُشْدِي Ç ı k r ı ş d i: «چَورُشْدِي لَقِن جَورُشْدِي بِير بِير نِنِك اَعْرِي بِير بِير نِنِك اَعْرِي لَقِن جَورُشْدِي bir-birnin qırıqlıq çıkırışdı = bir-birinin oğurluğunun üstünü açdılar». Hər hansı bir şeyi meydana çıxarmaqda köməkləşmək və yardım etmək da belədir, (چَورُشْمَاقُ - چَورُشُورُ çıkırışur – çıkırışmak).

چَورُشْتِي Ç a k r ı ş t i: «چَورُشْتِي بُوِي بِير بِير كَا جَورُشْتِي boy bir-birigə çakrıştı = boy xalqı bir-birini hayladı, çağırdı». Oğuzca, (چَورُشْمَاقُ - چَورُشُورُ çakrışur – çakrışmak).

تِكرِشْدِي T i k r ə ş d i: «تِكرِشْدِي اَتَلار اَذاقِي تِكرِشْدِي atlar adhakı tikrəşdi = atların ayağı, nahı səs verdi».

تِكرِشْدِي T i k r ə ş d i: «تِكرِشْدِي اَغْلان تِكرِشْدِي oğlan tikrəşdi = uşaq böyüdü», (تِكرِشْمَاقُ - تِكرِشُورُ tikrəşür – tikrəşmək).

چَورُشْتِي Ç ı k r a ş t i: «چَورُشْتِي تِش جَورُشْتِي tış çıkraştı = diş qıçırdadı». Qıçırdayan hər şey üçün belə deyilir, (چَورُشْمَاقُ - چَورُشُورُ çıkraşur – çıkraşmak)¹⁵³.

چَورُشْتِي Ç ə r g ə ş t i: «چَورُشْتِي اَلِكِي سُو جَورُشْتِي ikki sü çərgəşti = iki qoşun çərgəyə düzül'dü, səf çəkdi». Bu şeirdə də işlənmişdir:

كَلْسَا اَبَنِك تَرْكَنِم
اَيْتَلِكَمَت تَرْكَنِم
تَرْكَنِم مَعْنِي تَرْكَنِم
اَمْدِي جَرْكَنِم جَرْكَنِم
«Kəlsə abanq tərkanim,
Etilgəmət türkünüm.

¹⁵³ Bu maddənin müzare və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II, s. 209). Salih Mütəllibovda müzare və məsdər yoxdur (TSİD, II tom, bet. 243). Uyğurlarda isə həm müzare, həm məsdər var, ancaq qeyd yoxdur (TTD, II tom, bet 300). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevərdə də müzare və məsdər var (DLT-2005, s. 227).

Tarıлмаğay tərkinim,
 Əmdi çərig çərkəşür».
 Gəlsə əgər tərkinim,
 Oymağın halı xoş olar.
 Evləri də dağılmaz,
 İndi qoşun səf tutur.

(Xaqanı yabakularla vuruşmada yardıma çağıraraq deyir: əgər xaqanın köməyə yetsə, oymağın halı xoş olar, evləri yıxılmaz, hər b səfləri düzölmüşdür, ey xaqan, imdada yet), (جركشور - جركشماک چərgəşür – çərgəşmək).

جړلشدى Ç a r l a ş d i: «أغلان چارلاشدى» oğlan çarlaşdı = uşaqlar ağlaşdı».

جړلشدى Ç a r l a ş d i: «يگان لار چارلاشدى» yengənlər çarlaşdı = fillər bağırışdı», (جړلشماق - چارلاشور - çarlaşmaq).

چكلاشدى Ç ə k l ə ş d i: «أل مئىق برلا چكلاشدى» ol məninq birlə çəkləşdi = o mənimplə mərc gəldi», (چكلاشور - چكلاشماک - çəkləşür - çəkləşmək).

چكلىشدى Ç i k l i ş d i: «تؤون قمع چكلىشدى» tügün kamuğ çiklišdi = düyün tamam sıxlaşdı», (چكلىشور - چكلىشماک - çiklišür - çiklišmək).

چرمشدى Ç ə r m ə ş d i: «أل مئىق جغ جرمشدى» ol manqa çağığ çərməşdi = o mənə qamçının ucunu bükməkdə kömək etdi». Başqası da belədir, yarış üçün də belə deyilir, (چرمشور - چرمشماک - çərməşür - çərməşmək).

سړتشدى S ü r t ü ş d i: «أل مئىق برلا فغشقا ياغ سړتشدى» ol məninq birlə koğuşka yağ sürtüşdi = o mənimplə birlikdə dəriyə yağ sürtməkdə yarışdı».

سړتشدى S ü r t ü ş d i: «أل مئىق برلا اشق سړتشدى» ol məninq birlə aşuq sürtüşdi = o mənimplə aşuq sürtməkdə, aşığı sürtərək üzünü

aşındırmaqda yarışdı, (سړتشدور - سړتشمماک - sürtüşür - sürtüşmək).

سجئتشدى S a ç t a ş d i: «الار اكي سجئتشدى» olar ikki saçtaşdı = onlar ikisi saçlaşdılar», (سجئتشمماق - سجئتشدور - saçtaşur - saçtaşmaq).

سختشدى S i x t a ş d i: «كشى قمع سختشدى» kişi kamuğ sıxtaşdı = bütün xalq ağlaşdı», (سختشمماق - سختشدور - sıxtaşur - sıxtaşmaq). Bu sözlün غ g ilə olan variantı da var: «سغئتشدى».

سذرشدى S e d h r ə ş d i: «تون سذرشدى» ton sedhrəşdi = paltar süzöldü, qalınlığı yox oldu».

سذرشدى S e d h r ə ş d i: «بودن سذرشدى» budun sedhrəşdi = xalq azaldı, budun seyrəkləşdi». Hər hansı bir şey sıxlıqdan sonra seyrəkləşsə, yenə belə deyilir, (سذرشدور - سذرشمماک - sedhrəşür - sedhrəşmək).

سدرشدى S i d r i ş d i:¹⁵⁴ «أل انكر قار سدرشدى» ol anqar kar sıdrişdı = o anqar sıyırmada, kürüməkdə kömək etdi». Başqası da belədir, (سدرشور - سدرشمماق - sıdrişur - sıdrişmaq).

توغرشدى T o ğ r a ş d i: «أل مئىق ات توغراشدى» ol manqa ət toğraşdı = o mənə ət doğramaqda kömək etdi», (توغراشور - توغراشماق - toğraşur - toğraşmaq).

توغرشدى T i ğ r a ş d i: «أغلان توغراشدى» oğlan tığraşdı = uşaqlar gürbüzləşdilər, ətə-qana doldular, bahadırılaşdılar». Bahadır olan adama «تغراق tığrak» deyilir, (توغراشور - توغراشماق - tığraşur - tığraşmaq)¹⁵⁵.

¹⁵⁴ Bəsim Atalayın haqlı olaraq qeyd etdiyinə görə, bu söz yanlışlıqla dh ilə deyil, d ilə verilmişdir. Əslində «sıdrişdi» olmalıdır (DLT, II, s. 211). Salih Mütəllibov «sıdrişdi» şəklinə vermişdir (TSD, II tom, bet 245). Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.214) və uyuğurlar da dh ilə yox, d ilə yazmışlar (TTD, II tom, bet 304). Hüseyn Düzgün (DLT s.378) və Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də «sıdrişdi» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s.487).

¹⁵⁵ Bu fe'lın müzəresi və məsdəri mətnədə verilməmişdir, Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II, s. 212).

- تغرُشدى T o ğ r u ş d i: «أل مَنِك بِلَا يولُقا تُغرُشدى» ol məninq birlə yolka toğruşdı = o mənimlə yol məsələsində yarışdı», (o mənimlə yeriməkdə, arzuya doğru getmədə durmadan yarışdı), (تغرُشماق - توغرُشور - توغرُشور toğruşur – toğruşmak)¹⁵⁶.
- تغرُشدى T o ğ r a ş d i: «تُون كيردين تُغرُشدى» ton kirdin toğraşdı = paltar kirdən parçalandı». Hər hansı bir şeydə parçalanma və yarıma görüldüyü zaman bu söz işlədilir, (تغرُشماق - توغرُشور - توغرُشور toğraşur – toğraşmak).
- سُغرُشدى S o ğ r a ş d i: «فملا رسوقغ سُغرُشدى» kumlar suwuğ soğraşdı = qum suyu canına çəkdi, sordu». Başqası da belədir, (سُغرُشماق - سُغرُشور - سُغرُشور soğraşur – soğraşmak).
- سِغرُشدى S i ğ r u ş d i: «الار بيربيرك سِغرُشدى» olar bir-birig sığruşdı=onlar bir-birinə sıxışdılar», (سِغرُشماق - سِغرُشور - سِغرُشور sığruşur – sığruşmak).
- سَغرُشدى S a w r u ş d i: «أل منكا ترغ سَغرُشدى» ol manqa tariğ sawruşdı = o mənə toxum sovurmaqda kömək etdi». Başqası da belədir. Qabdakı şorbani daşmaması üçün sovurmaq da belədir, (سَغرُشماق - سَغرُشور - سَغرُشور sawruşur – sawruşmak).
- سِقرُشدى S i k r i ş d i: «الار برجا سِقرُشدى» ular barça sıkışdı = erkək kəkliklər hamısı fitə bənzər bir səs çıxardılar». İlan və ya başqa biri fit çalsa, yenə belə deyilir, (سِقرُشماق - سِقرُشور - سِقرُشور sıkırışur – sıkırışmak).
- تُمرُشدى T o m r u ş d i: «أل مَنِك بِلَا يِغاج تُمرُشدى» ol məninq birlə yığaç tomruşdı=o mənimlə ağacı dəyirmi, sini şəkildə kəsməkdə yarışdı», (تُمرُشماق - تُمرُشور - تُمرُشور tomruşur – tomruşmak).

- سَمَرُشدى S ə m r i ş d i: «اتلار قَمُغ سَمَرُشدى» atlar kamuğ səmrişdi = atların hamısı kökəldi». Başqası da belədir, (سَمَرُشور - سَمَرُشماق - سَمَرُشور səmrişür – səmrişmək).
- سُمرُشدى S ö m r ü ş d i: «أل مَنِك بِلَا سِوَف سُمرُشدى» ol məninq birlə suw sömrüşdi = o mənimlə su sümürməkdə yarışdı». Başqası da belədir, (سُمرُشماق - سُمرُشور - سُمرُشور sömrüşür – sömrüşmək).
- سَنَرُشدى S a n r u ş d i: «اسرُك لار قَمُغ سَنَرُشدى» əsrüklər kamuğ sanruşdı = sərxoşlar tamam zayladılar». Bunun əsli «سَنَرُشدى» sandırışdı»dır, (سَنَرُشماق - سَنَرُشور - سَنَرُشور sanrışur – sanrışmək). Bu məsələdə işlənmişdir: «سَبَندا سَنَدِرُش بِلَا ار تَكُوندا ار تَش بِلَا ماس» sa-banda sandırış bolsa, örtkündə irtəş¹⁵⁷ bolmas = cüt zamanam hay-küy olsa, vəl zamanı dava-dalaş olmaz».
- سَتَغُشدى S a t ğ a ş d i: «الار بير اِكِندى بِلَا سَتَغُشدى» olar bir ikindi bilə satğaşdı=onlar ikisi bir-birinə sataşdılar», (onlar bir-birinin boynunu qanırdılar). Qarşılıqlı təşəxxüs satmaq barədə də belə deyilir.
- سَتَغُشدى S a t ğ a ş d i: «أل منكا يولدا سَتَغُشدى» ol manqa yolda satğaşdı = o mənə yolda rast gəldi, rastlaşdı».
- سَتَغُشدى S a t ğ a ş d i: «الار الم برم بِلَا سَتَغُشدى» olar alım berim bilə satğaşdı = onlar haq-hesabı, borcu-alacağı qarşılıqlı şəkildə çürütdülər». Oğuzca. (سَتَغُشور - سَتَغُشماق - سَتَغُشور satğaşur – satğaşmak).
- سِتَغُشدى S i t ğ a ş d i: «ار قَمُغ بِلَاك سِتَغُشدى» ər kamuğ bilək sitğaşdı = bütün adamlar kömək üçün biləklərini, qollarını çırmaldılar». Kömək və bəhs mənasında da belə deyilir, (سِتَغُشور - سِتَغُشماق - سِتَغُشور sitğaşur – sitğaşmak).

¹⁵⁶ Bu fe'lın müzaresi və məsdəri məndə göstərilməmişdir. Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II, s. 212).

¹⁵⁷ Bu söz iki hərəkə ilə «irtəşfirtiş» şəkildə yazılmışdır. Doğru variantı «irtəş» olmalıdır.

- سَرَقَشْدَى S a r k ı ş d ı : «بوزدن سوڤ سَرَقَشْدَى buzdan suw sarkışdı = buzdan çoxlu su damladı», (سَرَقَشْمَاق - سَرَقَشْوَور - سَرَقَشْمَاق sarkışur–sarkışmak).
- سَجَلَشْدَى S a ç l a ş d ı¹⁵⁸: «أل ائى يلا سَجَلَشْدَى ol ikki bilə saçlaşdı = onlar ikisi saçlaşdı», (سَجَلَشْمَاق - سَجَلَشْوَور - سَجَلَشْمَاق saçlaşur – saçlaşmak).
- سُجَلَشْدَى S u ç l u ş d ı : «أل متك اذاق تين تكان سُجَلَشْدَى ol məninq adhaktın tikən suçluşdı = o, ayağımdan tikan çıxarmaqda mənə kömək etdi». Qılınıcı qından çıxarmaqda köməkləşmək və ya yarışmaq da belədir, (سُجَلَشْمَاق - سُجَلَشْوَور - سُجَلَشْمَاق suçluşur – suçluşmak). Başqası da belədir.
- سَرَلَشْدَى S a r l a ş d ı : «أل منكا سَرَلَشْدَى ol manqa suwluk sarlaşdı = o mənə sarıq, çalma sarımaqda kömək etdi». Hər hansı bir şeyi sarımaq və ya bu işdə yarışmaq da belədir, (سَرَلَشْوَور - سَرَلَشْمَاق sarlaşur – sarlaşmak).
- سُزَلَشْدَى S ö z l ə ş d i : «أل متك يرلا سُزَلَشْدَى ol məninq birlə sözləşdi = o məninqlə sözləşdi, söyləşdi, söhbət etdi», (سُزَلَشْمَاق - سُزَلَشْوَور - سُزَلَشْمَاق sözləşur–sozləşmək). Sözün əslî و vav hərfi ilə سُزَلَشْدَى şəkliyədədi
- سُزَلَشْدَى S ü z l ü ş d i : «سوف لار قمع سُزَلَشْدَى suwlar kamuğ süzlüşdi = suwlar tam süzöldü», (سُزَلَشْمَاق - سُزَلَشْوَور - سُزَلَشْمَاق süzlüşür–süzlüşmək).
- سَاوَلَشْدَى S a w l a ş d ı : «أل متك يرلا سَاوَلَشْدَى ol məninq birlə sawlaşdı = o mənə, mən də ona atalar sözü dedim». Eləcə də nəyisə xəbər vermək, nəql etmək, söhbətləşmək və başqası haqqında danışmaq bu sözlə ifadə olunur, (سَاوَلَشْمَاق - سَاوَلَشْوَور - سَاوَلَشْمَاق sawlaşur–sawlaşmak).

¹⁵⁸ On səkkiz maddə yuxarıda həmin kölmə «S a ç t a ş d ı» şəkliyədə verilmişdir. Deməli, bu, ləhcə fərqi. «Divan»da bəzən hər hansı eyni sözün bir hərf fərqi ilə digər variantlarına da rast gəlirik. Bunlar da ləhcə fərqi kimi qəbul edilə bilər.

- سَقَلَشْدَى S a k l a ş d ı : «بُدون قمع سَقَلَشْدَى budun kamuğ saklaşdı = bütün xalq bir-birindən saxlandı, gizləndi», (سَقَلَشْمَاق - سَقَلَشْوَور - سَقَلَشْمَاق saklaşur–saklaşmak).
- سَوَكَلَشْدَى S o k l u ş d ı : «سَوَكَلَشْدَى نونق sokluşdı nənq = bir şey başqa şeyə soxuldu və yerləşdi». Bu, qılıncın dəmirdən olan baş tərəfinin qəbzə içinə girməsi və orada yerləşməsi kimidir, (سَوَكَلَشْمَاق - سَوَكَلَشْوَور - سَوَكَلَشْمَاق sokluşur – sokluşmak).
- سَيَقَلَشْدَى S ı k l ı ş d ı : «بُدون برجا سَيَقَلَشْدَى budhun barça sıxışdı = xalq tamam sıxışdı». Hər hansı bir şey yeri daralacaq dərəcədə sıxışsa, yenə belə deyilir. Üzüm sıxıldığı zaman da bu söz işlənir, (سَيَقَلَشْمَاق - سَيَقَلَشْوَور - سَيَقَلَشْمَاق sıxışur – sıxışmak).
- سَمَلَشْدَى S u m l u ş d ı : «تت قمع سَمَلَشْدَى tat kamuğ sumluşdı¹⁵⁹ = tatlar, farslar öz dillərində danışdılar». Kim türkcədən başqa dildə danışsa, belə deyilir, (سَمَلَشْمَاق - سَمَلَشْوَور - سَمَلَشْمَاق sumluşur – sumluşmak).
- سَرَمَشْدَى S a r m a ş d ı : «أل منكا يشغ سَرَمَشْدَى ol manqa yışığ sarmaşdı = o mənə ip sarımaqda kömək etdi», (bu, ağac üstünə ip sarımaq kimidir, (سَرَمَشْمَاق - سَرَمَشْوَور - سَرَمَشْمَاق sarmaşur – sarmaşmak).
- سَرَمَشْدَى S a r m a ş d ı : «ايش سَرَمَشْدَى iş sarmaşdı = iş sarmaş-dolaş oldu, qarışdı». Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir.
- سَرَمَشْدَى S a r m a ş d ı : «أل منكا بلىق سَرَمَشْدَى ol manqa balıq sarmaşdı = o mənə sudan balıq çıxarmaqda kömək etdi».
- سَرَمَشْدَى S a r m a ş d ı : «قابدان tutmac süzülən zaman və ya mayenin içindən yad bir cisim çıxarılan zaman da yenə belə deyilir, (سَرَمَشْمَاق - سَرَمَشْوَور - سَرَمَشْمَاق sarmaşur – sarmaşmak).

¹⁵⁹ Hüseyin Düzgün bu sözü maddə başında «somluşdı», misalda, müzare və məsdərdə «sumluşdı–sumluşur–sumluşmak» kimi (DLT s.380) vermiş. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «somluşdı–somluşur–somluşmak» kimi (DLT-2005, s.499) oxumuşlar.

تَنْجَشْدِي T a n ç ı ş d ı : «اتلار قَمُغ تَنْجَشْدِي» ətlər kamuğ tançışdı = ət tamam xarab oldu, qoxdu», (تَنْجَشْمَاق - تَنْجَشُور - تَنْجَشُور tançışur–tançışmak).

سَنْجَشْدِي S a n ç ı ş d ı : «الار اِكِي سَنْجَشْدِي» olar ikki sançışdı = onlar ikisi bir-birini bıçaqladılar». Başqası da belədir, (سَنْجَشُور - سَنْجَشْمَاق sançışur – sançışmak).

سَنْجَشْدِي S a n ç ı ş d ı : «بِکَلار سَنْجَشْدِي» bəglər sançışdı = bəylər bir-biri ilə vuruşdular», (bəylər savaşdılar, biri o birini məğlub etdi).

تَبْرَشْدِي T a p r a ş d ı : «تَقَى قَمُغ تَبْرَشْدِي» təwəy kamuğ tapraşdı = dəvələr hamısı sıçradı», (تَبْرَشْمَاق - تَبْرَشُور - تَبْرَشُور tapraşur - tapraşmak). Bu söz ancaq dəvələr haqqında söylənir.

تَتْرَشْدِي T a t r u ş d ı : «الار بِيَر اِکِنْدِيکَا ات تَتْرَشْدِي» olar bir ikindigə ət tatraşdı=onlar bir-birinə ət daddırdılar, yedirdilər». Başqası da belədir, (تَتْرَشْمَاق - تَتْرَشُور - تَتْرَشُور tatraşur – tatraşmak).

تِترَشْدِي T i t r ə ş d ı : «کِشِي تَمْلِغْدِي تِترَشْدِي» kişi tumlığdın titrəşdi = adamlar soyuqdan titrəşdilər». Hər hansı bir şey uzaqlaşsa, yə-nə belə deyilir, (تِترَشْمَاق - تِترَشُور - تِترَشُور titrəşür – titrəşmək).

قَبْرَشْدِي K o p r u ş d ı : «ال مَنکَا قِش قَبْرَشْدِي» ol manqa kuş kopruşdı = o mənə quş uçurtmaqda kömək etdi». Hər hansı bir şeyi yerindən qaldırmaq üçün də belə deyilir, (قَبْرَشْمَاق - قَبْرَشُور - قَبْرَشُور kopruşur – kopruşmak).

قُتْرَشْدِي K u t r u ş d ı : «اِغْلان قُتْرَشْدِي» oğlan kutruşdı = uşaqlar oynadılar və sevindilər», (قُتْرَشْمَاق - قُتْرَشُور - قُتْرَشُور kutruşur – kutruşmak).

قُتْرَشْدِي K o t r u ş d ı : «ال مَنکَا قَاب قُتْرَشْدِي» ol manqa kap kotruşdı = o mənə qabı boşaltmaqda kömək etdi». Başqası da belədir, (قُتْرَشْمَاق - قُتْرَشُور - قُتْرَشُور kotruşur – kotruşmak).

قَجْرَشْدِي K a ç r u ş d ı : «الار اِکِي قَجْرَشْدِي» olar ikki kaçruşdı = onlar ikisi bir-birini qaçırdılar», (قَجْرَشْمَاق - قَجْرَشُور - قَجْرَشُور kaçruşur–kaçruşmak).

قُردَشْدِي K u r d a ş d ı : «ال بَک بَرلا قُردَشْدِي» ol bəg birlə kurdaşdı = o, bəylə bir sırada oturdu, bir dərəcədə oturdu». Başqası da belədir, (قُردَشْمَاق - قُردَشُور - قُردَشُور kurdaşur – kurdaşmak).

قَدْرَشْدِي K a d h r ı ş d ı : «ال مَينَک بَرلا بِيُون قَدْرَشْدِي» ol məninq birlə boyun kadhrışdı = o mənimlə birlikdə boyun qamırmaqda, əy-məkdə yarışdı». Başqası da belədir.

قَدْرَشْدِي K a d h r ı ş d ı : «ال اِکِي سَوْر قَدْرَشْدِي» ol ikki söz kadhrışdı = o ikisi bir-birinin sözünü rədd, təkzib etdi». Bu şeirdə də işlənir:

ايشی ايبک آرئشيب

اغراق بلا آرئشيب

بئين الب قدرشيب

تئغن الب قل سئار

«İşı anıq artaşıp,

Oğrak bilə örtəşip,

Boynın alıp kadhrışıp,

Tutğun alıp kul satar».

Onun işi pisləşdi,

Oğrak ilə bəhsləşdi,

Boyun alıb qanırdı,

Dustaq alıb, qul satar.

(Əsir düşmüş bir adamın vəziyyətini təsvir edir: onun işi pozuldu, pisləşdi, çünki onun mənsub olduğu boy oğraklarla bəhsləşdi, bir-birinə hücum etdilər, oğraklar onlara boyun əydirdilər, özlərini əsir edib, sathq qul kimi fidyə aldılar).

قِسْرَشْدِي K ı s r u ş d ı : «ال انکر قِسْمَاق قِسْرَشْدِي» ol anqar kısımaq kısıruşdı = o ona üzəngi qayığını qısaltmaqda, gödəltməkdə kömək etdi». Başqası da belədir, (قِسْرَشْمَاق - قِسْرَشُور - قِسْرَشُور kısıruşur–kısıruşmak).

قَفْرُشْدَى K a w r u ş d ı : «أَلْ مَنَّا تَرَّغْ قَفْرُشْدَى» ol manqa tarıǵ kawruşdı = o mənə buǵda qovurmaqda kömək etdi». Başqası da belədir. Bu sözü غ ğ hərəfi ilə «قَفْرُشْدَى kaşruşdı» kimi də demək mümkündür. (قَفْرُشْمَاقْ - قَفْرُشْوَرْ kawruşur – kawruşmak).

قَفْرُشْدَى K a k r a ş d ı : «سَوْفَ لَارِ قَمْعُ قَفْرُشْدَى» suwlar kamuǵ kakraşdı = sular bütün çəkildi». Hər hansı maye azaldığı və çəkildiği zaman belə deyilir, (قَفْرُشْمَاقْ - قَفْرُشْوَرْ kakraşur – kakraşmak). Ur və şiş azalanda da belə deyilir.

قَفْرُشْدَى K ı k r ı ş d ı : «أَرَنْ قَمْعُ قَفْرُشْدَى» ərən kamuǵ kıkırışdı = bütün adamlar bağırıb-çağırdılar», (قَفْرُشْمَاقْ - قَفْرُشْوَرْ kıkırışur – kıkırışmak).

قَبْزُشْدَى K u b z a ş d ı : «كَبْزُشْدَى قَبْزُشْدَى» kızlar kubzaşdı = qızlar, cariyələr qopuz çalmaqda yarışdılar», (قَبْزُشْمَاقْ - قَبْزُشْوَرْ kubzaşur – kubzaşmak)¹⁶⁰.

قَرْغُشْدَى K a r ğ a ş d ı : «أَلَارِ اِكْی قَرْغُشْدَى» olar ikki karǵaşdı = onlar ikisi bir-birinə lənət yağdırdılar», (قَرْغُشْمَاقْ - قَرْغُشْوَرْ karǵaşur – karǵaşmak).

قَرْغُشْدَى K ı r ğ a ş d ı : «أَلَارِ اِكْی قَرْغُشْدَى» olar ikki kırǵaşdı = onlardan hər biri dostunun tərəfini tutdu», (قَرْغُشْمَاقْ - قَرْغُشْوَرْ kırǵaşur – kırǵaşmak).

يَسْغُشْدَى Y a s ğ a ş d ı : «أَلَارِ اِكْی يَسْغُشْدَى» olar ikki yasǵaşdı = onlar ikisi bir-birilə yumruqlaşdılar», (يَسْغُشْمَاقْ - يَسْغُشْوَرْ yasǵaşur – yasǵaşmak). Yardım və yarış da belədir.

تَلْغُشْدَى T o l ğ a ş d ı : «أَلْ مَنَّا بَرَلَا يُونْكَ تَلْغُشْدَى» ol məninq birlə yünq tolǵaşdı = o mənimplə yun dolamaqda, bükməkdə yarışdı».

Hər hansı bir şeyi bükmək də belədir. Bir adamın qarnı burulsa, yenə belə deyilir, (تَلْغُشْمَاقْ - تَلْغُشْوَرْ tolǵaşur – tolǵaşmak).

قَرْوَشْدَى K a r w a ş d ı : «أَلْ مَنَّا سَفْدَا نَانْكَ قَرْوَشْدَى» ol manqa suwda nənq karwaşdı = o mənə suda bir şey axtarmaqda yardım etdi». Qaranlıqda qarasına əllə bir şey axtarılsa, yenə belə deyilir, (قَرْوَشْمَاقْ - قَرْوَشْوَرْ karwaşur – karwaşmak).

قَرْوَشْدَى K o r k u ş d ı : «أَلَارِ اِكْی قَرْوَشْدَى لَارِ» olar ikki korkuşdılar = onlar ikisi bir-birindən qorxdular», (قَرْوَشْمَاقْ - قَرْوَشْوَرْ korkuşur – korkuşmak).

قَرْكَشْدَى K ı r k ı ş d ı : «أَلْ مَنَّا يُونْكَ قَرْكَشْدَى» ol manqa yünq kırkışdı = o mənə yun qırmaqda kömək etdi», (قَرْكَشْمَاقْ - قَرْكَشْوَرْ kırkışur – kırkışmak).

قَرْلُشْوُ K ı z l a ş u : «أَلْ مَنَّا بَرَلَا اِقْ اِتْی قَرْلُشْوُ» ol məninq birlə ok attı kızlaşu = o, ortaya girov olaraq qız qoyub mənimplə ox attı», (قَرْلُشْمَاقْ - قَرْلُشْوَرْ kızlaşur – kızlaşmak).

قَرْمُشْدَى K a r m a ş d ı : «أَلْ مَنَّا بَرَلَا تَقَارِ قَرْمُشْدَى» ol məninq birlə tawar karmaşdı = o mənimplə mal yağmalamaqda yarışdı». Yardım da belədir, (قَرْمُشْمَاقْ - قَرْمُشْوَرْ karmaşur – karmaşmak). Əslə قَرْمَالِشْمَاقْ - قَرْمَالِشْوَرْ - قَرْمَالِشْدَى - قَرْمَالِشْمَاقْ karmalaşdı-karmalaşur-karmalaşmaktır.

قَبْسُشْدَى K ı s t a ş d ı : «اِتْ قَمْعُ تَمْلِغْدَنْ قَبْسُشْدَى» it kamuǵ tumlıǵdın kistaşdı = bütün itlər soyuqdan titrədilər, zəngildəşdilər». Başqası da belədir, (قَبْسُشْمَاقْ - قَبْسُشْوَرْ kistaşur – kistaşmak).

كَكْتُشْدَى K ə k t ə ş d ı : «أَلْ اِكْی كَكْتُشْدَى» ol ikki kəktəşdı = onlar ikisi kin bəslədilər», (كَكْتُشْمَاقْ - كَكْتُشْوَرْ kəktəşur – kəktəşmak).

¹⁶⁰ Hüseyin Düzgün bu sözü maddə başında «kubzaşdı», misalda, müzare və məsdərdə «قَبْزُشْمَاقْ قَبْزُشْوَرْ - قَبْزُشْمَاقْ قَبْزُشْوَرْ kubzaşdı-kubzaşur-kubzaşmak» kimi (د ل ت s.381), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «kopzaşdı-kopzaşur-kopzaşmak» kimi (DLT-2005, s.440) oxumuşlar.

كُكَلَشْدَى K ö k l ə ş d i: «أل انكر أتر كُكَلَشْدَى» ol anqar ədhər kökləşdi = ona yəhərin qabırğa taxtalarını bağlamaqda kömək etdi».

كُكَلَشْدَى K ö k l ə ş d i: «أل أنك برلا كُكَلَشْدَى» ol anmq birlə kökləşdi = onunla qohum oldu», (كُكَلَشْوَر - كُكَلَشْمَاك) kökləşür – kökləşmək). Bu söz bulğarcadır.

[Qayda]:

Bu bölmədəki fe'llər dörd funksiya daşıyır.

Birincisi: işdə köməkləşmə və bəhsləşmə mənasına gəlir. Məsələn: «أل مَنكَا يَكُ كُتْرُشْدَى ol manqa yük kötrüşdi = o mənə yük götürməkdə kömək etdi». Əvvəllər qeyd etdiyim kimi, bu məqamda «مَنكَا manqa» sözü yardım, kömək, «مَنك برلا» məninq birlə» sözü isə bəhsə girmə, yarışma bildirir. Məsələn: «أل مَنك برلا سَكْرُشْدَى» ol məninq birlə səğrişdi = o mənimplə hansımız daha yaxşı tullanarıq deyə tullanmaq, hoppanmaq işində yarışdı, bəhsləşdi».

İkincisi: iki hərfli sözlərdən alınan fe'lin bir qolu olur. Məsələn: «كُجْرُشْدَى kaçdı» sözündən «كُجْرُشْدَى kaçurdu» və «كُجْرُشْدَى kaçurdu» = iki adam bir-birini qaçırdı» fe'lləri yaradılır. ش ş hərfi burada mufa'ələ babındakı müştərəkliyi bildirir. «سُؤْفُ كُجْرُشْدَى» sözündən alınaraq «كُجْرُشْدَى keçürdi» deyildiyi kimi, iki adamın suyu keçməkdə bir-birinə kömək etməsi mənasında «سُؤْفُ كُجْرُشْدَى» sözündə işlənir. Bu münvalla iki hərfli sözlərə bir ش ş hərfi əlavə olunaraq üç hərfli, üç hərfliyə başqa bir hərf artırılaraq dörd hərfli fe'l yaradılmış olur.

Üçüncüsü: üç hərfliyədən qurulmuş bir fe'l olur. Bu fe'ldə girov mənası vardır. Bu mənə ل+ش [yəni -laşu/ləşü şəkilçisi] vasitəsilə əmələ gəlir. Məsələn: «أل مَنك برلا اق ائى اتلشْو» ol məninq birlə ok attı atlaşu = o mənimplə girov olaraq ortaya at qoyub ox atdı». Kim udsa, girovu da o qazanır.

Bu, geniş bir qaydadır. İsimlər uzansa belə, onlardan bu mənada bir sıra fe'llər yaradılır. Məsələn: «أل مَنك برلا اينادى كُكْرَجَكُونَلَشْو» ol məninq birlə oynadı kökürçünləşü = o mənimplə ortaya göyərçin qoyaraq oyun oynadı», «ات يرشدى مَنك بيلا» ol at yarışdı məninq birlə tawışğanlaşu = o, ortaya dovşan qoyaraq mənimplə at çapmaqda yarışdı». Kimin atı keçsə, dovşan da ona çatacaq.

Dördüncüsü: bu mənələrdən heç biri olmur, söz öz müstəqim mənasında işlənir. Bu şəkil çox azdır. Məsələn: «ايش برباشدى» iş burbaşdı=iş qarışdı», «يب بيمشدى» yip boymaşdı=ip dolaşdı, açılmır» kimi.

بَغْرِقْتَى B a ğ r ı k t ı: «اج ار بغرىقتى» aç ər bağırtı = ac adamın bağıriyərinə yapışdı»¹⁶².

بُلْدُقْتَى B u l d u k t ı: «بُلْدُقْتَى نانك» bulduktı nənq = nəsnə tapıldı», (بُلْدُقَار - بُلْدُقَمَاق) buldukur – buldukmak).

تُتْسُقْدَى T u t s u k d ı: «ار يعى فا تتسقدى» ər yağıka tutsukdı = adam düşmənə əsir düşdü, tutuldu, yaxalandı», (تُتْسُقَمَاق - تُتْسُقَار) tut-sukar – tutsukmak).

¹⁶¹ Yazma nüsxədə olan «ات at» sözü basma nüsxədə unudulmuşdur. Bəsim Atalay əlavə etmişdir (DLT, II, 226).

¹⁶² «بَغْرِقْتَى bağırtı» sözünün müzəresi və məsdəri verilməmişdir. Bəsim Atalayın haşiyədə göstərdiyi kimi, bunlar «bağırtı – bağırtımaq» şəklində olmalıdır.

تُنْجُوتِي T u n ç u k t ı : «أر تُنْجُوتِي» ər tunçuktı = adam tıncıxdı», (adamin qayğıdan soluğu çıxmaz vəziyyətə düşdü, başını itirdi).

تُنْجُوتِي T u n ç u k t ı : «سُغْرُ تُنْجُوتِي» soğur tunçuktı = ada dovşanı öz yuvasına çəkildi», (ada dovşanı qış dövrü üçün yuvasına girdi, yaza qədər oradan çıxmaz). Hər hansı bir heyvan qış yuxusu üçün yuvasına girsə, yenə bu söz işlənir. (تُنْجُقَار - تُنْجُقِمَاق tunçukar - tunçukmak).

سَنْجُوتِي S a n ç ı k t ı : «يَغِي سَنْجُوتِي» yağı sançıktı = düşmən yenildi, məğlub oldu». Adam vurulsa, bədəninə bir şey sancılrsa, yenə belə deyilir, (سَنْجُقِمَاق - سَنْجُقَار sançıkur – sançıkmak).

بَسْسِوتِي B a s s ı k t ı : «أرِغِي قَا بَسْسِوتِي» ər yağıka bassıktı = adam düşmənin basqınına uğradı», (adam düşmənin gecə basqınına uğradı və yaxalandı), (بَسْسِوقَار - بَسْسِوقِمَاق bassıkur–bassıkmak).

سَافْرُوتِي S a w r u k t ı : «كُوزْدَن يَاش سَافْرُوتِي» közdən yaş sawruktı = gözdən yaş sovruldu». Dərələrdə su köpürərək dalğalar çalxandığı zaman yenə belə deyilir. (سَافْرُوقِمَاق - سَافْرُوقَار sawrukur–sawrukmaq). Bu beytdə də işlənmişdir:

كُوزْمُ يَشِي سَافْرُوب قُودِي أَقَار

بَلَنِب اَزُون اَمَكِكِن ثُوكَل أَقَار

«Közüm yaşı sawrukup kudhı akar,

Bilnip ajuñ əmgəgin tükəl ukar».

Bütün dünya əzabları bilindiyyindən

Gözüm yaşı sovrulub aşağı axar.

بِلْسِوتِي B i l s i k d i : «أَنِيك يَشْتُ ايشِي بِلْسِوتِي» anın yaşut işi bilsikdi = onun gizli işi bilindi, faş oldu», (بِلْسِوكَار - بِلْسِوكِمَاق bilsikər–bilsikmək).

بُرْبَالِدِي B u r b a l d ı : «أَنِيك ايشِي بُرْبَالِدِي» anınq işi burbaldı = onun işi qarışdı, pisləşdi», (بُرْبَالُور - بُرْبَالُوق بُrbalur – burbalmak).

بُكْسُوتِي B ü k s ü l d i : «قَاب بُكْسُوتِي» qab büksüldi = qab çatladı, yarıldı». Hər hansı bir şey çatlasa və ya yarılrsa, yenə belə deyilir, (بُكْسُوتُور - بُكْسُوتُوم بُksülür – büksülmək).

تُورْپُوتِي T ö r p ü l d i : «يَغَاق تُورْپُوتِي» yığaq törpüldi = ağac yonuldu, rəndələndi», (تُورْپُوتُور - تُورْپُوتُوم törpülür – törpülmək).

تَارْتِوتِي T a r t ı l d ı : «يَرْمَاق تَارْتِوتِي» yarmaq tartıldı = pul çəkildi». Başqası da belədir. İp və ipə bənzər şeylər çəkildikdə, gərildikdə yenə belə deyilir, (تَارْتِوتُور - تَارْتِوتُوم tartılır– tartılmak).

تُورْتُوتِي T ü r t ü l d i : «تَارِيكَا يَاق تُورْتُوتِي» tərığə yağ türtüldi = dəriyə yağ sürtüldü». Başqası da belədir, (تُورْتُوتُور - تُورْتُوتُوم türtülmək).

ÇƏRTİLDİ Ç ə r t i l d i : «جَرْتِوتِي نَانِك» çərtildi nənq = nəsnə əldən çıxdı, yox oldu», (جَرْتِوتُور - جَرْتِوتُوم çərtülür–çərtilmək). Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «أَرْدَم سِزْدَن فُت جَرْتِوتُور» ərdəmsizdən kut çərtülür = ərdəmsizdən qut qaçar», (fəzilətsiz və ədəbsiz adamdan qut və dövlət uzaq qaçar).

تُورْتُوتِي T ə r t ü l d i : «يِيل تُّورْتُوتِي» yel tərtüldi = külək istiqamətini dəyişdi», (şimal yeli cənuba, cənub yeli şimala çevrildi).

تُورْتُوتِي T ə r t ü l d i : «تُّورْتُوتِي نَانِك» tərtüldi nənq = nəsnə tərsinə döndü, tərs oldu».

تُورْتُوتِي T ə r t ü l d i : «أَر قَلِقِي تُّورْتُوتِي» ər kılıkı tərtüldi = adamin xasiyyəti pisləşdi», (تُّورْتُوتُور - تُّورْتُوتُوم tərtülür – tərtülmək).

تُورْغَالِدِي T o ğ r a l d ı : «أَت تُورْغَالِدِي» ət toğraldı = ət doğrandı». Başqası da belədir, (تُورْغَالُور - تُورْغَالُوق toğralur – toğrılmək).

تُورْغَالِدِي T o ğ r a l d ı : «تُون كِيرْدَن تُورْغَالِدِي» ton kirdən toğraldı = paltar kirdən parçalandı». Ayaqda və ya hər hansı bir toxumada

çat və yarıq yaransa, yenə belə deyilir, (ثغرلور- ثغرلماق) toğralur – toğrılmak).

تَلْقَدَى T a l k ı l d ı: «تَلْقَدَى نَانِك talkıldı nənq=nəsnə itələndi, dəf edildi».

تَلْقَدَى T a l k ı l d ı: «ايش تَلْقَدَى iş talkıldı = iş dəf edildi, sovuıldı».

تَلْقَلْوَر- تَلْقَلْمَاق T a l k ı l d ı: «يُك تَلْقَلْدَى yük talkıldı = yük itələndi», (تَلْقَلْوَر- تَلْقَلْمَاق) talkılır-talkılmak).

تِرْمَلْدَى T ı r m a l d ı: «انك يوزى تِرْمَلْدَى anıq yüzi tırmaldı = onun üzü cırmaqlandı», (تِرْمَلْمَاق- تِرْمَلْوَر) tırmalur – tırmalmak).

چَڤْرُلْدَى Ç ə w r ü l d i: «چغرى چَڤْرُلْدَى çıgır çəwrüldi = val, təkər çevrildi». Hər hansı bir şey çevrildə də belə deyilir, (چَڤْرُلْمَاق- چَڤْرُلْوَر) çəwrülür – çəwrülmək).

چَڤْرَمَلْدَى Ç ə r m ə l d i: «چاغ چَڤْرَمَلْدَى çawıg çərməldi=qamçının ucu qıvrıldı, büküldü», (چَڤْرَمَلْمَاق- چَڤْرَمَلْوَر) çərməlür – çərməlmək).

سُرْتُلْدَى S ü r t ü l d i: «سُرْتُلْدَى نَانِك sürtüldi nənq = nəsnə sürtüldü, dö-yüldü». Bunu başqası etsə, yenə belə deyilir. Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir.

سُرْتُلْدَى S ü r t ü l d i: «تَرِيكا ياغ سُرْتُلْدَى tərığə yağ sürtüldi = dəriyə yağ sürtüldü». Başqası da belədir, (سُرْتُلْمَاق- سُرْتُلْوَر) sürtülür – sürtülmək).

سَنْجِلْدَى S a n ç ı l d ı: «بجاک تامقا سَنْجِلْدَى biçək tamqa sançıldı = bıçaq di-vara sancıldı, saplandı». Başqası da belədir.

سَنْجِلْدَى S a n ç ı l d ı: «سو سَنْجِلْدَى sü sançıldı = qoşun yenildi».

سَنْجِلْدَى S a n ç ı l d ı: «اركا بجاك سَنْجِلْدَى ərgə biçək sançıldı = adama bıçaq saplandı», (سَنْجِلْمَاق- سَنْجِلْوَر) sançılır- sançılmak).

سُڤْرُلْدَى S ü p r ü l d i: «اڤ سُڤْرُلْدَى əw süprüldi = ev süpürüldü». Bir adama hirsənən zaman «سُڤْرُك süprük»¹⁶³ deyirlər, «süpürü-

¹⁶³ Bəsim Atalayın fikrincə, «سُڤْرُك süprük» sözünün yerinə birbaşa şəxsə müraciət olunduğu üçün «سُڤْرُلْ süprül» olmalıdır (DLT, II, s. 231). Hüseyn Düzgün bu sözü

lən zibil necə atılırsa, sən də o cür rədd ol» deməkdir. (سُڤْرُلْوَر- سُڤْرُلْمَاق) süprülür – süprülmək)¹⁶⁴.

سِڤْرُلْدَى S ı d h r ı l d ı: «بَلِيق الِكِدِن سِڤْرُلْدَى balıq əligdin sıdhrıldı = balıq əldən sürüşdü». Hər hansı bir sürüşkən şey əldən və ya başqa şeydən sürüşsə, yenə belə deyilir.

سِڤْرُلْدَى S ı d h r ı l d ı: «يُول سِڤْرُلْدَى yol sıdhrıldı = bütün çıxıntı və qıvrımları ilə yol göründü», (سِڤْرُلْمَاق- سِڤْرُلْوَر) sıdhrılır- sıdhrılmak).

سِڤْرُلْدَى S ı d h r ı l d ı: «ار تامدين سِڤْرُلْدَى ər tamdın sıdhrıldı = adam divardan sürüşdü, sıyrıldı». Başqası da belədir.

سَڤْرُلْدَى S a w r u l d ı: «سَوْڤ سَڤْرُلْدَى suw sawrıldı = su sovruldu», (çay qaynayaraq, köpürərək coşdu). Qazanın içindəki şorbənin daşmaması üçün qaşıqla sovrulduğu zaman da belə deyilir.

سَڤْرُلْدَى S a w r u l d ı: «تَرِغ سَڤْرُلْدَى tərığ sawrıldı = buğda sovruldu».

سَڤْرُلْدَى S a w r u l d ı: «ياش كوزدن سَڤْرُلْدَى yaş közdin sawrıldı=yaş göz-dən selləndi, saçıldı», (سَڤْرُلْمَاق- سَڤْرُلْوَر) sawrulur-sawrulmak). Bu beytdə də işlənmişdir:

تُن كُن تَرِب يَغْلَيُو

ياشيم مَنِيك سَڤْرُلْوَر

«Tün-kün turup yığlayu,

Yaşım məninq sawrulur».

Gecə-gündüz ağlaram,

Yaşım mənim sovrular.

«süprük» (DLT s.386) kimi, Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə Bəsim Atalayın təklif etdiyi şəkildə, yəni «süprüb» kimi (DLT-2005, s.515) oxumuşlar.

¹⁶⁴ Bu fe'l-in müzəresini və məsdərini biz qoyduq.

سِغْزَالْدَى S i ğ z a l d ı : «بیر نانک بیرکا سِغْزَالْدَى» bir nənq birgə sığzaldı = bir şey digər şeyə sığdırıldı». Bel və ya balta sapına çivi vurularaq sıxışdırılması və qayış dilinin qayış arasına salınması kimi bir nəsnə bir nəsnəyə sığdırıldı), (سِغْزَالْمَاق - سِغْزَالْمَاق) (sığzalur – sığzalmək).

سَاتْغَالْدَى S a t ğ a l d ı : «ار بُونی سَاتْغَالْدَى» ar boynı satğaldı = adamın boynu tapdandı», (adamın boynunu tapdayaraq keçdilər). Başqası da belədir.

سَاتْغَالْدَى S a t ğ a l d ı : bir borcun barterlə ödənilməsinə də «سَاتْغَالْدَى satğaldı» deyilir, (سَاتْغَالْمَاق - سَاتْغَالْمَاق) (satğalur – satğalmək).

سَاتْغَالْدَى S i t ğ a l d ı : «یَنک سَاتْغَالْدَى» yenq sıtğaldı = paltar qolu sığandı, hamarlandı», (سَاتْغَالْمَاق - سَاتْغَالْمَاق) (sıtğalur – sıtğalmək).

سَارْمَالْدَى S a r m a l d ı : «بَلِک سَارْمَالْدَى» balıq sarmaldı = balıq çıxarıldı», (balıq sudan süzülüb çıxarılan kimi çıxarıldı). Başqası da belədir.

سَارْمَالْدَى S a r m a l d ı : «تُتْمَاج سَارْمَالْدَى» tutmaç sarmaldı = tutmac süzül-
dü». Başqası da belədir, (سَارْمَالْمَاق - سَارْمَالْمَاق) (sarmalur – sarmalmək).

سَارْمَالْدَى S a r m a l d ı : «اَنیْک تَوْنی بَشِنکا سَارْمَالْدَى» anıq tonı başınqa sarmaldı = onun paltarı başına dolandı, yığıldı», (سَارْمَالْمَاق - سَارْمَالْمَاق) (sarmalur – sarmalmək). Başqası da belədir. Bu fe'l təsirsizdir.

کُورْتُولْدَى K u r t u l d ı : «اُرَاغْت کُورْتُولْدَى» urağut kurtuldu = qadın qurtuldu, uşaqdan azad oldu, doğdu».

کُورْتُولْدَى K u r t u l d ı : «اَرَامکا کُورْتُولْدَى» ar amka kurtuldu = adam əziyyətə qurtuldu», (کُورْتُولْمَاق - کُورْتُولْمَاق) (kurtulur – kurtulmak). Bu bənddə də işlənmişdir:

اَذَلْک یرَغ کُورْتُولْدَى

اَغْرَى تُزُق اَزْتَى

بَک لار بَکِن اَزْتَى

قَجْسا قَلی قُرْتُولُور

«Ödhlək yarağ közətti,

Oğrı tuzak uzattı,

Bəglər bəgin azıttı,

Kaçsa kalı kurtulur».

Fələk fürsət gözətdi,

Gizli tələ uzatdı,

Bəylərbəyin azıtdı,

Qaçsa necə qurtular?

(Zalım fələk fürsət gözələdi, öz gizli tələsini qurdu, bəylərbəyini çaşdırdı, bəylərbəyi qaçmaqla bundan necə qurtula billər?). Burada bəylərbəyi sözü ilə Alp Ər Tonqa [Əfrasiyab] nəzərdə tutulur.

کارتُولْدَى K a r t a l d ı : «اَنیْک قُرْتَى قُرْتُولْدَى» anıq kartı kartaldı = onun yarası azdı», (yaranın başı, közü qopdu), (کارتُولْمَاق - قُرْتُولْمَاق) (kartalur – kartalmək).

کیرچَالْدَى K ı r ç a l d ı : «اَنیْک بَشِنکا تَاش قِرچَالْدَى» anıq başınqa taş kırçaldı = onun başına daş dəydi», (daş onun başını sıyırdı), (قِرچَالْمَاق - قِرچَالْمَاق) (kırçalur – kırçalmək).

کوتْرُولْدَى K o t r u l d ı : «سَوْف المَادِن قُورْتُولْدَى» suw ulmadın kotruldu = su səhəngdən boşaldıldı». Hər hansı maye üçün də belə deyilir, (کوتْرُولْمَاق - قُورْتُولْمَاق) (kotrulur – kotrulmak).

کادْهَرُولْدَى K a d h r u l d ı : «اَنیْک بُونی قُدْرُولْدَى» anıq boynı kadhrıldı = onun boynu büküldü, əyildi, qanrıldı». Başqası bükdürsə də belə deyilir. Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir, (قُدْرُولْمَاق - قُدْرُولْمَاق) (kadhrılur – kadhrılmək).

قَفْرُلْدَى K a w r u l d i : «بُعْدَاي قَفْرُلْدَى buğday kawruldı = buğda qovruldu». Başqa şey qovrulanda da bu söz işlənir. Bu söz غ ğ hərfi ilə də söylənir, (قَفْرُلْمَاق - قَفْرُلُور - kawrulur – kawrulmak).

قُبْرُلْدَى K u b z a l d i : «كُوبُز قُبْرُلْدَى kobuz kubzaldı = qopuz çalındı», (قُبْرُلْمَاق - قُبْرُلُور - kubzalur – kubzalmak). Bunun س ş hərfi ilə «قُبْسَالْدَى kubsaldı» variantı da var. Belə şey ərəb dilində də çox müşahidə edilir: كِبِش رُبِيزُوبِيسٌ kimi.

تَقْشُلْدَى T ə w ş ə l d i : «أَتْمَاك أَشْلَدَى تَقْشُلْدَى ətmək üşəldi–təwşəldi = çörək ufandı, ufalandı». Başqası da belədir, əsas söz «أَشْلَدَى üşəldi»dir, (تَقْشُلْمَاق - تَقْشُلُور - təwşəlür – təwşəlmək).

تَقْشُلْدَى T ə w ş ü l d i : «يَب تَقْشُلْدَى yıp təwşüldi = ip dolaşdı», (çox əlləşdirilmək üzündən ip lap dolaşdı). Başqası da belədir, (تَقْشُلْمَاق - تَقْشُلُور - təwşəlür – təwşəlmək)¹⁶⁵.

فَقْشُلْدَى K o w ş a l d i : «أَق فَقْشُلْدَى ok kowşaldı=ox pardaxlandı», (pardaxlanmaq üçün ox huş ağacından qayrılmış bir alətə sürtüldü), (فَقْشُلْمَاق - فَقْشُلُور - kowşalür – kowşalmak).

قَرْغُلْدَى K a r ğ a l d i : «يَاك قَرْغُلْدَى yek karğaldı = şeytan lənətləndi». Başqası da belədir, (قَرْغُلْمَاق - قَرْغُلُور - karğalür – karğalmak).

قَرْكُلْدَى K o r k u l d i : «أِشْدِين قَرْكُلْدَى işdın korkuldu = işdən qorxuldu», (قَرْكُلْمَاق - قَرْكُلُور - korkulür – korkulmak).

قِرْكُلْدَى K ı r k ı l d i : «يُونُك قِرْكُلْدَى yünq kırkıldı=yun qırıldı», (qoyunun yunu qırıldı). Başqa bir heyvan qırılırsa, yenə belə deyilir, (قِرْكُلْمَاق - قِرْكُلُور - kırkılür – kırkılmak).

كَرْتِلْدَى K ə r t i l d i : «يَغَاچ كَرْتِلْدَى yığaç kərtildi = ağac kərtildi».

¹⁶⁵ Bu sözün müzəresə və məsdəri «təwşəlür – təwşəlmək» şəklinə yazılsa da, əslində «təwşülür – təwşülmək» şəklinə olmalıdır.

كَرْتِلْدَى K ə r t i l d i : «قُل بَيْنَى كَرْتِلْدَى kul boynı kərtildi=qulun boynu kərtildi», (qul xərlandı). Bu söz daha çox «kərtmək, damğa vurmaq» mənasında olsa da, burada «xərılanmaq» mənasındadır, (كَرْتِلْمَاق - كَرْتِلُور - kərtilür – kərtilmək).

كَدْرُلْدَى K e d h r ü l d i : «تُون كَدْرُلْدَى ton kedhrüldi=paltar geydirildi». Başqası da belədir, (كَدْرُلْمَاق - كَدْرُلُور - kedhrülür – kedhrülmək).

كَدْرُلْدَى K e d h r i l d i : «كُوي كَدْرُلْدَى koy kedhrildi = qoyun əti qurudulub qaxac edildi», (كَدْرُلْمَاق - كَدْرُلُور - kedhrilür – kedhrilmək).

كِكْرُلْدَى K i k r ü l d i : «تَاوار أَكَا كِكْرُلْدَى tawar əwgə kikrildi = mal evə girdi, gətirildi, soxuldu». Başqası da belədir, (كِكْرُلْمَاق - كِكْرُلُور - kikrülür – kikrülmək).

[Qayda]:

Bu bölmənin fe'lləri iki cür olur.

Birincisi: üç hərfli məchul fe'l olur. Məsələn: «يَرْمَاق تَرْتِلْدَى yarmaq tartıldı» və «أِيش أَرْتِلْدَى iş örtüldü» kimi. Bunlar «pul çəkildi» və «iş qarışdı, qapandı» deməkdir. Bu fe'llər bu mənada ن n babı¹⁶⁶ ilə eynidir.

İkincisi: söz ancaq öz müstəqim mənasında işlənir. Məsələn: «فَرْتِلْدَى fərtildi = qurtuldu», «سَرْمَلْدَى sarmaldı = sarıldı» kimi.

بَرْتِلْدَى B ə r t i n d i : «أَلِگ بَرْتِلْدَى əlig bərtindi = əl zədələndi», (əl bir şeyə dəyərək, yaxud başqa səbəbdən yaralandı və haldan düşdü), (بَرْتِلْمَاق - بَرْتِلُور - bərtinür – bərtinmək).

¹⁶⁶ Burada «n babı» sözü ilə «tartındı», «örtündü» modeli nəzərdə tutulur.

- بُرلندی P ü r l ə n d i: «بُرلندی یغاچ پürلندی = ağac tumurcuqlandı». Ağac çiçəklənəndə də belə deyilir, (بُرلنور- بُرلنماک) پürلənür – پürلنمək)¹⁶⁷.
- بُشغندی B o ş ğ u n d i: «ار ایلکی بُشغندی = adamın əli boşaldı», (adamın əli işdən soyudu). Adam işdən qalsa, işləməsə, yenə belə deyilir, (بُشغئور- بُشغئور-بوşğونور-بوşğونماک). Əsli «بُشندی بوşوندی»dır.
- بُلغندی B u l ğ a n d i: «سوف بُلغندی = su bulandı».
- بُلغندی B u l ğ a n d i: «کونقل بُلغندی = könül bulandı». İçində pis şeylər olan nəsnə yeməkdən adamın ürəyi bulansa və ya qussa, yenə belə deyilir.
- بُلغندی B u l ğ a n d i: «بک انکر بُلغندی = bəy ona qəzəbləndi».
- بُلغندی B u l ğ a n d i: «ایل بُلغندی = el-oba qarışdı», (بُلغئور- بُلغئور- بُلغئور) bulğanur – bulğanmak).
- بُشلندی B a ş l a n d i: «ار ایشقا بُشلندی = adam işə başladı, işdən möhkəm yapışdı».
- بُشلندی B a ş l a n d i: «قوی تاغقا بُشلندی = koy tağka başlandı=qoyun dağa sürüldü».
- بُشلندی B a ş l a n d i: «ترغ بُشلندی = əkin başaq tutdu, sünbül bağladı», (بُشلئور- بُشلئور) başlanur–başlanmak).
- بُغلندی B a ğ l a n d i: «اتنک بُلغندی = odun şələ halında bağlandı».
- بُغلندی B a ğ l a n d i: «ار ازنکا اتنک بُلغندی = adam özünə odun şələsi bağladı». (بُلغئور- بُلغئور) bağlanur – bağlanmak).

¹⁶⁷ Hüseyin Düzgün bu sözü «pürləndi» kimi (دل ت s.388) vermişdir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «bürələndi» kimi (DLT-2005, s.213) oxumuşlar.

- بُغلندی B a ğ l a n d i: «قوی بُلغندی = koy bağlandı=qoyun bağlandı». Başqası da belədir.
- بُغلندی B o ğ l a n d i: «تون بُلغندی = paltar boğlandı = paltar boğçalandı», (paltar sandıqda boğçaya qoyuldu), (بُغلئور- بُلغئور) boğlanur – boğlanmak).
- بُغلندی B o ğ l u n d i: «ات بُلغندی = at boğlandı = at boğuldu». Başqası da belədir, (بُغلئور- بُلغئور) boğlunur – boğlunmak).
- بُکلندی B ə k l ə n d i: «ناتک بُلغندی = nəsnə bərkidi, sağılamlaşdı».
- بُکلندی B ə k l ə n d i: «ار ائندا بُلغندی = adam evinə qapandı». Evinə qapadılsa, yenə belə deyilir.
- بُکلندی B ə k l ə n d i: «ناتک بُلغندی = nəsnə saxlandı». Bu fe'l həm təsirli, həm təsirsizdir. Oğuzca. (بُکلئور- بُلغئور) bəklənür – bəklənmək).
- بُکلندی B ə g l ə n d i: «ار اراغت بُلغندی = qadın ərə getdi», (بُکلئور- بُلغئور) bəglənür – bəglənmək).
- بُکلندی B ü k l ü n d i: «ناتک بُلغندی = nəsnə büküldü, qıvrıldı», (بُکلئور- بُلغئور) bükünür – bükünmək).
- بُکلندی B ü g l ü n d i: «سوف بُلغندی = su yığıldı, gölləndi».
- بُکلندی B ü g l ü n d i: «سو بُلغندی = qoşun toplandı», (بُکلئور- بُلغئور) büğlünür – büğlünmək).
- تالبندی T a l b ı n d i: «قش تالبندی = quş qanadlarını çırpdı». Çırpınan hər şey üçün belə deyilir, (تالبئور- تالبئور) talbınur – talbınmak).
- تارتندی T a r t ı n d i: «ار اغلنکا تارتندی = adam oğlunun həsrətini çəkdi», (edilən hər yaxşılığın, verilən hər yeməyin uşağı üçün olmasını arzuladı).

- تارتندی** T a r t ı n d ı: «أفكا ترغ تارتندی ol əwgə tariğ tartındı = o, evinə buğda aparırmış kimi göründü». Köçərilər şəhərdən buğda aparanda da belə deyilir, (تارتینور- تارتیناق) tartınur – tartınmaq).
- تورتندی** T ü r t ü n d i: «أل اوزینکا یاغ تورتندی ol özinqə yağ türtündi = o özü -özünə yağ sürtdü». Yağ sürtən kimi eləsə də, bu söz işlənilir, (تورتینور- تورتیناق) türtünür – türtünmək).
- تېرندی** T ə p r ə n d i: «نانک تېرندی təprəndi nənq = əşya tərpəndi», (تېریناق- تېریناق) təprənür – təprənmək).
- توگراندى** T o ğ r a n d ı: «أل اوزینکا ات توگراندى ol özinqə ət toğrandı = o özünə ət doğrayırmış kimi göründü». Başqası da belədir, (توگرانور- توگراناق) toğranur – toğranmaq).
- تاوراندى** T a w r a n d ı: «ار تاوراندى ar tawrandı = adam davrandı», (yerişdə özünü tələsirmiş kimi göstərdi), (تاورانور- تاوراناق) tawranur – tawranmaq).
- تərsindi** T ə r s i n d i: «بک انکر تərsindi bəg anqar tərsindi = bəy ona qəzəbləndi».
- تərsindi** T ə r s i n d i: «باش تərsindi baş tərsindi = yara azdı», (yara qay-saqılanmışkən yenidən azdı), (تərsinور- تərsیناق) tərsinür – tərsinmək).
- تəwşindi** T ə w ş i n d i: «ار ایشتا تəwşindi ar işta təlim təwşindi = adam işdə çox çalışdı, çırpındı, əlləşdi», (تəwşینور- تəwşیناق) təwşinür – təwşinmək).
- تاتغندی** T a t ğ a n d ı: «ار اشیغ تاتغندی ar aşığ tatğandı = adam aşı dadlı hesab etdi», (adam yeməkdən dad, zövq aldı), (تاتغانور- تاتغاناق) tatğanur – tatğanmaq).
- تولغندی** T o l ğ a n d ı: «ار الندی tolğandı = adam qıvrıldı, dolandı», (adam sancıdan sağa - sola dönərək qıvrıldı).

- تولغندی** T o l ğ a n d ı: «ار اوزی تولغندی ar özi tolğandı = adama qusma və öyümə gəldi»¹⁶⁸.
- تولغندی** T o l ğ a n d ı: «أل اوزینکا یونک تولغندی ol özinqə yünq tolğandı = o özü üçün yunu dükçə etdi, doladı», (تولغانور- تولغاناق) tolğanur – tolğanmaq).
- تورکندی** T u r k ı n d ı: «أل مەندین تورکندی ol məndin turkındı = o məndən utandı», (o tutmaq istədiyi işdən sıxıldı, o iş üzərində çalışmaqdan çəkindi), (تورکینور- تورکیناق) turkınur – turkınmaq).
- تəzginدى** T ə z g i n d i: «جغری تزگندی çığrı təzgindi = təkər döndü». Başqası da belədir.
- تəzginدى** T ə z g i n d i: «أل بیرک تزگندی ol yerig təzgindi = o, yeri dolandı, təvaf etdi». Bir yeri təvaf edən, dolanan adam üçün də belə deyilir, (تəzginور- تزگیناق) təzginür – təzginmək).
- تəlgəندی** T ə l g ə n d i: «أل انکر بلغندی təlgəndi ol anqar bulğandı - təlgəndi = o ona qəzəbləndi, əsdi-coşdu». Bu söz tək söylənmir, qoşa deyilir, (تəlgənور- تəlgیناق) təlgənür – təlgənmək).
- تۈپلۈندی** T u p l u n d ı: «تام تۈپلۈندی tam tuplundı = divar dələndi», (تۈپلۈور- تۈپلۈناق) tuplunur – tuplunmaq). Başqası da belədir.
- تۈپلۈندی** T ü p l ə n d i: «یغاچ تۈپلۈندی yığaç tüpləndi = ağac kök atdı».
- تۈپلۈندی** T ü p l ə n d i: «ار تۈپلۈندی ar tüpləndi = adam zəngin oldu, varlandı». Hər hansı bir şey kök, rişə atsa, yenə belə deyilir, (تۈپلۈور- تۈپلۈناق) tüplənür – tüplənmək).
- تۈدۈندی** T ı d h l ı n d ı: «ار ایشتن تۈدۈندی ar iştin tıdhlındı = adam işdən qaçındı, caydı». Başqası da belədir. Danışanda duruxan adam üçün də belə deyilir, (تۈدۈنور- تۈدۈنلاق) tıdhlınur – tıdhlınmaq).

¹⁶⁸ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu cümləni belə çevirmişlər: «adam qanlı və sancılı işhala yaxalandı» (DLT-2005, s.576). «Öz» daxili orqanlar, qarın deməkdir.

تُشَلِنْدِي T ü ş l ə n d i: «الكن تُشَلِنْدِي əlkin tüşləndi = qonaq endi», (qonaq yatıb getmək üzrə minikdən endi), (تُشَلِنْدِي - تُشَلِنْمَاك), (تُشَلِنْمَاك - تُشَلِنْمَاك).

تَرَلِنْدِي T ə r l ə n d i: «ات تَرَلِنْدِي at tərլəndi = at tərلədi». Başqası da belədir, (تَرَلِنْمَاك - تَرَلِنْمَاك), (تَرَلِنْمَاك - تَرَلِنْمَاك).

تُورَلِنْدِي T ü r l ü n d i: «تُورَلِنْدِي تۈرلۈندۈ nənq=nəsnə büküldü, dürlüdü», (تۈرلۈنۈر - تۈرلۈنۈر), (تۈرلۈنۈر - تۈرلۈنۈر). Bu şeirdə də işlənmişdir:

إِذْمَنِي أَكْرَمَن

بِلِكْنِي يُكْرَمَن

كُنْكَنِي تُكْرَمَن

أَرْدَمَ أَوْزَا تُرْلُونُور

«İdhimni ögərmən,

Biligni yügərmən,

Könqülni tügərmən,

Ərdəm üzə tülünür».

Tanrımı öyərəm,

Bilik yığaram,

Könlümü bağlayaram,

Könül kitabım ərdəm üzərinə bükülər.

تۈزۈلۈندۈ T ü z l ü n d i: «تۈزۈلۈندۈ تۈزلۈندۈ yer=yer düzləndi, hamarlandı».

Başqası da belədir. Bu sözün «تۈزۈلۈندۈ» şəkli də var.

تۈزۈلۈندۈ T ü z l ü n d i: «تۈزۈلۈندۈ تۈزلۈندۈ iş iş düzəldi». Başqası da belədir, (تۈزۈلۈنۈر - تۈزۈلۈنۈر), (تۈزۈلۈنۈر - تۈزۈلۈنۈر).

تۈزلەندۈ T u z l ə n d i: «تۈزلەندۈ ات tuzlandı = at duzlandı». Başqası da belədir, (تۈزلەنۈر - تۈزلەنۈر), (تۈزلەنۈر - تۈزلەنۈر).

تۈزلۈندۈ T i z l i n d i: «تۈزلۈندۈ ينجۈ tizlindi = inci düzۈldۈ». Başqası da belədir, (تۈزلۈنۈر - تۈزلۈنۈر), (تۈزلۈنۈر - تۈزلۈنۈر).

تۈشلەندۈ T u ş l ə n d i: «تۈشلەندۈ بىر نەنق بىرگە تۈشلەندۈ = bir nəsnə bir nəsnəyə tüşləndi, tuş oldu, yönəldi», (تۈشلەنۈر - تۈشلەنۈر), (تۈشلەنۈر - تۈشلەنۈر).

تۈشلەندۈ T i ş l ə n d i: «تۈشلەندۈ اعلان تۈشلەندۈ = uşaq diş çıxardı».

تۈشلەندۈ T i ş l ə n d i: «تۈشلەندۈ ارغاق تۈشلەندۈ = oraq bülövləndi», (تۈشلەنۈر - تۈشلەنۈر), (تۈشلەنۈر - تۈشلەنۈر).

تۈگلۈندۈ T ü g l ü n d i: «تۈگلۈندۈ سۇف بۇغزدا تۈگلۈندۈ = su boğazda tüglündi = su boğazda qaldı».

تۈگلۈندۈ T ü g l ü n d i: «تۈگلۈندۈ يىپ تۈگلۈندۈ=ip düylüdü, düyünləndi». Başqası da belədir, (تۈگلۈنۈر - تۈگلۈنۈر), (تۈگلۈنۈر - تۈگلۈنۈر).

تۈکلۈندۈ T ö k l ü n d i: «تۈکلۈندۈ سۇف تۈکلۈندۈ = su töküldü», (تۈکلۈنۈر - تۈکلۈنۈر), (تۈکلۈنۈر - تۈکلۈنۈر).

تۈکلۈندۈ T i k l i n d i: «تۈکلۈندۈ يىغاچ تۈکلۈندۈ = ağac əkildi, dikildi», (تۈکلۈنۈر - تۈکلۈنۈر), (تۈکلۈنۈر - تۈکلۈنۈر).

تۈرلەندۈ Ç ə r l ə n d i: «تۈرلەندۈ ار اوزى تۈرلەندۈ = adam xəstələndi, bədəni ağırlaşdı».

تۈرلەندۈ Ç ə r l ə n d i: «تۈرلەندۈ انىق كوزى تۈرلەندۈ = onun gözü ağrıdı», (تۈرلەنۈر - تۈرلەنۈر), (تۈرلەنۈر - تۈرلەنۈر)¹⁶⁹.

تۈرلەندۈ Ç ü r l ə n d i: «تۈرلەندۈ اول اندىن نەنق چۈرلەندۈ = o ondan bir fayda, xeyir əldə etdi», (تۈرلەنۈر - تۈرلەنۈر), (تۈرلەنۈر - تۈرلەنۈر).

تۈغلەندۈ Ç o ğ l ə n d i: «تۈغلەندۈ اوت چۈغلەندۈ = od şölələndi». Günəşin şüaları yerə düşən zaman da belə deyilir, (تۈغلەنۈر - تۈغلەنۈر), (تۈغلەنۈر - تۈغلەنۈر).

تۈغلەندۈ Ç o ğ l ə n d i: «تۈغلەندۈ سۇ قۇم چۈغلەندۈ = bütün qoşun toplandı», (qoşun hər tərəfdən axışıb gəldi). Axıb gələn

hər şey üçün belə deyilir, (جُغْلَانُور- جُغْلَانُوق) çoğlanur-çoğlanmak).

جُغْلَانُوق Ç a ğ l a n d ı: «ات جُغْلَانُوق at çağlandı = at pörtdü, ala-çiy bişdi», (جُغْلَانُوق- جُغْلَانُوق) çoğlanur – çağlanmak)¹⁷⁰.

جُغْلَانُوق Ç a w l a n d ı: «ار جُغْلَانُوق ar çawlandı = adam ad-san, şöhrət sahibi oldu», (جُغْلَانُوق- جُغْلَانُوق) çawlanur – çawlanmak).

سُورْتُؤى S ü r t ü n d i: «ات يِغَاچ قَا سُورْتُؤى at yığaçaqa sürtündü = at ağaca sürtündü». Başqa şeyə sürtünsə, yenə belə deyilir.

سُورْتُؤى S ü r t ü n d i: «ار اَزْنِكا يِاغ سُورْتُؤى ar özinqə yağ sürtündü = adam özünə yağ sürtüdü», (adam təkbaşına özünə yağ sürtüdü). Bir adam bir şey sürtürmüş kimi görünsə, yenə belə deyilir, (سُورْتُؤى- سُورْتُؤى sürtünür – sürtünmək).

سِئْتِغْدِى S i t ğ a n d ı: «ار سِئْتِغْدِى ar sıtğandı = adam sıtğandı». Paltarı sıtğallasa, yenə belə deyilir¹⁷¹. Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsizdir, (سِئْتِغْدِى- سِئْتِغْدِى sıtğanur – sıtğanmak).

سِلكِندِى S i l k i n d i: «ار تُونِ سِلكِندِى ar tonın silkindi = adam paltarını silkdi, çırpdı».

سِلكِندِى S i l k i n d i: «ار سِلكِندِى ar silkindi = adamın tükü ürpəşdi».

سِلكِندِى S i l k i n d i: «تَقِى سِلكِندِى təwi silkindi = dəvə silkindi». Bu məsəldə də işlənmişdir: «تَقِى سِلكِندِى اشاك كا يوك جقار» təwi silkinsə, eşəkkə yük çıxar = dəvə silkinsə, eşşəyə yük çıxar». Bu söz böyük şeyi alıb kiçik şeyi buraxması tövsiyə olunan adam üçün deyilir, (سِلكِندِى- سِلكِندِى silkınur – silkınmək).

سُجْلَانُوق S a ç l a n d ı: «ار سُجْلَانُوق ar saçlandı = adam saçlandı», (سُجْلَانُوق- سُجْلَانُوق) saçlanur - saçlanmək).

سُجْلَانُوق S u ç l u n d ı: «قِلِج قِنْدِن سُجْلَانُوق قِلِج kılıç kindin suçlandı = qılıncımdan sıyrıldı, çəkildi». Hər hansı bir şey yerindən çəkilib çıxarılsa, yenə belə deyilir, (سُجْلَانُوق- سُجْلَانُوق suçlanur – suçlanmək).

سَرْلَانْدِى S a r l a n d ı: «ار سَرْلَانْدِى ar sarlandı = adam sarıq, çalma, əmmamə sarıdı».

سَرْلَانْدِى S a r l a n d ı: «ار يورگانچو سَرْلَانْدِى ar yörgənçü sarlandı = adam yorğana büründü, sarıdı»¹⁷².

سَرْلَانْدِى S a r l a n d ı: «يب يِغَاچ قَا سَرْلَانْدِى yip yığaçaqa sarlandı = ip ağaca sarıdı». Bu fe'l həm təsirli, həm də təsirsiz olur, (سَرْلَانْدِى- سَرْلَانْدِى sarlanur – sarlanmək).

سِرْلَانْدِى S i r l a n d ı: «ار ايشقا سِرْلَانْدِى ar işqa sırlandı = adam işə hazırlaşdı».

سِرْلَانْدِى S i r l a n d ı: «اياق سِرْلَانْدِى ayak sırlandı = qab şirləndi», (qaba bəzək vuruldu), (سِرْلَانْدِى- سِرْلَانْدِى sırlanur – sırlanmək).

سُوزْلَانْدِى S ö z l a n d ı: «ال سوزن منكا سُوزْلَانْدِى ol sözün manqa sözləndi = o, sözünü mənə söylədi», (o, bəzi sözlərini mənə açıqladı), (سُوزْلَانْدِى- سُوزْلَانْدِى sözlənür – sözlənmək).

سُوزْلَانْدِى S ü z l ü n d i: «سوف سُوزْلَانْدِى suw süzlündü = su süzülüdü». Başqası da belədir, (سُوزْلَانْدِى- سُوزْلَانْدِى süzlünür – süzlünmək).

سَشْلَانْدِى S ə ş l i n d i: «ات سَشْلَانْدِى at səşlindi = at cidarından, bağından açıldı». Başqası da belədir, (سَشْلَانْدِى- سَشْلَانْدِى səşlinür – səşlinmək).

¹⁶⁹ Bu fe'l in müzəresini və məsdərini biz qoyduq.

¹⁷⁰ Bu fe'l in müzəresini və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II, s. 245).

¹⁷¹ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu maddədəki misalı və ondan sonrakı cümləni belə çevirmişlər: «adam işə girişdi, paltarının qollarını çırpmadı» (DLT-2005, s. 493). Halbuki Bəsim Atalayda məna xeyli fərqlidir. Salih Mütəllibov isə həmin maddəni belə mənalandırmışdır: «adam paltarının yanını, əyini sıtğalladı» (TSD, II tom, bet 286).

¹⁷² Bu cümlənin tərcüməsini Seçkin Ərdi ilə Sərap Yurtsevər «yorğana büründü» «adam ayak sarıqları sarıdı=adam dolaq doladı» kimi vermişlər (DLT-2005, s.471).

- سُقْلندى** S u w l a n d ı: «سُقْلندى نانک suwlandı nənq = nəsne sulandı». (suyu çoxaldı, su saldı). Bu, meyvənin suyunun çoxluğundan yumşalması, yarada sarı su peyda olması kimidir. (سُقْلنور-سُقْلنماق suwlanır – suwlanmak).
- سُقْلندى** S u w l a n d ı: «ایک کوزى سُقْلندى» anınq közi suwlandı = onun gözü sulandı, yaşardı».
- سُقْلندى** S a k l a n d ı: «أل مَندین سُقْلندى» ol məndin saklandı = o məndən saxlandı, gizləndi, çəkindi», (سُقْلنماق-سُقْلنور saklanur – saklanmak).
- سُقْلندى** S o k l u n d ı: «ایک اذاقى اوتکا سُقْلندى» anınq adhakı ötkə soklundı=onun ayağı çuxura düşdü». Hər hansı bir şey başqa bir şeyə girsə, yerləşsə, yenə belə deyilir, (سُقْلنور-سُقْلنماق soklunur – soklunmak).
- سُقْلندى** S ö k l ü n d ı: «ات سُقْلندى» at söklündi = at kabab edildi», «أل ازنکا ات سُقْلندى ol özinqə at söklündi=o, əti özü üçün təkbəşinə kabab etdi», (سُقْلنماق-سُقْلنور söklünür- söklünmək).
- سُقْلندى** S a t l a n d ı: «أل بوايشقا سُقْلندى» ol bu işka satlandı = o bu işə cürət etdi, bu işə atıldı», (سُقْلنماق-سُقْلنور satlanur – satlanmak). Çigilcə.
- قُرتندى** K a r t a n d ı: «ر قرتین قُرتندى» hər kartın kartandı = adam yarasını sağaltdı». «Öz yararı sağalt» demək mənasında «اوز قرتینک اوز قرتین öz kartınq kartan» deyilir. Bu sözlə «həddini keçmə» demək istənilir, (قُرتنماق-قُرتنور kartanur – kartanmaq).
- قُرتندى** K u r t a n d ı: «کُنک قُرتندى» künq kurtandı = cariyə bit və bitə bənzər şeylərdən qaşındı». Bunun əsli qoyundan gənə, qurd axtarmaqdır, (قُرتنماق-قُرتنور kurtanur – kurtanmaq).

- قُقدندى** K a w d u n d ı: «ار اغلنکا قُقدندى» ər oğlınqə kawdundı = adam oğluna acıdı, şəfqət göstərdi, xata-bəlanm ondan uzaq olmasını istədi», (قُقدنور-قُقدنماق kawdunur - kawdunmak).
- قُترندى** K a t r u n d ı: «كلار ار قُترندى» külər ər katrındı = gülən adam dayandı, gülməyini kəsdi». Bunun əsli «bir işdə xırçınlıq etmək»dən gəlir.
- قُترندى** K a t r u n d ı: «أل منکا يرماق بيبراران قُترندى» ol manqə yarmak berür ərkən katrındı = o mənə pul verdiyi an bundan vaz keçdi, çəkindi, qaçındı». Başqası da belədir, (قُترنور-قُترنماق katrunur – katrunmak).
- قُذرندى** K a d h r a n d ı: «بک انکار قُذرندى» bəg anqar kadhrandı = bəy ona qəzəbləndi», (bəy ona hirsələndi, acıqlandı, rəftarı və işi sərtləşdi), (قُذرنور-قُذرنماق kadhranur – kadhranmaq).
- قُرشندى** K u r ş a n d ı: «ار قورن قُرشندى» ər kurın kurşandı = adam qurşaq qurşandı», (قُرشنور-قُرشنماق kurşanur – kurşanmaq).
- قُرعندى** K a r ğ a n d ı: «ار اوزن قُرعندى» ər özin karğandı = adam peşmanlıq üzündən özünə lənət yağdırdı, özünü qarğıdı», (قُرعنور-قُرعنماق karğanur – karğanmaq).
- قُزغندى** K a z ğ a n d ı: «ار توار قُزغندى» ər tavar kazğandı = adam mal qazandı», (قُزغنور-قُزغنماق kazğanur – kazğanmaq). Bu şeirə də işlənmişdir:

بَقْمَسْ بُدُنْ سَفْكَ سُرْ

يُدْقَسِي يُدِي سَرَنْقَا

قَزَعَنْ أَلِجْ تُزْنَلِكْ

قَلْسُنْ جَقْتَبِكْ يَرَنْقَا

«Bakmas budun səwüksüz

Yudkı yüdhi saranka,

Kazğan ulıç tüzünlük

Kalsun çawıñq yarınka».

Baxmaz millət sevimsiz,

Turşusifət insana,

Qazan, oğlum, mərifət,

Adın dönsün dastana.

(Oğluna öyüd verərək deyir: millət sevimsiz, qaşqabaqlı adama baxmaz, oğlum, yumşaq xasiyyətli ol ki, adın-sanın gələcəkdə də söylənsin).

كيسغدى Kisğandı: «ار تڧارن قيسغدى» ar tawarın kışğandı = adam malına qızırğalandı», (xəsislik etdi, malını, varını xərcləməkdən çəkindi). Başqa şey qızırğalansa, əsirgənsə, yenə bu fe'l işlənir, (كيسغانور-كيسغناماق) kışğanur – kışğanmak).

كارواندى Karwandı: «ال ينجق اجرا يرماق قرفندى» ol yançık içrə yarmak karwandı = o, torba içində pul axtardı». Hər hansı bir adam başqa bir şey axtarsa, yenə belə deyilir, (قرفنور- قرفناماق karwanur – karwanmak).

كوركوندى Korkundı: «ار ايشدين قرفندى» ar işdın korkundı = adam işdən qorxdu və qorxusunu gizlədi», (قرفنور- قرفناماق) korkunur – korkunmak).

كورلاندى Kurlandı: «ار تڧارنكا قورلاندى» ar tawarınqa kurlandı = adam malına yandı», (malın əldən çıxması üzündən çox dilxor oldu), (قورلنور- قورلناماق) kurlanur – kurlanmak). Əslü و vavla «كورلاندى»dır.

كورلاندى Kurlandı: «يُغرت قورلاندى» yoğurt kurlandı = yoğurd qatılaşdı».

كيرلاندى Kirlandı: «يير قورلاندى» yer kırlandı = yer qırışdı, şoranlaşdı», (yerdə çatlar peyda oldu), (قورلنور- قورلناماق) kırlanur – kırlanmak).

كيزلاندى Kızlandı: «ال بو اتغ قزلىدى» ol bu atıñ kızlandı = o bu atı bahalı hesab etdi». Başqası da belədir.

كيزلاندى Kızlandı: «ال انى قزلىدى» ol anı kızlandı = onu qızlığa götürdü», (قزلىنور- قزلىناماق) kızlanur – kızlanmak).

كازلاندى Kazlandı: «يير قزلىدى» yer kazlandı = yer qazındı», (yerdə çuxurlar açıldı), (قزلىنور- قزلىناماق) kazlanur – kazlanmak).

كيسلىدى Kisildi: «كيسلىدى ناك» kisilmıdı nənq = nəsnə qısıldı, iki şeyin arasında sıxışdı», (üzənginin qayıışı və ya qapı ilə astana arasında sıxışan ayaq kimi, bir nəsnənin iki şey arasında sıxışması kimi), (كيسلىنور-كيسلىناماق) kışılınur – kışılınmak).

كوشلىدى Koşıldı: «ايكى ناك قوشلىدى» iki nənq koşlundu = iki nəsnə qoşuldu». Bu fe'l təsirlidir. İki qoyunun yan-yana, başları bir cizgidə getməsinə, iki minicinin atlarını yan-yana, baş-başa [atbaşı bərabər] sürərək getməsinə də belə deyilir, (كوشلىنور-كوشلىناماق) koşılınur – koşılınmak).

كوشلاندى Koşlandı: «ار ازنكا ات قوشلىدى» ar özinqə at koşlandı = adam özü üçün yedək, ehtiyat at qoşdu», (كوشلىنور-كوشلىناماق) koşlanur – koşlanmak).

كاكلاندى Kaklandı: «ات قاكلاندى» at kaklandı = at quruduldu, qaxac edildi».

كاكلاندى Kaklandı: «سوف قاكلاندى» suw kaklandı = su yığıldı», (dağlardakı çökəklərə su yığıldı və gölməçələr yarandı), (قاكلنور- قاكلناماق) kaklanur – kaklanmak).

كەۋشەندى Kəwşəndi: «تەۋى كەۋشەندى» təwi kəwşəndi = dəvə gövşədi, gövşək gətirdi», (كەۋشەنور-كەۋشەنماق) kəwşənür – kəwşənmək). Başqası da belədir.

كۈچلەندى Küçləndi: «ار كۈچلەندى» ar küçləndi = adam qüvvətləndi», (كۈچلەنور-كۈچلەنماق) küçlənür – küçlənmək). Başqası da belədir.

- كُرْلَندى** K ü r l ə n d i: «كوك كُرْلَندى kök kürləndi = göy gurladı», (كُرْلَندى - كُرْلَندى) kürlənür – kürlənmək¹⁷³).
- كِرْلَندى** K i r l ə n d i: «تون كِرْلَندى ton kirləndi = paltar kirləndi». Başqası da belədir, (كِرْلَندى - كِرْلَندى) kirlənür – kirlənmək).
- كِرْلَندى** K i r l ə n d i: «كوز كِرْلَندى köz kirləndi = göz yumuldu».
- كَزْلَندى** K ə z l ə n d i: «أق كَزْلَندى ok kəzləndi = ox yuxarı atıldı».
- كَزْلَندى** K ə z l ə n d i: «أشج كَزْلَندى aşıç kəzləndi = qazanın dibi ərp bağladı», (كَزْلَندى - كَزْلَندى) kəzlənür – kəzlənmək).
- كِرْلَندى** K i z l ə n d i: «أل تَقَارن كِرْلَندى ol tawarın kizləndi = o, malını gizlədən kimi göründü», (həqiqətən gizləyəndə də belə deyilir), (كِرْلَندى - كِرْلَندى) kizlənür – kizlənmək).
- كَسْلَندى** K ə s l i n d i: «كَسْلَندى نَانك kəsildi nənq = nəsnə kəsildi», (كَسْلَندى - كَسْلَندى) kəslinür – kəslinmək).
- كُكْلَندى** K ö k l ə n d i: «أدر كُكْلَندى ədhər kökləndi = yəhərin qabırğa taxtaları bağlandı».
- كُكْلَندى** K ö k l ə n d i: «أر كُكْلَندى ər kökləndi = adam əsalət sahibi oldu». Zəngin, varlı olsa, yenə belə deyilir, (كُكْلَندى - كُكْلَندى) köklənür – köklənmək).
- كُكْلَندى** K ö g l ə n d i: «يوزى كُكْلَندى yüzi anınq kögləndi = onun üzünə kəklik çilləri çıxdı».
- كُكْلَندى** K ö g l ə n d i: «أر كُكْلَندى ər kögləndi = adam mahnı oxudu, züm-zümə etdi», (كُكْلَندى - كُكْلَندى) köglənür – köglənmək). Əsli vavla «كُكْلَندى kögləndi»dir.
- كَمْلَندى** K ə m l ə n d i: «أت كَمْلَندى at kəmləndi = at xəstələndi». Başqası da belədir. Bu söz əsasən at barədə işlədilir, (كَمْلَندى - كَمْلَندى) kəmlənür – kəmlənmək).

¹⁷³ Bu sösun müzəresini və məsdərini Bəsim Atalay qoymuşdur (DLT, II s. 252).

[Qayda]:

Bu bölmənin fe'lləri dörd funksiya daşıyır.

Birincisi: adı çəkilən şeyə sahiblik bildirir. Məsələn: «أراغت بكندى» urağut bəgləndi = qadın ər sahibi oldu, ərə getdi», «أرانى» ər anı kızlandı = adam onu qızlığa götürdü, onu övladlığa götürməklə qız sahibi oldu».

İkincisi: iki hərfli isimlərdən yaranan fe'l olur. Məsələn: «أر اتلدى» ər atlandı = adam ata mindi», «أت تارلدى» at tərlandı = at tərlandı». Başqası da belədir.

Üçüncüsü: failin o işi özü üçün görməsi, öz öhdəsinə alması mənasına gəlir. Məsələn: «أر ازنكا يمش أفدىنى» ər özünə yemiş əwdindi = adam özünə meyvə topladı, adam meyvə yığmağı öz üzərinə aldı, meyvə yığmağa özü girişdi», «أر ازنكا ات» ər özünə ət söklündü = o özü üçün, heç kimdən kömək istəmədən kabab etdi».

Söz qalın olduqda hərfi-illətin¹⁷⁴ düşməsi ilə dörd hərfli isimlər və fe'llər səhih¹⁷⁵ yerinə işlənir. Məsələn: «أر قرتن قرتدى» ər kartın kartandı = adam yarasını sağaltdı». Bu, təsirli fe'l¹⁷⁶

¹⁷⁴ Ərəb dilində sözün tərkibindəki əlif, vav, ye hərflərinə «hərfi-illət» deyilir.

¹⁷⁵ Ərəb dilində bir fe'l-in üç hərfi də samitlərdən ibarətdirsə (məsələn, dxl = dəxələ, daxil olmaq kimi) ona səhih və ya salim fe'l deyilir. Fe'l-in hərflərindən biri əlif, vav və ya ye-dirsə, ona mənqus fe'l deyilir.

¹⁷⁶ «Divan»ın özbəkə nəşrinin bu yerində Salih Mütəllibovun maraqlı bir qeydi var. Həmin qeydi burada verməyi münasib gördük: «Mahmud Kaşğarının göstərdiyinə görə, o dövrdə də təsirli və təsirsiz fe'llər bir-birindən fərqləndirilirdi. Buna görə də Mahmud Kaşğari təsirli fe'llərin yaranma üsullarını hər vasitə ilə geniş şəkildə izah etmişdir. Lakin canlı dildə eyni fe'l-in həm təsirli, həm də təsirsiz funksiyada çıxış etməsi halları vardı. Məsələn, Mahmud Kaşğari «isitdi» fe'lini izah edərkən bu fe'l-in bir sözdə təsirli, digər sözdə təsirsiz olduğunu göstərir: «ol mün isitti=o, şorba isitdi». Dəmir və ona bənzər şeylər qızdırılarda da belə deyilir. Bu sözdə «isitti» fe'li təsirlidir. Lakin «ər isitti = adam qızdırdı, isitmə xəstəliyinə tutuldu» sözündəki «isitti» sözü isə

yerindədir, əslı «قارتادی kartadı»dır. «ار کؤلندی = adam şərqi, mahnı oxudu, zümzümə etdi», əslı «كؤلادی köglədi»dir, «قورقشندی kur kurşandı = qurşaq qurşandı», əslı «فورşادی kurşadı»dır.

Dördüncüsü: fe'l bu mənələrdən heç birində deyil, öz müstəqim mənəsində işlənir. Məsələn: «تقی کؤشندی təwəy kəwşəndi=dəvə gövşədi, gövşək gətirdi», «ار ترقندی =ər turkundu=ər duruxdu, bir işdə üstünlüyünü göstərməkdən utandı», «جغری جغری چیغری تازگندی=təkər, val döndü». Başqası da belədir.

Qayda:

Bu bölmənin əmr şəkli dörd hərfli olur. Məsələn: «منی تاذغر mənı todhğur», «ات سؤغر at suwğar», «منی اذغر mənı udhğur» kimi. Bunlar sırası ilə «mənı doyur», «atı suvar», «mənı oyat» deməkdir.

Tərkibində r olan sözlərdə təsirsiz fe'lin təsirliyə, iki faildən bir məf'ula keçməsi zamanı r-dən sonra t əlavə edilir. Bunlar d d ilə birləşirlər (ت, د, ر). د d hərfi ت t-yə assimilyasiya olunduğu üçün şəddəli bir ت t əmələ gəlir [r+tt]. Məsələn: «اتن سؤغرتی ol atın suwğarttı=o, atını suvarttı, atı suvarmaq üçün birini göndərdi». Burada iki sükunlu bir aradadır. «من انی تاذغرتم mən anı todhğurttum = mən onu doyurdum». Bunu yaxşı anla!

təsirsizdir, yəni adam qızdırdı deməkdir. Bu halda bir fe'lin həm təsirli, həm təsirsiz olması ayrı-ayrı fe'l şəkillərinə də xas olan xüsusiyyət idi. Mahmud Kaşğari bunu da göstərmişdir. Məsələn, o, «içürdi» fe'lini izah edərkən «o mənə su içirdi» mənəsində həm «içürdi», həm də «içürdi» sözünün paralel işləndiyini yazmışdır» (TSD, II tom, bet 297).

Bu bölmənin ismi-failəri digər türklərə görə «سؤغرغوی suwğarğuçı», «تاذغرغوی todhğurğuçı», oğuzlara görə isə «سؤغردجی suwğardaçı», «تاذغردجی todhğurdaçı» şəklindədir.

Hal və hərəkəti fasiləsiz davam etdirən fail bütün türklərdə eyni şəkildə göstərilir. Qalın ahəngli, غ ğ və ق ka ilə bitən sözlərdə əmr şəkilçisindən sonra غ ğ, incə ahəngli və ک ke ilə bitən sözlərdə isə ک ge suffiksi artırılır. Məsələn: «اذغرغان udhğur+ğan», «تاذغرغان todhğur+ğan», «کؤلسرکان külsir+gən =ər». Bunlar sırası ilə «daima oyadan», «daima doyuran», «daima gülümsəyən =ər» deməkdir. Dəvəyə gəlincə, «کؤşنگان təwəy=kəwşəngən təwəy=daima gövşəyən, gövüş gətirən dəvə» deməkdir.

Əgər fail bir işi görmək haqqına sahib isə və bu işi görmək əzmindədirsə, «ات سؤغرغلق ol at suwğarğuluk ərdi», «ال انی ol anı todhğurğuluk ərdi» deyilir ki, müvafiq şəkildə «atı suvarmaq onun haqqı idi», «onun onu doyurmaq haqqı idi» deməkdir.

Bir işi görmək əzmində və arzusunda olan failə örnək: «ات سؤغرغساق ol at suwğarıgsak ərdi=o, at suvarmaq diləyində, əzmində idi», «ال انی سؤغرساق ol anı suwdın keçürşək ərdi = o onu sudan keçirmək üçün kömək etmək arzusunda və əzmində idi». Ancaq bu bölmədə göstərdiyim bu növ az işlənir.

Failin bir işi işləməyi ürəyində gizlin tutması, yaxud o işi işləmiş olmasına örnək: «ات سؤغرغلی ol at suwğarığlı ərdi = o, at suvaran idi», «ال انی تاذغرغلی ol anı todhğuruğlı ol = o onu doyuran idi». Burada sözün son hərfi hərəkəlidir.

İsmi-məf'ul: «اذغرمیش ol»¹⁷⁷, «تذغرمیش todhğurmiş» kimi, «oyadılmış adam» və «doyurulmuş» deməkdir. İsmi-məf'ul da yuxarıda göstərilən qaydalara tabedir.

Dörd hərflilər bölməsi bitdi.

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

ORTASI HƏR NÖV HƏRƏKƏ İLƏ HƏRƏKƏLİ FƏLƏLDİ فاعلدى BABI

سَلِمَشْدَى S a l ı m l a ş d ı: «انینگ بىرلا سَلِمَشْدَى anıñq birlə salımlaşdı = o onunla çarpışdı, bir-birinə hucüm etdilər», (سَلِمَشْوُر - سَلِمَشْمَاق salımlaşur – salımlaşmak).

كُنُكَلَشْدَى K o n u k l a ş d ı: «الار اكي كُنُكَلَشْدَى olar ikki konuklaşdı = onlar ikisi bir-birinə qonaq oldular», (كُنُكَلَشْمَاق - كُنُكَلَشْوُر konuklaşur – konuklaşmak).

[Qayda]:

«Salımlaşdı» fe'li bu bölmənin bütün fe'lləri üçün model təşkil edir. Lakin qumarda girov mənasında üç hərflili isimlərdən fe'l düzəldilir. Məsələn: «انینگ بىرله اينادى يِرُقَلَشْوُ» anıñq birlə oynadı yarıqlaşu = o onunla zirehi girov qoyaraq oyun oynadı». Kim udsa, zireh onun olacaq. Yaxud yarışmaq mənasına gəlir: «الار اكي كُنُكَلَشْدَى olar ikki konuklaşdı¹⁷⁸ = onlar ikisi ödəşmək üzrə bir-birinə qonaq olmaqda yarışdılar».

¹⁷⁸ Salih Mütəllibov bu cümləni belə tərcümə etmişdir: «onlar ikisi bir-birini yenmək üçün mehman etməkdə bəhsləşdilər» (TSD, II tom, bet 300). Mütəllibovun tərcüməsindən belə çıxır ki, onlar kim kimi daha yüksək səviyyədə qonaq edər mənasında yarışdılar. Məntiqə görə, daha yaxşı qonaqlıq verən adam mərci, bəhsi udur. Ancaq nə üçün? Növbəti qonaqlıq üçün mü? Hüseyin Düzgün bu cümləni «onlar bir-birini qonaq

¹⁷⁷ Burada «ol» sözü əvəzinə «ər» sözü olmalıdır. Hüseyin Düzgün Bəsim Atalayın qeydinə etina etmədən misalı «ol» sözü ilə, misalın tərcüməsini isə «ər=şəxs» sözü ilə verir: «şəxs bidar kərdə şod=şəxs oyadılıdı» (دل ت s.386).

Üç, dörd və daha artıq hərfdən ibarət sözlər də buna mütənasib şəkildə yaradıla bilər.

B a r ı m s ı n d i: «ألفا برمسندی» ol əwgə barımsındı = o, gerçək-dən getmədiyi halda özünü evə gedirmiş kimi göstərdi», (برمسینماق - برمسینور - برمسینماق).

T a r ı m s ı n d i: «ألفا ترغ ترمسندی» ol tarığ tarımsındı = o, gerçəkdən əkin əkmədiyi halda özünü əkirmiş kimi göstərdi», (ترمسینور - ترمسینماق).

K ə l i m s i n d i: «ألفا برو کلمسندی» ol bərü kəlimsindi = o özünü elə göstərdi ki, guya bəri gəlir», (کلمسینور - کلمسینماق).

K ü l ü m s i n d i: «ألفا ار کلمسندی» ar külümsindi = adam gülürmüş kimi göründü, gülümsündü». Başqası da belədir, (کلمسینور - کلمسینماق külümsinür – külümsinmək).

[Qayda]:

Bu fe'llərin əsli iki hərflidir. Onlara ن, س, م¹⁷⁹ [-msin] hərfli artırılaraq sözlərdə hərf sayı beşə çatdırılır. Bunlar üç, dörd, beş hərfli fe'llərə bir sıra yeni mənalar verir. Bu, ərəb dilinin تفاعل babı kimidir. تَغَاغَلُ الرَّجُلُ deyirlər ki, «o ondan bixəbər göründü, halbuki xəbəri vardı» deməkdir. تَضاحک sözü də belədir, «gerçəkdən gülmədiyi halda özünü gülən göstərdi» deməkdir. Bu mənaları yaratmaq üçün son sözün

etdilər» (دل ت s.386) şəklində, Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «onlar ikisi bir-birini qonaq olaraq qəbul etdilər» (DLT-2005, s.438) şəklində tərcümə etmişlər.

¹⁷⁹ Yəni -msındı, -msindi şəkilçilərini nəzərdə tutur.

son hərfini fəthə isə fəthə ilə, zəmmə isə zəmmə ilə, kəsre isə kəsre ilə hərəkələmək lazımdır.

Fəthəli hərəkəyə örnək: «ألفا اندن نانك تلمسندی» ol andın nənq tiləmsindi = o ondan bir şey istəyən kimi göründü», «ألفا بجاك بلمسندی» ol biçək biləmsindi = o, özünü elə gösiərdi ki, guya bıçaq itiləyir». Bunların əmri-hazırı «تيلā = istə» və «بيلا bilā = itilə, bülövlə»dir. ل l hərfi fəthəlidir, fe'l düzələn zaman olduğu kimi qalır.

Zəmmə olana örnək: «ألفا متكا تلم كلمسندی» ol manqa təlim külümsindi = o mənə çox gülər göründü», «ألفا يقرارو ترمسندی» ol yokaru turumsındı = o, gerçəkdən ayağa qalxmadığı halda, özünü qalxan kimi göstərdi». Bunların əmri-hazırı «كُل kül=gül» və «تُر tur=qalx»dır. ل l və ر r hərfli burada sükunludur, bu mənə üçün zəmmə qəbul etmişlər, yəni özlərini sözün birinci hərfinin hərəkəsinə uydurmuşlar. Ancaq iki hərfli lərdən olan sözün ilk hərfi fəthəli olsa, ikinci hərfi kəsreli olur, birinci hərfin hərəkəsinə uymur, ondan fərqlənir. Məsələn: «ألفا برمسندی» ol əwgə barımsındı = o, evə gedirmiş kimi göründü», «ألفا ار سوف قا قرمىسندی» ar ər suwka karımsındı = adam özünü boğazında su qalan kimi göstərdi». Söylədiyimiz səbəbə görə, bu fe'llərdə kökün ikinci hərfi fəthəli olmamışdır. İki hərfli sözlərdəki ilk hərf kəsreli olsa, ona toxunulmur. «ألفا كرمىسندی» ol əwgə kırım-sindi = o, özünü guya evə girən kimi göstərdi», «ألفا يرماق» ol yarmaq tarımsindi = o özünü pul yığan kimi göstərdi». Başqası da belədir. م m hər zaman sükunlu, س s daim kəsreli, ن n daim fəthəlidir. Hərəkələrin hamısı

kökün ilk hərfinə aiddir. Bu söylədiyim iki hərfliyə haqqındadır.

Üç hərfli fe'llərə gəlinə: «*أل انى فجرُمسندى* ol anı kaçurumsındı = o, gerçək-dən qaçırmadığı halda onu qaçırırmiş kimi göründü» və «*أل انىك يا زقن كجرُمسندى* ol anınq yazukın keçürümsindi = o, gerçəkdən bağışlamadığı halda onun günahını bağışlayan kimi göründü». *ر* r hərfi burada zəmməlidir, çünki «*فجرُ* kaçur» sözündəki *ج* ç hərfi zəmməlidir. Bu bölmədə *ج* ç sükunlu oldu, zəmmə hərəkəsi *ر* r-yə verildi. Üç hərfliyə ortadakı hərəkə alındı, çünki sözün son hərfinə yaxındır.

Dörd hərfliyə örnək: «*ات سقغرمسندى* ar at suwğarımsındı = adam özünü at suvaran kimi göstərdi». *غ* ğ hərfinin fəthəli olması ilə bərabər burada *ر* r hərfi kəsrali qılındı, çünki kəsra fəthəyə zidd deyildir. İki hərfliyə olduğu kimi, məsələn, «*برمسندى* barımsındı», «*تلمسندى* tiləmsindi» deyilmədi, çünki bunun əslü dörd hərfli «*تلا* tilə» sözüdür. Bəzi mənəli hərfliyə fe'lə bitməsi üçün sonu atılmış və tələffüzdə *الف* f hərfi ərimişdir; yazılışda yoxdur. *الف* əlif atıldıqdan sonra *ل* l hərfinin kəsrali qılınması mümkün deyildi. Onda üç hərfli fe'l iki hərfli fe'lə bənzəmiş olardı. «*يرنداق تلمسندى* yarındak tilimsindi = qayıışı zol-zol kəsər kimi göründü» deməkdir. «*بىچاق ايتلەيەن* kimi göründü» mənəsinə gələn «*بىچاك بلمسندى* biçək biləmsindi» sözündə *ل* l hərfi kəsrali qılınsaydı. «*ايش بلمسندى* iş bilimsindi = işi bilən kimi göründü» sözündəki «*بلمسندى* bilimsindi» sözünə bənzəyərdi. Halbuki bu söz iki hərfli, digəri üç hərflidir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, üç hərfliyə qayda sözün ortasındakı hərəkəni alıb sona verməkdir. «*فجرُ* kaçur» və

«*كجرُ* keçür» sözlərində olduğu kimi. Bu bölmədə «*فجرُمسندى* kaçurumsındı» sözündəki *ج* ç hərfi sükunlu qılınaraq hərəkəsi *ر* r hərfinə verilmişdir. Fəthə kəsrayə zidd deyildir, ona görə də olduğu kimi buraxılır. Amma zəmmə hərəkəsi kəsrayə zidd olduğu üçün kəsra ilə hərəkənlənməmişdir. «*أل انى تذرُمسندى* ol anı todhğurumsındı = o onu doyururmuş kimi göründü» deməkdir.

Bəyan etdiyim bu qaydalar bütün türk dillərini əhatə edir. Heç bir şey bunlardan kənarda qala bilməz. Bu bölmədə bu mənəni verməyən beş hərfli yalnız bircə söz var. O da «*أل منكا* ol manqa yaramsındı = o mənə yaltaqlandı» fe'lidir, (*يرمسينور-يرمسينماق* yaramsınur–yaramsınmak).

كيسرقندى K I S I R K A N D I: «*ار تقارن قيسرقندى* ar tawarın kısırkandı = adam malını qızırğandı», (onu yedirtməkdən, sərf etməkdən çəkəndi), (*كيسرقنور- قيسرقنماق* kısırkanur -- kısırkanmak). Bu şeirdə də işlənmişdir:

التسب ترغ فذمدى

سبجان تقى سقرقان

كزلب تلك كترسن

امدى انسى قيسرقان

«İltip tarığ kodhmadı

Sıçğan takı sıkırkan,

Kızlöp nəlük kütərsən,

Əmdi anı kısırkan».

Yedi, toxum qoymadı

Sıçan ilə sığırkan.

Nəyi gizlər, güdərsən.

İndi onu qızırğan.

(Arvad-uşağına qarşı xəsislik edən bir adamı qınayaraq deyir: sənin azuqəni siçan ilə sığırkan bərbad etdi, bir şey qoymadı, hamısını yedi, indi nəyi gizləyirsən, onu arvad-uşağına yedirtmə).

بُلْتَلْدِي B u l ı t l a n d ı: «كوك بُلْتَلْدِي kök bulıtlandı = göy buludlandı», (بُلْتَلْدِي - بُلْتَلْمَق bulıtlanur – bulıtlanmak).

بَغْرَلْدِي B a ğ ı r l a n d ı: «قان بَغْرَلْدِي kan bağırlandı = qan laxtalandı». Qatıq uyuşsa, tutsa, yenə belə deyilir, (بَغْرَلْمَق - بَغْرَلْدِي bağırlanur – bağırlanmak).

بُتْلَانْدِي B u t a k l a n d ı: «يغاج بُتْلَانْدِي yığaç butaklandı = ağac tumurcuqlandı».

بُتْلَانْدِي B u t a k l a n d ı: «سوف بُتْلَانْدِي suw butaklandı = su qollara ayrıldı». Bunun əsli «بُتْق butak = ağac budağı» deməkdir, (بُتْلَانْدِي - بُتْلَانْمَق butaklanur – butaklanmak).

بِشْلَانْدِي B a ş a k l a n d ı: «سُنْقُو بِشْلَانْدِي sünqü başaklandı = süngü, mizraq dişləndi». Oxun ucluğu itilənsə, yenə belə deyilir, (بِشْلَانْدِي - بِشْلَانْمَق başaklanur – başaklanmak).

بَلْكَانْدِي B a l ı k l a n d ı: «كول بَلْكَانْدِي köl balıqlandı=göl balıqlandı». Bir yerdə palçıq olduğu zaman da belə deyilir. Arğuca. Bir yerdə qala tikildiyi zaman yenə belə deyilir, (بَلْكَانْدِي - بَلْكَانْمَق balıqlanur – balıqlanmak).

بِچَکْلَانْدِي B i ç ə k l a n d ı: «ار بچاکلاندی ar biçəkləndi = adam bıçaq sahibi oldu», (بِچَکْلَانْدِي - بِچَکْلَانْمَق biçəklənür – biçəklənmək).

تُبْتَلْدِي T ü b ü t l a n d ı: «ار تُبْتَلْدِي ar tübütləndi=adam tibetli oldu». Bunlar türk ölkəsinə köçmüş olan bir qövmdür. (تُبْتَلْدِي - تُبْتَلْمَق tübütlənür – tübütlənmək).

تَاتْلَانْدِي T a t ı ğ l a n d ı: «أزم تَاتْلَانْدِي üzüm tatığlandı = üzüm şirinləşdi».

Hər hansı bir şey şirinləşsə, yenə belə deyilir, (تَاتْلَانْمَق - تَاتْلَانْدِي tatığlanur – tatığlanmak).

تُتْلَانْدِي T u t u k l a n d ı: «أراغت تُتْلَانْدِي urağut tutuklandı = qadın xacə sahibi oldu», (qadın önündə yeriyan bir xədim xidmətçi sahibi oldu), (تُتْلَانْمَق - تُتْلَانْدِي tutuklanur – tutuklanmak).

تُرْكَانْدِي T u r u k l a n d ı: «أل بو اتغ تُرْكَانْدِي ol bu atığ turuklandı= o bu atı durğun-argın, arıq hesab etdi». Atdan başqası arıqlasa, yenə belə deyilir, (تُرْكَانْمَق - تُرْكَانْدِي turuklanur – turuklanmak).

تُولْمَانْدِي T o l u m l a n d ı: «ار تُولْمَانْدِي ar tolumlandı = adam silahlandı, hərə libasını geyindi», (تُولْمَانْمَق - تُولْمَانْدِي tolumlanur – tolumlanmak).

ÇÜPÜRLƏNDİ Ç ü p ü r l ə n d i: «أجكو چپürlاندی açkü çüpürləndi = keçi qıllandı», (چپürlاندی - چپürlاندی çüpürlənür – çüpürlənmək).

ÇƏPİŞLƏNDİ Ç ə p i ş l ə n d i: «أغلاق چپیشلاندی oğlaq çəpişləndi = oğlaq çəpiş oldu». Oğlaq altı aylıq olanda çəpiş adlanır, (چپیشلاندی - چپیشلاندی çəpişlənür – çəpişlənmək).

ÇARUKLƏNDİ Ç a r u k l a n d ı: «ار چارुकلاندی ar çaruklandı = adam çarıq sahibi oldu, çarıqlandı», (چارुकلاندی - چارुकلاندی çaruklanur – çaruklanmak).

ÇƏÇƏKLƏNDİ Ç ə ç ə k l ə n d i: «يغاج چچاکلاندی yığaç çəçəkləndi = ağac çiçəkləndi». Başqası da belədir, (چچاکلاندی - چچاکلاندی çəçəklənür – çəçəklənmək).

SÖGÜTLƏNDİ S ö ğ ü t l ə n d i: «يیر سөгüتلاندی yer sögütləndi = yerdə söyüdlər bitdi, yer söyüdlük oldu», (سөгüتلاندی - سөгüتلاندی sögütlənür – sögütlənmək).

Birincisi: adı çəkilən şeyə sahib və malik olmaq mənasına gəlir. Məsələn: «ار ترغلندی = adam əkin sahibi oldu», «ار قشقلندی = adam qaşık sahibi oldu» deməkdir.

İkincisi: özünü adı çəkilən şeylərin cinsindən saymaq və onlara mənsub olmaq mənasına gəlir. Məsələn: «ار اغزلندی = adam oğuzlandı = adam oğuz qiyafəsinə girdi, oğuzlaşdı, özünü oğuzlardan saydı», «ار چيکلندی = adam çigilləndi = adam çigil qılığına girdi» deməkdir. Bu hal ərəb dilində də var. وَ قَيْسُ عَيْلان وَ دَ قَيْسُ مَن قَيْسَا deyirlər ki, «onların şəklinə düşdü, qılığma girdi» deməkdir. Bu, bütün fe'llərə xas olan qaydadır.

Üçüncüsü: «o şey failin təbiətində vardır» mənasını verir. Məsələn: «ار بئقلندی = ağac budaqlandı, qol-budaq atdı» və «ار يماثلندی = ağac yemişləndi = ağac meyvə verdi, meyvə gətirdi» deməkdir.

Dördüncüsü: bu mənaların heç biri olmayıb söz öz müstəqim mənasında işlənir. Məsələn: «ار قاتیلندی = adam əlləşdi, çalışdı» və «ار يمرلندی = xalq topladı».

Bu fe'llərin hamısının əslü üç hərfli isimlərdən düzəlmişdir. Bu qayda dörd, beş və beşdən artıq hərfli sözlər üçün də qüvvədədir. Bunu yadında yaxşı saxla! Bilgi ilə uğur qazanarsan!

Beş hərfli bölme bitdi.

ALTI HƏRFLİ LƏR BÖLMƏSİ

توشغتلندی T u ş ğ u t l a n d ı: «ار توشغتلندی = adam şayird sahibi oldu», (توشغتلانور - توشغتلانور - توشغتلانور) ¹⁸¹.

تارموتلندی T a r m u t l a n d ı: «ار سوت تارموتلندی = su qollara ayrıldı», (تارموتلنور - تارموتلنور - تارموتلنور).

كيزغتلندی K i z ğ u t l a n d ı: «ار ايشتن كيزغتلندی = adam işdən çəkindi», (gördüyü işin fənalığını anladı, rüsvay olduğu üçün o işdən çəkindi), (كيزغتلنور - كيزغتلنور - كيزغتلنور - كيزغتلنور - كيزغتلنور).

تافچانلندی T a w ğ a ç l a n d ı: «ار تافچانلندی = adam maçınli qılığına girdi», (تافچانلنور - تافچانلنور - تافچانلنور).

سورقچانلندی S u r k u ç l a n d ı: «ار سورقچانلندی = biçək surkuçlandı = biçəğin sapı lök ağacının püsəsi ilə surguçlandı, sıxıldı, bərkişdi», (سورقچانلنور - سورقچانلنور - سورقچانلنور).

سورقچانلندی S u r k u ç l a n d ı: «ار سورقچانلندی = adam surguç sahibi, lök ağacı püsəsinin sahibi oldu».

¹⁸¹ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu söz «ار بوشغتلندی = buşğutlandı» olmalıdır. Çünki «بوشغتلندی = buşğutlandı» sözü yoxdur, ancaq şayird, köməkçi mənasında «بوشغتلندی = buşğutlandı» sözü var (DLT, II, 270). Salih Mütəllibov bu sözü «توشغتلانور» kimi (TSD, II tom, bet 313), çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.277) və uyuqlar isə müvafiq qeydlə həmin sözü o ilə «boşğutlandı» kimi vermişdir (TTD, II tom, bet 393). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də bunu «boşğutlandı» kimi oxumuşlar (DLT-2005, s. 197).

سُرُقچلندی S u r k u ç l a n d ı: «يیر سُرُقچلندی yer surkuçlandı = yerdə yabanı hindibaya¹⁸² bənzər bir ot bitdi», (سُرُقچلنور- سُرُقچلنماق) surkuçlanur – surkuçlanmak).

سَفِدچلندی S a f d ı ç l a n d ı: «ار سَفِدچلندی ər safdıçlandı = adam səbət sahibi oldu», (سَفِدچلنور- سَفِدچلنماق) safdıçlanur–safdıçlanmak).

مَندِرلندی M a n d a r l a n d ı: «یغاج مَندِرلندی=اğac sarmaşıqlandı», (مَندِرلنور- مَندِرلنماق) mandarlanur–mandarlanmak).

چالپuşلانی Ç a l p u ş l a n d ı: «الک چالپuşلانی əlig çalpuşlandı = meyvə və ona bənzər şeylər yeməkdən əl şirəyə batdı». Başqası da belədir, (چالپuşلنور- چالپuşلنماق) çalpuşlanur – çalpuşlanmak).

قِرْتِشلندی K ı r t ı ş l a n d ı: «قیز قِرْتِشلندی kız kırtışlandı = qız gözəlləşdi, üzünün gözəlliyi artdı», (قِرْتِشلنور- قِرْتِشلنماق) kırtışlanur – kırtışlanmak).

قُلْدِشلندی K o l d a ş l a n d ı: «ال مَبِك برلا قُلْدِشلندی ol məniq birlə koldaşlandı = o mənimlə yoldaş oldu, özünü mənim dostlarımdan saydı», (قُلْدِشلنور- قُلْدِشلنماق) koldaşlanur-koldaşlanmak).

بُشلغندی B o ş l a ğ l a n d ı: «ار ایشدا بُشلغندی ər işda boşlağlandı=adam işə düşünmədən girişdi, öyüdə, nəsihətə qulaq asmadı», (بُشلغلنور- بُشلغلنماق) boşlağlanur–boşlağlanmak). Bu məsələdə işlənməmişdir: «بُشلغلنسا بُشلغلنور» boşlağlansa boxesuklanur = düşünmədən işə girişən adamın əli boynuna bağlanır». Bu söz məsləhət dinləməyən, yalnız öz ağı ilə hərəkət etmək istəyən adam haqqında deyilir.

¹⁸² Bəsim Atalayın «yabanı hindiba» kimi verdiyi bu bitkinin adını Salih Mütəllibov «səhrayı [yəni yabanı] hindiba» (TSD, II tom, bet 315), uyğurlar «kasnı» (TTD, II tom, bet 395), S. Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər maddəni «sarkıçlandı», bitkini isə «ağ hindiba otu» şəklinə vermişlər (DLT-2005, s.473). Latıncası «cichorium endivia=yaşıl kasnı»dır.

تُرُقغندی T u r k ı ğ l a n d ı: «ال مَندِن تُرُقغندی ol məndin turkığlandı = o məndən çəkindi», (o, işdə üstələməkdən çəkindi, mənə hörmət etdi, məndən qocundu), (تُرُقغلنور- تُرُقغلنماق) turkığlanur–turkığlanmak)¹⁸³.

تُغْرغندی T u ğ r a ğ l a n d ı: «أغلان تُغْرغندی oğlan tuğrağlandı =oğlan atlandı», (bu, minmək üçün alay [məşq və ya savaq] günündə xanın öz əsgərinə verdiyi xəzinəyə məxsus atdır, sonra həmin at xana geri qaytarılır), (تُغْرغلنور- تُغْرغلنماق) tuğrağlanur–tuğrağlanmak).

تُغْرغندی T u ğ r a ğ l a n d ı: məktub, bitik və yazı kimi şeylər tuğra¹⁸⁴ ilə möhürlənsə, yenə belə deyilir. Oğuzca.

تُمْلغندی T u m l u ğ l a n d ı: «ال بوْ أغرني تُمْلغندی ol bu oğurnı tumluğlandı = o bu zamanı soyuq hesab etdi», (bunun üçün əzmindən vaz keçdi), (تُمْلغلنور- تُمْلغلنماق) tumluğlanur–tumluğlanmak).

تُمْلغندی T u m l u ğ l a n d ı: «ال انكر تُمْلغندی ol anqar tumluğlandı = o ona soyuq davrandı, qaş-qabaq göstərdi».

قِشلغندی K ı ş l a ğ l a n d ı: «ال بوْ بیریق قِشلغندی ol bu yerig kışlağlandı =o bu yeri qışlaq kimi seçdi və orada qışladı», (قِشلغلماق) qışlağlanur – kışlağlanmak).

قِشلغندی K u ş l a ğ l a n d ı: «خان بوْ بیریق قِشلغندی xan bu yerig kuşlağlandı = xan bu yeri quş ovlağı etdi», (xan bu yeri quş ovlamaq üçün ovlaq etdi), (قِشلغلنور- قِشلغلنماق) kuşlağlanur – kuşlağlanmak).

¹⁸³ Bəsim Atalay bu fe'llərin əslində «turkığlandı-turkığlanur-turkığlanmak» şəklinə olacağını yazmışdır (DLT, I, s. 272).

¹⁸⁴ «Tuğra/tuğrağ» xanın, hökmdarın möhürü deməkdir.

بُجَعَقْلاندى B u ç ğ a k l a n d ı : «بُجَعَقْلاندى ناک» buçğaklandı nənq = nəsnədə bucaqlar, küncələr meydana gəldi», (بُجَعَقْلانماق - بُجَعَقْلانور - buçğaklanur - buçğaklanmak).

بُرْجَقْلاندى B u r ç a k l a n d ı : «تُرْ بُرْجَقْلاندى» tər burçaklandı = tər puçur-puçur oldu». Hər hansı maye damla-damla olsa, yenə belə deyilir, (بُرْجَقْلانماق - بُرْجَقْلانور - burçaklanur - burçaklanmak).

بَشْمَقْلاندى B a ş m a k l a n d ı : «اَر بَشْمَقْلاندى» ər başmaklandı = adam başmaqlandı, başmaq geydi, başmaq sahibi oldu». Oğuzca. (بَشْمَقْلانماق - بَشْمَقْلانور - başmaklanur - başmaklanmak).

بُغَقْلاندى B o ğ n a k l a n d ı : «بُلْت بُغَقْلاندى» bulıt boğnaklandı = bulud parça-parça oldu», (بُغَقْلانماق - بُغَقْلانور - boğnaklanur - boğnaklanmak).

بُغْمَقْلاندى B o ğ m a k l a n d ı : «اَر بُغْمَقْلاندى» ər boğmaklandı = adam köynəyini düymələdi», (بُغْمَقْلانماق - بُغْمَقْلانور - boğmaklanur - boğmaklanmak).

تَرْمَقْلاندى T a r m a k l a n d ı : «بُوى تَرْمَقْلاندى» boy tarmaklandı = boy və oymaq quş dəstələri kimi hər yandan axın etdi».

تَرْمَقْلاندى T a r m a k l a n d ı : «بِلا تَرْمَقْلاندى» bala tarmaklandı = quş balaşının dırnağı, pəncəsi, caynağı çıxdı».

تَرْمَقْلاندى T a r m a k l a n d ı : «سُوف تَرْمَقْلاندى» suw tarmaklandı = su qol-qol oldu, qollara ayrıldı», (تَرْمَقْلانماق - تَرْمَقْلانور - tarmaklanur - tarmaklanmak).

تِغْرَقْلاندى T ı ğ r a k l a n d ı : «اَر تِغْرَقْلاندى» ər tığraklandı = adam igidlik göstərdi, igid oldu», (تِغْرَقْلانماق - تِغْرَقْلانور - tığraklanur - tığraklanmak). Bu şeirdə də işlənmişdir:

تِغْرَقْلانب سِکْرَتِى

اَر ن ا ت ن ي ک ر تِى

ب ز ن ي ق م غ ا ن ک ي تِى

ا ن د غ س و ک ا ک م ي ت ا ر

«Tığraklanıp səgirtti,

Ərin, atın yügürtti,

Bizni kamuğ anqıttı,

Andağ sügə kim yetər?»

İgidlənib səyirtti,

Ərin, atın yüyürtdü,

Bizi tamam şaşırttı,

Belə qoşuna kim yetər?

(Savaş zamanı hücum edən bir əsgəri tərifləyir: o, igidlik göstərdi, üstümüzə atı və adamları ilə hücum etdi, bizi tamam hey-rətə saldı, belə əsgərin qabağında kim dayana bilər?).

چَمَقْلاندى Ç o k m a k l a n d ı : «يِلان چَمَقْلاندى» ilan çörək kimi qıvrıldı», (چَمَقْلانماق - چَمَقْلانور - çokmaklanur - çokmaklanmak).

چِمْغَقْلاندى Ç ı m ğ u k l a n d ı : «کِشى چِمْغَقْلاندى» kişi çimğuklandı = adam hamıya şəbədə qoşan, dedi-qodu edən qiybətçi oldu», (چِمْغَقْلانماق - چِمْغَقْلانور - çimğuklanur - çimğuklanmak).

سَغْلَقْلاندى S a ğ l ı k l a n d ı : «اَر سَغْلَقْلاندى» ər sağlıklandı = adam sağmal qoyun sahibi oldu», (سَغْلَقْلانماق - سَغْلَقْلانور - sağlıklanur - sağlıklanmak).

کاپْغَقْلاندى K a p ğ a k l a n d ı : «کِشى قِبْغَقْلاندى» kiş kapğaklandı = sədəq, ox-dan qapaqlandı, ox qabına qapaq düzəldildi», (قِبْغَقْلانور - قِبْغَقْلانماق kapğaklanur - kapğaklanmak).

کادرُقْلاندى K a d r u k l a n d ı : «تاغ کادرُقْلاندى» tağ kadruklandı = dağın girintisi, çıxıntısı, sərt yerləri çoxaldı», (کادرُقْلانماق - کادرُقْلانور - kadruklanur - kadruklanmak).

قِسْرَقْلاندى K i s r a k l a n d i: «ar qısraqlandı = adam qısraq sahibi oldu», (قِسْرَقْلانور- قِسْرَقْلانماق) kısıraklanur–kısıraklanmak).

قِرْلاندى K a r l u k l a n d i: «ar karluklandı = adam karluq qılığına girdi». Karluqlar türkmənlərin bir bölüyüdür, (قِرْلانماق- قِرْلانور) karluklanur – karluklanmak).

قِچْاقْلاندى K i w ç a k l a n d i: «ar kıvçaqlandı = adam qıpçaq qılığına girdi, qıpçaqlaşdı», (قِچْاقْلانور- قِچْاقْلانماق) kıvçaklanur – kıvçaklanmak).

مُنْچُكْلاندى M o n ç u k l a n d i: «ar monçuklandı = qız muncuq sahibi oldu», (cariyə daş-qaş, boyunbağı və muncuq kimi şeylər sahibi oldu), (مُنْچُكْلانور- مُنْچُكْلانماق) monçuklanur – monçuklanmak)¹⁸⁵.

مَانْچُكْلاندى M a n ç u k l a n d i: «ar tonın mançuklandı = adam paltarını heybəyə qoyub yəhərin dalından asdı», (مَانْچُكْلانور- مَانْچُكْلانماق) mançuklanur – mançuklanmak).¹⁸⁶

پُورْچَکْلاندى P ü r ç ə k l a n d i: «at pürçəkləndi = atın yalı çıxdı, yalı uzandı». İnsanın teli, kəkili çıxdığı zaman da belə deyilir, (پُورْچَکْلانور- پُورْچَکْلانماق) pürçəklənür–pürçəklənmək).

تُورْمَکْلاندى T ü r m ə k l a n d i: «ar tirmək ötmək tirməkləndi = çörək dürməkləndi», (çörəyin içinə yumurta, qıyma kimi şeylər qoyularaq dürmək düzəldildi), (تُورْمَکْلانور- تُورْمَکْلانماق) türməklənür – türməklənmək).

تَوْلُكْلاندى T ə w l ü k l a n d i: «ar təvlükləndi = adam özünü hiyləgərlərdən saydı və onların yolunu tutdu», (تَوْلُكْلانور- تَوْلُكْلانماق) təvlüklənür – təvlüklənmək).

ç ü k r ə k l a n d i: «ar çükrəkləndi = kölə Yun paltar sahibi oldu və geydi», (çükrəklənür – çükrəklənmək).

ç ə l p ə k l a n d i: «ar çəlpəkləndi = göz yumuldu», (çəlpəklənür – çəlpəklənmək)¹⁸⁷.

B ü k s ü k l a n d i: «ar büksükləndi = qızın məməsi çıxdı», (büksüklənür–büksüklənmək).

K i r p ü k l a n d i: «ar kirpükləndi = onun gözündə pis tük bitdi»¹⁸⁸, (kirpüklənür – kirpüklənmək).

K ə n ç ə k l a n d i: «ar kənçəkləndi = adam kənçək qılığına girdi, kənçəkləşdi», (kənçəklənür – kənçəklənmək).

K ü n ç ü k l a n d i: «ar künçükləndi = paltara yaxalığ tikildi», (künçüklənür–künçüklənmək).

B ə ç k ə m l a n d i: «ar bəçkəmləndi = adam savaş günü silahına və ya atına parçadan əlamət taxdı». Başqası da belədir, (bəçkəmlənür–bəçkəmlənmək).

¹⁸⁵ Salih Mütəllibov bu sözü «monçuklandı» kimi oxumuşdur (TSD, II tom, bet 320). Uyğurlar isə «monçuklandı» kimi vermiş. «qız muncuq, mərcan sahibi oldu» deyə tərcümə etmişlər (TTD, II tom, bet 403). Bu maddə ilə bağlı çinlilər də bir qeyd vermişlər (DLT-Çin, II cild, s.284).

¹⁸⁶ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu söz yazma nüsxədə «مُنْچُكْ munçuk», basma nüsxədə «منچق mançuk» şəklindədir. Doğrusu «منچق mançuk»dur (DLT, II, s. 276).

¹⁸⁷ «Çəlpəklənmək» gözün sadəcə yumulması deyil, irinləyərək şişməsidir. Bəsim Atalaydan fərqli olaraq digər nəşirlər məhz «çəlpəkləndi» deyə yazmışlar, ancaq sözün mənasını açmamışlar. Onun həqiqi mənasını tapmaq üçün xeyli çalışmaq, müxtəlif lüğətlərə baxmaq lazım gəldi.

¹⁸⁸ Tərcümə şübhəlidir. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yürsevər bunu «onun kirpikləri uzandı» şəklində çevirmişlər (DLT-2005, s. 316).

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

MÜZAƏF [İSİMLƏR] KİTABI

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

تت T a t: bütün türklərə görə, farsca danışan adam. Bu məsələdə də işlənmişdir: «تتکایک تیرا، تتغ کوزرا، تتغ کوزرا، تتغ کوزرا» tatın gözünə vur, tikanın dibindən üz». Toxsı və yağma dillərində uyğur kafirlərinin adı. Mən bunu öz şəhərlərində onlardan eşitdim. Onlar «تت تغاچ» deyirlər ki, «çinli və uyğur» deməkdir. Bu məsəl farslar haqqında olduğu kimi, çinlilər və uyğurlar haqqında da söylənir. Bu məsəlin şərhı belədir: çünki onlar vəfasızdırlar. Tikani kökündən qazımaq lazım olduğu kimi, uyğuru da gözündən vurmaq lazımdır. Başqa bir məsələdə isə «تتسز ترک بلماس، تتسز ترک بلماس» tatsız türk bolmas, başsız börk bolmas» deyilir ki, «tatsız türk olmaz, başsız börk olmaz» deməkdir.

تت T a t¹⁹⁰: qılınç və qılınç kimi şeylərin üzərinə çökən pas. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «تتقسا ایش ینجیر، ارتقسا ات تنجیر» قılıç tatıksa¹⁹¹ iş yunçır, ət tatıksa, ət tunçır = qılınç pas-

¹⁹⁰ Bəsim Atalam fikrincə, bu söz «tat» deyil, «tut» şəklində oxunmalıdır (DLT, II, s. 281). Hüseyin Düzgün bu sözü «tut» kimi (دل ت s.418), Seçkin Ördi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «tat» kimi (DLT-2005, s.540) oxumuşlar. Uyğurların qeydi isə belədir: «Yazma nüsxədə bu sözdəki ilk t hərfi həm fəthəli, həm zəmməli, atalar sözündə isə yalnız fəthəlidir. Biz burada fəthəli variantda üstünlük verdik» (TTD, II tom, bet 410).

¹⁹¹ Bəsim Atalaym fikrincə, bu söz «tutıksa» kimi oxunmalıdır (DLT, II, s. 281). Hüseyin Düzgün bu sözü «tutıksa» kimi (دل ت s.418), Seçkin Ördi ilə Sərap Tuğba

lansa, iş pisləşər, adam farslaşsa, əti qoxar», (yəni qılınç pas tutsa, igidin işi pisləşər, türk farsın əxlaqını alsın, əti çürüyər). Bu söz igid adam haqqında və hər şeyin öz həmcinsi ilə yaşaması üçün söylənir.

حُجْ حُجْ H o ç – h o ç: keçiləri otaranda, sürəndə çıxarılan səs.

هَجْ هَجْ H ə ç – h ə ç: atları qeyrətə gətirmək və sıxışdırmaq üçün çıxarılan səs. Əsli «اَجْ اَجْ əç-əç»dir, həmmə ə -yə çevrilmişdir. Bu, ərəbcəyə uyğundur. Ərəbcə qoyun başını alıb gedən zaman هَجَّجْتُ بِالْعَمِّ deyilir ki, «mən qoyuna bağırdım» deməkdir.

شِشْ Ş ı ş: tutmaç yeyəndə işlənən şiş, çöp, qaşığı [çəngəl] əvəzinə işlənən xüsusi çöp.

قَقْ K a k: «اَرُكْ قَقِي» ərük kakı = ərik qaxı». Başqası da belədir.

قَقْ K a k: «قَقْ اَت» kak ət = qurdulmuş ət. Qurudulmuş, qaxac edilmiş hər şeyə belə deyilir.

قَقْ K a k: göl, qurumuş göl. Bu bənddə də işlənmişdir:

قَقْرَقْمُغْ كَلْرَدِي

تَغْلَرَبْشِي الرَدِي

اَزْن تَتِي يَلْرَدِي

تَوْتُوْجَجْكَ جَرَكْشَوْر

«Kaklar kamuğ kögərdi,

Tağlar başı ilərdi,

Ajun tını¹⁹² yılırdı,

Tütü çəçək çərkəşür».

Quru tamam göl oldu,

Dağlar başı göründü,

Dünyanın nəfəsi qızdı,

Dürlü çiçəklər sıralandı.

(Yazı təənnüm edir: su artdı, çala-çuxuru doldurdu, dağların başı göründü, dünyanın nəfəsi qızdı, gül-çiçək açdı).

كَكْ K ə k: kin. «اَجَلِكْ كَكَلِكْ كِشِي» öçlüg-kəklig kişi=kinli şəxs».

كَكْ K ə k: sıxıntı, möhnət. «كَكْ كَرْدِي اَر» kək kördi ər = adam sıxıntıya, əzaba düşər oldu».

كُكْ K ö k: yəhər bağı. Bu məsələdə də işlənmişdir: «اَر سَوْزِي بِيَر، اَدْرَكِي اَر سَوْزِي اَوْج» ər sözi bir, ədhər köki üç = kişi sözü bir olar, yəhər bağı – üç», (kişilik əlaməti sözündən dönməmək, sözünün üstündə durmaq, sözü bir olmaqdır). Eləcə də yəhərin bağı, yəhər qabırğasının bağı üç olur. Üçdən artıq olsa, deşiyin çoxluğu üzündən yəhərin qaşığı qırılır, üçdən az olsa, yükə dayanmaz. Bu məsəl verdiyi sözü yerinə yetirməli olan adam haqqında söylənir.

كُكْ K ö k: kök, əsil. «كُكْ كُكْ كِم» kökünq kim = əslin, kimdir, hansı boydansa»? Oğuzca, qıpçaqca.

İki hərfli bəlməsi bitdi.

Yurtsevər isə «tatıksa» kimi (DLT-2005, s.540) oxumuşlar. Çinlilər (DLT-Çin, II cild, s.290) və uyuqlar da «tatıksa» şəklində üstünlük vermişlər (TTD, II tom, bet 410).

¹⁹² Bu söz ərəb əlifbası ilə «təni» şəklindədir. Yanlıştır, «tını=nəfəsi» olmalıdır.

ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

ORTASI HƏR NÖV HƏRƏKƏ İLƏ HƏRƏKƏLİ OLAN فَعْل FƏ'ƏL BABI

قَتَّت K a t u t: «قَتَّت لَع أَق katutluğ ok = ucu zəhərə bulaşdırılmış ox».

قَتَّت K a t u t: «ارْمُت قَتَّتِي armut katutı = ikiyə bölünmüş armudun bir parçası». Barsğanca.

قَتَّت K a t u t: məst, ayaqqabı tikənlərin işlətdikləri kəriş.

كَتَّت K ə t ü t: «كَتَّت كِشِي kətüt kişi = sifətindən zəhrimar yağan adam, üzü qırışmış qoca».

قَجَج K a ç a ç: ipək bir Çin qumaşı. Doğrusu قَجَج -dır. Bu söz cariyələrə ad olaraq verilir.

قَجَج K a ç a ç: kir. «تُون قَجَج بُلْدِي ton kaçaç boldı = paltar kirləndi». ج ç hərfi ق ka hərfindən çevrilmişdir. Əsli «قَجَج kakaç»dır.

بُقُق B u k a k: qursaç.

بُقُق B u k u k: gül dəstəsi, gül qönçəsi. «جَجَك بُقُقَلْدِي çəçək bukuklandı = çiçək qönçə açdı». Bu hal çiçək açılmadan öncə olur. Bu şeirdə də işlənmişdir:

تَكَمَا جَجَك أَكَلْدِي

بُقُقَلْدِي نَبْ بُكَلْدِي

تُكْسِن تَكُن تَكَلْدِي

يَزْلَسِب يَتَايِر كَشُور

«Təgmə çəçək öküldi,

Bukuklamıp büküldi,

Tügsin tügün tügüldi,

Yazlıp yana yörkəşür».

Hər bir çiçək yığıldı,

Qönçələninib büküldü,

Dördkünc düyün düyüldü,

Açılaraq bir-birinə girir.

(Çiçəklər toplandı, sanki qönçələr dördkünc düyünlər kimi bir-birinə sarılmış, açılmaq üzrə bulunurlar).

بُقُق B u k u k¹⁹³: buxaq. Boğazın iki yanında dəri ilə ət arasında peyda olan bir növ ət vəzləridir. Fərqanə ilə شِقْتِي Şıknı¹⁹⁴ şəhərlərində bu xəstəliyə tutulan çoxlu adam var. İrsən uşaqlarına da keçir. Bəzilərinə sinəsini, hətta ayağının ucunu görməyəcək dərəcədə böyüyür. Bunun nədən yarandığını soruşdum. Mənə belə nəql etdilər: «əcdadlarımız vaxtilə gur səslilə kafirlər olmuşlar. Səlləlahü əleyh peyğəmbərin yoldaşları ilə savaşımlar. Atalarımız onların üstünə basqın etmiş, gur səslə bağırılmışlar. Bu səsdən müsəlmanlar məğlub olmuşlar. Allah razı olası Ömərə bu haqda məlumat verəndə o, atalarımızı lənətləmiş, nəticədə boğazlarına şiş çıxmış, bu xəstəlik soylarına, övladlarına irsən keçmişdir». Bu gün onların arasında gur səslilə heç kəs qalmamışdır.

تُقُق T a k u k: toyuq. Türkməncə.

¹⁹³ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər bu sözü «bukuk» kimi (DLT-2005, s.195), Salih Mütəllibov isə «bukuk» (TSD, II tom, bət 330) kimi oxumuşdur.

¹⁹⁴ Bu şəhərin adı basma nüsxədə شِقْتِي=Şifni şəklində, yazma nüsxədə isə شِقْتِي=Şıknı şəklindədir. Salih Mütəllibov «Şıknı» (TSD, II tom, bət 330), Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər isə «Şıknı» kimi (DLT-2005, s.195) transkripsiya etmişlər. Türkcədə f hərfi az işləndiyi üçün ehtimal ki, شِقْتِي = Şıknı şəkli daha doğrudur. Məşhur bir şəhər deyil, irimiqyash müasir xəritələrdə də adı göstərilmişdir.

سَقَق S a k a k: çənə. Bu atalar sözündə də işlənir: «سَقَق أَحْشَار سَقَال بَجَار» sakak oxşar, sakal bıçar¹⁹⁵=saqqalı oxşayaraq çənəni kəsər». (oxşayaraq, hiylə edərək saqqalla oynar, çənəni isə kəsər). Bu, ərəbin اَرْتِغَاءِ سَوَاقِي سِيزُ sözü¹⁹⁶ kimidir.

سُقُق S u k a k: ağ geyik, ağ maral.

سُقُق S u k a k: oğuzların farslara verdikləri addır. «بُو سُقُق نَاتِير» bu su-kak nə ter = bu fars nə deyir?».

تُكُ T ü k ə k: halqa. Yüklənən yükü sıxmaq üçün istifadə edilən və yükə taxılan ağac halqa.

چُكُ Ç ə k ü k: çəkie. Oğuzca.

چُكُ Ç ə k i k: nöqtə.

چُكُ Ç ə k i k: balaca oğlan çükü.

چُكُ Ç ə k i k: sərçəyə bənzər ala-bula bir quş, qara qayalıqlarda olur.

كُكُ K ə k ü k: səksək quşu. Sümüyündən əfsun və tilsim işində istifadə edirlər.

يُتُ Y e t ü t: qoşuna göndərilən əlavə kömək. «يُتُ سَج» sözündən alınmışdır, sonra buraxılan saç deməkdir.

BU BABIN MİSAL OLANLARI

كُكُ K ö k ə g ü n: göy milçək. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «كُكُ اَتْرَا كُكُكُونُ يَتَجُولُ» ikki boğra igəşür, orta kökəgün yançılır = iki buğra çarpışır, ortada göy milçək qırılır». Bu söz iki bəyin çarpışması zamanı arada xalqın, zəiflərin əzilməsi haqqında söylənir.

Üç hərflilər bölməsi bitdi.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَال FƏ'LAL BABI

تُلْغَاغ T o l ğ a ğ: qadın sırğası. «يَنْجُو تُلْغَاغ» yinçü tolğağ=mirvari sırğa».

تُلْغَاغ T o l ğ a ğ: sıxıntı. «امْكَأ تُلْغَاغ» əmgək tolğağ» deyilir. Əsli qulunc və daxili ağrı mənasındadır. «انْكَأ تُلْغَاغ» anınq karnı tolğar = onu qarın ağrısı tutdu, ürəyi bulanır».

تُلْغَاغ T a l ğ a ğ: insanı öldürəcək dərəcədə şiddətli boran. «أَزَا تُلْغَاغ» تاغ آزا تلغاغ = tağ üzə talğağ boldı = dağda tufan qopdu».

قَرْغَاغ K a r ğ a k: lənət, qarğış. «تَنْكُرَى قَرْغَاغِنْكَا اِنْمَا» tənqri karğağınqa ılınma = tanrı lənətinə uğrama».

قَرْغَاغ K ı r ğ a ğ: paltarın yanı, kənarı.

قَرْغَاغ K ı r ğ a ğ: xanın öz əlaltılarına acıqlanması, qəzəblənməsi. «خَان اِنْى كَرْغَادى» xan anı kırğadı = xan ona qəzəbləndi, ondan üz döndürdü». Tanrı peyğəmbəri ilə xanın göndərdiyi adamı fərqləndirmək üçün sonuncuya «يَالَاْفَر»¹⁹⁷ deyildiyi kimi, tanrının öz qulunu qarğıməsi ilə qulun öz tabeliyindəkilərə qəzəblənməsi, onları qarğıməsi arasında fərq yaratmaq üçün birincidə ق ka hərfi fəthəli, ikincidə kəsrali qılınmışdır. Uyğurca.

¹⁹⁷ Yəni «tanrının elçisi=yalavaç, xanın elçisi=yalafar» demək istəyir, bir neçə sətir aşağıda isə tanrının qarğışım «karğak», qulun qarğışım «kırğak» adlandırır.

¹⁹⁵ «Divan»ın başqa yerlərində də verilən bu atalar sözü yanlışdır. Doğrusu: «sakak bıçar, sakal oxşar» şəklində olmalıdır. Əks təqdirdə, məna çıxmaz.

¹⁹⁶ Ərəbcə məsələnin sətri tərcüməsi: «o, köpüyünü içir, gizlədə bir udum alır».

تُلُوقُ T u l k u k: tuluq, üfürülmüş, şişirdilmiş tuluq.

يُورِكُ Y ö r g ə k: örtü. «كوك يُورِكُ بُلْدِي kök yörgək boldı = göy örtüldü, göy qara dumanla örtüldü».

بَزْكَايَ B ə z g ə k: titrəmə.

تُرْكَايَ T ü r g ə k: boğça.

تَزْكَايَ T ə z g ə k: «تَزْكَايَ آر = işdən və ya işə bənzər şeydən qaçan, çəkinən adam».

سَرْكَايَ S ə r g ə k: sərxoşun sağa-sola yalpalanması. «أَسْرُكُ سَرْكَايَ əs-rük sərgəklədi=sərxoş yalpalandı, səndirlədi, iki yana sallandı».

كَرْكُ K ə r g ü k: qoyunun qat-qatı [qarnı, mədəsi] içində olan bir şey.

كَسْكَايَ K ə s g ü k: xalta, itin boynuna keçirilən halqa, tasma.

كُوسْكَايَ K ö s g ü k: göz qaytarmaq üçün üzüm bağlarına və bostanlara qoyulan müqəvva, bostan oyuğu. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «الين ارسلان تتر، كوجون كُوسْكَايَ تئماس» alın arslan tutar, küçün kösgük tutmas=al ilə aslan tutular, güc ilə oyuq tutulmaz», (hiylə ilə aslan tutmaq olar, lakin güc ilə heç bostan müqəvvasını da tutmaq olmaz).

كُرْكَايَ K ü r g ə k: gəmi kürəyi, avarı və hər növ kürək, avar.

كُفْكَايَ K ə f g ə k: pəltək. Danışanda kəkələyən adam.

Dörd hərflilər bölməsi bitdi.

BEŞ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏSİ İLƏ فَعْلَل FƏ'ƏL'ƏL BABI

سَمُرْكَوُكُ S ə m ü r g ü k: bülbülə bənzər quş. Balasağunca. Bu beytdə də işlənmişdir:

بُجُ بُوْجُ أَتْرَسْمُرْكَيْ

بُغْزِيْ أَجُونُ مَنَكْتَنُورُ

«Buç-buç ötər səmürgük,

Boğzı uçun mənqlənür».

Biç-biç ötər səmürgük,

Qarnı üçün dən toplar.

كِنِزْكَايَ K i n i z g ə k¹⁹⁸: «كِنِزْكَايَ قَاغُونُ kinizgək kağun = təzəliyi, tərəvəti gedən, keçələmiş qovun».

كِشْرْكَايَ K i ş i r g ə k: «كِشْرْكَايَ AR = evində bir adam görəndə sıxılan, evi özünə dar edən adam».

¹⁹⁸ Bəsim Atalayın haqlı qeydinə görə (DLT, II, s.290) bu söz əslində «كِنِزْكَايَ kidhizgək» olmalıdır, çünki «كِنِزْ kidhiz» keçə deməkdir, ərəb hərfləri ilə ن n yerinə ذ dh yazılsa, bu qeydə ehtiyac qalmayacaqdı. Maraqlıdır ki, Bəsim Atalayın addımbaşı təftiş edən Salih Mütəllibov bu barədə heç bir qeyd verməmiş və sözü «كِنِزْكَايَ kinizgək» şəklində oxumuşdur (TSD, II tom, bət 335). Çılililər (DLT-Çin, II cild, s.299) və uyğurlar da qeyd verməmiş, ancaq sözü «كِنِزْكَايَ kidhizgək» kimi yazmışlar (TTD, II tom, bət 423). Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər də «kidhizgək» şəklində doğru oxumuşlar (DLT-2005, s.314).

BU BABIN ĞÜNNƏLİ SÖZLƏRİ¹⁹⁹

جَنكَل Ç ə n q ə l: «جَنكَل ار = şər adam, cənə-cünə adam, şərxata».

جَنْكِي Ç ö n q ə k: çömçə: qutu²⁰⁰. Çigilcə.

تَرْنَكِي T ə r n q ə k: su sızıntısı. Ərəbcəsi تَرْنَق (tərinquk)-dür. ق ka hərfi ك ke hərfinə çevrilmişdir. Bu söz ərəbcəsi ilə səsləşir.

Tanrıya şükür olsun, müzaəf isimlər kitabı bitdi.

BİSMİLLAH İR-RƏHMAN İR-RƏHİM

MÜZAƏF FE'LLƏR KİTABI

¹⁹⁹ Verilən sözlər ğünnəli deyil. Tərtibat yanlışlığı olmalıdır.

²⁰⁰ Bəsim Atalayın «çömçə» və «qutu» kimi verdiyi, bir-birindən mənaca xeyli uzaq olan bu sözün tərcüməsi bir qədər şübhəli göründüyü üçün başqa nəşrlərə baxdıq. Həmin söz digər nəşrlərdə belədir: Salih Mütəllibov - «içinə süd sağılmaq üçün ağacdən qayrılmış qab; ağac çəllək» (TSD, II tom, bet 335); uyğurlar - «vedrə, ağac çəllək» (TTD, II tom, bet 424); Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba Yurtsevər - «dəridən düzəldilmiş süd qabı» (DLT-2005, s. 242); Hüseyin Düzgün - «kasa, içinə süd sağılan ağac qab» (دل ت s. 412).

İKİ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

[Qayda]:

Bunu yaxşı bil ki, türk dilində birbaşa müzaəf²⁰¹ olan sözlər azdır. Ancaq əgər sözün kökündə ت t hərfi varsa və ona keçmiş zaman şəkilçisi olan د d hərfi artırılırsa, o zaman fe'l müzaəf olur, [د d assimilyasiya olub ت t-yə keçir və] hərfdə şəddə bu şəkildə meydana çıxır. Biz belə olana müzaəf deyirik. Müzare və məsdərdə د d hərfi düşdüyünə görə onlarda müzaəflik yoxdur. Ümumən, bir hərfi iki dəfə təkrarlanan sözlər olduqca azdır. Azlığı dolayısı ilə biz onları burada ayrıca göstəririk.

تتّى T u t t i: «تتار-تتماق tutar – tutmak)»
تتّى T u t t i: «تتار-تتماق tutar – tutmak)»

تتّى T u t t i: «تتار-تتماق tutar – tutmak)»
تتّى T u t t i: «تتار-تتماق tutar – tutmak)»

تتّى T u t t i: «تتار-تتماق tutar – tutmak)»
تتّى T u t t i: «تتار-تتماق tutar – tutmak)»

²⁰¹ Bir sözdə eyni cinsdən iki hərf yan-yanə gəlsə və birinci hərf sükunlu, ikinci hərf hərəkəli olsa, ona «müzaəf» deyilir.

tutaydın». (zamin olmaq əvəzinə od, atəş tut, çünki insan zamin olduqdan sonra peşman olur). (تتار-تتماق tutar – tutmak).

تتّى T i t t i: «أل انى تتى» ol anı titti = o onu həmin işdən geri qoydu». Əsli «تتذتى tıdhtı»dır. Assimilyasiya olunmuş və şəddələnmişdir, (تتذماق-تتذار tıdhar – tıdhamak).

تتّى T i t t i: «أل ات تتى» ol at titti = o, əti limə-limə diddi», (o, yaxşıca bişmiş əti diddi). Paltarı limə-limə etsə, yenə belə deyilir.

تتّى T i t t i²⁰²: «قُل بَك كَا تَتِي» kul bəggə titti = qul bəyə qarşı çıxdı». Başqasına qarşı çıxsa, yenə belə deyilir. «أل انكار تتروبقدى» ol anqar titrə baktı = o ona dik baxdı, dik-dik baxdı». Gözəl haqqında «انكار تترو بقسا بلماس» anqar titrə baksa bolmas = insan ona dik baxa bilməz» deyilir. Bu, bəzən qəzəbli baxış mənasına da gəlir. (تتار-تتماق titar-titmək). Ət və paltar didmənin məsdəri ق ka ilədir, (تتار-تتماق tıtar – tıtmak).

تتّى S ü s d i: «اوذ سسدى» udh süsdi = öküz buynuzla vurdu, hücum etdi». Başqası da belədir, (تتسار-تتسماق süsər – süsmək).

تتّى Ş ə ş d i: «ار توكون ششدى» ar tükün şəşdi = ar düyün açdı». Atı və ata bənzər şeyləri bağından, ipindən açsa, yenə belə deyilir, (تتشار-تتشمماق şəşər – şəşmək).

تتّى K a k t i: «انى بشرا فقتى» anı başra kaktı = o onun başına yüngülce vurdu», (تتقار-تتقماق kakar – kakmak).

تتّى K o k t i: «ياغ اوئا فقتى» yağ otta koktı = yağ odda yandı, yağın tüstüsü yüksəldi». Bu, söndürülən qəndilin tüstüsünün yüksəlməsi kimidir. Ət yanıb qoxusu çıxdığı zaman «ات فقتى» ət kokdı» deyilir, (تتقار-تتقماق kokar – kokmak).

²⁰² Maddə ı ilə, misallar ı ilə verilmişdir (DLT, II, s.292).

ككدى K i k d i: «بجاک ككدى ار» biçək kikdi ər = adam bıçaq itilədi, yaxud bıçağın birinin ağzını o birinə sürtdü», (ككمار - ككماک kikər – kikmæk). Bu, köklü müzaəfdir, o biri köklü müzaəf deyildir. Köksüz müzaəf bunlardır:

بئى B a t t i: «كؤن بئى» kün battı=günəş batdı».

بئى B a t t i: «قُرغزین سَفقا بئى» kuruğjin suwka battı = quruğun suya batdı». Hər hansı bir şey gözdən itsə, yenə belə deyilir, (بئار - بئماق batar – batmak).

بئى B ü t t i: «ار أونى بئى» ər üni bütti = adamın səsi batdı». (sinəsindəki xəstəlik üzündən, yaxud döyülməkdən səsi tutuldu).

بئى B ü t t i: «انک المى بئى» amnq alımı bütti = onun başqasında olan borcu sübut olundu və gerçəkləşdi».

بئى B ü t t i: «باش بئى» baş bütti = yara qaysaqlandı, bağlandı».

بئى B ü t t i: «قُل تَنقرىگه بئى» kul tənqriğə bütti = qul tanrımın birliyini iqrar etdi», (بئار - بئماک bütər – bütmək).

بئى B ü t t i: «ات بئى» ot bütti = ot bitdi». Meyvə bitsə, yenə belə deyilir.

بئى B ü t t i: «اغلان بئى» oğlan bütti = uşaq doğuldu». Hər hansı bir şey bitsə, doğulsa, yaxud yaradılsa, yenə belə deyilir. Qıpçaqca. (بئار - بئماک bütər – bütmək).

جئى Ç a t t i: «ار اغلاق فرى قا جئى» ər oğlak kuzıka çattı = adam oğlağı quzuya qatdı». Başqası da belədir, (جئار - جئماق çatar - çatmak). Oğuzca. Bu beytdə də işlənmişdir:

أرذئب یكسك تغغ اغلاق جئار

ایغرئتن یفغا الب یمن سئار

«Ordhulamp yüksək tağığ oğlak çatar,

Uyğur tatın yufka alıp yumğın satar».

Yüksək dağı yurd edərək oğlaq çatar,

Uyğur tatlarından ucuz alıb baha satar.

(Dağ başında məskən tutmuş bir adamdan bəhs edərək deyir: o, dağın başında yerləşdi, çobandır, həmişə oğlaq və quzu kimi şeylər bəsləyir, ancaq uyuqlardan da topdan alıb satır).

سئى S a t t i: «أل تَقار سئى» ol tawar sattı=o, mal satdı». Başqası da belədir, (سئار - سئماق satar–sətmək).

سئى S u t t i: «أل كئشى یوزنیکا سئى» ol kişi yüzinqə suttı = o, adamın üzünə tüpürdü». Bu sözün əsli «سؤدتی sudhtı»dır, assimilyasiya olunmuşdur, (سؤدار - سؤدماق sudhar - sudhmək).

سئى S i t t i: «ار سئى» ər sitti = adam işədi». Başqası da belədir. Əsli «سئذتی sidhti»dir, assimilyasiya olunmuşdur, (سئماک - سئدھر sidhər – sidhmək).

قئى K a t t i: «أل سركانى یغرئقا قئى» ol sirkəni yoğurtka kattı = o, sirkəni yoğurda qatdı». Hər hansı bir nəsənə başqa bir şeylə qarışdırılsa, yenə belə deyilir.

قئى K a t t i: «یمشاق نانک قئى» yumşaq nənq kattı = yumşaq nəsənə qatılaşdı», (قئار - قئماق katar-katmak).

قئى K o t t i: «أل نانک قئى» ol nənq kottı = o, nəsənəni buraxdı, qoydu». Əsli «قؤدتی kodhtı»dır, dh hərfi t-yə çevrilmişdir. (قؤور - قؤدماق kodhar – kodhmək).

كئى K e t t i: «ار تونن كئى» ər tonın ketti=adam paltarını geydi». Əsli «كئذتی kedhti»dir, (كئدار - كئماک kedhər – kedhmək).

كئى K i t t i: «ار بیرندن كئى» ər yerindən kitti = adam yerindən getdi, çəkildi», (كئدار - كئماک kidhər – kidhmək).

Qaydâ:

Bu bölmənin əmr şəkli iki hərfləli sözdür. Məsələn: «ات تئ at tut» və «تقارست tawar sat» cümlələrindəki «تئ tut» və «سئ sat»

sözləri kimi. Bu növ fe'llərin keçmiş zamanında iki hərf yan-yanə işləndiyi üçün onlara müzaəf fe'llər deyilir. Bu vəziyyət ərəb dilindən fərqli olaraq məsdərdə və müzaredə müşahidə edilmir.

İsmi-fail. Bu bölmənin ismi-faili «تَتَّوَجَّى tutğuçı», «سَتَّوَجَّى satğuçı» kimidir, «tutucu», «satıcı» deməkdir. Türklər belə deyirlər, türkmənlər və onlara uyanlar isə «تَتَّجَّى tuttaçı», «سَتَّجَّى sattaçı» deyirlər. Bir işi mütəmadi görən fail üçün «تَتَّغَان tutğan», «سَتَّغَان satğan» deyilir ki, «çox alan», «çox satan» deməkdir.

Bir işi görməyi arzu edən fail üçün «تَتَّغْسَق tutuğsak», «سَتَّغْسَق satığsak» deyilir.

Bir işi görməyə haqqı olan fail üçün «أَل تَتَّغْلُقْ أَرْدَى ol tutğuluk ərdi», «أَل سَتَّغْلُقْ تُرَّرْ ol satğuluk turur» deyilir ki, «almaq onun haqqı idi», «satmaq onun haqqı idi» deməkdir. Söylədiyim mənada oğuzlar bu ال hərfini س s hərfinə çevirirlər və «أَل تَتَّغْلُقْ أَرْدَى ol anı tutuğsak ərdi=onu almaq əzmində idi», «أَل سَتَّغْلُقْ أَرْدَى ol anı satığsak ol = onu satmaq əzmindədir» deyirlər.

Failin işi görmək üzrə olması, az qala görməsi üçün «أَل تَتَّغْلَى أَل ol anı tutuğlı ol = onu tutmağa əzm etdi» deyilir. «أَل تَتَّغْرَان ol tawarın satığlı ol = o, malını satmaq əzmindədir». Digər qaydalar ötən bölmələrdəki qaydalara görə tənzimlənir. Bunların hamısında qayda eyni şəkildə işləyir, dəyişmir.

İki hərfli bəlməsi bitdi.

ÜÇ HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

HƏR NÖV HƏRƏKƏ İLƏ ORTASI

HƏRƏKƏLİ فَعْلَى FƏ'ƏLDİ BABI

جَبَّى Ç a p i t t i: «إِت كِبَى كَا جَبَّى it kişigə çapıtı = it adama hücum etdi».

جَبَّى Ç a p i t t i: «بَك اِتِك بَيْن جَبَّى bəg anın boynın çapıtı = bəg onun boynunu vurdurdu». Uyğurca. (جَبَّتَا - جَبَّتَا çapıtur – çapıtmaq).

سَبَّى S a p i t t i: «أَت قَذْرُق سَبَّى at kudhruk sapıtı = at quyruğunu oynatdı».

سَبَّى S a p i t t i: «إِت قَذْرُق سَبَّى it kudhruk sapıtı = it quyruq buladı», (it etdiyi pislik dolayısı ilə quyruq bulayaraq şırvandı», (سَبَّتَا - سَبَّتَا sapıtur – sapıtmaq).

سَبَّى S u b i t t i: «أَل نَانَقْنَى سَبَّى ol nənqni subıtı=o, nəsnənin ucunu qədlədi, sivri şəkildə yondu». Bu, istənilən nəsnənin ucunu sivriltmək, çivi kimi uzatmaqdır. (سَبَّتَا - سَبَّتَا subıtur – subıtmaq).

كَبَّى K ə p i t t i: «يَل تُونُغ كَبَّى yel tonuğ kəpıtı=külək donu qurutdu». (yel paltarını bir az qurutdu, təpıtdi), (كَبَّتَا - كَبَّتَا kəpıtür – kəpıtmaq).

كَبَّى K ö p i t t i: «أَل تُونِن كَبَّى ol tonın köpıtı=o, paltarını tıkdırdı», (كَبَّتَا - كَبَّتَا köpıtür – köpıtmaq).

بیتى Bititti: «أل بیتک بیتى» ol bitik bititti = o, kitab yazdırdı», (بیتور - bititür - bititmək).

تاتى Tatitti: «توز أشغ تاتى» tuz aşğ tatitti = duz yeməyə dad qatdı». Hər hansı bir şey başqa bir şeyin dadına təsir etsə, yenə belə deyilir, (تاتىتور - تاتىتور - tatitür – tatıtmək).

توتى Tütetti: «أت توتن توتى» ot tütün tütetti = od tüstü çıxartdı», (توتور - tütitür – tütitmək).

كوتى Kutatti: «ار كوتى» ar kutatti = adam qutlu oldu», (adam bəxt və dövlət sahibi oldu). Hər hansı bir şey qut və ululuq qazansa, yenə belə deyilir, (كوتاتور - كوتاتور - kutatur – kutatmaq).

ساجى Saçitti: «أل انكر سف ساجى» ol anqar suw saçitti = o ona su sıçratdı». Başqası da belədir, (ساجىتور - ساجىتور - saçitür – saçitmak).

ساجى Saçitti: «أل انك منكيسن ساجى» ol anıq minqisin saçitti = o onun beynini dağıtdı», (o onun beyninə vurdu, dağıtdı). Hər hansı bir şeyi dağıtmaq üçün də belə deyilir.

سجى Süçitti: «أل اچغ نانكىن سجى» ol açğ nənqni süçitti = o, acı şeyi şirinləşdirdi, (o, turş və acı şeyə şirinlik verdi).

سجى Süçitti: «أل بيرك سجى» ol yerig süçitti = o, torpağı münbitləşdirdi», (şoran yeri yaxşı tarla halına gətirdi), (سجىتور - süçitür – süçitmək).

سجى Sıçitti: «أل انى سجى» ol anı sıçitti = o onu sıçırtdı», (سجىتور - sıçitür – sıçitmak).

سجى Suçitti: «أل اتغ سجى» ol atıg suçitti = o, atını sıçratdı». Başqası da belədir, (سجىتور - ساجىتور - suçitür – suçitmak).

كاجى Kaçitti: «أل انى كاجى» ol anı kaçitti = o onu qaçırtdı», (كاجىتور - kaçitür – kaçitmak).

كجى Keçitti: «أل انكر سف كجى» ol anqar suw keçitti = o onu sudan keçirtti», (كجىتور - كجىتور - keçitür – keçitmək).

كجى Küçətti: «أل انك نفارن كجى» ol anıq tawarın küçətti = o onun malını yağma etdirdi», (o onun malını əlindən almaq üçün hücum etdirdi), (كجىتور - كجىتور - küçətmək – küçətmək).

كجى Kiçitti: «أل انك اذوى كجى» anıq udhuzı kiçitti = onun qoturunu qaşitti», (كجىتور - كجىتور - kiçitür – kiçitmək).

كجى Keçitti: «أل ايشغ كجى» ol işğ keçitti = o, işi gecikdirdi», (كجىتور - كجىتور - keçitür - keçitmək).

بدى Bedütti: «أل اوغلاغ بدى» ol oğlanıq bedütti = o, oğlanı, uşağı böyütdü», (بدىتور - بدىتور - bedhütür – bedhütmək).

كدى Kaditti: «ار بريراركان كدى» ar bərirar kəkan kaditti = adam gedir kəkan qayıtdı», (كدىتور - كدىتور - kaditür – kaditmak).

كدى Kaditti: adam soyuqdan donub ölsə «ار تملغقا كدى» ar tumluğka kaditti» deyilir.

كدى Kaditti: «أل تونغ كدى» ol tonuğ kaditti = o, paltarını tikdirdi», (o, paltarını seyrək tikdirməyi əmr etdi), (كدىتور - كدىتور - kaditür – kaditmak).

كدى Kəditti: «أل برکن كدى» ol bərkin kəditti = o, bərkinin kənarlarını, qıyısını, haşiyəsini tikdirdi», (كدىتور - كدىتور - kəditür – kəditmak).

[Qayda]:

Türklərdən bəziləri bu fe'llərin tərkibindəki bütün ɗ d hərfələrini ɗ dh sanaraq ى y hərfinə çevirirlər. Mən bunu yağma, toxsa, oğuz ellərində və uyğurlarda şəxsən eşitdim. ɗ d hərfinin ɗ

dh hərfinə çevrilməsi ərəb dilində də müşahidə edilir. Məsələn: مَا دَقْتُ عَدُوْفَاوْ لَا عَدُوْفَا kimi.

يُدُّهُ Y u d h u t t i: «أَلْ كِشِي نِي ثَمْلَعْقَا يُدُّهُ» ol kişini tumluğka yudhutti = o, adamı soyuğa verərək öldürdü», (يُدُّهُ - يُدُّهُتُ yudhuttur – yudhutmak)²⁰³.

بُدُّهُ B ü d h ü t t i: «أَلْ أَعْلَنِي بُدُّهُ» ol oğlun budhutti = o, oğlunu oynatdı», (بُدُّهُ - بُدُّهُتُ budhütür – budhütmək).

سِدُّهُ S i d h i t t i: «أَرَاغْتُ أَعْلَن سِدُّهُ» urağut oğlun sidhitti = qadın oğlunu siyitdi». Minici atını siyitdiyi zaman da belə deyilir, (سِدُّهُتُ - سِدُّهُتُ sidhitür = sidhitmək).

بُرُّهُ B u r u t t i: «أَتِ أَشِجْنِي بُرُّهُ» ot aşım burutti = od, qazanı buğlandırdı». Başqası da belədir.

بُرُّهُ B u r u t t i: «أَعْلَان بُرُّهُ» oğlan burutti = uşaq yelləndi», (uşaq qoxudaraq yelləndi). برُّهُ da deyilir, (بُرُّهُتُ - بُرُّهُتُ buruttur – burutmək).

تَرُّهُ T a r u t t i: «أَلْ أَنْكَارُ أَفْنِ تَرُّهُ» ol anqar əwin tarutti = o ona evini dar elədi». Hər hansı bir şey daraldılsa, yenə belə deyilir, (تَرُّهُتُ - تَرُّهُتُ taruttur – tarutmək).

تُرُّهُ T ü r ü t t i: «تَنْكِرِي يَلْنَقُقُ تُرُّهُ» tənqri yalnızqur türütti = tanrı adəmi yaratdı». Başqası da belədir, (تُرُّهُتُ - تُرُّهُتُ türütür – türütmək).

تُرُّهُ T ü r ü t t i: oğuzca bir şey təqdir və ya islah edildiyi zaman «تُرُّهُ» türütti» deyilir. Bu şeirdə də işlənmişdir:

²⁰³ Yazma və basma nüsxələrdə bu söz y ilə yazılsa da, Bəsim Atalayın haqlı qeydinə görə, b ilə «بُدُّهُ budhutti», müzare və məsdəri isə «budhuttur-budhutmak» şəklində olmalıdır (DLT, II, s. 302). Çünki «soyuqdan buymaq/buyumaq» ifadəsi müasir türk və Azərbaycan dillərində mövcuddur. Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər (DLT-2005, s.203) və uyğurlar bunu «budhutti» kimi (TTD, II tom, bət 441) oxumuşlar.

تَنْكِرِي أَزْنِ تُرُّهُ

جَغْرِي إِذْ تَرْكَنُورُ

يَلْدُزَلْرِي جَرْكَشِيبُ

ثَنْ كُنْ أَوْزَا يَرْكَتُورُ

«Tənqri ajun türütti,

Çığrı udhu təzginür,

Yulduzları çərgəşip

Tün-kün üzə yörgənür».

Tanrı dünya yaratdı,

Çərxi-zaman fırlanır,

Cərgələnib ulduzlar,

Gündüz-gecə hərələnir.

(Tanrı yeri-göyü, dünya-aləmi yaratdı, çərxi-zaman durmadan fırlanır, ulduzlar göydə cərgələnmişdir, gecə gündüzün üzərinə sarınır).

تَرُّهُ T ə r i t t i: «أَرِ تَرُّهُ» ər təritti = adam tərlədi». Başqası tərləsə, yenə belə deyilir. Bu söz «dəri» mənasına gələn «تəri təri»dən alınmışdır. Bu halda məna «تəri təri ötti=dəridən keçdi, çıxdı» anlamındadır. Həmzə atılaraq iki sözdən bir fe'l yaradı'mışdır, «bədən təri dışarı atdı» deməkdir. Həmzənin atılması sayəsində iki sözdən bir fe'l yaradılmışdır, (تَرَّتَارُ - تَرَّتَارُ tərītər – tərītmək).

سَرُّهُ S a r i t t i: «أَلْ أَنْكَارُ سَرْقُ سَرُّهُ» ol anqar suvluk sarıttı=o ona sarıq, çalma sarıtdı», (سَرَّتَارُ - سَرَّتَارُ sarıttur – sarıtmək). Hər hansı bir şey sarıdılsa, yenə belə deyilir.

سَرُّهُ S o r i t t i: «أَرَاغْتُ كَنْجَكَا سَوْتِ سَرُّهُ» urağut kənçəkə süt sorıttı = qadın uşağa süd əməldirdi, əmizdirdi».

- سُرْتِي Sorittı: «أر يوزن سُرْتِي» ar yüzün sorıttı = adam üzünü buruşdurdu, qaşqabağını tökdü», (سُرْتور - سُرْتماق soritur – soritmak).
- سِرْتِي Sırtıttı: «أل قيزقا كيز سِرْتِي» ol kızka kidhiz sırtıttı = o, qıza keçə sırtıtdırdı, sırtıtdı», (o, qıza keçəni sıx sırtıttı). Bu, paltarda sıx tikmək yerindədir, (سِرْتماق - سِرْتور sırtitur – sırtıtmak).
- كِرْتِي Karıttı: «أذلك أتى قِرْتِي» ödhlek anı karıttı = zaman onu qocaltdı, qarıtdı», (قِرْتماق - قِرْتور karıtur – karıtmak). Bu məsəldə də işlənmişdir: «أذلك قِرْتَمِشقا بَدْعُ تَلْقِماس» ödhlek karıtmışka bodhuğ talkımas = zamanın qocaltdığı adama boya, xına ayıb sayılmaz».
- كُرْتِي Kurıttı: «كُونُ تُونُغ قُرْتِي» kün tonuğ kurıttı = günəş paltarı qurutdu». Başqası da belədir, (قُرْتماق - قُرْتور kurıtur – kurıtmak).
- كُرْتِي Kürəttı: «أل أنبق كُرن كُرْتِي» ol anınc kulin kürətti = o onun qulunu qaçırtıd», (كُرْتماق - كُرْتور kürətür – kürətmək).
- كُرْتِي Kürəttı: «أل أنبق قار كُرْتِي» ol anınc qar kürətti = o ona qar kürətdi». Başqası da belədir, (كُرْتماق - كُرْتور kürətür – kürətmək).
- كِرْتِي Kəritti: «أل إتن كِرْتِي» ol itın kərıttı = o, köpəyini hürdüdü», (كِرْتماق - كِرْتور kərıtür – kərıtmək). Karluqca.
- بَزْتِي Bəzəttı: «أل أفن بَزْتِي» ol əwin bəzətti = o, evini bəzətdi», (بَزْتور - بَزْتماق bəzətür – bəzətmək).
- تَزْتِي Təzıttı: «إت كِيكني تَزْتِي» it keyikni təzıttı = it geyiki qaçırtıd», (تَزْتماق - تَزْتور təzitür – təzıtmək).
- بَزْتِي Bəzıttı: «أل بَزْتِي» ol bulunuğ boşattı = soyuq onu titrətdi». Bu sözdən alınaraq titrədici qızdırmaya «بَزْكاك» bəzgak deyilir, (بَزْتور - بَزْتماق bəzitür – bəzıtmək).

- تَزْتِي Tozıttı: «أل تَبْرَاق تَزْتِي» ol toprak tozıttı = o, torpaqdan toz qopardı», (تَزْتور - تَزْتماق tozıtur – tozıtmak).
- سِزْتِي Sizıttı: «أل أنبقر باغ سِزْتِي» ol anınc qarağ sızıttı = o ona qarağ sızdırdı» (donmuş qarağ əritdirdi). Başqası da belədir, (سِزْتور - سِزْتماق sızıtur – sızıtmak).
- كُزْتِي Kuzıttı: «أل أنبقر بُوغز كُزْتِي» ol anınc boğzın kuzıttı = o onun boğzını qurutdu», (o onun yeməyə olan iştahını, həvəsini artırdı). Bu sözdəki ز z hərfinin əslı ر r-dir. Sanki başqası yemək istəyən birinin boğzını qurutdu mənasındadır, (كُزْتماق - كُزْتور kuzıtur – kuzıtmak). Bu, qaydaya ziddir, çünki təsirsiz fe'lləri təsirli etmək üçün ancaq ر r hərfi artırılır.
- كَزْتِي Kəzıttı: «أل مَني بِيَر كَزْتِي» ol mənı yer kəzıttı = o mənə yer(i) gəzdirdi», (كَزْتماق - كَزْتور kəzıtür – kəzıtmək).
- كُزْتِي Közəttı: «أل مَني كُزْتِي» ol mənı közətti = o mənı gözlədi», (o mənə müntəzir oldu). Bu sözün əslı «كُوز أتِي» köz attıdır, «o mənə gözü ilə nəzər saldı» deməkdir, (كُزْتور - كُزْتماق küzətür – közətmək).
- بُشْتِي Boşattı: «أل تَغار بُشْتِي» ol tağar boşattı = o, dağarcığı boşaltdı». Hər hansı bir qabın içindəkini boşaltmağa belə deyilir.
- بُشْتِي Boşattı: «أل تُوغون بُشْتِي» ol tügen boşattı = o, düyünü açdı». Başqası da belədir.
- بُشْتِي Boşattı: «أل أراغت بُشْتِي» ol urağıt boşattı = o, qadını boşatdı». Arğuca.
- بُشْتِي Boşattı: «أل بُلنغ بُشْتِي» ol bulunuğ boşattı = o, əsiri buraxdı, azad etdi». Hər hansı bir şey başqası tərəfindən bağdan açılma, buraxılma, yenə belə deyilir, (بُشْتور - بُشْتماق boşatur – boşatmak).

- تَشِيَّتِي T a ş ı t t i : «تَرِغ تَشِيَّتِي tariğ taşıttı = buğda daşıtdı», (o, buğda və buna bənzər şeyləri bir yerdən başqa bir yerə daşıtdı), (تَشِيَّتَمَاق - تَشِيَّتُور taşitur - taşıtmak).
- تُشِيَّتِي T ö ş ə t t i : «أَل تُشَاك تُشِيَّتِي ol töşək töşətti = o, döşək döşətdi», (تُشِيَّتَمَاق - تُشَاوُور töşətür – töşətmək).
- تِيَّشِيَّتِي T i ş ə t t i : «أَل أَرغَاق تِيَّشِيَّتِي ol orğak tişətti = o, oraq dişətdi». Dəyirman daşı dişəndikdə də belə deyilir, (تِيَّشَاوُور - تِيَّشِيَّتَمَاق tişətür – tişətmək).
- چِيَّشِيَّتِي Ç i ş ə t t i : «أَرَاغَت كَتَجَن چِيَّشِيَّتِي urağut kənçin çişətti = qadın uşağı çiş tutdu», (چِيَّشِيَّتَمَاق - چِيَّشِيَّتُور çişətür – çişətmək).
- كَاشِيَّتِي K a ş ı t t i : «أَر تَنِين قَشِيَّتِي ar tənin kaşıttı = adam bədənini qaşıtdı», (قَشِيَّتَمَاق - قَشِيَّتُور kaşitur – kaşıtmak).
- كُشِيَّتِي K ö ş i t t i : «بُلُت كَوُكُ كُشِيَّتِي bulıt köküg köşitti = bulud göyü örtdü», (كُشِيَّتَمَاق - كُشِيَّتُور köşitür – köşitmək). Hər hansı bir şey başqa bir nəsnəni örtsə, yenə belə deyilir.
- بَاكِيَّتِي B a k ı t t i : «أَل أُنَى أَقْدِن بَقِيَّتِي ol anı əwdin bakıttı = o ona evdən nəyə isə baxmağı tapşırırdı». Bir adam başqasına bir yerə baxmağı əmr etsə, yenə belə deyilir, (بَقِيَّتَمَاق - بَقِيَّتُور bakitur – bakıtmak).
- بُكَاَّتِي B o k a t t i : «بُزَاغُو بُقِيَّتِي buzağu bokattı = buzov buğa oldu». Əsli «بُكَادِهُتِي bokadhtı»dır, (بُكَاتُور - بُقَتَمَاق bokatur – bokatmak).
- تُكِيَّتِي T o k ı t t i : «أَل أُنَى بَيْنِن تُكِيَّتِي ol anınq boynın tokıttı = o onun boynunu vurdurdu», (تُكِيَّتَمَاق - تُكِيَّتُور tokitur – tokıtmak).
- تُكِيَّتِي T o k ı t t i : «أَل بُوَز تُكِيَّتِي ol böz tokıttı = o, bez toxutdı».
- تُكِيَّتِي T o k ı t t i : «أَل قَلِج تُكِيَّتِي ol kılıç tokıttı = o, qılınc döydürdü». Bıçaq döydürüləndə də belə deyilir, (تُكِيَّتَمَاق - تُكِيَّتُور tokitur – tokıtmak).

- تُكِيَّتِي T o k ı t t i : «أَل قَبِغ تُكِيَّتِي ol kapuğ tokıttı = o, qapımı döydürdü, çaldırdı».
- تِيَّتِي T ı k ı t t i : «أَل أُنَكَر أَش تِيَّتِي ol anqar aş tıkıttı = o ona zorla aş tıxdırdı». Bunun əsli hər hansı bir nəsnəyə zorla bir şeyi sıxışdırmaqdan gəlir, (تِيَّتَمَاق - تِيَّتُور tıkıtur – tıkıtmak).
- كَكِيَّتِي K a k ı t t i : «أَل أُنَى قَكِيَّتِي ol anı kakıttı = o onu qəzəbləndirdi, ondan üz çevirdi», (كَكِيَّتَمَاق - قَكِيَّتُور kakitur – kakıtmak).
- كَكِيَّتِي K o k ı t t i : «أَل أُنَكَر سُكَلِنجُو قَكِيَّتِي ol anqar söklünçü kokıttı = o ona kabab qoxutdurdu, iylətdi», (كَكِيَّتَمَاق - قَكِيَّتُور kokitur – kokıtmak). Qəndil sönəndə çıxan pis qoxu, iy üçün də belə deyilir.
- بَاكِيَّتِي B ə k i t t i : «أَل أَشِغ بَاكِيَّتِي ol işiğ bəkıttı = o, işi sağlamlaşdırdı, bərkitdi, möhkəmləndirdi». Bu sözün əsli düyünü sıxışdırmaqdan gəlir, (بَاكِيَّتَمَاق - بَاكِيَّتُور bəkıtür – bəkıtmək).
- بُكِيَّتِي B ü k ü t t i : «أَل مَنِ بِأَغِغ أَش مَنِ بُكِيَّتِي yağlıg aş mənı bükütti = yağlı yemək mənı bıqdırdı», (yağlı aş ürəyimə toxundu, qarnım doymadığı halda yeməkdən çəkildim).
- بُكِيَّتِي B ü k ü t t i : birisi başqa birinin gözünü doyuracaq qədər mal versə, yenə belə deyilir. «أَل مَنِ تَقَارِن بُكِيَّتِي ol mənı tawarın bükütti = o mənı malla, sərvətlə doyurdu», (بُكِيَّتَمَاق - بُكِيَّتُور bükütür – bükütmək).
- تُكِيَّتِي T ü k ə t t i : «أَل أَشِن تُكِيَّتِي ol işin tükətti = o, işi başa vurdu, bitirdi», (تُكِيَّتَمَاق - تُكَاوُور tükətür – tükətmək).
- سِيكِيَّتِي S i k i t t i : «أَرَاغَت نَى سِيكِيَّتِي urağutnı sikıttı = qadını eima etdirirdi», (سِيكِيَّتَمَاق - سِيكِيَّتُور sikitür – sikıtmək).
- سَاكِيَّتِي S ə k i t t i : «أَل أُنَى سَاكِيَّتِي ol anı səkıttı = o onu səkdirdi», (سَاكِيَّتَمَاق - سَاكِيَّتُور səkıtür – səkıtmək).

بُلَّتَى B u l a t t ı: «أَل قَوْزَى بُلَّتَى» ol kuzı bulattı = o, quzunu qazanın buğunda bişirtirdi». Hər hansı bir şey qazanın buğunda bişirilsə, belə deyilir. Əsli «بُولَانَتَى» buladhtıdır. Sürət naminə و vav atılmış və ذ dh hərfi ت t hərfinə çevrilmişdir, (بُلْتُورُ - بُلْتَمَاقُ bulatır – bulatmaq).

بِلْتَى B i l ə t t i: «أَل بَجَاك بِلْتَى» ol bıçək bilətti = o, bıçaq itilətdi», (o, bıçağın itilənməsini və bülöv ağzına çəkilməsini əmr etdi», (بِلْتَمَاقُ - بِلْتُورُ bilətür – bilətmək).

تِلْتَى T i l ə t t i: «أَل أَنَى تِلْتَى» ol anı tilətti = o onu istədi, gəlməsini dilədi», (بِلْتَمَاقُ - تِلْتُورُ tilətür – tilətmək).

تُلْتَى T ü l ə t t i: «أَل قَوْى تُلْتَى» ol koy tülətti = o, qoyunu doğuzdurdu». Oğuzca. Əsli yeni doğulan heyvanın ilk tükünü tökməsindən alınmışdır, (تُلْتَمَاقُ - تُلْتُورُ tülətür – tülətmək).

Ç İ L A T T I: «أَل كَبَاك ÇİLTَى» ol kəpək çılattı = o, kəpəyi islatdırdı». Başqası da belədir, (ÇİLTَمَاقُ - ÇİLTُورُ çılatür – çılatmaq). Əsli «ÇİLTَى çıylattı»dır, ی y düşmüşdür.

Ç İ L A T T I: «أَل اَتِغ ÇİLTَى» ol atıg çılattı = o, atını tərletdi».

قَلْتَى K a l a t t ı: «أَل تُونُغ قَلْتَى» ol tonuğ kalattı = o, paltarı qablatdı, bükdü». Hər hansı bir şey sarğıya bükülsə və ya sandığa qoyulsa, yenə belə deyilir. Əsli «قَالْتَى» kalattıdır, (قَلْتُورُ - قَلْتَمَاقُ kalatur – kalatmaq).

كُلْتَى K ü l i t t i: «أَل أَلْكَنى كُلْتَى» ol ölügni külitti = o, ölünü gömdürdü». Başqası da belədir, (كُلْتَمَاقُ - كُلْتُورُ külitür – külitmək).

T a m ı t t ı: «أَل سَوْف نى تَمْتَى» ol suwnı tamıttı = o, suyu damlatdı». Başqası da belədir, (تَمْتَمَاقُ - تَمْتُورُ tamıtür – tamıtmək).

K a m a t t ı: «كُون كَوْزَك قَمْتَى» kün közüg kamattı = günəş gözü qamaşdırdı», (قَمْتَمَاقُ - قَمْتُورُ kamatur – kamatmaq).

قَمْتَى K a m a t t ı: «اَجْع اَفْيَا تَيْشِغ قَمْتَى» açığ awya tışığ kamattı = turş heyva dişi qamaşdırdı». Başqa şey qamaşdırsa, yenə belə deyilir. Bu məsələdə də işlənmişdir: «اتاسى اَجْع المِلا بيسا، اُغلى نىك تيشى» atası açığ almıla yesə, oğlınınq tışı kamar = atası turş alma yesə, oğlunun dişi qamaşar». Bu söz atasının işlədiyi cinayət üzündən atasından sonra oğlunun yaxalandığı zaman söylənir.

قَمْتَى K o m ı t t ı: «أَذِك مَنى قَمْتَى» ödhik mənı komıttı = sevgi mənı coşdurdu, həyəcana gətirdi», (قَمْتَمَاقُ - قَمْتُورُ komıtür – komıtmək). Bu şeirdə də işlənmişdir:

بَسْمِل سَوْسِن قَمْتَى

بَرْجَا كَلْب يَمْتَى

اَرَسْلان تَبَا اَمْتَى

فَرْقُب بَشَى تَرْكِنُورُ

«Basmıl süsin komıttı,

Barça kəlip yumıttı,

Arslan taba əmitti,

Korkup başı təzginür».

Basmıl qoşununu coşdurdu,

Hamısı gəlib toplandı,

Arslana doğru yönəldi,

Qorxub başı hərələnər.

(İslam sərkərdəsi Qazi Arslan Təgin ilə hər b edən Basmıl öz əsgərlərini savaşa ruhlandırdı, hamısı toplandı və Arslana doğru yönəldilər, bizi görəndə heyrətdən gözləri qaraldı, başları hərələndi).

- تَنْتَى** T a n u t t i: «أَل مَنكَ سَوْر تَنْتَى» ol manqa söz tanuttı = o mənə başqa birinə söz çatdırmağı buyurdu», (تَنْتَمَاق - تَنْتُور tanuttur – tanutmak).
- تُنْئَى** T ü n ə t t i: «أَل فَنُفَع أَفْدَا تَنْئَى» ol konukuğ əwdə tünətti = o, qonağı evdə gecələtdi», (تَنْتَمَاق - تَنْتُور tünəttür – tünətmək).
- تَنْئَى** T o n a t t i: «أَل مَنِ تَنْئَى» ol mənə tonattı = o mənə donatdı, geydir-di», (تَنْتَمَاق - تَنْتُور tonatur – tonatmaq). Əsli «تَوْنُ إِذْتَى» tonıdhtı»dır ki, «paltar göndərdi» deməkdir.
- سِنْتَى** S i n a t t i: «أَل مَنِ بُوْ اِشْتَا سِنْتَى» ol mənə bu işta sınattı = o mənə bu işdə sınaatdı», (سِنْتَمَاق - سِنْتُور sınatur – sınaatmaq).
- كَنْئَى** K a n a t t i: «أَل أَنِينَك بُرْنَن كَنْئَى» ol anınq burnın kanattı = o onun burnunu qanatdı», (كَنْتَمَاق - كَنْتُور kanatur – kanatmaq).
- كَنْئَى** K o n a t t i: «أَل أَوْزَنَكَا فَنَم كَنْئَى» ol özinqə konum konattı = o, yanına qohum-qardaşını yığdı», (o, evinin yanına qohumlarını, əlaltılarını və onlara kömək edənləri yerləşdirdi), (كَنْتَمَاق - كَنْتُور konatur – konatmaq).
- كَنْئَى** K i n a t t i: «بَاقَ اِنَى كَنْئَى» bəq anı kınattı = bəy ona işkəncə verdirdi, cəzalandırdı», (كَنْتَمَاق - كَنْتُور kınatur – kınatmaq).
- كَنْئَى** K ö n i t t i: «أَر يَغَاچ كَنْئَى» ər yığaç könitti = adam ağac doğultdu». Başqası da belədir, (كَنْتَمَاق - كَنْتُور könitür–könitmək).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

- يَنْئَى** Y a t t i: «أَر يَنْئَى» ər yattı = adam yattı». Başqası da belədir, (يَنْئُور - يَنْتَمَاق yatur – yatmaq).
- يُئَى** Y u t t i: «أَل يُمْرَتَغَانَى يُئَى» ol yumurtğanı yuttı = o, yumurtanı uddu». Başqası da belədir. Oğuzca və qıpçaqca. (يُوتَار - يُوتَمَاق yutar-yutmak).

- يَنْئَى** Y a t t i: «أَل تَوْنُغ كُونَكَا يَنْئَى» ol tonuğ künkə yattı = o, paltarı günün altına sərdi». Başqası da belədir. Əsli «يَاذْتَى» yadhtı»dır, assimilyasiyaya uğramışdır, (يَاذَار - يَاذَمَاق yadhar–yadhmak).
- يَنْئَى** Y i t t i: «يَنْئَى نَانَك» yitti nənq=nəsnə itdi», (يَنْتَمَاق - يَنْتَار yitər–yitmək).
- يَنْئَى** Y e t t i: «أَل مَنِ يَنْئَى» ol mənə yetti = o mənə yetişdi, çatdı». Başqasına çatsa, yenə belə deyilir, (يَنْتَمَاق - يَنْتَار yetər – yetmək).
- يَنْئَى** Y e t t i: «أَل اَت يَنْئَى» ol at yetti = o, at yedəklədi, atı yedəyində götürdü». Kor adamı və ya başqasını da (qolundan tutub) yedəkləsə, yenə belə deyilir, (يَنْتَمَاق - يَنْتَار yetər – yetmək).

[Qayda]:

Oğuzlarla qıpçaqlar sözün başındakı ²⁰⁴ی y hərfini ج ç-yə çevirirlər. Məsələn: «أَل مَنِ جَنْئَى» ol mənə çetti». Halbuki bu sözün əsli ی y ilə «يَنْئَى yetti»dir. Türklər «سُفْدَا يَنْئَم» suwda yundum», oğuzlarla qıpçaqlar isə «جَنْئَم» çundum» deyirlər. Türklə türkmən arasında bu qayda dəyişmədən davam edir²⁰⁵.

²⁰⁴ Burada Salih Mütəllibovun maraqlı bir qeydi var. Onu olduğu kimi veririk: «Mahmud Kaşğarinin y hərfi haqqındakı bu izahı türkologiya tarixinə aydınlıq gətirmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, türkoloqlar türk dillərində y hərfinin mövqeyinə dair müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Hətta bu barədə yanlış fikirlər də vardır. Məsələn, Ramstedt özünün «Altay dillərində y-nin tərifi» adlı işində y səsinin d və ç səslərindən yarandığını iddia edir. Halbuki Mahmud Kaşğarinin bu məsələyə baxışı bunun tərsinədir. Zənnimizcə, y səsi türk dillərində ən əsas səslərdəndir və bu səs Orxon və uyğur əlifbalarında dəqiq əks olunmuşdur. Orxon əlifbasında bu səs üçün hətta üç işarə vardır. Bu da onu göstərir ki, həmin səsdən ən əski türkdə sözün əvvəlində, ortasında və axırında, yumşaq və qalın sözlərdə fəal şəkildə istifadə edilmişdir. «Divan»da bu hərfin işləndiyi sözlərin çoxluq təşkil etməsi də bunu göstərir» (TSD, II tom, bət 364).

²⁰⁵ Bu yerdə Basım Atalayın belə bir qeydi var: «Buradakı misal babında verilən «yattı», «yuttı», «yitti», «yetti» sözlərinin yeri bura deyil, əsil məndə səhvən buraya qoyulmuşdur. Biz də pozmadıq. Onların yeri iki hərfli bölünməsinin misal babıdır. Bu bölünmə isə üç hərfli olub «fə'əldi» ölçüsündədir. Bu sözlər bu bölməyə və bu baba uyğun gəlmir» (DLT, II, s. 314).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يُبَتَّى Y u b a t t i: «أَلْ إِشِغْ يُبَتَّى» ol işiğ yubattı = o, işi yubatdı, gecikdirdi, yubatdırdı», (يُبَتَّى - يَبْتَمَاق) yubatur – yubatmak). Bu sözün əsil mənası «hiylə etmək»dir. Oğuzlar «أَلْ أُنَى يُبَيِّلَادَى» ol anı yubiladı» deyirlər ki, «o onu aldatdı» deməkdir.

يَرَتَّى Y a r a t t i: «تَنْقَرَى يَلْنَكْقى يَرَتَّى» tənqri yalnquk yarattı = tanrı adəmi yaratdı», (tanrı adəmi və bütün varlığı xəlq etdi).

يَرَتَّى Y a r a t t i: oğuzlar «أَلْ تُونُغْ يَرَتَّى» ol tonuğ yarattı» deyirlər ki, «o, paltar biçdi, tikdi» deməkdir. «بُوْ أَتْكَ نَى مَنَكَ يَرَتَّى» bu ətükni manqa yarat=bu ayaqqabını mənim ayağıma uydur, ölç».

يَرَتَّى Y a r a t t i: «أَلْ أَوْزَنْدِن سَوُزْ يَرَتَّى» ol özündin söz yarattı = o özündən söz yarattı, uydurdu», (يَرَتَّى - يَرْتَمَاق) yaratur – yaratmaq).

يُرَتَّى Y o r i t t i: «أَلْ مَنَى تَلِمْ يُرَتَّى» ol məni təlim yorıtı = o məni çox yeritdi, yürütdü».

يُرَتَّى Y o r i t t i: «أَتْ أَيْنَقْ كَارْنِن يُرَتَّى» ot anıñ karnın yorıtı = dərman onun qarnını açdı, işlətdi», (يُرَتَّى - يَرْتَمَاق) yoritur – yorıtmaq).

يُرَتَّى Y i r a t t i: «أَلْ أُنَى يِرَتَّى» ol anı yıratı = o onu uzaqlaşdırdı, iraqlaşdırdı», (يُرَتَّى - يَرْتَمَاق) yıratır – yıratmaq).

يِرَتَّى Y e r ə t t i: «أَرْ إِشْغَا يِرَتَّى» ər işgə yerətti = adam işə ərindi, tənbellik etdi», (يِرَتَّى - يَرْتَمَاق) yerətür – yerətmək).

يَغْتَّى Y a ğ u t t i: «أَلْ أَتِغْ مَنَكَ يَغْتَّى» ol atığ manqa yağuttı = o, atını mənə yavuqlaşdırdı, yaxınlaşdırdı». Başqası da belədir, (يَغْتَّى - يَبْتَمَاق) yağuttur – yağutmaq). Həmin söz bu şeirdə də işlənmişdir:

كَلْسَا أَمَا شُشْرُكَل بَتْسِنْ أَيْكْ أَرْقَلَقْ

أَرْبَاسَمَنْ يَغْتَلْ بَلْسِنْ أَتَى يَرْقَلَقْ

«Kəlsə uma, tüşürgil,

Tınsın anıñ arukluk,

Arpa-saman yağutğıl,

Bulsın atı yarukluk».

Gəlsə qonaq, düşürgil,

Dinsin onun yorğunluğu,

Arpa-saman yaxlaşdır,

Qoy atı da dincəlsin.

(Əgər sənə qonaq gəlsə, onu atdan hörmətlə düşür, qoy yorğunluğu çıxсын, atına arpa-saman ver, qoy o da dincəlsin).

يَغْتَّى Y a ğ u t t i: «تَنْقَرَى يَغْمُرْ يَغْتَّى» tənqri yağmur yağuttı = tanrı yağış yağırdı», (يَغْتَّى - يَبْتَمَاق) yağuttur – yağıtmək).

يُلَّتَّى Y ü l ü t t i: «أَرْ سَجْنْ يُلَّتَّى» ər saçın yülüttü = adam saçını düzəltirdi, tərəş etdirdi», (يُلَّتَّى - يُلْتَمَاق) yülütür – yülitmək).

يُولَّتَّى Y o l u t t i: «بَكْ بُوْنَى يُولَّتَّى» bəğ boynı yoluttı = bəy boyu yağma etdirdi», (يُولَّتَّى - يُولْتَمَاق) yolitur – yolıtmək).

يِيلَّتَّى Y i l i t t i: «أَرْ يِيلَّتَّى» ər yilüttü = adam qızdırmaya yaxalandı, qızdırmadan bədəni isindi». Bu fe'l təsirsizdir.

يِيلَّتَّى Y i l i t t i: «أَرْ سَوُفْغْ يِيلَّتَّى» ər suwiğ yilüttü = adam suyu qızdırdı». Bu fe'l təsirlidir, (يِيلَّتَّى - يِيلْتَمَاق) yilütür – yilıtmək).

يُيْمَتَّى Y u m i t t i: «كِشَى يُيْمَتَّى» kişi yumıttı = xalq toplandı». Başqası da belədir, (يُيْمَتَّى - يَبْتَمَاق) yumıtur – yumıtmək).

يُيْتَّى Y i t i t t i: «أَلْ أَنْقَارْ بِيْجَاكْ يُيْتَّى» ol anqar biçək yıtıttı = o ona bıçaq itilətdi», (o ona bıçağı bülövləməyi, yaxud əl üzərində itiləməyi tapşırdı), (يُيْتَّى - يَبْتَمَاق) yıtıtür – yıtıtmək).

يِنَّتَّى Y i n ə t t i: «بَاشْ يِنَّتَّى» baş yinətti = yara sağaldı», (يِنَّتَّى - يَبْتَمَاق) yinətür – yinətmək). Əsli «يِنَادَهْتَى» yinədhti»dir, assimilyasiyaya uğramışdır.

يَنْتَى Y ə n i t t i: «اراعت ني يَنْتَى» ar urağutnı yənitti = adam qadını doğuzdurdu», (يَنْتَى-يَنْتَى yənitiür – yənitmək).

Qayda:

Türk dilində müzaəflik ancaq sonunda ت t olan sözlərdə mümkündür.

Müzaəflik fe'llərin bütün hərflərinə keçmir, isimlərdə isə çox az olur. Fe'llərin bu növünə müzaəf deməyimizin səbəbi odur ki, burada keçmiş zamanda eyni iki hərf yan-yanaya gəlir. Bu hərflərdən biri sözün kökündə, əslindədir. Bu, ت t hərfidir. Digər hərf keçmiş zaman əlaməti olan د d hərfidir. Sərt, qalın ت t hərfinin yanında gəlməsi səbəbilə bu د d hərfi assimilyasiyaya uğrayaraq ت t-ləşir və nəticədə bir hərf təkrarlanmış olur. Əslində, müzaəf sözlər yuxarıda göstərdiyimiz kimi, çox azdır.

Bu bölmənin əmr şəkli üç hərfli sözdür. Məsələn: «اف بزت» əw bəzət = ev bəzət» və «بتك بيت» bitik bitit = kitab, məktub yazdır» sözləri kimi.

İsmi-fail. Bu bölmənin modeli doğrudan-doğruya sadə fe'l olan «بتك» بيتكوبي bitik bititküçi = kitab, məktub yazdırıcı» və «ات كزتكوبي» at közətküçi=at gözləyici» sözləri kimidir. Oğuz və qıpçaq dillərində «بتدجي» bititdəçi», «كزتجي» közəttəçi» deyilir. Əsli «كزتدجي» közəttəçi»dir, د d hərfi assimilyasiyaya uğramışdır.

Hal və hərəkətin davam etdiyini göstərən fe'l şəkli sözə ا، غ [-ğan], yaxud ن، ك، ا [-gən] hərfləri artırılmaqla yaradılır. Bunun

qaydası verilmişdir. Məsələn: «ال اتغ كزتكان ال» ol atığ közətəğan ol», «ال افن بزتكان ال» ol əwin bəzətəğan ol» deyilir ki, bu da «o, daim atı gözətəndir» və «o, evini daim bəzədən-dir» mənasına gəlir. Qalın sözlərdə isə «ال ترغ ترغان ال» ol tarığ tarığəğan ol = o, daim əkinçilik edəndir» və «ال بغدى ال ارتغان ال» ol buğday arıtğəğan ol = o, daim buğda təmizləyəndir» deməkdir.

ك ke-li, غ ğ-li, yumşaq və qalın ahəngli sözlərdə bu üsul müvafiq şəkildə nəzərə alınır.

Əgər fail həmin iş və hərəkəti özü görməyi arzulayırsa, o zaman «ال ترغ ال ترغساق ال» ol tarığ tarıtıqsak ol = o, əkinçiliyə düşkündür, onu arzu edir» və «ال افن بزتكساق ال» ol əwin bəzətıqsak ol = o, evini bəzətməyə düşkündür, onu arzu edir» modeli işlədilir. Burada kökə س s və ق ka ilə bərabər qalın, ق ka-li və غ ğ-li sözlərdə غ ğ hərfi artırılır. Səhih fe'llərdə olduğu kimi, ك ke-li, incə, yaxud yumşaq ahəngli sözlərdə ك ke hərfi əlavə edilir.

Bir işi görməyə haqqı olan fail o işi işləmək əzmindədirsə, bu zaman «ال ات كزتك ال» ol at közətəğlik ol», «ال ات كزتك ال» ol at közətəğlik ol» modeli işə düşür ki, «əkinçilik etmək onun haqqıdır», (o, əkinçilik etmək əzmindədir), «at gözətmək onun haqqıdır» (o, at gözətmək əzmindədir» deməkdir. Yerinə görə sözün ك ke-li, غ ğ-li olması nəzərə alınır. Oğuzların bəziləri yuxarıda göstəriləyi üzrə, ل l hərfini س s hərfinə çevirirlər.

Failin işi görmək üzrə olması halında «أل ترغ ترتغلى أردى» ol tarığ tarıtıqlı ərdi = o, əkinçilik etməyi ürəyində fikirləşdi və ona başlamaq üzrə bulundu», «ال اتغ كزتكلى أردى», «atı gözətləməyi niyyət etdi və gözətləmək üzrə bulundu» modeli işə düşür. Bu yol sadə faildə tətbiq edilən birinci üsula daha yaxındır.

İsmi-məf'ul. İsmi-məf'ul «بیتیمش ات» və «بیتیمش بیتک» modelindəki «کزتمیش» və «بیتیمش» sözləri kimidir. Gördüyün kimi, keçən məsdərlər bölməsində ş hərəfinin bu şəkildə gəlməsinin qaydası verilmişdir.

İsmi-zaman. İsmi-zaman bu model üzrə yaranır: «بیتک بیتکؤ أغر» bitik bititgü oğur = kitab yazdıracaq zaman» və «ات کزتكؤ أغر» at közətgü oğur = at gözətləyəcək vaxt».

İsmi-məkan. İsmi-məkanın modeli belədir: «ترغ ترتغو بیر» tarığ tarıtgü yer = əkin əkiləcək yer» və «ترغ ارتغو بیر» tarığ arıtgü yer = buğda təmizləyəcək yer».

İsmi-alət. Bunun yaranma modeli belədir: «ترغ ارتغو نانک» tarığ arıtgü nənq = buğda təmizləyəcək nəsnə» və «بیتک بیتکؤ نانک» bitik bititgü nənq = kitab yazılacaq nəsnə».

Zaman, məkan və alət isimlərinin arasındakı fərq budur: zaman ismi düzəltmək istədikdə sona «اود» ödh», yaxud «أغر» oğur sözləri artırılır. Məsələn: «ترغ ارتغو أغر» kimi, mənası «buğda təmizləyəcək vaxt» deməkdir.

Məkan ismi yaratmaq istədikdə sona «بیر yer» sözü əlavə olunur. Məsələn: «ارتغو بیر» arıtgü yer = təmizləyəcək yer».

Alət ismi əmələ gətirmək üçün sona «نənq» artırılır. Məsələn: «ترغ ارتغو نانک» deyilir ki, «buğda təmizləyəcək nəsnə» deməkdir. Oğuzlar bu isimlərin hamısında غ ğ və ک ke əvəzinə و vav yerinə işlədərək belə deyirlər: «ترغ ارتاسی بیر», «ترغ ارتاسی أغر», «ترغ ارتاسی نənq»²⁰⁶.

Əlavə hərf qəbul edən fe'llərlə etməyən fe'llərin hamısında bu qayda açıq şəkildə qüvvədədir. İki və ikidən artıq adam arasında bir işin görüldüyünü göstərmək üçün (bu iş istər yarışma, istər yardımlaşma olsun) kökə ش ş hərfi artırılır. Məsələn: «أل منکا ترغ ارتشدى» ol manqa tarığ arıtışdı = o mənə buğda təmizləməkdə yardım etdi» və «أل منکا ات کزتكؤ اردى» ol manqa at gözətişdi = o mənə at gözətləməkdə kömək etdi». Başqaları da belədir.

Bu bölmənin fe'llərinin iki xüsusiyyəti var.

Birincisi: fe'l üç hərfli mənqus fe'l, yaxud dörd hərfli təsirsiz fe'l olmalı, ona ت t əlavə edilməli, bu zaman hərfi-illət düşməli və ت t hərfi həmin hərfin yerini tutmalıdır. Mənqus fe'lə nümunə: «ار برنى قاندى» ar burnı kanadı = adamın burnu qanadı». Fe'l təsirli olanda «ار برن قاندى» ar burnın kanadı deyilir ki, «adam burnunu qanadı» deməkdir. Ömri-hazırda «انک»

²⁰⁶ Mahmud Kaşğari oğuzlarda «-ğü/gü» şəkilçilərinin yerinə «-ası/əsi» şəkilçilərinin işləndiyini nəzərdə tutur.

BU BABIN ĞÜNNƏLİ OLANLARI

تُنْقِيتِي T ü n q i t t i: «أر بَشِن تُنْقِيتِي» ar başın tünqitti = adam başını əydi»,
(تُنْقِيتُور - تُنْقِيتْمَاك).
تُنْقِيتِي T ü n q i t t i: «أر أَقِن تُنْقِيتِي» ar okın tünqitti = adam oxunu göyə
doğru yüksəltdi», (تُنْقِيتُور - تُنْقِيتْمَاك).

كَنْقِيتِي K e n q ü t t i: «أر أَقِن كَنْقِيتِي» ar əwin kenqüitti = adam evini genitdi,
genişləndirdi», (كَنْقِيتُور - كَنْقِيتْمَاك).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يِنْقِيتِي Y i n q i t t i: «أر يِنْقِيتِي» ar yinqitti = adam burnunu sildi». Bu sözün
əslisi «يِنْقِيتِي» yinq attıdır, «fırtıq atdı» deməkdir, (يِنْقِيتُور -
يِنْقِيتْمَاك).

يُونْقَاتِي Y o n q a t t i: «أر يُونْقَاتِي» ol am bəggə yonqattı = o onu bəyə
çuğulladı». Başqasına çuğullasa, yenə belə deyilir, (يُونْقَاتُور -
يُونْقَاتْمَاك).

Üç hərflilər bölməsi bitdi.

DÖRD HƏRFLİLƏR BÖLMƏSİ

فَعْلَنْدِي FƏ'LƏNDİ BABINDAKI SÖZLƏR

بُرْبَاتِي B u r b a t t i: «أر أَيْنِق بُرْبَاتِي» ol anınq ışın burbattı = o onun
işini bərbad etdi, qarışdırdı, gecikdirdi», (بُرْبَاتُور - بُرْبَاتْمَاك).
burbatur – burbatmak).

تُورْپِيتِي T ö r p i t t i: «أر مُنْقُز تُورْپِيتِي» ol münqüz törpitti = o, buynuz yon-
du». Başqası da belədir, (تُورْپِيتُور - تُورْپِيتْمَاك).

بَاغْدَاتِي B a ğ d a t t i: «أر أَيْنِق بَاغْدَاتِي» ol anınq adhakın bağdattı = o
onun ayağını güləşdə sarmaya saldı», (بَاغْدَاتُور - بَاغْدَاتْمَاك).

سِخْطَاتِي S i x t a t t i: «أر أَيْنِق سِخْطَاتِي» ol anı sıxtattı = o onu sığdatdı, ağlat-
dı». «سِخْطَاتُور - سِخْطَاتْمَاك» da deyilir, (سِخْطَاتُور - سِخْطَاتْمَاك).

كُوكْلَاتِي K ö k l a t t i: «أر أَدْر يَلِغِن كُوكْلَاتِي» ol ədhər yalıgın köklətti = o, yəhər
qabırğası taxtalarını dikdirdi, bağlatdı», (كُوكْلَاتُور - كُوكْلَاتْمَاك).
köklətür – köklətmək). «kökdətti» də deyilir.

سُرْچِيتِي S u r ç i t t i²⁰⁸: «أر أَيْنِق سُرْچِيتِي» ol atın surçittı = o, atını sürçütdü,
sürüşdü». Atdan başqası sürüşsə, yenə belə deyilir,
(سُرْچِيتُور - سُرْچِيتْمَاك).

²⁰⁸ Bəsim Atalayın qeydinə görə, bu sözün doğru variantı «سُرْچِيتْمَاك» deyil,
«سُرْچِيتْمَاك» olmalıdır (DLT, II, s. 328).

قِرْجَتِي Kırçattı: «أل انك فاشين قِرْجَتِي» ol anınq kaşın kırçattı = o onun qaşını sıyırdı, yaraladı», (o ona daş atdı, qaşını yaraladı).

Başqası da belədir. Bu beytdə də işlənmişdir:

الـكـم اـرغ قـرـجـتـورـاق بـشـقى

انـمـش الـغ تـرـنـكـك اـزـا كـب قـشـقى

«Əligim arıǵ kırçatur ok başakı,

Önmiş uluǵ tərñqək üzə köp kaşakı».

Əlimi büsbütün sıyırar ox başlığı,

İri gölməçələr üzərində bitmiş qındıra otu.

(Ox başlığı əlimi yara-bərə edər, sıyırar, mən isə yerdən çıxaraq çoxalan su gölməçələri üzərində bitmiş qındıra otlarının arasından keçərəm).

قِرْجَتِي Kırçattı: «أق اماجغ قِرْجَتِي» ok amaçıǵ kırçattı=ox amacın, hədəfin bir yanına toxunub keçdi», (قِرْجَتور- قِرْجَتماق) kırçatur – kırçatmak).

تُورِچِي Türçitti: «أل انكر ايش تُورِچِي» ol anqar iş türçitti = o onu işə başlatdırdı», (تُورِچتور- تُورِچتماق) türçitür – türçitmək).

كافِچِي Kafçitti: «أل انى قفجِي» ol anı kafçitti = o onu qəzəbləndirdi», (işləməməyə əzm etdiyi işə təşviq etdi).

كافِچِي Kafçitti: «أغلان اريني قفجِي» oǵlan arını kafçitti = oǵlan arını hirsələndirdi». Bu məsələdə də işlənmişdir: «ارى قفجستا اسرور» arı kafçitsa, isrur = arı hirsələnsə, adamı sancar». Bu məsələ bir fitnəni qızışdırdıqdan sonra ona yaxalanan adam haqqında deyilir, (قفجَتور- قفجَتماق) kafçitur–kafçitmək).

تَفِچِي Təfçitti: «أل تونن تَفِچِي» ol tonın təfçitti = o, paltarını təpçitdi», (تَفِچتور- تَفِچتماق) təfçitür – təfçitmək).

تَپرِتی Təprətti: «أل تَپرِتی نانکني» ol təprətti nənqni = o, bir şeyi tərpətdi, qımıldıtdı», (تَپرِتور- تَپرِتماق) təprätür – təprətmək).

تَپرِتی Təprətti: «أر يغيقا تَپرِتی» ər yağıka təprətti = adam yağıya hücum etdi».

تَپرِتی Təprətti: «أل تَقِي سين تَپرِتی» ol təwəysin təprətti = adam dəvəsini sıçratdı». Dəvəni başqası sıçratsa, yenə belə deyilir, (تَپرِتور- تَپرِتماق) təprätür–təprətmək). Bu söz ancaq dəvə haqqında işlədilir.

تَپرِتی Təprətti: «أوى ائغ تَپرِتی» koy otuǵ təprətti = qoyun otu quruduncaya qədər yedi», (qoyun bütün otu yedi, heç ot qalmadı, bu səbəbdən yerdən toz qopmağa başladı), (تَپرِتور- تَپرِتماق) təprätür – təprətmək)²⁰⁹.

تَغرِتی Toğrattı: «أل انكر ات تَغرِتی» ol anqar ət toğrattı = o ona ət doğratdı». Bu söz ancaq yeyilən qida haqqında işlədilir, (تَغرِتور- تَغرِتماق) toğratur – toğratmaq).

تَورِتی Tawrattı: «أر تَورِتی» ər tawrattı = adam tələsdi», (تَورِتور- تَورِتماق) tawratur – tawratmaq).

تَورِتی Tawrattı: «أراغت يب تَورِتی» uraǵut yıp tawrattı =qadın ip əyirdi».

تَغرِتی Tıǵrattı: «أغلن ايشقا تَغرِتی» oǵlın işka tıǵrattı = oǵlunu işə həvəsləndirdi», (oǵlunu işlərdə bacarıqlı usta, mütəxəssis elədi), (تَغرِتور- تَغرِتماق) tıǵratur – tıǵratmaq).

تَگرِتی Tıǵrattı: «أل اتن تَگرِتی» ol atın tıǵrattı = o, atını finxırdaraq, kişnədərək sürdü».

تَگرِتی Tıǵrattı: «أل اغلنى تَگرِتی» ol oǵlın tıǵrattı»²¹⁰ də deyilir. (تَگرِتور- تَگرِتماق) tıǵrätür – tıǵrətmək).

²⁰⁹ Bəsim Atalayın fikrinə, bu söz «تَپرِتی topratti» şəklində olmalıdır (DLT, II, s. 330).

²¹⁰ Mahmud Kaşğari bu ifadənin tərcüməsini verməmişdir. Həmin ifadə «o, uşağını iməklətdi» deməkdir.

سَجْرَتِي Saçratı: «أَلْ مَنْكَ سَوْفَ سَجْرَتِي» ol manqa suw saçratı= o mənim üstümə su sıçratdı», (o mənim üstümə istəmədən su sıçratdı). Bir qabdan başqa bir qaba su, yağ və ya maye kimi şeylər boşaldarkən ondan sıçrantılar olur, bu da paltarə və ya başqa şeyə dəyir. Adam odun yararkən, kəsər-kən sıçrayan parçalara da belə deyilir. Bir tələ növünə də «سَجْرَتُغُو» saçratğu» deyilir. Bu tələ belə hazırlanır: iki haça budaq götürülür, budaqlar arasına çəngəlləri (ilgəkləri) olan iplər bağlanır, sonra bu, torpağa gömülür, üzərinə buğda dənələri tökülür. Quş buğdanı yemək üçün endiyi zaman ilgəklər boynuna, yaxud ayağına keçir və quş yaxalanır²¹¹. Bu atalar sözündə də işlənmişdir: «سَجْرَتُغُونِ» سَجْرَتُغُونِ ساçratğudın korkmuş kuş kırk yıl adhrı yığaç üzə konmas = tələdən qorxan quş qırx il haça ağac üstünə qonmaz». Bu, əleyhissalam peyğəmbərin «لَا يُلْسَعُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرَمَرَّتَيْنِ» سَجْرَتُورْ- سَجْرَتَمَاق saçratatur – saçratmak).

سَدْرَتِي Sədrətı: «أَلْ تُونُغَ سَدْرَتِي» ol tonıg sədrətı= o, paltarı seyrəltıdı».

سَدْرَتِي Sədrətı: «أَلْ كِشِي نِي سَدْرَتِي» ol kişini sədrətı = o, xalqı uzaqlaşdırdı», (o, izdihamı, qələbəliyi azaltıdı). Hər hansı bir şeyin qələbəliyini, çoxluğunu azaldanda da belə deyilir, (سَدْرَتُورْ- سَدْرَتَمَاق sədrətür – sədrətmək).

سُغْرَتِي Suğratı: «أَلْ أَيْنِ أَقْنِ سُغْرَتِي» ol anıq əwin suğratı = o onun evində axtarış apardı, evdə olan hər şeyi gördü», (سُغْرَتُورْ- سُغْرَتَمَاق suğratatur – suğratmak).

²¹¹ Tələnin bu növünə kənd yerlərində «cələ» deyilir. Düzəldilmə və quş tutma üsulu da eynidir.

سُورَتِي Süwrıtı: «أَلْ يِغَاجِغَ سُورَتِي» ol yığacığ süwrıtı= o, ağacı sıvrıldı», (o, ağacın və ağaca bənzər şeylərin ucunu sıvrıləşdırdı), (سُورَتُورْ- سُورَتَمَاق süwrıtür – süwrıtmək).

سَورَتِي Səwrıtı: «أَلْ أَقْنِ سَورَتِي» ol əwin səwrıtı = o, evini boşaltıdı», (o, onun evindəki qumaşı və əşyanı boşaltıdı).

سَورَتِي Səwrıtı: «أَلْ أَشِينِ سَورَتِي» ol işin səwrıtı = o, onun işini başa vurdu və son nöqtəni qoydu», (سَورَتُورْ- سَورَتَمَاق səwrıtür – səwrıtmək).

سَورَتِي Səkrıtı: «أَلْ أَتِنِ أَرَقْتِنِ سَورَتِي» ol atın arıktın səkrıtı = o, atını arıxdan, çaydan sıçratıdı». Başqası da belədir.

سَورَتِي Səkrıtı: «أَلْ بِيكِ أَقْرَ أَرَكَانِ سَورَتِي» ol bitik okır ərkən səkrıtı = o, kitab oxuyarkən atlatıdı», (o, kitab və ya Quran oxuyarkən mətnin bir qismini buraxdı), (سَورَتُورْ- سَورَتَمَاق səkrıtür – səkrıtmək).

چِلْرَتِي Çılratı: «أَلْ أَقْنِ كِيشتَا چِلْرَتِي» ol okın kiştə çılratı = o, oxunu sədəqdə, oxdanda səsləndirdi». Hər hansı bir şey çığıl-çığıl etdirilərək səs versə, yenə belə deyilir, (چِلْرَتُورْ- چِلْرَتَمَاق çılratatur – çılratmak).

سَمْرَتِي Səmrıtı: «أَلْ أَتِنِ سَمْرَتِي» ol atın səmrıtı = o, atını kökəltıdı». Başqası da belədir, (سَمْرَتُورْ- سَمْرَتَمَاق səmrıtür – səmrıtmək).

چِغْرَتِي Çığrıtı: «أَلْ بِيْرِكِ چِغْرَتِي» ol yerig çığrıtı = o, yeri tapdatıdı, çığnatıdı», (o, yeri ayaqla tapdadaraq sərtləşdırdi).

چِغْرَتِي Çığrıtı: un və un kimi şeyləri çuvalda sıxışdıraraq qüvvətlə basmağa da belə deyilir.

چِغْرَتِي Çığrıtı: «أَرَأْغْلِنِ أَيشْتَا چِغْرَتِي» ar ərlin işta çığrıtı = adam oğlunu işdə bişirdi», (چِغْرَتُورْ- چِغْرَتَمَاق çığrıtür – çığrıtmək).

چُورَتِي Çokrıtı: «أَلْ أَشِجِ چُورَتِي» ol aşıç çokrıtı = o, qazanı qaynatıdı», (o, qazanı və qazana bənzər şeyləri qaynatıdı). Bu, qazan-

da suyun azlığı, ədviyyatın və dənələrin çoxluğu üzündən olan qaynamadır), (جَقْرَتَمَاق - جَقْرَتَوْرُ çokratur–çokratmak).

جَقْرَتَى Ç a k r a t t i: «ار كوزن جَقْرَتَى» ər közin çakrattı = adam gözünü çaxırlaşdırdı», (adam çaxır gözlü, göy gözlü imiş kimi gözünü çevirdi, döndərdi), (جَقْرَتَمَاق - جَقْرَتَوْرُ çakratur – çakratur).

جَقْرَتَى Ç ı k r a t t i: «أل تيشين جَقْرَتَى» ol tışın çıkrattı = o, dişini qıcırdatdı», «بوغرا تيشين جَقْرَتَى» boğra tışın çıkrattı = buğra, erkək dəvə dişini qıcırdatdı». Qapı və ya qələm qıcırdaması da belədir, (جَقْرَتَمَاق - جَقْرَتَوْرُ çıkratur – çıkratur).

كَقْرَتَى K a k r a t t i: «أل ققرتغو ققرتَى» ol kakratğu kakrattı = o nəyi isə hürkütmək üçün nəsə çaldı», (sərçə və sərçəyə bənzər quşları əkin yerindən qaçırmaq, qovmaq üçün davul çaldı). Başqası da belədir, (كَقْرَتَمَاق - كَقْرَتَوْرُ kakratur–kakratur).

كَقْرَتَى K o k r a t t i: «أل سوغق ققرتَى» ol suvuğ kokrattı = o, suyu azaltdı», (o, suyu və suya bənzər axıcı şeyləri azaltdı), (كَقْرَتَمَاق - كَقْرَتَوْرُ kokratur – kokratur).

كَقْرَتَى K ə w r ə t t i: «أل انبک کوجن کَقْرَتَى» ol anıq küçin kəwrattı = o onun gücünü azaltdı», (كَقْرَتَمَاق - كَقْرَتَوْرُ kəwrätür–kəwrätür). Bu bənddə də işlənmişdir:

انلسک کئی تَقْرَتَوْرُ

یلنکق کُچن کَقْرَتَوْرُ

اردن اژن سَقْرَتَوْرُ

قجسا تَقی ارتیلور

«Ödhlək küni tawratur,

Yalnquk küçin kəwrätür,

Ərdin ajun səwrütür,

Kaçsa takı artılır».

Zaman günü tələsdirir,

İnsanın gücünü azaldır.

Dünyanı adamdan seyrəkləşdirir,

Qaçsa, yenə də ona çatır.

(Zaman, fələk günü tələsdirir, insanın gücünü, qüvvəsini yavaş-yavaş əlindən alır, dünyanı bəni-insandan boşaldır, hara qaçsa, yenə də ona çatır, yetişib canını alır. Bununla Əfrasiyabı, yəni Alp Ər Tonqanı və onun adamlarını nəzərdə tutur).

تَبَزَتَى T ə p z ə t t i: «أل منى بو ايشقا تَبَزَتَى» ol məni bu işqa təpzətti = o məni bu işə həsəd etdirdi», (تَبَزَتَمَاق - تَبَزَتَوْرُ təpzətür–təpzətür).

كُپزَتَى K u p z a t t i: «أل انى قُپزَتَى» ol anı kupzattı = o ona qopuz çaldırdı», (كُپزَتَمَاق - كُپزَتَوْرُ kupzatur – kupzatur).

بُخسَتَى B u x s a t t i: «أل اغلى ايشقا بُخسَتَى» ol oğlını işqa buxsattı = o, oğlunu bu işdə çox ərköyün etdi», (بُخسَتَمَاق - بُخسَتَوْرُ buxsatur – buxsatur).

تَبَسَتَى T ə p s ə t t i: «أل منى تَبَسَتَى» ol məni təpsətti = o məni həsəd etdirdi». Bu söz z z ilə də yazılır, (تَبَسَتَمَاق - تَبَسَتَوْرُ təpsətür–təpsətür).

كچسَتَى K e ç s ə t t i: «أل منى سغدن كچسَتَى» ol məni suvdın keçsətti = o məni sudan keçirəcəyinə ümidləndirdi». Başqası da belədir, (كچسَتَمَاق - كچسَتَوْرُ keçsətür – keçsətür).

سارسَتَى S a r s i t t i: «أل انى سارسَتَى» ol anı sarsıttı = o onunla qaba rəftar etdi», (سارسَتَمَاق - سارسَتَوْرُ sarsıtur – sarsıtur).

سُفسَتَى S u w s a t t i: «أل انى سُفسَتَى» ol anı suwsattı = o onu susatdı», (سُفسَتَمَاق - سُفسَتَوْرُ suwsatur – suwsatur).

سَمْسِئِي S a m s i t t i: «أَلْ أَمِي سَمْسِئِي» ol amı samsitti = o onu incitdi», (o onu dili ilə və ya əli ilə incitdi), (سَمْسِئُور - سَمْسِئِمَاق samsitur –samsitmak).

تَفَشِئِي T ə w ş ə t t i: «أَلْ يَبِغُ تَفَشِئِي» ol yıpiğ təwşətti = o, ipi qarışdırdı», (o, əyrilmiş ipi ucu tapılmayacaq şəkildə qarışdırdı), (تَفَشِئُور - تَفَشِئِمَاق təwşətür – təwşətmək).

تَفَشِئِي T ə w ş ə t t i: «أَلْ أَمِي تَرْنِ تَفَشِئِي» ol anıq tərni təwşətti = o onun tərini puçur-puçur etdi», (o onu puçur-puçur tərləyənə qə-dər yordu).

چُفَشِئِي Ç u w ş a t t i: «أَرِ جَعْرُ جُفَشِئِي» ər çağır çuwşattı = adam şıra(t) tur-şutdu». Başqası da belədir.

جُفَشِئِي Ç u w ş a t t i: «سِرْكََا قَرْنِ جُفَشِئِي» sirkə karın çuwşattı=sirkə qarnın turşuluğunu artırdı». Yerə sirkə tökülüb torpağı qaynat-sa, yenə belə deyilir, (جُفَشِئُور - جُفَشِئِمَاق çuwşatur – çuwşat-mak).

شُفَشِئِي Ş u w ş a t t i: «أَلْ مَنِقْ فَلَاقَا سَوْرُ شُفَشِئِي» ol məninq kulakka söz şuwşattı = o mənim qulağıma söz pıçıldadı», (شُفَشِئُور - شُفَشِئِمَاق şuwşatur – şuwşatmak).

فَرَشِئِي K a r ş a t t i: «أَلْ بَوْرُكْ فَرَشِئِي» ol bözüg karşattı = o, bezi qarış-latdı». Başqası da belədir, (فَرَشِئِمَاق - فَرَشِئُور karşatur – kar-şatmak).

فَرَشِئِم K u r ş a t t i m: «مَنْ أَنْقَرُ فُورُ فَرَشِئِم» mən anqar kur kurşattım = mən ona qurşaq qurşatdım», (mən ona qurşanmağı əmr etdim, o da qurşandı), (فَرَشِئِمَاق - فَرَشِئُور kurşaturmən–kurşatmak).

فُعَشِئِي K o ğ ş a t t i: «فِيَاشِ أَمِي فُعَشِئِي» kuyaş amı koğşattı = günəş onu haldan saldı», (isti onu haldan saldı). Hər hansı bir sərt

şeyin qüvvəsi azalsa, yenə belə deyilir. Bu söz غ ğ yerinə خ x ilə də söylənir, (فُعَشِئُور - فُعَشِئِمَاق koğşatur – koğşatmak).

فُكَشِئِي K o w ş a t t i: «أَلْ أَمِي فُكَشِئِي» ol ok kowşattı = o, ox pardaxlatdı», (o, huş ağacı ilə ox pardaxlatdı), (فُكَشِئُور - فُكَشِئِمَاق kowşatur – kowşatmak).

كُفَشِئِي K ə w ş ə t t i: «أَلْ كَاتِغْ نَانَقْنِي كُفَشِئِي» ol katıg nənqni kəwşətti=o, qatı nəsnəni yumşaltdı», (كُفَشِئُور - كُفَشِئِمَاق kəwşətür–kəwşət-mək).

كُفَشِئِي K ə w ş ə t t i: «أَلْ تَقِي سِنِ كُفَشِئِي» ol təwəsin kəwşətti = o, dəvəsini gövşətdi». Məsdəri yuxarıdakı kimidir.

تَسْعِئِي T a s ğ a t t i: «أَلْ قَلْنِ تَسْعِئِي» ol kulin tasğattı = o, qulunu yumruq-ladı». Başqası da belədir, (تَسْعِئِمَاق - تَسْعِئُور tasğatur–tasğat-mak).

قَرَعِئِي K a r ğ a t t i: «أَلْ يَكْنِي قَرَعِئِي» ol yekni karğattı = o, şeytanı lənət-lətdi». Başqası da belədir, (قَرَعِئِمَاق - قَرَعِئُور karğatur – kar-ğatmak).

قُرَعِئِي K u r ğ a t t i: «يَرِ قُرَعِئِي» yer kurğattı=yer quraqlandı», (yerdə ya-rıqlar, çatlar meydana gəldi, nəmin azlığı üzündən qıtlıq oldu), (قُرَعِئِمَاق - قُرَعِئُور kurğatur–kurğatmak). Bu sözün əsli «قُرَعِئِي» kurğadhtıdır, assimilyasiya edilmişdir.

قَرِغِئِي K ı r ğ a t t i: «أَلْ أَمِي بَكْكَ قَرِغِئِي» ol amı bəggə kırğattı = o onu bəyə çuğulladı», (o onu bəyə çuğulladı, bəy qəzəbləndi, ondan üz çevirdi), (قَرِغِئِمَاق - قَرِغِئُور kırğatur – kırğatmak).

قَرِغِئِي K a r w a t t i: «أَلْ أَمِي قَرِغِئِي» ol anıq koyunda nənq kar-wattı = o onun qoyun sürüsündə nəşə axtardı». Bir ada-mın gözü ilə görməyərək əli ilə toxunduğu hər şey üçün belə deyilir, (قَرِغِئِمَاق - قَرِغِئُور karwatur - karwatmak).

بُرْقَتِي B u r k ı t t i: «أل يوزن برقتي» ol yüzün burkıttı = o, üz-gözünü turşutdı, bürüşdürdü». (بُرْقَتْمَاق - بُرْقَتُور - burkıtur – burkıtmak).

تَلْقَتِي T ı l k a t t i: «أل انك ايشن تلقتي» ol anıñ işın tılkattı = o onun işını gecikdirdi. (o onu işında gecikdirdi).

تَلْقَتِي T ı l k a t t i: «أل يكني تلقتي» ol yükni tılkattı = o, yükü sıxdı». Yüklü ip arasına bir ağac parçası qoyaraq yükü düzəltmək üçün bükməyə də belə deyilir. (تَلْقَتْمَاق - تَلْقَتُور - talkıtur – talkıtmak)²¹².

سَرْقَتِي S a r k ı t t i: «أل توندن سوف سرقتي» ol tondın suw sarkıttı = o, paltardan su sıçratdı». Başqası da belədir. (سَرْقَتْمَاق - سَرْقَتُور - sarkıtur – sarkıtmak).

قُرْقَتِي K o r k ı t t i: «أل اني قرقتي» ol anı korkıttı = o onu qorxutdu», (قُرْقَتْمَاق - قُرْقَتُور - korkıtur – korkıtmak).

بَرْكَتِي B ə r k ı t t i: «أل بركتي نانق» ol bərkıttı nənqni = o, bir şeyi bərkıttı». Bir işi möhkəmləndirmək və sağlamlaşdırmaq məqamında belə deyilir. (بَرْكَتْمَاق - بَرْكَتُور - bərkıtur – bərkıtmək).

كُورْكُتِي K ö r k ü t t i: «أل منكا نانك كوركوتي» ol manqa nənq körküttü = o mənə bir şey göstərdi, görkəzdi». (كُورْكُتْمَاق - كُورْكُتُور - körküttür – körkütmək).

كُورْكَاتِي K ö r k ə t t i: «قیز كوركاتي» kız körkətti = qız gözəlləşdi, görklü oldu», (cariyənin üzü və rəngi gözəlləşdi). (كُورْكَاتْمَاق - كُورْكَاتُور - körkəttür – körkətmək). Əsli «körkədhti»dir. ذ dh hərfi assimilyasiyaya uğramış və ت t-yə çevrilmişdir.

بِلْغَاتِي B i l g ə t t i: «أعلان بلگاتي» oğlan bilgətti = uşaq ağıllandı». Bu sözün əsli «bilgədhti»dir. ذ dh hərfi ت t-yə çevrilmişdir. (بِلْغَاتْمَاق - بِلْغَاتُور - bilgəttür – bilgətmək).

²¹² Bu fe'lın müzəresi ilə məsdəri «tılkatır tılkatmak» əvəzinə «talkıtur – talkıtmak» şəklinə verilmişdir ki, səhvdir.

Qayda:

«أذتي ədhti»²¹³ şakilçisi təbii xüsusiyyətləri göstərən isimlərə artırılaraq onları fe'lə çevirir. Məsələn: «كُورْكُ körk» gözəllik deməkdir. Ona «أذتي ədhti» əlavə olunsaydı, «كُورْكُأذتي körkədhti» sözü alınır ki, «gözəl oldu, gözəlləşdi» deməkdir. «بِلْک bilk» sözü «ağıl» mənasındadır. Onu fe'lə çevirəndə «بِلْکْأذتي bilgədhti» olur. «أعلان بِلْکْأذتي» oğlan bilgədhti» deyilir ki, «uşaq ağıllandı» mənasına gəlir. Burada الف əlif atılır, ذ dh hərfi isə ت t hərfinə assimilyasiya olunur və şəddələnir.

بُوزْلَاتِي B o z l a t t i: «أل بئوني بوزلاتي» ol botunu bozlatdı = o, köşəyi böyütdü». Başqası da belədir. (بُوزْلَاتْمَاق - بُوزْلَاتُور - bozlatır – bozlatmaq).

بِشْلَاتْمَاق B a ş l a t t ı m: «من انكرايش بشلاتم» mən anqar iş başlattım = mən ona iş başlatdırdım», (بِشْلَاتْمَاق - بِشْلَاتُور - başlatır – başlatmaq).

بِغْلَاتْمَاق B a ğ l a t t ı m: «انكراشك بغلاتم» anqar otunq bağlattım = ona odun bağlatdırdım». Başqası da belədir.

بِغْلَاتْمَاق B a ğ l a t t ı m: «انكراشك بوغ بغلاتم» anqar boğ bağlattım = ona boğ, boğça bağlatdırdım», (mən onu heybə və ya boğcamı qadın paltarlarının boğçası kimi bağlamağa sövq etdim). (بِغْلَاتْمَاق - بِغْلَاتُور - bağlatır – bağlatmaq).

بِکْلَاتِي B ə k l ə t t i: «بک اغريني بکلاتي» bəğ oğrını bəklətti = bəğ oğrunu bağlatdı, həbs etdirdi».

²¹³ Bunun «-ədhti» variantı da var. Məsələn: «ulğədhti».

بَكَلَّتِي B ə k l ə t t i: «مَنْ ات بَكَلَّتِم» mən at bəkləttim = mən at gözlətdim, gözlətdim». Başqası da belədir. Oğuzca. (بَكَلَّتُورْمَنْ - بَكَلَّتَمَاك bəklətürmən – bəklətmək).

تَابَلَّتِي T a p l a t t i m: «مَنْ أُنِي بُوْ أَيْشَقَا تَابَلَّتِي» mən anı bu işka taplattım = mən onu bu işə razı etdim», (تَابَلَّتُورْمَنْ - تَابَلَّتَمَاك taplaturmən - taplatmak).

تُوبَلَّتِي T ü p l ə t t i: «أَل بُوْ أَيْشَغ تَلِم تُوبَلَّتِي» ol bu işğ təlim tüplətti = o bu işi çox axtardı», (تُوبَلَّتُور - تُوبَلَّتَمَاك tüplätür – tüplətmək).

تَرَلَّتِي T ə r l ə t t i: «أَل أَيْن تَرَلَّتِي» ol atın tərletti = o, atını tərletdi», «ol atı tərletti=o, atı tərletdi», (تَرَلَّتُور - تَرَلَّتَمَاك tərletür – tərletmək).

تُوزَلَّتِي T u z l a t t i: «أَل أْت تُوزَلَّتِي» ol ət tuzlattı = o, ət duzlatdı». Başqası da belədir, (تُوزَلَّتُور - تُوزَلَّتَمَاك tuzlatur – tuzlatmak).

تِزَلَّتِي T i z l ə t t i: «أَل تِزَلَّتِي نَانَقْنِي» ol tizlətti nənqni = o, nəsnəni dizlətti», (o, bir şeyi dizi ilə tərpetti), (تِزَلَّتُور - تِزَلَّتَمَاك tizlätür – tizlətmək).

تُوشَلَّتِي T ö ş l ə t t i: «أَل أُنِي تُوشَلَّتِي» ol anı töşlətti = o onun döşünə, köksünə vurdurdu», (تُوشَلَّتُور - تُوشَلَّتَمَاك töşlätür – töşlətmək).

تُوشَلَّتِي T u ş l a t t i: «أَل بِيرِك أَنْكِر تُوشَلَّتِي» ol yerig anqar tuşlattı = o, yeri ona tuş verdi». Uzaqdan hər hansı bir şeyin tuşunda durmağa da belə deyilir, (تُوشَلَّتُور - تُوشَلَّتَمَاك tuşlatur – tuşlatmak).

تَاŞَلَّتِي T a ş l a t t i: «أَل أُنِي تَاŞَلَّتِي» ol anı taşlattı=o onu daşlatdı».

تَاŞَلَّتِي T a ş l a t t i: «أَل أَعْلُنِي تَاŞَلَّتِي» ol oğulnu taşlattı = o, oğlunu bərkə – boşə düşsün deyə dışarıya, qürbətə göndərdi», (تَاŞَلَّتُور - تَاŞَلَّتَمَاك taşlatur – taşlatmak).

تِŞَلَّتِي T i ş l a t t i: «أَل أُنِي تِŞَلَّتِي» ol anı tışlattı=o onu dişlətdi». Bu şeirdə də işlənmişdir:

جَغْرِي بَرَب فُشَلَّتُوْ

تِŞَعْنِ اِذْب تِŞَلَّتُوْ

تَلِكِي تَشَكْر تَشَلَّتُوْ

اِرْدَم بِلَا اَكَلَم

«Çağrı berip kuşlatu,

Tayğan ıdhıp tışlattu,

Tilki, tonquz taşlatu,

Ərdəm bilə ögləlim».

Şahin verib quşladaq,

Tazı ilə dişlədək,

Tülkü, donuz daşladaq,

Ərdəm ilə öyünək.

(Gənclərə şahin verib quş quşladırıq, ovun dalınca tazı salıb dişlədirik. tazıya kömək üçün tülkünə, donuzu daşlayırıq, ərdəm ilə öyünürük), (تِŞَلَّتُور - تِŞَلَّتَمَاك tışlatur – tışlatmak).

تَاغَلَّتِي T a ğ l a t t i: «أَل أَيْن تَاغَلَّتِي» ol atın tağlattı = o, atım dağlatdı», (atına damğa vurdurdu), (تَاغَلَّتُور - تَاغَلَّتَمَاك tağlatur – tağlatmak). Farslar bu sözü türklərdin alaraq «dağ» deyə işlədirlər. Eləcə də bunlar «qala» demək olan «دِز» sözünü türklərdən almışlar. «تِز يَر» türkcə «hündür, yüksək yer» deməkdir.

تُومَلَّتِي T u m l i t t i: «أَل سُوْف تُومَلَّتِي» ol suw tumlittı = o, su soyutdu». Süd və buna bənzər şeylər soyudulduqda yenə belə deyilir, (تُومَلَّتُور - تُومَلَّتَمَاك tumlatur – tumlätmək).

تُومَلَّتِي T u m l u t t i: «أَل أَنْك كُنْكَن تُومَلَّتِي» ol anıq könqlin tumluttı = o onun könlünü soyutdu, könlünə dəydi, onu sevməz oldu», (تُومَلَّتُور - تُومَلَّتَمَاك tumlutur – tumlutmək).

سَابَلَّتِي S a p l a t t i: «أَل قَلِج سَابَلَّتِي» ol kiliç saplattı = o, qılınca sap. qabzə saldırdı». Bıçaq, xəncər və buna bənzər şeylərə sap saldırmaq da belədir, (سَابَلَّتُور - سَابَلَّتَمَاك saplatur – saplatmək).

- جړلئى Ç a r l a t t i: «أل اغلابغ جړلئى» ol oğlanıñ çarlattı = o, uşağı ağlatdı, zarıtdı». Fili bağırtsa, yenə belə deyilir, (جړلتور- جړلتماق) çarlatır – çarlatmaq).
- چړلئى Ç ə r l ə t t i: «أت ایک کوزن جړلئى» ot anınq közin çərlətti = dərman onun gözüne pis təsir etdi».
- چړلئى Ç ə r l ə t t i: quru yemək, buna bənzər şeylər insana ağırlıq versə, yenə belə deyilir, (جړلتماق- جړلتور) çərlətür – çərlətmək).
- چړلئى Ç ü r l ə t t i: «أل اندن نانک جړلئى» ol andın nənq çürlətti = o ondan nəsnə aşırđı, aldı», (o onun malından bir şey qopardı), (جړلتماق- جړلتور) çürlətür – çürlətmək).
- چړلئى Ç o ğ l a t t i: «أل ٹونن چړلئى» ol tonın çoğlattı = o, paltarını boğçalatdı, бүkdürdü, sarıtdı», (چړلتماق- چړلتور) çoğlatır – çoğlatmaq).
- چړلئى Ç ı ğ l a t t i: «أل بوز چړلئى» ol böz çığlattı = o, bez ölçdüdü», (o, türk arşını ilə bez ölçdüdü). Türk arşını o biri arşının üçdə ikisi qədərdir, (چړلتماق- چړلتور) çığlatır – çığlatmaq).
- چړلئى Ç ı n l a t t i: «أل ایک ایشین چړلئى» ol anınq ışın çınlattı = o onun işini gerçəkləşdirdi», (o onun dediyini, yaxud iddia etdiyini gerçəkləşdirdi), (چړلتماق- چړلتور) çınlatır – çınlatmaq).
- سړلئى S a r l a t t i: «أل سړلق سړلئى» ol suwluk sarlattı = o, sarıq, çalma sardırdı». Hər hansı bir şey sardırlısa, sarıdılsa, yenə belə deyilir, (سړلتماق- سړلتور) sarlatır – sarlatmaq).
- سړلئى S ı r l a t t i: «أل ایاق سړلئى» ol ayak sırlattı = o, kasa zehlətdi, naxışlatdı, şirlətdi», (o, türk piyaləsinə naxış vurdurdu), (سړلتماق- سړلتور) sırlatır – sırlatmaq).
- سړلئى S ö z l ə t t i: «أل منى سړلئى» ol mənı sözlətti = o mənı söylətdi, danışdırdı», (سړلتماق- سړلتور) sözlətür – sözlətmək).

- سړلئى S ı z l a t t i: «بوز تیشغ سړلئى» buz tışğ sızlattı = buz dişi sızlatdı». Bu, buzun dişi sızlatması, yaxud göynətməsidir. Əl soyuq suya salınsa və soyuqluq duyulsa, yenə belə deyilir, (سړلتماق- سړلتور) sızlatır - sızlatmaq).
- سړلئى S o ğ l ı t t i: «أل ایک قوینکا الک سړلئى» ol anınq koyunqa əlig soğlittı = o, əlini onun qoynuna soxdurdu», (o, bir şeyi axtarmaq üçün onun qoynuna əl saldırdı), (سړلتماق- سړلتور) soğlittır – soğlittmək).
- سړلئى S u w l a t t i: «أل جینی سړلئى» ol çöpni suwlattı = o, çöpü sulatdı», (o, bir nəsnənin tortusu, puçası üzərinə su tökdürdü). Başqası da belədir, (سړلتماق- سړلتور) suwlatır – suwlatmaq).
- سړلئى S ə n l ə t t i: «أل انى سنلئى» ol anı sənəttı = o ona «sən» dedirdi», (o, birini ona kiçiklərə müraciət olunan sözlə xitab etdirdi). Yuxarıda söyləmiş olduğumuz üzrə, türklər böyüyə «siz», mövqecə özlərindən aşağı olana isə «sən» deyər müraciət edirlər. Böyüklərə «sən» demək ayıb və təhqir sayılır. Buradan alınaraq «أل انى سنلئى» deyirlər ki, «o onu kiçiltmək üçün ona "sən" deyər xitab etdirdi» deməkdir, (سړلتماق- سنلتور) sənəttür – sənəttmək).
- سړلئى S ı z l ə t t i m: «من انى سړلئى» mən anı sızləttim = mən birini ona "siz" deyər xitab etdirdim», (سړلتماق- سړلتور) sızləttürmən – sızlətmək).
- سړلئى S u m l ı t t i: «أل انى سړلئى» ol anı sumlittı = o onu türklərin bilmədiyi dildə danışdırdı». Türklər türkcə bilməyən adamlara «سړلئى sumlım» deyirlər, eynən ərəblərin ərəbcə bilməyənə «اعجمى əcəmi» dedikləri kimi. Adam ərəb dilini öyrənsə də, «اعجمى əcəmi» sözü onun üstündə qalır. Ancaq türk-

cəni öyrənən adam «sumlım»lıqdan qurtulur, (سُمْلِتُورُ - سُمْلِتْمَاقِ sumlatur – sumlatur – sumlatur)²¹⁴.

قَرْلَتِي K a r l a t t i : «تَكَرَى قَار قَرْلَتِي» tənqri kar karlattı = tanrı qar yağdırdı», (قَرْلَتُورُ - قَرْلَتْمَاقِ karlatur – karlatmak).

قِرْلَتِي K ı r l a t t i : «أَلْ أَرِقْ قِرْلَتِي» ol anıq kirlattı = o, arxa, çaya sədd, bənd düzəltirdi», (قِرْلَتُورُ - قِرْلَتْمَاقِ kirlatur – kirlatmak).

قُشَلَتِي K u ş l a t t i : «أَلْ أُنْقَرُ قُشَلَتِي» ol anqar kuş kuşlattı = o ona kuş ovlatdı», (قُشَلَتُورُ - قُشَلَتْمَاقِ kuşlatur – kuşlatmak).

قِشَلَتِي K ı ş l a t t i : «أَلْ أُنِي أَقْدَا قِشَلَتِي» ol anı əwində kışlattı = o onu evində qışlatdı». Başqası da belədir, (قِشَلَتُورُ - قِشَلَتْمَاقِ kışlatur – kışlatmak).

قِشَلَتِي K ı ş l a t t i : bir adam bir şeyi öz öhdəsinə alsın və saxlasın, gizlətsə, yenə «قِشَلَتِي» kışlattı» deyilir.

قِغَلَتِي K ı ğ l a t t i : «أَلْ بِيرِك قِغَلَتِي» ol yerig kışlattı = o, yeri peyində, qoyun qığı ilə gübrələtdi».

قِغَلَتِي K ı ğ l a t t i : «أَلْ أَيْن قِغَلَتِي» ol atın kışlattı = o, atını təslətdi», (قِغَلَتُورُ - قِغَلَتْمَاقِ kışlatur – kışlatmak).

قَاكَلَتِي K a k l a t t i : «أَلْ أُنْقَرُ أَت قَاكَلَتِي» ol anqar ət kaklattı = o ona ət qurutdu, qaxac etdirdi», (قَاكَلَتُورُ - قَاكَلَتْمَاقِ kaklatur – kaklatmak).

كُتْلَتِي K ö t l a t t i : «أَلْ أَعْلَاغِ كُتْلَتِي» ol oğlamğ kötlətdi = o, qulampərəstliyə yol verdi». Başqası da belədir, (كُتْلَتُورُ - كُتْلَتْمَاقِ kötlatur – kötlətmək).

كَزَلَتِي K ə z l a t t i : «أَلْ أَوْ كَزَلَتِي» ol ok kəzlətdi = o, yuxarı ox atdırdı», (كَزَلَتُورُ - كَزَلَتْمَاقِ kəzlatur – kəzlətmək).

كَزَلَتِي K ı z l a t t i : «أَلْ مَنكَ سَوُزْ كَزَلَتِي» ol manqa söz kizlətdi = o məndən söz gizlətdi, sözü gizli tutdu». Başqası da belədir, (كَزَلَتُورُ - كَزَلَتْمَاقِ kizlatur – kizlətmək).

كَمَلَتِي K ə m l a t t i : «بُوَاتِ اتِغْ كَمَلَتِي» bu ot atıg kömlətdi = bu ot ata pis təsir etdi», (bu ot atı sıxıntıya saldı). Başqası da belədir, (كَمَلَتُورُ - كَمَلَتْمَاقِ kömlatur – kömlətmək).

تَرْمَتِي T a r m a t t i : «أَلْ أَيْنِقْ يُوُزْنِ تَرْمَتِي» ol anıq yüzün tarmattı = o onun üzünü cırmaqlatdı», (تَرْمَتُورُ - تَرْمَتْمَاقِ tarmatur – tarmatmak).

چَرْمَتِي Ç ə r m ə t t i : «أَلْ أَرِ أَيْنِ چَرْمَتِي» alp ər atın çərmətti = igid adam atının quyruğunu hördürdü», (igid adam atının quyruğunu ipəklə hördürdü). Bu, igidlik əlamətidir. Hər hansı bir şey fitil halında hörülsə, bükülsə, yenə belə deyilir, (چَرْمَتُورُ - چَرْمَتْمَاقِ çərmatur – çərmətmək). Bu, qamçının ucunu qayıqla hörmək kimidir.

سَرْمَتِي S ə r m ə t t i : «أَلْ أُنْقَرُ بَلِيقْ سَرْمَتِي» ol anqar balıq sərmətti = o ona sudan balıq çıxartdırdı».

سَرْمَتِي S ə r m ə t t i : «أَلْ تَتْمَاجْ سَرْمَتِي» ol tutmaç sərmətti = o, tutmacı suyundan ayırdı». Hər hansı bir şeyin suyu süzdürülsə, yenə belə deyilir, (سَرْمَتُورُ - سَرْمَتْمَاقِ sərmatur – sərmətmək).

سَرْمَتِي S a r m a t t i : «أَلْ يَشْغَنِي يَغَاچْقا سَرْمَتِي» ol yışğın yığaçka sarmattı = o, ipi ağaca sardırdı, sarıtdı». Başqası da belədir, (سَرْمَتُورُ - سَرْمَتْمَاقِ sarmatur – sarmatmak).

كَاتِنَتِي K a t n a t t i : «أَلْ أَيْنِقْ سَوُزْنِ كَاتِنَتِي» ol anıq sözün katnattı = o onun sözünü təkrar etdirdi», (onun sözünü bir neçə dəfə təkrar etdirdi), (كَاتِنَتُورُ - كَاتِنَتْمَاقِ katnatur – katnatmak).

كَاسَنَتِي K a s n a t t i : «تُمْلُغْ أَيْنِ قَسَنَتِي» tumluğ anı kasnattı = soyuq onu titrətdi», (soyuq onu alt dişini üst dişinə vuracaq dərəcədə titrətdi), (كَاسَنَتُورُ - قَسَنَتْمَاقِ kasnatur – kasnatmak).

²¹⁴ Seçkin Ərdi ilə Sərap Tuğba Yurtsevər «sumlım», «sumlıd», «sumlışdı», «sumlıttı» sözlərinin hamısını o ilə «somlım», «somlıd», «somlışdı», «somlıttı» kimi vermişlər (DLT-2005, s.499). Əslində, B. Atalaym «sum-» variantı tələffüz üçün daha rahatdır.

بُلْنَتِي B u l n a t t i: «أَلْ أُنِي بُلْنَتِي» ol anı bulnattı = o onu əsir etdirdi», (بُلْنَتْمَاق - بُلْنَتْمَاق bulnatur – bulnatmak).

كَالْنَتِي K a l n a t t i: «يُفْكَ نَانَقْ كَالْنَتِي» yufka nənq kalnattı = yuxa nəsnə qahlaşdı». Əsli «كَالْنَدْتِي kalnadhtı»dır, ذ dh hərfi ت t hərfinə çevrilmişdir. (كَالْنَتْمَاق - كَالْنَتْمَاق kalnatur – kalnatmak).

GERÇƏKDƏN MÜZAƏF OLANLARIN BƏZİLƏRİ

شُفْشَشْدِي Ş u w ş a ş d i: «أَلْ أَيْنَقْ بِيْرَلَا شُفْشَشْدِي» ol anıq birlə şuwşaşdı = onunla gizli söz pıçıladaşdı», (شُفْشَشْمَاق - شُفْشَشْمَاق şuwşaşur – şuwşaşmak).

كُؤْشَشْدِي K o ğ ş a ş d i: «كُؤْشَشْدِي كُؤْشَشْدِي» kişilər kamuğ koğşaşdı = adamlar hamısı süstləşdi», (istilər üzündən hamı süstləşdi), (كُؤْشَشْمَاق - كُؤْشَشْمَاق koğşaşur – koğşaşmak), غ ğ yerinə خ x ilə də söylənir.

كُؤْشَشْدِي K o w ş a ş d i: «أَلْ أَيْنَقْ أَيْنَقْ كُؤْشَشْدِي» ol anıq okın kowşaşdı = onun oxunu cilalamaqda kömək etdi», (كُؤْشَشْمَاق - كُؤْشَشْمَاق kowşaşur – kowşaşmak).

كُؤْشَشْدِي K ə w ş ə ş d i: «تَقِيْ أَوْتْ كُؤْشَشْدِي» təwəy ot kəwşaşdı = dəvə otla gövüş gətirdi, gövşədi», (dəvələr bir-birini görərkən gövüş gətirdi), (كُؤْشَشْمَاق - كُؤْشَشْمَاق kəwşaşür – kəwşaşmak).

MÜZAƏFİN BAŞQA BİR NÖVÜ

تُلْكَؤْكُلْدِي T u l k u k l a n d i: «تُلْكَؤْكُلْدِي نَانَقْ» tulkuklandı nənq = nəsnə tuluqlandı», (تُلْكَؤْكُلْمَاق - تُلْكَؤْكُلْمَاق tulkuklanur – tulkuklanmak).

تُرْكَؤْكُلْدِي T ü r k ə k l ə n d i: «تُونْ تُرْكَؤْكُلْدِي» ton türkəkləndi = paltar büküldü», (paltar boğçaya qoyuldu), (تُرْكَؤْكُلْمَاق - تُرْكَؤْكُلْمَاق türkəklənür – türkəklənmək).

BU BABIN MİSAL OLANLARI

يَرْپَاتِي Y a r p a t t i: «أَيْنَقْ يَرْپَاتِي» iglig yarpattı = xəstə ayağa qalxdı, yaxşılaşdı».

يَرْپَاتِي Y a r p a t t i: «أَغْلَانْ يَرْپَاتِي» oğlan yarpattı = uşaq böyüdü», (يَرْپَاتْمَاق - يَرْپَاتْمَاق yarpatur – yarpatmak). Əsli «يَرْپَادْتِي yarpadhtı»dır, ذ dh hərfi ت t-yə çevrilmişdir.

يَلْپَاتِي Y e l p ə t t i: «أَلْ أَتْكَ أَشْبَارْ يَلْپَاتِي» ol atka aşbar yelpətti = o, ata yem islatdı», (o, ata veriləcək ot, saman, kəpək kimi şeyləri islatdı), (يَلْپَاتْمَاق - يَلْپَاتْمَاق yelpätür – yelpätmək).

يَلْپَاتِي Y e l p ə t t i: çisək yer üzünü islatdığı zaman «يَلْپَاتِي يَغْمَرْ يِيرِكْ» yağmur yerig yelpətti» deyilir.

يَلْپَاتِي Y e l p ə t t i: «أَلْ أِنْكَرْ سِنْكَأَكْ يَلْپَاتِي» ol anqar sinqək yelpətti = o, ona milçək yelpətdirdi», (ona yelpəzə ilə milçək qovdurdu), (يَلْپَاتْمَاق - يَلْپَاتْمَاق yelpätür – yelpätmək).

يُنْچَاتِي Y ü n ç i t t i: «أَلْ أُنِي يُنْچَاتِي» ol anı yünçitti = o onu incitdi», (يُنْچَاتْمَاق - يُنْچَاتْمَاق yünçitür – yünçitmək).

يَپْرَاتِي Y a p r a t t i: «أَتْ فْلَاقِنْ يَپْرَاتِي» at kulakın yaprattı = at qulağını şəkələdi». At bir şeyə təpik atacağı və ya bir şeydən qorxduğu an belə edir. (يَپْرَاتْمَاق - يَپْرَاتْمَاق yapratur – yapratmak).

يَغْرَاتِي Y a ğ r a t t i: «أَلْ مَنِكْ أَتَغْ يَغْرَاتِي» ol məninq atıq yağrattı = o mənim atımı yağır etdi». Başqası da belədir. (يَغْرَاتْمَاق - يَغْرَاتْمَاق yağratur – yağrətmək).

يَغْلِي Y a ğ l a t t i: «أَلْ فَعْشَنِي يَغْلِي» ol koğışını yağlattı = o, dərinini yağlatdı». Başqası da belədir, (يَغْلَتُورُ - يَغْلَتْمَاقُ) yağlatur – yağlatmak).

يُغْلِي Y o k l a t t i: «أَلْ أُنِي تَاغَا يَغْلِي» ol anı tağka yoklattı = o onu dağa çıxardı». Başqası da belədir, (يُغْلَتْمَاقُ - يَغْلَتُورُ) yoklatur – yoklatmaq).

يُكْلِي Y ü k l ə t t i: «أَلْ يَكُ يَكْلِي» ol yük yüklətti = o, yük yüklətdi», (يُكْلَتْمَاقُ - يَكْلَتُورُ) yüklätür – yüklətmək).

يُكْلِي Y ö k l ə t t i: «أَلْ أَقُ يَكْلِي» ol ok yöklətti = o, oxa yelək taxdırdı», (يُكْلَتْمَاقُ - يَكْلَتُورُ) yöklätür – yöklətmək). Əsli «yüklətti»dir.

يَمْلِي Y a m l a t t i: «أَلْ أَفْنُ يَمْلِي» ol əwin yamlattı = o, evini süpürtdürdü», (يَمْلَتْمَاقُ - يَمْلَتُورُ) yamlatur – yamlatmaq).

يَشْنِي Y a ş n a t t i: «تَنْقَرِي يَشْنُ يَشْنِي» tənqri yaşın yaşnattı = tanrı şimşək çaxdırdı». Bir adam qılıncı parlatsa, yenə belə deyilir. Hər hansı bir şey parlansa və bərq vursa, yenə bu söz işlədilir. Bu beytdə də işlənmişdir:

يَشْنَتُ قَلِجَ بَشْنِي أَزَا قَلَّ يَرَا

بِجَلْبِ أَيْكُ بَيْنِي تَقَى قَلْفَنُ ثَرَا

«Yaşnat kılıç başını²¹⁵ üzə kakkıl yara,

Bıçlıp anıq boynı takı kalkan tura».

Qılıncı onun başı üstündə parlat, ona yara vur,

Onun boynunu və tura qalxanını biçərək.

(Qılıncını düşmənin başı üzərində parlat, qılıncı yağını yarala, elə şiddətlə vur ki, onun qalxanı iki bölünsün, boynu qalxanla bərabər kəsilsin), (يَشْنَتْمَاقُ - يَشْنَتُورُ) yaşnatur – yaşnatmaq).

²¹⁵ Bu söz yazıma nüsxədə «başım» imlasındadır. doğrusu «بَشْنِي başını» olacaq.

BUNUN BAŞQA BİR NÖVÜ

يَيْلِي Y a y l a t t i: «أَلْ أُنِي تَاغَا يَيْلِي» ol anı tağda yaylattı = o onu dağda yaylatdı». Başqası da belədir, (يَيْلَتْمَاقُ - يَيْلَتُورُ) yaylatur – yaylatmaq).

BU BABIN MƏNQUS OLANLARI

بُيْنِي B o y n a t t i: «أَلْ أَعْلُنِي إِشْقَا بُيْنِي» ol oğlunnu²¹⁶ işka boynattı = o, oğlunu işdə ərköyün etdi», (بُيْنَتْمَاقُ - بُيْنَتُورُ) boynatur – boynatmaq).

سَيِّبِي S a y p a t t i: «أَلْ تَقَارَنُ سَيِّبِي» ol tawarın saypattı = o, malını israf etdirdi», (سَيِّبَتْمَاقُ - سَيِّبَتُورُ) saypatur – saypatmaq).

سَيِّرَتِي S a y r a t t i: «أَلْ أُنْكَرُ سَيِّرَتِي سَوْزُكُ» ol anqar sayrattı sözüg = o ona çox söz söylətdi», (سَيِّرَتْمَاقُ - سَيِّرَتُورُ) sayratur – sayratmaq).

قَيْنِي K a y n a t t i: «أَلْ أَشِجُ قَيْنِي» ol aşıç kaynattı = o, qazan qaynatdı», (قَيْنَتْمَاقُ - قَيْنَتُورُ) kaynatur – kaynatmaq).

BU BABIN ĞÜNNƏLİ OLANLARI

إِنْكَرَتِي I n q r a t t i: «أَلْ أُنِي إِنْكَرَتِي» ol anı inqrattı = o onu inlətdi, inildətdi», (إِنْكَرَتْمَاقُ - إِنْكَرَتُورُ) inqratur – inqratmaq).

مِنْكَدَتِي M i n q d ə t t i: «أَلْ أَيْكُ سَجِنُ مِنْكَدَتِي» ol anıq saçın minqdətti = o onun saçını diddirdi», (مِنْكَدَتْمَاقُ - مِنْكَدَتُورُ) minqdətür – minqdətmək).

²¹⁶ Burada n hərfi şəddəlidir. doğrusu «بُيْنَتْمَاقُ - بُيْنَتُورُ» olmalıdır.

Məsələn: «أَلْ أَيْكْ يُوْزْنُ تَرْمَدِي» ol anınq yüzün tarmadı = o onun üzünü cırmaqladı». Əmri-hazırda «تارما» tarma», yəni «cırmaqla» deyilir. Bu forma dörd hərfdən ibarətdir, fe'lin iki faildən bir məf'ula keçməsi və təsirli olması arzu edilsə, «أَلْ مَنِي تَرْمَتِي» ol məni tarmattı²¹⁹ = ol məni cırmaqlatdı» deyilir²²⁰. Bu dörd hərflə sözdə ت-dən əvvəl gələn yumşaq hərflər düşmüşdür. Gördüyün kimi, əmri-hazırda əlif atılır və «تارمات = cırmaqlat» deyilir. «أَلْ أَيْكْ بَغْدَادِي» ol anı bağdadı» fe'li də belədir, «o onun ayağını güləşdə sarmaya saldı» deməkdir. Bunun əmri-hazırı «بَغْدَا» bağda», yəni «sarmaya sal»dır.

Bu, dörd hərflilərdəndir. Fe'lin iki faildən bir məf'ula keçməsi istəndiyi zaman «أَلْ أَيْكْ إِذَا قِنَ بَغْدَتِي» ol anınq adhakin bağdattı = o onun ayağını sarmaya saldırdı» deyilir. Burada ت əlavə edildiyi üçün أَلْ əlif düşmüşdür. Əmri-hazırda «بَغْدَت» bağdat» deyilir ki, «onun ayağını sarmaya saldır» mənasındadır. Birinci bab bu üsulla yaranır.

Fe'llərin bəziləri isimlərdən düzəlir. Məsələn: «أَلْ بُوْزُكْ قَرَشْتِي» ol bözük qarıştı = o, bezi ölçdüdü». Fe'lin əslə «قَرَش» qarış = qarış» sözüdür. Eyni şəkildə «أَلْ أَيْكْ قَرَشْتِي» ol anı korkuttu» deyilir ki, «o onu qorxutdu» deməkdir. Əslə «قَرَشْتِي» korkunç»dur. «أَلْ بَيْرِكْ أَغْلَتِي» ol yerig ağlattı» cümləsindəki أَغْلَتِي fe'li də

belədir, «o, yeri boşaltdı» deməkdir. Əslə «أَغْلَقْ بَيْر» ağlak yer = boş yer»dir. ت əlavə olunduğu üçün bu qəbildən olan isimlərin sonundan sözün axırncı hərfləri düşmüşdür.

Bu bölmənin fe'lləri ən çox iki faildən bir məf'ula keçərək təsirli olur. Faillərdən biri əmr edir, digəri işi görür. Bu haqda yuxarıda danışmışdıq.

Dörd hərflə təsirsiz fe'lləri təsirli etmək üçün onlara ت artırılmışdır. «أَت سَمْرِيدِي» at səmridi = at kökəldi» cümləsindəki «سَمْرِيدِي» fe'li kimi. Bu fe'l təsirli edildikdə «أَرَاتِن سَمْرَتِي» ar atm səmirtti = adam atını kökəldi» deyilir. «نَانِكْ أَكْلِيدِي» nəniq öklidi = nəsnə çoxaldı» sözündəki «أَكْلِيدِي» fe'li də belədir. Bu fe'l təsirli olduqda «أَرَانَانِكِين أَكْلَتِي» ar nəniqin öklitti» deyilir ki, «adam malını çoxaltdı» deməkdir.

Bu bölmənin digər fe'lləri yuxarıda saydığım mənələrdə deyil, öz müstəqim mənələrində işlənir. Məsələn: «أَر تَوْرَتِي» ar tawratı = adam tələsdi, davrandı» və «أَغْلَانُ الْغَتِي» oğlan ulğattı = oğlan böyüdü» kimi. Başqası da belədir.

Tanrıya şükürlər olsun, müzəaf kitabı bitdi.

İKİNCİ CİLDİN SONU.

²¹⁹ Bəsim Atalayın yazdığına görə, bu ifadə yazma nüsxədə «أَلْ أَيْكْ تَرْمَتِي» ol anı tarmattı» şəklindədir və doğrusu da budur (DLT, II, s. 364).

²²⁰ Burada Bəsim Atalayın başqa bir qeydi var. O, samitlərə üstünlük verən və hər şeyi onların üzərində quran ərəb qrammatikasına qarşı qəzəbini belə ifadə etmişdir: «Bütün bu uzun-uzadıya söylənən şeylər türkcəmizi ərəbcəyə bənzətmək qeyrətindən irəli gəlmişdir. Ərəbcə hərflərin yazılışına görə uydurulan bu qaydaların bugünkü yazımızda heç bir dəyəri və yeri yoxdur» (DLT, II, s.364). Bu irad, əlbəttə, doğrudur, lakin ərəb mətləbi başqa şəkildə, onun alışdığı qaydalar xaricində anlatmaq, başa salmaq mümkün deyildir.

«DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK»ÜN DİLİNİN BƏZİ ÖZƏLLİKLƏRİ. QISA QRAMMATİK OÇERK

Bu cildin həcm etibarilə digər cildlərdən daha yığcam olduğunu nəzərə alaraq məhz buraya «Divanü lüğat-it-türk»ün dilinin qısa qrammatik oçerkini əlavə etməyi qərar aldıq. Doğrudur, Mahmud Kaşğari özü hər bölmədən sonra müvafiq qrammatik izahat verərək türk dilinin qayda və qanunlarını göstərmişdir. Lakin ərəb dilçilik elminin formal-məntiqi metoduna uyğun şəkildə işlənən bu izahatlar, habelə istifadə olunan terminlər müasir dilçilik baxımından əlavə şərhlər tələb edir. Ümidvarıq ki, bu qısa qrammatik oçerk «Divanü lüğat-it-türk»ün daha yaxşı anlaşılmasına kömək edəcək, gələcəkdə bu sahədə aparılacaq tədqiqat işləri üçün bir növ zəmin rolunu oynaya biləcək.

1. FONETİKA

1.1. Sait fonemlər. Türk dillərində saitlərin sayı barədə V.V. Radlov, A. fon Qaben, Y.Nemeth, Y.Krımski, A.Lekok və başqaları müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Məsələn, V.V.Radlov «Türk vokal sisteminin tarixi» adlı məqaləsində²²¹ və «Şimali türk dillərinin fonetikasi» adlı əsərində²²² türklərin tarixən istifadə etdikləri əlifbalarda səslərin necə əks olunmasını araşdıraraq bu qənaətə gəlmişdir ki, əski türkcədə

²²¹ W.Radloff. Zur Geschichte des Türkischen Vocalsystems. *Izv.AN*, t.14, № 4, SPb., 1914. s.452-462.

²²² W.Radloff. *Phonetik der Nördlichen Türkischen Sprachen*. Leipzig, 1882. s.5.

8 sait vardır: a, ə, o, ö, u, ü, l, i. Müəllif «Qədim türk dili dərsləri» adlı əsərində²²³ bu sistemə 9-cu vokal kimi e səsini də əlavə etmişdir.

Türkcənin sait fonemləri ilə bağlı türkoloqlardan Y.Gruntselin²²⁴, V.A.Boqoroditskinin²²⁵, A.M.Şerbakin²²⁶, A.N.Kononovun²²⁷ və başqalarının bir çox sanballı əsərləri vardır. Bunlara əlavə olaraq türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikasından bəhs edən bəzi kollektiv əsərləri də göstərə bilərik²²⁸.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, orta türk dövrünün başlanğıcına aid abidələrdə, o cümlədən «Divan»da e səsi yoxdur. Məsələn, türk dilləri üzrə görkəmli mütəxəssislərdən B.A.Serebrennikov və N.Z.Nacıyeva əski türkcədə e səsini varlığını qəbul etmirlər²²⁹. Onlar bunu sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılışı zamanı istifadə edilən kəsrenin varlığı ilə əsaslandırmağa çalışırlar. Həqiqətən, kəsre işarəsi əsasən i səsini ifadə edir. Üstəlik, həmin dövrdə i səsi öz intensivliyinə görə e səsindən qat-qat üstün olmuş, i-e variantlılığı daha sonrakı dövrlərdə sabitləşmişdir. Bundan əlavə, hazırda e ilə tələffüz edilən sözlərin böyük əksəriyyəti «Divan»da fəthə ilə ifadə olunmuşdur. Bütün bunlar orta türk dövrünün başlanğıcında və təəssüf ki, sonralar da ərəb qrafikalı türkcə yazıda vahid imla qaydalarının oturmaması ilə bağlıdır. Lakin bununla belə xaqaniyyə türkcəsində e səsi vardır. Bizim çox zaman e ilə verdiyimiz sözlərin böyük əksəriyyəti e səsi üçün ayrıca diakritik işarənin

²²³ W.Radloff. *Altürkische Studien*. *Izv.AN*, SPb., 1911. № 5; № 6.

²²⁴ J.Grunzel. *Entwurf einer vergleichenden Grammatik der Altaischen Sprachen*. Leipzig, 1885.

²²⁵ В.А.Богородицкий. *Законы сингармонизма в тюркских языках*. Казань, 1927.

²²⁶ А.М.Щербак. *Сравнительная фонетика тюркских языков*. Ленинград, 1970.

²²⁷ А.Н.Кононов. *Грамматика языка тюркских рунических памятников (VII-XI вв.)*. Ленинград, 1980.

²²⁸ *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика*. М., 1984.

²²⁹ Б.А.Серебренников, Н.З.Гаджиева. *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*. М., Наука, 1986. с.8; В.А.Серебренников, Н.З.Нacıyeva. *Тürk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikasi*. Bakı, Səda, 2002. s.13.

olmaması üzündən ə ilə, yaxud i ilə yazılmış, ancaq tarixən e ilə tələffüz edilmişdir. Buna ən bariz misal *edhgü*, yəni *eyi, yaxşı, iyi* sözü ola bilər. Bu sözün ə ilə tələffüzü mümkün deyil. *Edhgü*-nün sonrakı variantı olan *yeg/yey* sözü də bunu göstərir. *Eşmək, eşək/eşşək, keçmək* tipli sözlər də buna misal ola bilər. Eləcə də *ter* sözü (bu oğlan nə *ter*=bu oğlan nə *deyir*) *tər* (tərləmək) sözündən məhz e səsi ilə fərqləndirilir.

«Divan»da və onunla eyni dövrdə yazılmış «Qutadğu Bilig»də, eləcə də orta türk dövrünün daha sonra qələmə alınmış digər nümunələrində, o cümlədən «Ətabət ül-həqaiq», «Əshab ül-kəhf», «Divani-hikmət» və s. əsərlərdə e səsinin varlığı dəqiq şəkildə təsbit edilmişdir.

Beləliklə, «Divanü lüğət-it-türk»də yeganə mübahisəli sait olan e foneminin varlığını qəbul etməklə əsas fonetik parametrlər üzrə aşağıdakı cədvəli tərtib etmək mümkündür:

«Divanü lüğət-it-türk»də sait fonemlər cədvəli

Saitlər	«Divanü lüğət-it-türk»də	Müasir dilimizdə
Qalın	a, ı, o, u	a, ı, o, u
İncə	ə, e, i, ö, ü	ə, e, i, ö, ü
Açıq	a, o, ö, e, ə	a, o, ö, ə, e
Qapalı	ı, i, u, ü	ı, i, u, ü
Dodaqlanan	o, u, ö, ü	o, u, ö, ü
Dodaqlanmayan	a, ə, e, ı, i	a, ə, e, ı, i

Burada səslilərin uzunluğu məsələsi barədə əlavə bir şey demək lüzumu hiss etmirik. Çünki bu barədə cildlərin müxtəlif yerlərində öz fikrimizi bildirmişik. Biz belə hesab edirik ki, «Divanü lüğət-it-türk»də uzun saıtlər yoxdur, əvəzində ərəb əlifbası ilə yazılan türkcə mətnə vizual olaraq uzun görünən əlif, vav və ye hərfləri vardır.

1.2. Samit fonemlər. Bu barədə «Divan»ın I cildinə yazdığımız giriş məqaləsinin «Nəşrdə tətbiq edilən əlifba» bölməsində məlumat vermişik. Burada isə sadəcə onu qeyd edək ki, «Divan»dakı konsonant sistemi ilə müasir dilimiz arasında üç fərq mövcuddur.

Bunlardan birincisi نك sağır nundur. «Divan»da sağır nun ən əsas hərflərdən və səslərdən biridir. Sözün əvvəli istisna olmaqla bütün mövqələrdə fəal şəkildə işlənir. Sağır nun hazırda Azərbaycan ədəbi dilində rəsmən mövcud olmasa da, tələffüzdə özünü hiss etdirir. Müasir uyğur, tatar, başqırd və digər türk dillərində isə həmin fonem səs olaraq tələffüzdə, hərflər olaraq əlifbada xüsusi mövqeyə sahibdir.

İkinci fərq v ilə f arasında tələffüz edilən və ərəb qrafikası ilə üç nöqtəli ف f şəklində yazılan hərfdir ki, biz onu latın əlifbası ilə w kimi vermişik. Məsələn: سَوْف = *suw*.

Üçüncü fərq ذ dh hərfi və səsidir. Məsələn: اذاق *adhak*=ayaq. Bəzi şeirlərdəki həm qafiyə sözlərin birinin ذ dh, digərinin isə y ilə olması göstərir ki, bu, təxminən bizim y səsinə yaxın bir fonemdir.

Bunlardan başqa, «Divan»da c və q səsi yoxdur. Sağır nunun tərkibindəki q müstəqil səs deyil, n ilə qovuşuq səsidir. «Divan»da q deyil, onun qarşılığı olan ق ka səsi vardır.

Samitlərin cingiltilik-karlıq üzrə təsnifatı təxminən müasir dilimizdə olduğu kimidir.

1.3. Ahəng qanunu. «Divanü lüğət-it-türk»də ahəng qanunu özünü bariz şəkildə göstərir. İsimlərin kökünə artırılan şəkilçilərdə eyni tipli səslilər adətən bir-birini izləyir. Bu qayda fe'llərdə, xüsusilə nəqli keçmiş zaman şəkilçisində pozulur. Bu da onunla bağlıdır ki, دی (-dı, -di) və تی (-tı, -ti) xəbər şəkilçisi ərəb əlifbası ilə dörd deyil, bir variantlı olaraq yazılır. Məsələn: مُنْدُرْدِي *mündürdi* (mindirdi) və مَنْدُرْدِي *mandurdı* (batırdı); سِزِکْتِم *seziktim* (sezdim) və تَبْلَتِم *taplattım* (razı saldı). Bunun دو (-du, -dü) və تو (-tu, -tü) variantı yoxdur. Lakin ara-sıra I şəxsin təkində verilən fe'llərdə -dum, -düm şəklini görürük. Məsələn: تَتْرُدُم *taturdum* (dad/hız/dırdım) və تَبْجُرْدُم *tapçurdum* (tapşırdım). Burada xəbər م دو deyil, دُم şəklindədir, yəni şəkilçinin tərkibində و vav yoxdur, onu zəmmə əvəz

edir. Deməli, *taturdum* varsa, *taturdu* da olmalıdır. Yaxud *taturdu* şəkli normadırsa, o zaman I şəxsin təkində də *taturdum* deyil, *taturdım* olmalı idi. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, xaqaniyyə türkcəsində *-di, -di, -du, -dü* şəkilçisinin dördü də varmış. Sadəcə olaraq ərəb əlifbasındakı *و* vav hərfinin həm *v*, həm *o/ö*, həm *u/ü* səsini, habelə diftonqları ifadə etməsi, bunun da müəyyən dolaşılıq yaratması üzündən imlada *دو -du, -dü* və *تو (-tu, -tü)* variantından vaz keçilmiş, yalnız *دی -di, -di* və *تی (-ti, -ti)* variantı saxlanmışdır. Eyni vəziyyət bu gün Cənubi Azərbaycanda da müşahidə edilir: orada da *aldi, bildi, oldi, güldi* yazılır.

Sözlərin, xüsusilə fe'llərin şəkilçi qəbul etməsi zamanı bəzi başqa ahəng pozuntularına da (ən çox dodaq ahənginin pozulması hallarına) rast gəlinir. Məsələn: *keçürdi, kaçurdi, kisturdi, əktürdi, oğlm, yüzinq*.

2. LEKSİKA

2.1. Çoxmənalı sözlər və omonimlər. Bu tipli sözlər «Divanü lüğət-it-türk»də həddən artıq çoxdur. Bunlar barədə xüsusi qrammatik izahata ehtiyac duymuruq. Ona görə də müvafiq misallar verməklə kifayətlənəcəyik. Məsələn, *ağız* sözü hər hansı əşyanın uc və giriş qismini, lüləsini və s. bildirməklə yanaşı, insanın və heyvanın orqanlarından birini (ağızı) ifadə edir. Eləcə də *ot* sözü həm bitki və ot, həm də heyvan yemlərinin ümumi adını bildirir: *أت آندی ot öndi=ot bitdi; اتفاات بيريكل atka ot bergil=ata ot ver*. Bundan başqa, *ot*-un dərman və zəhər, ağı mənalı da var: *أت اچتم ot içtim=dərman içdim*, (bu səbəbdən həkimə *أتاجی otaçı* deyilir); *بک انکارات بيردی bəg anqar ot berdi=bəy ona ağı verdi, onu zəhərlədi*.

Fe'llərə aid nümunə: *uçdı* fe'li öz müstəqim mənasında *uçdu* (*فش* *اچدی* kuş *uçdı=kuş uçdu*); öldü (*ار تینی اچدی*) *ər tını uçdı=adamın nəfəsi kəsildi, öldü*); söndü (*اوت اچدی* *ot uçdı=od söndü*); yox oldu, getdi (*ایک*

ار اتن قدی اچدی anıq kutu *uçdı=onun dövləti, qutu getdi*); *یخıldı* (*ار اتن قدی اچدی*) *ər attın kudhı uçdı=adam atdan yıxıldı*); soyudu, sovuşdu (*ار تنک ایکاسی*) *ər tənək aqası*) *اچدی* *ər tənək öpkəsi uçdı=adamın qəzəbi, hirsı soyudu, öfkəsi sovuşdu*) kimi mənalarda işlənmişdir.

2.2. Sinonimlər və antonimlər. Sinonimlərə misal olaraq *yürək* və *könqül*, *ak* və *ürünq*; *savçı* və *yalavaç*, *işlər*, *urağut* və *tişi* (qadın) kimi sözləri göstərə bilərik. *Ak-kara*; *edhgü-yawuz*; *az-çok* kimi sözlər isə antonimlərə misal ola bilər.

2.3. Frazoloji vahidlər. Bunlar «Divanü lüğət-it-türk»də olduqca azdır. Biz quşbaxışı bir neçə idiom təsbit etdik: *ار بزلدی* *ər bozuldu* =adamın malı *xarab oldu*; *بک ایک اذا قن قستردی* *bəg anıq adhakın kisturdi=bəy onun ayağını qısdırdı*, yəni ona bəzi *qadağalar qoydu*; öz kartıq *kartan=öz yaramı sağalt*, yəni *həddini aşma*; *bəg kişini yedi=bəy adamın malını yedi və tələf etdi*; *urağut başın yoldı=qadın başını-canını qurtardı*, yəni öz mehr və başlığından vaz keçərək *ərindən ayrıldı*; *ər kırıldı=adamın malı-mülkü əlindən çıxdı, alındı, yoxsullaşdırıldı*. Ehtimal ki, digər idiomlar da var.

Biz burada «Divan»ın leksik tərkibini, habelə leksikologiyanın frazeologiya bölməsinə daxil olan ibarələr, atalar sözləri, hikmətli sözlər və zərb-məsəlləri ayrıca nəzərdən keçirmirik, çünki bu barədə xüsusi tədqiqatlar var.

3. MORFOLOGİYA

«Divan»da nitq hissələrinin demək olar ki, hamısı mövcuddur.

3.1. İsim. Maddi varlıqların, mənəvi və mücərrəd anlayışların adlarını bildirən isimlər «Divan»da geniş şəkildə təmsil olunmuşdur.

3.1.1. İsmın mənaca növləri. Buraya 21 kateqoriya üzrə isimlər daxildir: səma cisimlərinin adları; zaman anlayışı bildirən sözlər; qohum-

luq münasibəti bildirən sözlər; insanın anatomiyası və fiziologiyası ilə əlaqədar sözlər; vəzifə, peşə, sənət adları; heyvan adları; quş adları; bitki adları; hərbi leksika; coğrafi anlayışları bildirən sözlər; faydalı qazıntıların adlarını ifadə edən sözlər; mədəniyyətə və məişətə aid sözlər; ərzaq və yemək adları; ictimai həyata aid olan sözlər; dini terminlər; mücərrəd anlayışlar; toponimlər; etnonimlər; şəxs adları; atributiv isimlər.

3.1.2. İsmi quruluşca növləri. «Divanü lüğət-it-türk»dəki isimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb növlərə ayrılır.

3.1.2.1. Sadə isimlər. «Divan»da ancaq bir kökdən ibarət olan bir və iki hecalı isimlər çoxdur. Məsələn: *ət, at, ot, it, kızı, ana, ata, ütüg*.

3.1.2.2. Düzəltmə isimlər. Düzəltmə isimlər morfoloji yolla, yəni sadə isimlərə sözdüzəldici şəkilçilər artırılmaqla yaranır. Bunlardan ən çox işlənənləri aşağıdakılardır:

1. *-çı, -çi*. İki variantlıdır; qalın saitle bitən sözlərə *-çı*, incə saitle bitən sözlərə *-çi* variantı əlavə edilir, peşə, sənət, məşğuliyyət, adət, vərdiş, xasiyyət, rütbə, vəzifə bildirən isimlər əmələ gətirir. Məsələn: *ok+çı; at+çi* (qəssab); *ət-mək+çi* (çörəkçi); *təmür+çi; tarıq+çı* (əkinçi); *ətük+çi* (çəkməçi); *sav+çı* (rəsul); *aw+çı* (ovçu); *al+çı* (hiyləgər); *külgü+çi* (güləyən, zarafatçı, zarafatçı).

2. *-lük, -lik, -luk, lük*. Dörd variantlıdır; mücərrədlik, zaman, vəziyyət, keyfiyyət mənalari ifadə edən isimlər yaratmağa xidmət edir. Məsələn: *akı+lik* (cömərdlik); *kiçig+lik, konuk+luk* (ziyafət, qonaqlıq); *tər+lik* (təri əmən keçə); *çəçək+lik* (çiçəklik, gülüstan); *kəpək+lik* (kəpək saxlanan yer); *köwəz+lik* (ərköyünlük, şiltaqlıq); *katıq+lik* (sərtlik; fəlakət, bəla); *bitik+lik* (yazı ləvazimatı); *edhgü+lük* (yaxşılıq); *kəpəz+lik* (pambıq bitən yer); *söğüt+lük* (söyüdlük, söyüd bitən yer).

3. *-luğ, -lig, -luğ, lüg*. Bunlar eynilə müasir dilimizdəki *-lı, -li, -lu, -lü* şəkilçisinin funksiyasına uyğun gəlir. Məsələn: *at+luğ* (atlı; boyun

başçısı); *kəpəz+lig* (pambıq sahibi, pambığı olan); *söğüt+lüg* (söyüdü olan, söyüd sahibi); *köz+lüg* (gözlü); *tür+lüg* (dürlü, dürlü-dürlü, növ-bənöv); *konuk+luğ* (qonaqlı-qaralı); *tolum+luğ* (silahlı).

4. *-daş, dəş*. Qohumluq, mənəvi yaxınlıq bildirən sözlər yaradır. Məsələn: *ka+daş* (qohum-qardaş); *kol+daş* (dost); *könqül+dəş* (sirdaş, könüldaş); *karın+daş* (qardaş, eyni bətdən çıxan); *yer+dəş* (həmyerli), *tü+dəş* (həmrəng); *kanq+daş* (ata bir qardaş); *əmik+dəş* (süd qardaşı).

5. *-dəm, -təm*. Mənəvi keyfiyyət bildirən isimlər yaradır. Məsələn: *ər+dəm* (ərdəm, fəzilət); *bir+təm* (bir yolluq, bir dəfəlik).

6. *-lağ, -lək*. Bu şəkilçi zaman və məkan isimlərinin yaranmasına xidmət edir. Məsələn: *turuğ+lağ* (dayanacaq); *tarıq+lağ* (tarla, əkin yeri); *yay+lağ; kış+lağ; ödh+lək* (zaman, zamanə, fələk).

7. *-inç, -inç, -unç, -ünç* şəkilçiləri mücərrəd anlayışlar yaradır. Məsələn: *kıl+inç* (xasiyyət, iş); *sak+inç* (sıxıntı, əndişə, qayğı); *səw+inç* (sevinc); *um+unç* (umma, umunc); *ög+ünç* (öyünmə, öyünc).

8. *-ış, -iş, -uş, -üş* şəkilçisi vasitəsilə fe'ldən isim düzəlir. Məsələn: *bak+ış* (baxışma); *təg+iş* (mübadilə); *koç+uş* (qucaqlaşma); *ül+üş* (bölüşdürmə, pay, hissə); *sög+üş* (söyüş) və s.

9. *-im, -im, -um, -üm* şəkilçisinin köməyi ilə fe'l kökündən isim yaranır. Məsələn: *sağ+im* (sağım); *til+im* (dilim); *kedh+im* (geyim); *kon+um* (oymaq, yurd); *öl+üm* (ölüm) və s.

10. *-in, -in, -un, -ün*. Bunların vasitəsilə hadisə, proses, nəticə bildirən isimlər düzəlir. Məsələn: *ak+in* (axın); *əs+in* (əsinti, külək, meh); *ək+in* (şum); *tüg+ün* (düyün); *uz+un* (uzun).

11. *-it, -it, -ut, -üt* şəkilçisi fe'l kökündən isim yaradır. Məsələn: *sıq+it* (ağlama, sızlama, sıtğama); *bas+ut* (kömək, arxa); *kedh+üt* (geyim, paltar; xələt, ənam, nəmər); *kül+üt* (gülməli); *ög+üt* (öyüd, nəsihət).

12. -gə, -gü şəkilçisinin köməyi ilə düzələn isimlər vəziyyət, əşya və mücərrəd anlayışlar ifadə edir. Məsələn: *bil+gə* (bilgə, alim); *ö+gə* (müşavir, yaşlı və ağıllı adam); *edh+gü* (yaxşı); *ül+gü* (bölgü).

13. -ğak. Bu şəkilçi fe'llərdən vəzifə və alət bildiren isim yaradır. Məsələn: *yat+ğak* (keşikçi, mühafiz, qarovul); *tur+ğak* (qapıçı, növbətçi, gözətçi); *tut+ğak* (avanqard, önçü, kəşfiyyat bölüyü); *or+ğak* (oraq).

14. -ğ, -g şəkilçisi fe'l kökündən mücərrəd isimlər yaradır. Məsələn: *koş+i+ğ* (qoşma, şeir); *bil+i+g* (bilik, elm); *öl+ü+g* (ölü) və s.

Bunlardan başqa, az məhsuldar olan çoxlu şəkilçi vardır ki, onların vasitəsilə düzəltmə isimlər yaradılır. Məsələn: *-miş, -miş* (*ye+miş* = meyvə; *usuk+miş*); *-ak*, (*yol+ak*=yol-iz, cıdır); *-maç* (*tıl+maç*=dilmanc, tərcüməçi); *-t* (*yoğur+t*=yoğurt; *kuru+t*=qurut); *-ğu, -gü* (*bıç+ğu*=mişar; *sor+ğu*=qan alan alət, neştər, lanset; *ber+gü*=borc); *-ç*, (*inan+ç*=inam; *ana+ç*; *ata+ç*); *-ğuc, -güç, -kuç, -küç* (*ar+ğuc*=insanın aldandığı nəsnələr; *ör+güç*=saç hörgüsü; *ör+küç*=dalğa); *-kı* (*ana+kı*=anacan; *ata+kı*=atacan); *-m* (*ye+m*=yem); *-dak, -duk* (*bağır+dak*=lifçik; *burun+duk*=burun-tax); *-çak, -çək, -çuk, -çük* (*orun+çak*=əmanət; *tərin+çək*=qolsuz qadın geyimi; *oğul+çuk*=ana bətni; *baka+çuk*=qurbağa, çömçəquyruq; *bürün+çük*=bürüncək); *-sak, -suk* (*bağır+sak*=rəhmdil; *bağır+suk*=bağırsaq); *-ğan* (*arpa+ğan*=arpaya bənzər bitki); *-çın, -çin* (*balık+çın*=balıqcıl, balıq yeyən quş); *-əç, -üç* (*bəg+əç*=bəyciyəz; *köm+əç*=kətə, fətir; *köm+üç*=dəfinə, xəzinə); *-man, -mən* (*sık+man*=üzüm sıxma mövsümü; *sök+mən*=qoşun pozan, səfləri sökən bahadır) və s. və i. a. Təbii ki, bütün şəkilçilərdən bəhs etmək və misallar vermək mümkün deyil.

3.1.2.3. Mürəkkəb isimlər. «Divan»da mürəkkəb isimlər o qədər çox deyil. O dövrdə mürəkkəb isimlərə əsasən ad, ləqəb və titullarda, bəzəndə coğrafi adlarda, boyların, bəzi əşyaların və səma cisimlərinin ad-

larında təsadüf edilir. Məsələn: *ilbaşı, karabaş, Beşbalk, Özkənd, alayuntluğ, Bakırsokum, Karakuş* və s.

3.1.3. İsmnin kəmiyyət kateqoriyası. Burada nəzəri məsələlərə girmədən birbaşa mətləbə keçirik. «Divanü lüğat-it-türk»də isimlər tək və cəm haldadır. «Divan»da ayrıca topluluq bildiren isimlər də mövcuddur. İsmnin tək halının ayrıca göstəricəsi yoxdur və o, əşyanın, yaxud varlığın birdən çox olmadığını göstərir. Məsələn: *ər, kişi, urağut, yığaç, alp*.

Əşya və varlıqlar say etibarilə birdən artıq olduqda, onlar ya rəqəmlə ifadə olunur, ya da qeyri-müəyyən çoxluq halında göstərilir. «Divan»da ismin cəm halı bir neçə morfoloji vasitə ilə ifadə edilir.

1. İsimlərə *-lar, -lər* cəm şəkilçisi artırılmaqla qeyri-müəyyən cəm məzmunu yaradılır. Məsələn: *kişi+lər, urağut+lar, alp+lar, bəg+lər*.

2. Cəmlilik *-an, -ən* şəkilçisinin köməyi ilə ifadə edilir. Məsələn: *oğl+an, ər+ən*. Mahmud Kaşğari bunların qaydadankənar, qeyri-standard cəm olduğunu vurğulamışdır. Daha sonralar bu şəkilçilər sözlərdə daşlaşaraq öz cəmlilik funksiyasını itirmiş və həmin sözlərlə birlikdə müstəqil leksik vahidlərə çevrilmişdir.

Bu iki cəm şəkilçisindən başqa, «Divan»da *-t* şəkilçisinin köməyi ilə yaranan *teg+it* sözü vardır ki, bu, *teginlər* (şahzadələr) deməkdir. Bu söz, habelə «Divan»da olmasa da, «Qutadğu Bilig»də işlənən *ər+at* (*əsgərlər*) sözü, eləcə də *-z* şəkilçisi vasitəsilə qoşalıq bildiren *tiz, köz, siz, biz* tipli sözlər öz ilkin cəmlilik və qoşalıq mənasını itirmişlər.

3.1.4. İsmnin hal kateqoriyası. Bu mövzu ilə əlaqədar olduqca geniş elmi ədəbiyyat vardır. Lakin burada onları müqayisə və təhlil etmək imkan xaricindədir. Yalnız onu qeyd edək ki, bəzi tədqiqatçılar əski və orta türk dövründə halların sayı (7-11 hal) barədə müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Onların arasında əsas mübahisə yönük hal qrupuna daxil olan hallar üzərində gedir. Bu qrupda yönük halın özü ilə yanaşı yö-

nəlmə, yönəlmə-istişamət və ya istişamət hallarının varlığından söz açılır, onların funksiyaları və şəkilçilərinin sayı haqqında bir-birindən kəskin sürətdə fərqlənən tezislər irəli sürülür. Adı çəkilən halların bəzilərinin sonradan arxaikləşməsi, sıradan çıxması, yaxud digər hallarla qovuşması, şəkilçilərinin daşlaşması məsələni bir az da qəlizləşdirir. Bizcə, işlənmə tezliyindən və intensivliyindən asılı olmayaraq, «Divanü lüğət-it-türk»də aşağıdakı hallar işlənmişdir:

«Divanü lüğət-it-türk»də ismin halları cədvəli

No	Latınca hallar	Azərb. hallar	Hal şəkilçiləri
1	Nominativ	Adlıq	sıfır
2	Genitiv	Yiyəlik	-(n)ınq, -(n)inq, -(n)unq, -(n)ünq
3	Dativ	Yönlük	-ka, -gə, -a, -ə
4	Akkuzativ	Təsirlik	-ı, -i, ni, -ni, -n, -ğ, -g
5	Lokativ	Yerlik	-da, -də, -ta, -tə
6	Ablativ	Çıxışlıq	-dan, -dən, -dın, -dın, -dun, -dün, -tan, -tən, -tın, -tin, -tun, -tün, -da, -də
7	Direktiv	İstişamət	-ra, -rə, -ru, -rü, -karu, -kerü, -ğaru, -gerü
8	Instrumental	Alətlik	-m, -in

«Divan»da təsbit edildiyinə baxmayaraq, bu halların bəziləri hələ-ta o dövrdə də geniş işlənmirdi.

Adlıq halın göstəricisi yoxdur.

Yiyəlik hal *-(n)ınq, -(n)inq, -(n)unq, -(n)ünq* şəkilçisinin köməyi ilə meydana gəlir. Məsələn: Tavğaç *xan+ınq* turkusu təlim=Tavğaç xanın ipəyi çoxdur; *yat+ınq* yağlıq tikəsindən *öz+nünq* kanlıq yudhruk yeg=yadın yağlı tikəsindən özünün qanlı yumruğu yaxşıdır; budun bir *ikindi+ınq* əvlərin örtəşdi=xalq bir-birinin evlərini yandırdı; *böri+ınq* ortak, *kuzğun+unq* yığağ başında=qurdun ovu ortaqdır, quzğununku isə ağac başındadır.

Bəzən yiyəlik halın şəkilçisi ixtisar edilir. Məsələn: *alplar* başın toğradım=alpların başını doğradım; *tağlar* suvı akıştı=dağların suyu axdı; *ol bəg* kısığında kaldı=o, bəyin sərəncamında qaldı.

Yönlük halın şəkilçisi bunlardır: *-ka, -gə, -a, -ə*. Məsələn: *ol bəg+gə* tapıldı=o, bəyə xidmət etdi; *oğul ata+ka* üznedi=oğul atasının üzünə ağ oldu; *ol anı tağ+ka* yoklattı=o onu dağa çıxartdı; *ol məni atam+a* oxşattı=o məni atama oxşatdı; *ol məninq közüm+ə* çakıdı=o mənim gözümə ilişdi, dəydi.

Təsirlik hal *-ı, -i, ni, -ni, -n, -ğ, -g* şəkilçisi vasitəsilə yaranır. Məsələn: *at arpa+m* kürt-kürt yedi=at arpanı xırt-xırt yedi; *ər urağut+m* əkəklədi=adam arvadını söydü, təhqir etdi; *bəg+ni* yağlı basdı=bəyi yağlı basdı; *tat+ıg* közrə, *tikən+ıg* tübrə=tatı gözündən, tikanı dibindən vur; *ər koy+uğ* soydı=adam qoyun soydu; *ol tam+ıg* ükəklədi=o, qala üstünə bürc tikdirdi; *ol ər+ıg* uruğ urdu=o, adamı möhkəm döydü; *ol kul+m* təpik təpdi=o, qulunu möhkəm döydü; *ol at+m* arpaladı=o, atına arpa verdi; *kaptı məninq kayım+ı*=qapdı mənim qulumu; *kazım+ı* *kordayım+ı*=qazımı, kordayımı, qutanımı; *sürdi məninq koyum+ı*=mənim qoyunumu sürüb apardı.

Yerlik hal *-da, -də, -ta, -tə* şəkilçisinin vasitəsilə əmələ gəlir. Məsələn: *yazı+dakı* süvlin ədhərgəli *əw+dəki* takağın içgünmə=çöldə qırqovul axtararkən barı evdəki toyuqdan olma; *yazı+da* böri ulsa, *əw+də* it bağırtı tartışır=çöldə qurd ulsa, evdə qurda acıyan köpəyin bağırtı sızlar; *ətmək+tə* taş çikrədi=çörəkdə daş xırçıldadı; *ok kiş+tə* çıldadı=ox oxdanda çar-çur elədi.

Çıxışlıq halın şəkilçisi bunlardır: *-dan, -dən, -dın, -dın, -dun, -dün, -tan, -tən, -tın, -tin, -da, -də*. Məsələn: bunu *atam+dan* xumarı buldım=bunu atamdan miras buldum, mənə atamdan mirasdır; *köz+dən* yaş sawruktı=gözdən yaş sovruldu; *ol məni suw+dın* keçrükli ərdi=o məni sudan keçirənlərdən idi; *ər əw+din* çikdi=adam evdən çıxdı; *küç el+din* kirsə, *törü tünqlük+tən* çıkar=zorakılıq qapıdan girsə, törə bacadan çıxar; *anınq tışı buz+dun* sızladı=onun dişi buzdan sızladı; *önq+dün*

yorit=atını öndən sür; bu *at+tan* önqin kəldür=bu atdan başqasını gətir; *at+tın* tüşüp yügrəlim=atdan düşüb yüyürək; ol *öt+tın* ötsədi=o, dəlikdən o yana keçmək istədi; *til+da* çıkar edhgü söz=dildən çıxar yaxşı söz; köni barır keyikninq *közın+da* adhın başı yok=düz gedən geyikin gözündən başqa yarası yoxdur .

İstiqamət bildirən halın şəkilçisi xeyli çoxdur: *-ra, -rə, -ru, -rū, -r, -karu, -kərü, -ğaru, -gerü*. Məsələn: ol anı *baş+ra* kakturdı=o onu başa qalxdı, başa qalxdırdı, qalxızdı; tatığ *köz+rə*, tikəniq *tüb+rə*=tatın gözünə, tikanın dibinə vur; ol məninq *taba+ru* kəldi=o mənim tərəfimə gəldi; kış *yay+ğaru* söwlənür=qış yaya söylədi; *yağı+karu* kiriş kıldım=düşməyə qarşı ox-yayımı çəkdim, hücum etdim; Tapdu manqa ılındı, *əngək+kərü* ulındı=Tapdu mənə əsir düşdü, əzaba, sıxıntıya düşər oldu; *anqa+r*=ona, *manqa+r*=mənə.

Alətlik halın göstəricisi *-m, -in* şəkilçisidir. Məsələn: kuş *kanat+m*, ər *at+m*=quş qanadı ilə, ər atı ilə öyünər; ol anı *bıçak+m* sançtı=o onu bıçaqladı; *saw+m* sağrakka təgir=sözlə sürəhiyə çatmaq mümkündür, (gözəl sözün vasitəsilə adam bəylərin içdiyi qabdan su içər).

«Divanü lüğət-it-türk»ün dilində geniş yayıldığı və həddən artıq təfəsilat tələb etdiyi üçün halların müvaziliyi, yəni bir-birinin əvəzinə işlənməsi məsələsinə burada toxunmağı lazım bilmirik. Sadəcə onu qeyd edək ki, çıxışlıq halın *-da, -də* şəkilçisi müzavilikdən daha çox çıxışlıq hal şəkilçisinin tam formalaşmadığı dövrün qalığıdır, daha sonralar çıxışlıq və yerlik hal şəkilçiləri bir-birindən tam ayrılmış və sabitləşmişdir.

3.1.5. İsmın mənsubiyyət kateqoriyası. «Divanü lüğət-it-türk»də mənsubiyyət kateqoriyası təxminən müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimidir. Mətləbi uzatmamaq naminə bunu da cədvəl şəklində, həm də misalları ilə birlikdə verirək.

«Divanü lüğət-it-türk»də ismın mənsubiyyət şəkilçiləri cədvəli

Şəxslər	Saitlə bitən sözlərdə	Samitlə bitən sözlərdə	Misallar
I ş. tək	-m	-im (4)	ata+m, aş+ım və b.b.
II ş. tək	-nq	-inq (4)	ata+nq, aş+inq və b.b.
III ş. tək	-sı, -si	-i, -i	ata+sı, aş+ı və buna bənzər
I ş. cəm	-mız (4)	-ımız (4)	ata+mız, aş+ımız və b.b.
II ş. cəm	-nqız (4)	-inqız (4)	ata+nqız, aş+inqız və b.b.
III ş. cəm	-ları, -ləri	-ları, -ləri	ata+ları, aş+ları və b.b.

3.1.6. İsmın xəbərlilik kateqoriyası. «Divanü lüğət-it-türk»də ismın xəbərlilik kateqoriyası aşağıdakı formalarda təzahür edir:

1. Xəbərlilik funksiyasını yerinə yetirən isim heç bir morfoloji əlamət qəbul etmir, ondan sonra gələn şəxs əvəzliyi intonasiya və vurğunun köməyi ilə xəbərlilik bildirir. Bu zaman isim+şəxs əvəzliyi modeli, yəni I şəxsin təkində *isim+mən*, II şəxsin təkində *isim+sən*, III şəxsin təkində *isim+ol* modeli tətbiq edilir. Məsələn: *kişi+mən, kişi+sən, kişi+ol* konstruksiyası *kişi+yəm, kişi+sən, kişi+dir* mənasına gəlir. Burada şəxs əvəzliklərinin şəkilçiləşməsi prosesinin intensivləşdiyi, lakin hələ tam başa çatmadığı müşahidə edilir.

2. III şəxsin təkində bəzən *ol* əvəzliyinin yerində *turur* sözü dayanır. Bu zaman III şəxsin tək *ər+turur*, cəmi isə *ər+tururlar* şəklində düşür ki, bu da *ər+dir, ər+dirlər* mənasına gəlir. Bu məqamda *turur* sözü *-dur, -dir, -dur, -dür* xəbər şəkilçisinin funksiyasını ifa edir.

Mahmud Kaşğarının *turur* sözü ilə bağlı iki qeydi var. Bunlar həmin sözün təbiətini anlamaq baxımından önəmlidir. İlk qeyd belədir: «تُرُر T u r u r: bu, muzare fe'lidir, keçmiş zamansız və məsdərsiz işlənilir, mənası «odur» deməkdir. *أل تاش تُرُر ol taş turur* sözündə olduğu kimi, *o, daşdır* deməkdir. Və yenə *أل قش تُرُر ol kuş turur* deyilir ki, *o, quşdur* deməkdir. Bu, bağlayıcıdır, ərəb dilində bunun qarşılığı *yaraşır-يَبغى* sözüdür. Bunun keçmiş zamanı və məsdəri yoxdur».

İkinci qeyd isə bu şəkildədir: «*تورر* T u r u r: keçmiş zamanı və məsdəri olmayan müstəqbl bir fe'ldir. Ərəb dilinin *يدع* və *يدر* sözləri kimi. Bu söz bir şeyin adı çəkilən anda bir yerdə durduğunu və bulunduğunu bildirir. *أل أقدا تورر* *ol əwdəturur* deyilir ki, *o, [bu an] evdədir, evdə var* deməkdir. Bu sözlə ayağa qalxmaq murad edilmir. *ار سئل ثرر* *ər sö-kəlturur* deyilir ki, *adam xəstədir* deməkdir. Bu sözlə *xəstə ayağa qalxdı* deyilmək istənmir».

3. *ərđi/erdi [-di, -di, -du, -dü]* sözünün yardımı ilə ismi xəbər yaradılır. Məsələn: *bəg ər+dim=bəy idim*, *bəg ər+dinq=bəy idin*, *bəg ər+di=bəy idi*.

3.2. Sifət. Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir.

3.2.1. Sifətin mənaca növləri. «Divan»da sifətin bugünkü mənə növlərinin hamısı mövcuddur. Bunlar aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

1. Rəng bildirənlər: *kara*, *yaşıl*, *sarığ*, *kök*, *kızıl*, *ak*, *ürünq* və s.

2. Məkan, məsafə, həcm, qabarit (ölçü) bildirənlər: *yağuk*, *yakın*, *uluğ*, *kiçig*, *bedhük* və s.

3. Dad və lamisə üzvləri vasitəsilə dərk edilən əlamət və keyfiyyət bildirənlər: *tatığ* (dadlı), *açığ* (acı), *süciğ* (şirin), *yumşak* və s.

4. Əşya və varlıqların xarici görünüşünü, fiziki, cismani əlamətlərini bildirənlər: *aç* (ac), *tok* (tox), *səmiç* (kök), *arığ* (təmiz), *turuğ* (zəif, duru), *kariğ* (yaşlı, qoca) və s.

5. İnsana məxsus səciyyə, xüsusiyyət, daxili keyfiyyət bildirənlər: *tirig* (diri, canlı), *ölüg* (ölü), *çığay* (kasıb, yoxsul) və s.

6. Ümumi mənəvi keyfiyyət bildirənlər: *yakşı* (yaxşı), *edhgü* (yaxşı, xoş, gözəl), *yawuz* (pis, acıqlı), *munduz* (axmaq) və s.

3.2.2. Sifətin quruluşca növləri. «Divan»da sifətin quruluşca üç növü var: sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifətlər.

3.2.2.1. Sadə sifətlər. Sadə sifətlər bir və ya iki hecalı sözlərdən ibarət olub əlamət, xüsusiyyət, fiziki və ya mənəvi keyfiyyət, yaxud rəng bildirir. Məsələn: *əssiz* (solğun), *yaruk* (parlaq, aydın), *səmiç* (kök, sağ-lam), *edhgü*, *yipiün* (bənövşəyi), *kızıl* (qızılı, al), *boz*, *ak*, *ala* və s.

3.2.2.2. Düzəltmə sifətlər. Düzəltmə sifətlərin bir qismi isimlərə, bir qismi isə fe'llərə müəyyən şəkilçilərin artırılması yolu ilə yaradılır. Həmin şəkilçilərdən ən çox işlənənlər aşağıdakılardır:

1. *-lığ*, *-lig*, *-luğ*, *-lüg*. Bunların vasitəsilə yaranan sifətlər keyfiyyət, əlamət, sahiblik, mənsubiyyət ifadə edir. Məsələn: *ata+lığ* (atalı), *bilək+lig* (biləkli, qüvvətli), *küç+lüğ* (güclü), *körk+lüg* (gözəl), *yüz+lüg* (üz-lü, həyasız), *kut+luğ* (qutlu) və s. Bu şəkilçi tarixi inkişaf nəticəsində son səslərini (ğ, g) itirərək dilimizdə *-lı*, *-li*, *-lu*, *-lü* kimi sabitləşmişdir.

2. *-sız*, *-siz*, *-suz*, *-süz* şəkilçisi isə *-lığ*, *-lig*, *-luğ*, *-lüg* şəkilçisindən fərqli olaraq əşya və ya varlıqda hər hansı keyfiyyət və əlamətin olmadığını bildirir. Məsələn: *arka+sız* (arxasız), *bilig+siz* (biliksiz, cahil), *ög+süz* (dörrəkəsiz, çaşqın), *u+suz* (yuxusuz).

3. *-sız*, *-sig*. Bu şəkilçi-olmayan bir şeyi xəyalən varmış kimi göstərmək, özünü nəyə isə bənzətmək, bir şeyin sevdasına düşmək mənası yaradır. Məsələn: *ər+sig*=özünü ərə bənzətmək istəyən; *bəg+sig*=özünü bəyə bənzədən, bəy zənn edən; *oğlan+sız*=özünü cavan oğlan kimi aparan; *kul+sız*=qul xislətli, qula bənzər adam.

4. *-sak*, *-sək*. Mənəvi keyfiyyət bildirən sifətlər yaradır. Məsələn: *tawar+sak*=malsevən, mala həris; *ər+sək*=ərəsevən, kişiyə həris.

5. *-ğ*, *-k* şəkilçiləri fe'l kökündən əşya, alət, vəziyyət bildirən sifətlər yaradır. Məsələn: *katı+ğ* (qatı, bərk, sərt), *yıra+k* (irəq, uzaq), *yiti+k* (iti), *bedhü+k* (böyük), *yarı+k* (parlaq, işıqlı, aydın) və s.

6. *-unç*, *-inç*, *-unç*, *-ünç* şəkilçiləri mücərrəd sifətlər yaradır. Məsələn: *ul+unç* (əyri, əyri-üyrü), *körk+unç* (qorxunc), *kül+ünç* (gülünc) və s.

7. *-daçı, -däçi*. Bu şəkilçi fe'ldən sifət yaradır. Mahmud Kaşğari özü bu haqda belə yazmışdır: «fe'ldən yaranan sifətlər (ismi-faillər) oğuz, qıpçaq, yəmək, yağma, arğu, suvar, bəçənək və köçərilərin dillərində keçmiş zaman üstündə qurulur. Keçmiş zamanda *بَرْدِي bardı*=getdi olan söz sifət halında *بَرْدَجِي bar+daçı*=gedici olur. Keçmiş zamanın əlaməti olan *د* ilə *ی* arasına *ج* ç hərfi girir. *تُرْدِي turdı*=durdu fe'li də belədir. Bu söz fe'li sifətə dönəndə *تُرْدَجِي tur+daçı* şəklinə düşür ki, *durucu* deməkdir. Burada da *د* ilə *ی* arasına *ج* ç daxil olur. Bütün fe'llərdə bu qayda dəyişmir».

8. *-ğuşı, -güçi, -kuçı*. Bu şəkilçi isə çigil, Kaşğar, Balasağun, Barsğan, arğu ləhcələrində, Yuxarı Çinədək uzanan uyğurların dilində fe'ldən sifət yaradır. Məsələn: *بَر غُوجِي bar+ğuşı*=gedici, gedən; *تُر غُوجِي tur+ğuşı*=duran, durucu, *يَا قُر غُوجِي ya kur+ğuşı*=yay quran; *تَوَار قَبُوجِي tawar kap+ğuşı*=mal qapan, qapıcı; *اَت سَوَغَار غُوجِي at suwğar+ğuşı*=at suvaran; *تَاغَا اغُوجِي tağka ağ+kuçı*=dağa çıxan; alpinist; *كُوي سَغُوجِي koy sağ+kuçı*=qoyun sağan, sağıcı; *اَر كُي گُوجِي ar küyl+güçi* ər=güləyən ər; *اَفْكَا كُي گُوجِي əwgə kir+güçi*=evə girən; «*يَرْمَاق تِير كُوجِي yarmak ter+güçi*=pul yığan, yığıcı; *اَت سُر كُوجِي at sür+güçi*=at sürən, minici.

9. *-ığsak, -ıgsək*. Oğuzlar bir işin görülməsini arzu etdikdə, bu şəkilçini artırırlar. Məsələn: *بَر bar* sözünü bu mənada sifətə çevirmək istədikdə *اَل اَفْكَا بَر غَسَاق ol əwgə bar+ıgsak ol=o* adam evə getmək arzusundadır deyilir. *تُر tur* sözü eyni qayda üzrə sifətə çevrilsə, *اَل مَنْدَا تَر غَسَاق ol munda tur+ıgsak ol=o* burada qalmaq arzusundadır şəklinə düşür. Digər misallar: *اَل بَرُو كَلِكَسَاق ol bəru kəl+ıgsək* ərdi=o bəri gəlmək istəyən adamdı; *اَل اَفْكَا كِر كَسَاق ol əwgə kir+ıgsək ol=o*, evə girmək diləyində olan adamdır; *اَل تَوَار تِير كَسَاق ol tawar ter+ıgsək ol=o*, mal yığmaq arzusundadır.

10. *-ğuluk, -gülük*. Türklərdə (qeyri-oğuzlarda) işlənən bu şəkilçi failin gizli bir fe'li işləməyə haqqı olduğunu, o işi planlaşdırdığını, o işi görməyə əzm etdiyini və bununla vəsfləndiyini bildirir. Bu, fe'l kökü üzərində qurulur. Məsələn: *اَل بَر غُلُق اردی ol bar+ğuluk ərdi=getmək* o adamın haqqı idi, o adam getməyi planlaşdırmışdı; *اَل مَنْدَا تَر غُلُق اردی ol munda tur+ğuluk ərdi=burada qalmaq onun haqqı idi, o burada qalmaqı nəzərdə tutmuşdu*; *بَك يَزُق كَجْر كَلِك اردی bəg yazuk köçür+gülük ərdi=günahı bağışlamaq bəyin haqqı idi*; *اَل تَنْقِرِغَا تاپين غُلُق اردی ol tənqriğə tapın+ğuluk ərdi=o, tanrıya tapınmaq haqqı olan adamdı*.

11. *-ğli, -gli*. Fail bir işi işləməyi özündə gizləməklə vəsfləndikdə bu şəkilçi işlənir. Bunun üçün fe'l kökü üzərinə *-ğli, -gli* əlavə olunur. Məsələn: *مَنْ سَنَكَا بَر غَلِي مَن mən sanqa bar+ığli mən=mən sənənin yanına getməyi içimdə gizləmişdim*; *اَل مَنْدَا تَر غَلِي ol munda tur+uğli ol=o* burada qalmağı içində qurmuşdu; *اَل مَن قَا كَلِك لِي تَرُ ol manqa kəl+ıgli turur=o* mənənim yanıma gəlmək arzusundadır; *اَل مَن قَا تَوَار بَر كَلِي ol manqa tawar ber+ıgli ol=o* mənə mal vermək qərarındadır.

12. *-ıg, -ig* şəkilçisi işin icrasının davam etdiyini göstərir. Məsələn: *اَنِي بَر غِي كُور anıq bar+ıg+ı kör=onun getdiyini, gedər, gedən olduğunu gör*; *اَنِي كَلِي كُور anıq kəl+ıg+i kör=onun gəldiyini, gələr, gələn olduğunu gör*. Bu növ sifətlər bütün türk boyları tərəfindən heç bir dəyişikliyə uğramadan işlədilir.

13. *-kı, -ki*. Məsələn: *اَزَا كِي bilgələr=keçmiş əyyamın bilgələri*; *كُت كِي ər=təvazökar, həlim adam*.

14. *-ın, -in, -un, -ün*. Məsələn: *كَال تِن سُو kal+tın sü= çoxlu qoşun*; *كَال تِن كَاZ=çoxlu qaz, qaz sürüsü*; *تُول تِن اَي tol+tın ay=dolmuş, bədirlənmiş ay*.

15. *-ıl, -il, al, -əl* şəkilçisi rəng və əlamət bildirən sifətlər yaratmağa xidmət edir. Məsələn: *يَاŞ+ıl=yaşıl*; *كِيZ+ıl=qırmızı, qızılı*; *بَاŞ+ıl koy=başında ağ qaşqası olan qoyun*; *تِيğ+əl=tam, bütöv*.

16. *-çil, -çil* şəkilçisi hər hansı dağınıq daimiliyini göstərir. Məsələn: *ig+çil*=daim xəstə olan; *yağmur+çil yer*=yağmuru çox olan yer; *tüp+çil yer*=daim küləkli olan yer.

17. *-kin, -kun, -kün, -ğın* şəkilçisi əlamət bildirən sifət yaradır. Məsələn: *tər+kin suw*=yığılmış su; *tər+kin sü*=yığılmış qoşun; *tur+kun suw*=durğun su; *köç+kün*=köçkün; *kaç+ğın ər*=qaçan adam.

18. *-iğ, -ık, -ig, -k, -uk, -ük, -üğ* şəkilçisi də əlamət bildirən sifətlər yaratmağa xidmət edir. Məsələn: *bış+iğ aş*=bişmiş aş; *bış+ık ət*=bişmiş ət; *tünər+ig yer*=qaranlıq yer; *oyna+k işlər*=şux qadın; *saç+uk nənq*=saçılmış şey; *süz+ük suw*=süzülmüş, şəffaf su; *səw+ük nənq*=sevimli şey.

19. *-ğa, -gə*. Məsələn: *yori+ğa; kış+ğa; til+gə*.

20. *-ğıl, -gil*. Məsələn: *tar+ğıl yilkı*=zolaqlı heyvan; *baş+ğıl yilkı*=başı ağ heyvan; *bış+ğıl yer*=yarıq, yarılmış yer.

21. *-ınçu, -inçü*. Məsələn: *at+ınçu nənq*=atılmış əşya; *aw+ınçu nənq*=ovunulan, alışılan şey, insanı ovudan şey, məcazi: cariyə; *it+inçü nənq*=itmiş, itirilmiş şey.

22. *-yuk, -yük*. Məsələn: *bulğa+yuk suw*=bulanıq su; *usa+yuk ər*=qəflətdə olan, qafil adam; *önqə+yük nənq*=özəl şey, bir şəxs üçün ayrılan şey, bir adama məxsus olan əşya.

23. *-çı, -çi*. Məsələn: *yoriğ+çı*=qohumlar arasında gedib-gələn, elçi; *baru+çı*=gedən, gedici; *turu+çı*=duran, durucu.

Bunlardan başqa, *-u, -ü* (*tol+u*=dolu) və s. şəkilçilər də vardır.

3.2.2.3. Mürəkkəb sifətlər. Əsərin imlası mürəkkəb sifətləri dəqiq ayırd etməyi çətinləşdirsə də, burada müəyyən qədər mürəkkəb sifət işlənmişdir. Onlar müxtəlif yollarla əmələ gəlir:

1) iki sifətin yan-yanə gəlməsi ilə. Məsələn: *arığ-turuğ*=təmiz-duru; *sasığ-barığ*=üfunətli-qoxmuş; *küçlüg-biləklig*=güclü-biləkli; *satış-ğan-alışğan*=alıb-satan; *kəlişlig-barışlığ*=gedişli-gəlişli (ev; qonaq evi).

2) səs təqlidi ilə: *sarığ-suruğ* (sarı ilə başqa rəngin qarışığı).

3.2.3. Sifətin müqayisə dərəcələri. «Divanü lüğət-it-türk»də sifətin müqayisə dərəcələri, yəni adi, çoxaltma və azaltma dərəcələri müasir dilimizə nəzərən xeyli kasaddır.

Sifətin adi dərəcəsinə aid nümunələr: *ak, kara, kök, sarığ* və s.

Sifətin çoxaltma dərəcəsi bir neçə üsulla yaradılır:

1. Rəng bildirən sözdəki ilk saitdən sonra ona türklərdə *p*, oğuzlarda isə *m* samiti artırılır. Mahmud Kaşğari özü bu haqda belə yazır: «Rənglərdə və bir şeyin vəsfində mübaliğə, şiddətləndirmə dərəcəsi yaratmaq üçün bütün türk dillərində sifətin ilk hərfi alınır və ona *b p* hərfi artırılır. Bu iş oğuzcada *m* hərfinin vasitəsilə həyata keçirilir. Tünd göy rəngdə olan nəsnəyə türklər *کُوب کُوب* *köp kök*, oğuzlar isə *کُوم کُوم* *köm kök* deyirlər ki, hər ikisi *gömgöy* mənasındadır.

Türklər sözün ilk hərfi olan *ک* ke hərfini *ب p* ilə birləşdirərək *کب köp* demişlər. Bu, mübaliğə ədatıdır, sonra isə rəngin adını əlavə edərək *کُوب کُوب* *köp kök* deyirlər. Oğuzlar *ب p* hərfini *م m* hərfinə çevirərək *کُوم کُوم* *köm kök* demişlər, *tünd göy* deməkdir.

Sarı nəsnəyə *سَرِغ* *sarığ*, tünd sarı nəsnəyə isə *سَب سَب* *sap sarığ* deyilir. *سَرِغ* *sarığ* sözünün *س s* hərfi *ب p* ilə birləşdirilmiş, beləliklə, mübaliğə yaradılmış, sonra rəng bildirən söz əlavə edilmişdir. Eləcə də, boş yer, açıqlıq üçün *یَزِی* *yazı* deyilir. Burada şiddət dərəcəsi yaratmaq üçün *یَب یَب* *yap yazı* deyilir. Bütün mübaliğələr belədir, lakin *ب p* hərfini *س s*-yə çevirmək ümumi qayda deyildir».

2. *-rak, -rək* şəkilçisi vasitəsilə müqayisə dərəcəsi yaradılır. Məsələn: *az+rak*=daha az.

3. *təs*, *süm*, *çim*, *tüm* sözlərinin köməyi ilə analitik müqayisə forması yaradılır. Məsələn: *təs* təgirmə=dəsdəyirmi; *süm* süçik nənq=şipşirin şey; *çim* yik ət=lap yaş ət; *çim*²³⁰ öl ton=lap yaş paltar; *tüm* kara at=dümqara, zilqara at; *tüm* toruğ at=dümdoru at.

4. *-kiya*, *-kiyə* şəkilçisi də müqayisə əmələ gətirir. Məsələn: *kız*+*kiya*=qızcığaz; *oğul*+*kiya*=oğulcığaz; *yer*+*kiyə*=yerciyəz; *ər*+*kiyə*=ərciyəz. Bunlar «Qutadğu Bilig»də bir qədər fərqli imlada *-kina*, *-kinə* şəklindədir. Məsələn: *az*+*kina*=lap az, azca, azcana. Düzdür, bu misallar sifət deyil, isim əsaslı olsa da, müqayisə anlayışını ifadə etmək baxımından bu bölgüyə uyğun gəlir.

4. Səsin qoşa tələffüzü vasitəsilə çoxaltma dərəcəsi yaradılır. Məsələn: *tikkən*, *ıssız* (həyasız, abırsız), *arriğ* (tərtəmiz) və s.

5. *Üstün*=üstün, *astın*=aşağı, *altın*=aşağı, *isrə*=aşağı tipli sözlərin köməyi ilə sintaktik yolla müqayisə yaradılır: andan *üstün*=ondan üstün; ol andan *isrə* ol=o ondan aşağıdır.

«Qutadğu Bilig»də azaltma dərəcəsinin göstəricisi olan *-çin* şəkilçisinə (*kök*+*çin*=göyümsöv, göyümtül) «Divan»da *-şin* şəklində təsadüf edilir: *kök*+*şin* nənq=göyümsov nəsnə. Bu, müasir dilimizdə işlənən *-şin* şəkilçisidir: *sarı*+*şin*, *qara*+*şin*.

3.3. Say. «Divanü lüğət-it-türk»də onluğa təklik, minlik və *tümən* artırmaqla yaranan sadə, yeni və müasir say sistemi mövcuddur. Burada iyirmilik və otuzluq say sistemindən əsər-ələmət yoxdur. «Divan»da işlənmiş saylar bir neçə qrupa bölünür: miqdar sayları, sıra sayları, toplu saylar, bölgülü saylar və numerativ sözlər.

3.3.1. Miqdar sayları. Miqdar sayları əşyanın miqdarını bildirir. Əsərdə aşağıdakı miqdar sayları işlənmişdir: *bir* (1), *iki* / *ikki* / *eki* (2), *üç*

²³⁰ Möhkəm islanmaq mənasına gələn cımcımə (daha doğrusu, çimçimə) sözü və çimmək fe'li həmin sözlə əlaqədardır.

(3), *tört* (4), *beş* (5), *yeti* (7), *səkiş* (8), *tokuz* (9), *on* (10), *yigirmi* (20), *otuz/ottuz* (30), *əllig* (50), *yetmiş* (70), *səksün* (80), *toksun* (90), *yüz* (100), *minq* (1.000), *tümən minq* (1.000.000). Buradakı *tümən* sözü əslində *on min* deməkdir. «Kitabi-Dədə Qorqud»da *tümən* sözünün *on min*, *diviziya* (on min nəfərlik qoşun birləşməsi) və *vilayət* mənaları var. Məsələn: ağayıldın *tümən* qoyun vergil; toqsan *tümən* gənc oğuz söhbətinə dərilmişdi; doqquz *tümən* Gürcüstamn xəracı gəldi. Bu hesabla *tümən minq* 1 milyon deyil, 10 milyon rəqəmini ifadə etməlidir. Lakin Mahmud Kaşğari *تَمَن مِينْ تَمَن مِينْ* *tümən minq*: min dəfə min, bir milyon. *تَمَن مِينْ يَرْمَاق* *tümən minq yarmak*=bir milyon pul deyə yazmışdır. Şərqi Türküstan mətnlərində on min rəqəmini ifadə edən *ban* sözü də var²³¹. Lakin Çin dilindən alınmış həmin söz «Divan»da işlənmemişdir.

Otuz sayı ilə bağlı Mahmud Kaşğari belə bir qeyd vermişdir: «*Otuz* sözünün *üç* əvəzinə işləndiyi hallar da vardır. Mən bunu Künqütdə yağmalardan eşitdim. Bunlar *üç* dəfə içək yerinə *ottuz* içəlim deyirlər. Mənim yanımda adama *üç* dəfə içdilər. *Ottuz* sözünü bizim bildiyimiz mənada da işlədirlər».

Əsərdə qeyri-müəyyən miqdar sayları əsasən *öküş*, *ökil*, *öküm*, *təlim*, *köp*, *az* kimi sözlər vasitəsilə ifadə edilir. Bunlara dair nümunələr: *az* nənq=az şey; *öküş* nənq=çox şey; *ökil* kişi=çoxlu adam; *təlim* yarmak=çoxlu pul; bir *öküm* yarmak=bir yığın pul; *köp* nənq=çox şey, çox əşya.

3.3.2. Sıra sayları miqdar saylarının üzərinə *-nç*, *-inç*, *-inç*, *-unç*, *-ünç* və *-ndi* şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə yaranır. Məsələn: *اِكِنِچ* *ikinç*; *اِكِنْدِي* *ikindi*; *تۆرتүнچ* *törtünç*; *بېشینچ* *beşinç*; *اوننچ* *onunç*; *يگيرمينچ* *yigirmənç*.

²³¹ Шербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л., 1961, с.119.

Hazırda reliktd olan *-ndi* şəkilçisi *iki* sayı ilə birlikdə dini səciyyəli *ikindi namazı* və günortadan sonranı ifadə edən *ikindi vaxtı* söz birləşmələrində daşlaşmışdır.

3.3.3. Toplu saylar yaratmaq üçün miqdar saylarının üzərinə *-gü, -gün, -ağu, -əgü* şəkilçiləri əlavə olunur. Lakin «Divan»da yalnız *iki+gü* (=ikisi, hər ikisi, ikisi də) misalı vardır.

3.3.4. Bölgülü sayları *-in* şəkilçisi vasitəsilə yaranır. Əsərdə buna aid bir nümunə tapa bildik: *بیرین بیرین مینک بُلور، ثَمَامَا كُلُّ بُلور* *birin-birin minq bolur, tama-tama köl bolur=birər-birər min olar, dama-dama göl olar.*

«Divan»da kəsr sayları işlənməmişdir.

3.3.5. Numerativ sözlər. «Divan»da saydan sonra gələrək onun mənasını dəqiqləşdirən bir numerativ söz var: *kata*. Bu, *dəfə, misli, qat, yol* mənasına gəlir. Məsələn: bir *kata* aydım=bir dəfə dedim; kaç *kata* berdinq tavar=neçə yol davar verdin; kaç *kata* aydım=neçə yol dedim.

3.4. Əvəzlik. «Divanü lüğət-it-türk»də əvəzliyin aşağıdakı mənə növləri var: şəxs, işarə, sual, qeyri-müəyyən, qayıdış və təyini əvəzlilikləri.

3.4.1. Şəxs əvəzlilikləri. «Qutadğu Bilig»dən fərqli olaraq «Divanü lüğət-it-türk»də ikiqat hallanma (*mən, məninq-məninqdə-məninqdin, sən, səninq-səninqdə-səninqdin*), müşahidə edilmir, ancaq şəxs əvəzlilikləri müasir türk dillərinin çoxuna xas olan şəkildə hallara görə öz formasını dəyişir. Məsələn, adlıq haldakı *mən, sən* əvəzlilikləri yönlük halda *manqa, sanqa* şəklinə, adlıq haldakı *ol* əvəzliyi isə digər hallarda *anınq, anqa / anqar, anı, anda, andan / andın* şəklinə düşür.

Sırf bu üzdən, əyanilik naminə şəxs əvəzliliklərini hallara görə aşağıda cədvəl şəklində veririk. «Divan»da illüstrasiya olunmayan bəzi hallar analogiya üzrə bərpa edilərək düz mötərizə içində göstərilmişdir. Məsələn, *olar* əvəzliyi yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik və çıxışlıq hallarında, *biz* əvəzliyi yerlik və çıxışlıq, *siz* əvəzliyi isə təsirlik və çıxışlıq

hallarında bərpa edilmiş, eyni mənanı ifadə etdiyinə görə *anqar* variantı yönlük haldakı *anqa* ilə birləşdirilmişdir.

«Divanü lüğət-it-türk»də əvəzliliklərin (I-II-III şəxs) hallanma cədvəli

Hal	Mən	Sən	Ol	Biz	Siz	Olar
A.	Mən/bən	Sən/sin	Ol	Biz	Siz	Olar
Y.	Məninq	Səninq	Aninq	Bizinq/ bizninq	Sizinq	[Olarninq]
Yn.	Manqa	Sanqa	Anqa/ anqar	Bizgə	Sizgə	[Olarka]
T.	Məni /mini	Səni	Am	Bizni	[Sizni]	[Olarnı /olarıq]
Yer.	Məndə	Səndə	Anda	[Bizdə]	Sizdə	Olarda
Ç.	Məndən /məndin	Səndən	Andan /andın	[Bizdən /bizdin]	[Sizdən /sizdin]	[Olardan /olardın]

Çıxışlıq haldakı *bizdən/bizdin, sizdən/sizdin, olardan/olardın* variantı *məndən/məndin* analogiyasına görə verilmişdir. «Qutadğu Bilig»də bunların yalnız *-dın* variantı, habelə *olarnı/olarıq* variantı mövcuddur. Adlıq halı çıxmaq şərti ilə (bu hal üzrə kitabda addımbaşısı misallar var), digər hallar üzrə birər misal göstərək.

Yiyəlik hal: ol *məninq* əliggə suw koyturdı=o mənim əlimə su tökdürdü; *səninq* sap kəldi=sənin sıran, sənin növbən gəldi; ol *anınq* birlə tayışdı=o onunla sürüşməkdə yarışdı; *bizinq* anda bir çart alğumuz bar=bizim onda bir az alacağımız var; bu *bizninq* öz kişi=bu bizim qohumdur; ayğıl: *sizinq* tapuğçı ötnür yenqi tapuğ=de ki, sizin xidmətçi yeni əmrə müntəzirdir.

Yönlük hal: ol *manqa* yığaç kıyışdı=o mənə çəpinə ağac kəsməkə də kömək etdi; mən *sanqa* kəligsədim=mən sənin yanına gəlmək istədim; ol *anqa* yığaç yarturdu=o ona ağac yardırdı; ol *anqar* yastuk yastadı=o ona yastıq söykədi; bu nənq ol *bizgə* kərəklig=bu nəsnə bizə lazımlıdır, gərəklidir; mən *sizgə* kəligli mən=mən sizə gəlmək üzrəyəm.

Təsirlik hal: ol *məni* körüp kop kıldı=o məni görüb çox sevindi; bulnar *mini* ulas köz=xumar gözlü məni əsir edər; mən *səni* körügsə-

dim=mən səni görmək istədim; ol *anı* okta yazturdı=o onu ox atmaqda yanıldı, çaşdırdı, uddu; *bizni* tutma aç=bizi ac saxlama.

Yerlik hal: *məndə* tmar kargılaş=məndə dinər qaranquş; *səndə* yarmak bar mu=səndə pul varmı; bizim *anda* bir çart alğumuz bar=bizim onda bir az alacağımız var; *sizdə* bulur yakığ=sizdə tapar məlhəmi; *olarda* koy sık ol=onlarda qoyun azdır.

Çıxışlıq hal: ol *məndən* öngdün bardı=o məndən əvvəl getdi; ol *məndin* sakındı=o məndən saqındı; ol *məndin*²³² kaçındı=o məndən qaçırmış kimi görüldü; *səndən* kaçar sundılaç=səndən qaçar at quşu; *andan* üstün=ondan yuxarı, ondan üstün; ol *andın* küsdi=o ondan küsdü.

3.4.2. İşarə əvəzlilikləri. «Divan»da dörd işarə əvəzliyi var: *bu*, *ol*, *andağ* (elə), *mundağ* (belə). Məkan baxımından *bu* işarə əvəzliyi yaxını, *ol* əvəzliyi uzağı ifadə edir. Zaman baxımından *bu* haqqında indicə danışılan əşyanı, *ol* isə barəsində bir qədər əvvəl bəhs edilən əşyanı, varlığı bildirir. *Bu*, *ol* əvəzlilikləri hallanma vaxtı eynən şəxs əvəzlilikləri kimi formasını dəyişir. Hallanma baxımından *ol* işarə əvəzliyi ilə *ol* şəxs əvəzliyi arasında heç bir fərq yoxdur. *Bu* işarə əvəzliyi isə hallara görə aşağıdakı şəkilləri alır: [*munıng*] (Y.), [*munqar*] (Yn.), [*munı*] (T.), [*munda*] (Yer.), [*mundın*] (Ç.). Misallar: *bu* urağut ol ərsək=bu qadın ər, kişi düşkündür; *ol* ər ol tawarsak=o adam mal hərisidir; *bu* iş osuğı *mundağ*=*bu* işin dəyişməsi *belədir*; ol *andağ* ərdi=o *elə* oldu, *elə* idi.

Bundan başqa, əsərdə bircə dəfə təsadüf edilən *eylə* işarə əvəzliyi var: *ايلا* E y l ə: elə, öylə. Oğuzca. *ايلا قىلغىل* *eylə* kılğıl=elə et.

3.4.3. Sual əvəzlilikləri. «Divan»da ən çox işlənən sual əvəzlilikləri bunlardır: *kim*, *nə*, *neçə*, *nətək*, *kayu* (türkcə), *xayu* (oğuzca, qıpçaqca), *kani*, *kaç*, *kaçan*, *kanda* (türkcə), *xanda* (oğuzca, qıpçaqca). Məsələn:

²³² Bəsim Atalayın verdiyi məlumata görə, bu və bundan əvvəlki misaldakı söz yazma nüsxədə «*مىندىن* mindin» şəklindədir (DLT. II. s. 153, 154).

sözün anıq *kim* tutur=kim onu dinləyər; bu oğul *nə* ter=bu uşaq nə deyir; *kaç* türlüq nənq=neçə növ əşya; *kaç* yarmak berdi=neçə, nə qədər pul verdi; *neçə* yitik biçək ərsə, öz sapım yonumas=bıçaq nə qədər iti olsa da, öz sapımı yonmaz; awçı *neçə* al bilsə, adhiğ ança yol bilir=ovçu neçə al, hiylə bilsə, ayı o qədər yol bilir; bəg yorıki *nətək*=bəyin xasiyyəti, rəftarı necədir; *kayu* nənq=hansı şey (türkcə); *kamu*=hansı (arğuca); oğlum *kani*=oğlum hanı, haradadır; *kaçan* körsə anı türk=kaçan görsə onu türk; *kanda* ərdinq/*xanda* ərdinq=harada idin və s.

3.4.4. Təyini və qayıdış əvəzlilikləri ikidir: *kəndü*, *öz*. Məna etibarilə bunlar arasında fərq yoxdur. Məsələn: ol *kəndü* aydı=o özü dedi; yılan *kəndü* əgrisin bilməs, təwi boynın əgri ter=ilan öz ayrılığını bilməz, dəvənin boynu ayrıdır deyər; ər *öz* bitigin türündi=adam öz kitabını və ya məktubunu şəxsən özü dürdü, lülə şəklində bükdü; *öz* kartıq kartan=öz yaranı sağalt, həddini aşma, öz işinlə məşğul ol və s.

3.4.5. Qeyri-müəyyən əvəzliliklər. «Divan»da *hamı*, *hamısı*, *hər kəs* mənasına gələn, bizim klassik abidələrimizdə də işlənən bir neçə qeyri-müəyyən əvəzlik var: *kamuğ*, *barça*, *tükəl*, *təgmə*. Nümunələr: ərən *kamuğ* tawar kösəşdi=bütün adamlar mal istədilər; budhun *kamuğ* külüşdi=bütün xalq, hamı gülüşdü; budhun *barça* sıqlışdı=xalq tamam sıxışdı; *tükəl* alğıl=tam al, hamısını al; *təgmə* kişi öz bolmaz=hər adam doğma olmaz.

3.5. Zərf. İşin və hərəkətin tərzini, zamanını, yerini, kəmiyyət və keyfiyyətini bildirən zərflərə «Divan»da az da olsa, təsadüf edilir.

3.5.1. Zərfin mənaca növləri. «Divan»da zərfin aşağıdakı növlərinə dair nümunələr var.

3.5.1.1. Tərzi-hərəkət zərfləri. Məsələn: *akru-akru*=yavaş-yavaş; *şəp* kəl=tez gəl; açıqlıq ər *şəbük* karımas=varlı adam tez qocalmaz; *zap-zap* barğıl=tez-tez qaç, tez get; *tərkin* kəl=tez gəl; *çat-çat* urdu=çat-çat

vurdu: *tus-tus* urdu=tıp-tıp vurdu; *badar-badar* yügirdi=tıpış-tıpış, apul-apul qaçıb getdi: *takır-takır*=taqqır-taqqır.

3.5.1.2. Zaman zərfləri. Məsələn: kəldi manqa tat, aydım: *əmdi* yat=yanıma gəldi bir tat, ona dedim: indi yat; *tünlə* bulit örtənsə, əwlük urı kəldürmüşçə bolur, *tanqda* bulit örtənsə, əwgə yağı kirmişçə bolur =axşam bulud qızarsa, qadın oğlan doğmuş kimi olur, dan üzü bulud qızarsa, evə düşmən girmişə bənzəyir; mən anda *basa* kəldim=mən ondan sonra gəldim; *tün-kün* bilə səwnəlim=gecə-gündüz sevinək.

3.5.1.3. Yer zərfləri. Məsələn: *yokar* kopup səgrəlim=sevincdən yuxarıya doğru atılıb-düşək; balıq suwda, közi *taştın*=balıq suda olsa da, gözü dışarıdadır; kişi alası *ičtin*, yilkı alası *taştın*=adamın alası içində, heyvanın alası çölündə, dışındadır; *sınqardan* yorı=yandan yeri, yürü; *kudlu* ıldı=aşağı endi.

3.6. Fe'l. Ən əsas nitq hissələrindən biri, türk dillərinin özəyidir.

3.6.1. Fe'lin quruluşca növləri. «Divanü lüğat-it-türk»də eynilə müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi fe'lin quruluşca üç növü vardır.

3.6.1.1. Sadə fe'llər. Abidədəki fe'llərin böyük əksəriyyəti sadə fe'llərdir. Məsələn: *almak, bakmak, atmak, bilmək, içmək, körmək*.

3.6.1.2. Düzəltmə fe'llər. Əsasən aşağıdakı şəkilçilərin köməyilə düzəlir (məsələ özlüyündə aydın olduğu üçün nəzəri cəhətlərə toxunmayacaq, imkan daxilində az, ancaq eyni fe'lləri göstərməyə çalışacağıq):

1. *-la, -lə*. Məsələn: *at+la+mak, köz+lə+mək*.

2. *-lan, -lən*. Məsələn: *at+lan+mak, köz+lən+mək*.

3. *-lat, -lət*. Məsələn: *at+lat+mak, köz+lət+mək*.

4. *-laş, -ləş*. Məsələn: *at+laş+mak, köz+ləş+mək*.

5. *-at, -ət*. Məsələn: *at+at+mak, köz+ət+mək*.

6. *-iş (4)*. Məsələn: *at+iş+mak, bil+iş+mək, tut+iş+mak, kör+iş+mək*.

7. *-il (4)*. Məsələn: *at+il+mak, keç+il+mək, tut+il+mak kör+ül+mək*.

8. *-in (4)*. Məsələn: *al+in+mak, bil+in+mək, tut+in+mak, kör+ün+mək*.

9. *-it (4)*. Məsələn: *ak+it+mak, bərk+it+mək, kork+ut+mak, kenq+üt+mək*.

10. *-dir (4), -tır (4)*. Məsələn: *al+dir+mak, bil+dir+mək, kon+dur+mak, kül+dür+mək, at+tır+mak, tut+tur+mak, kör+tür+mək*.

Mahmud Kaşğari təsirli fe'li təsirsiz fe'lə çevirən bu şəkilçinin vasitəsilə yaranan bəzi sözləri ədəbi norma saymır. O yazır: «İki fail ilə təsirsiz olan fe'lə misal olaraq *این ارغئی انیq atın arğuttı* cümləsini göstərmək olar. Bunun mənası *onun atını yordurdu* deməkdir. Bunun başqa bir növü də vardır: *ارغئردی arğur+tur+di* = [yordurtdurdu] və *اشکرتزدی üş-kür+tür+di*=[xatırlatdırdı] kimi. Fəqət bu, doğru deyildir, doğrusu ilk şəkildir».

11. *-sa, -sə*. Məsələn: *at+sa+mak* (atmaq istəmək), *kör+sə+mək* (görmək istəmək), *iç+sə+mək* (içmək istəmək).

12. *-msin, -ımsın, -ımsın, -ımsın, -ümsin*. Bu şəkilçi əslində olmayan bir hərəkəti olmuş kimi göstərmək mənası yaradır. Məsələn: *biçək bilə+msin+di*=biçək itiləyirmiş kimi göründü; ol əwgə *bar+ımsın+di*=o, evə gedirmiş kimi göründü; ər suwka *kar+ımsın+di*=o özünü boğazında su qalan kimi göstərdi; ol əwgə *kir+ımsın+di*=o, özünü guya evə girən kimi göstərdi; ol yarmak *tər+ımsın+di*=o özünü guya pul yığan kimi göstərdi; ol anı *kaçr+ımsın+di*=o, gerçəkdən qaçırmadığı halda onu qaçırırmış kimi göründü; ol anıq yazukın *keçr+ümsin+di*=o, əslində bağışlamadığı halda onun günahını bağışlayan kimi göründü.

Mahmud Kaşğari yazmışdır: «Bu bölmədə bu mənanı verməyən beş hərfli yalnız bir söz var. O da *آل منکا یرمسندی* ol manqa *yara+msın+*

di=o mənə yaltaqlandı fe'lidir, (يَرْمَسِينُورُ - يَرْمَسِينِمَاقُ) yaramsınur-yaramsınmaq)». Yəni burada gerçəkdən yaltaqlanmaq mənası var.

13. *-r, -ar, -ər, -ır, -ir, -ur, -ür*. Məsələn: *kara+r+mak, kız+ar+mak, köz+ər+mək, siŋq+ir+mək, kaç+ur+mak, keç+ür+mək*.

14. *-ğar, -ğur, -gür*. Məsələn: *suw+ğar+mak* (suvarmaq), *at+ğar+mak* (ata mindirmək), *ər+gür+mək* (əritmək).

15. *-a, -ə* şəkilçiləri *turur* sözünün köməyi ilə işlənir. Məsələn:

Ətil suwı *aka turur*,

Kaya tübi *kaka turur*

Balıq təlim, *baka turur*,

Kölünq takı küşərür».

İtil suyu axa durur, axır, hey axır,

Qaya dibin döyə durur, döyür, hey döyür,

Balıq çoxdur, baxa durur, baxır, hey baxır,

Gölməçələr dəxi daşır.

16. *-t*. Məsələn: *üşkür+t+mək* (xatırla+t+maq).

17. *-gər, -gir*. Məsələn: *köz+gər+mək, kəl+gir+mək*.

18. *-sir*. Məsələn: *kül+sir+mək* (gülmək).

19. *-n*. Məsələn: *tara+n+mak, ara+n+mak, arı+n+mak*.

20. *-ik (4)*. Məsələn: *kir+ik+mək* (kirlənmək); *bas+ık+mək* (məğlub olmaq); *aç+ık+mək* (acmaq); *çül+ük+mək* (pərişan olmaq).

Bunlardan başqa, «Divanü luğat-it-türk»də bir sıra şəkilçilər də işlənmişdir. Burada onların hamısını göstərmək mümkün deyil. Məsələn: *-çur, -çür* (*tam+çur+mak*=damcıdatmaq); *-uz, -üz* (*tam+uz+mak*=damızdırmaq; *əm+üz+mək*=əmizdirmək) və s.

3.6.1.3. Mürəkkəb fe'llər. Bir neçə üsulla yaranır:

1. İki fe'lin yan-yanı gəlməsi ilə. Məsələn: ol anı *karğadı-arkadı* =o onu qarğadı, lənətlədi, pisləklərini saydı-tökdü, arxasınca verib-ve-

rişdirdi; ol manqa *kəlişdi-barışdı*=o mənim yanıma gəldi, mən onun yanına getdim, arada get-gəl başladı; *kakıldı-sokıldı*=(adam) xərlandı, xor görüldü, hamı tərəfimdən itilib-qaxıldı.

2. *Kıl-, bol-, et-, tur-* kimi köməkçi sözlərin başqa nitq hissələrilə bərabər işlənməsi ilə. Məsələn: ol kul *boş kıldı*=o, qulunu, köləsini azad etdi; ol məni *a kıldı*=o məni çaşdırdı; *tüş kılır*=tuş olur, toplaşır; anıq oğlu *yas boldı*=onun oğlu öldü; *yükünç etti*=namaz qıldı, ibadət etdi; Ətil suwı *aka turur*=İtil çayı hey axır; kaya tübi *kaka turur*=qaya dibini hey döyəcəlyir; balıq təlim, *baka turur*=balıq çoxdur, hey baxır.

3. Müstəqil mənalı fe'llərin eyni kökdən olan isimlərdən sonra işlənməsi ilə. Məsələn: bəg *aw awladı*=bəy ov ovladı; ol kulın *təpik təpdi* =o, köləsini döydü; *kuş kuşlattı*=quş ovlatdırdı; *ər yağı yağıladı*.

3.6.2. Fe'lin mənaca növləri. Subyekt (fail, işi görən) və obyekt-dən (üzərində iş icra olunan əşyadan) asılı olaraq fe'l mənaca bir neçə növə bölünür. «Divan»da fe'lin mənaca aşağıdakı növləri vardır:

3.6.2.1. Məlum növ. Subyekt (faili, iş görəni) məlum olan fe'llər məlum növə daxildir. Burada xüsusi qrammatik göstərici (şəkilçi) yoxdur. Məsələn: yana *kəldüm*=yenə gəldim, təkrar gəldim; ol koyuğ *koykaladı*=o, qoyunu soydu; *tənqri əsin əsnətti*=tanrı yel əsdirdi.

3.6.2.2. Məchul növ. Bu növdə iş görən (subyekt) bildirilmir. məchul qalır. Məsələn: anqar söz *ayıldı*=ona söz deyildi; *ər tawarı üp-ləldi*=adamın malı talan edildi; *tanqıldı* baş=baş sarıdıldı; *koy ətləldi*=qoyun kəsilib ət halına salındı.

3.6.2.3. Qayıdış növ. Bu növdə işin iş görən üzərində icra olunduğu bildirilir. Məsələn: *ər arındı*=adam təmizləndi, yuyundu; ol özin *urundı*=o, bir işə peşman olduğu üçün öz-özünə döyündü, özünü döydü; ol özin *ögündi* =o özünü öydü, öyündü.

3.6.2.4. Qarşılıqlı-müştərək növ. Burada işin və ya hərəkətin qarşılıqlıq-müştərək icra edildiyi göstərilir. (Əslində, bunlar iki ayrı növdür, biz də bəzi müəlliflər kimi birləşdirdik). Məsələn: ol manqa *kənqəşdi*=o mənimlə bir məsələ barədə gənəşdi, məsləhətləşdi; ol məninq birlə *min-qəşdi*=o mənimlə bir ata mindi; ol aninq birlə at *yarışdı*=o onunla at çapmaqda yarışdı; kişi kamuğ *sıxtaşdı*=bütün xalq ağlaşdı.

3.6.2.5. İcbar növ. Fe'lin bu növündə iş və hərəkət başqasına icra etdirilir. Məsələn: ol anqar tügün *yazturdu*=o ona düyün açdırdı; ol anqar koy *yüztürdü*=o ona qoyun soydurdu, qoyunun dərisini üzdürdü.

3.6.3. Fe'llərdə zaman kateqoriyası. «Divanü lüğət-it-türk»də fe'lin zaman kateqoriyası tam dolğunluğu ilə əks olunmuşdur.

3.6.3.1. Keçmiş zaman. «Divan»da keçmiş zaman nəqli və şühudi olmaqla iki yerə ayrılır. Mahmud Kaşğari bu iki keçmiş zamanı bir-birindən bu şəkildə fərqləndirir: «Təsirsiz fe'llərdə, keçmiş zamanda əksər hallarda *ش* , *م* [yəni *-miş*, *-miş*] əlavə olunur: *أفكا بَرْمِش* əwğə *barmiş* = mənim xəbərim olmadığı halda evə gəlmiş; *أل منكا كلمش* ol manqa *kəlmış* =mənim xəbərim olmadan mənim yanıma gəlmiş cümlələrindəki *كلمش* *kəlmış*, *بَرْمِش* *barmiş* sözləri kimi.

بَرْدِي *bardı*, *كَلْدِي* *kəldi* sözlərindəki keçmiş zaman fe'linin şəkilçisi olan *ی* , *د* [yəni *-di*, *-di*] əvəzinə burada *ش* , *م* [yəni *-miş*, *-miş*] əlavə olunur. Bunların arasındakı fərq ondadır ki, *ی* , *د* [yəni *-di*, *-di*] söyləyən adam işin və hərəkətin icrası zamanı orada hazır olur və şahidlik edir. *بَرْدِي* *bardı* deyilən zaman o getdi, mən də onun getdiyini gözlərimlə gördüm deməkdir. Lakin *ش* , *م* [yəni *-miş*, *-miş*] şəkilçisi hal və hərəkətin söyləyən adamın orada olmadığı bir zamanda icra edildiyini bildirir. *أل* *ketmiş* ol *barmiş*, *أل* *ketmiş* deyilir ki, o getmiş, mən getdiyini görmədim, o gəlmiş, mən gəldiyini görmədim deməkdir».

Təqribən min il bundan əvvəl müasir dilçilik elmi səviyyəsində söylənmiş bu fikrə heyran qalmamaq mümkün deyil!

Beləliklə, şühudi keçmiş zaman *-di*, *-di*, *-ti*, *-ti* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Məsələn: *al+di*, *kör+di*, *at+ti*, *ügit+ti*.

Nəqli keçmiş zamanın göstəriciləri *-miş*, *-miş* şəkilçisidir. Məsələn: *al+miş*, *at+miş*, *kör+miş*, *ügit+miş*.

3.6.3.2. İndiki zaman. İndiki zaman şəkilçiləri bir çox türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində müzare şəkilçiləri ilə təxminən üst-üstə düşür. «Divan»a gəlincə, burada da eyni vəziyyət müşahidə edilir. Əsərdə indiki zamanı ifadə etmək üçün *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şəkilçisi işlədilməmişdir. Sonrakı maddədə müvafiq misallar verilməyi üçün burada onları göstərmirik. Üstəlik, indiki zaman bir çox hallarda «Divan»da şəxs əvəzliliklərinin və fe'lin iştirakı ilə ifadə edilmişdir: *kədir+mən* modeli üzrə. Bax:3.1.6. İsmi xəbərlik kateqoriyası və 3.6.4.2. Fe'lin xəbər şəkli.

3.6.3.3. Qəti gələcək zaman. «Divan»da oğuz dilləri üçün səciyyəvi standart gələcək zaman şəkilçisi olan *-acək*, *-acək* işlənməmişdir. Burada həmin funksiyaları *-ğay*, *-kay*, *-gəy* şəkilçisi yerinə yetirir. Bir işin gələcəkdə icra ediləcəyini göstərmək üçün qalın ahəngli fe'llərin kökünə *-ğay*, *-kay*, incə ahəngli sözlərə isə *-gəy* şəkilçisi artırılır. Məsələn: *أل* *يا* *فرقاي* ol ya *kur+ğay*=o, yay quracaq; *أل* *سوت ساغقاي* ol süt *sağ+kay*=o, süd sağacaq; *أل* *أفكا بَرغاي* ol əwğə *bar+ğay*=o, evə gedəcək; *أل* *منكا كلكاي* ol manqa *kəl+gəy*=o mənim yanıma gələcək; *أل* *يرماق تيركاي* ol yarmak *ter+gəy*=o, pul yığacaq.

3.6.3.4. Qeyri-qəti gələcək zaman və ya müzare «Divanü lüğət-it-türk»də *-r*, *-ar*, *-ər*, *-ır*, *-ir*, *-ur*, *-ür* şəkilçisi vasitəsilə həyata keçirilir. Mahmud Kaşğari ərəblərin rahat anlaması üçün müzarenə fe'lin şühudi keçmiş zamanı və fe'lin kökü vasitəsilə izah etmişdir. Məsələn, keçmiş zamandakı *bar+di* fe'lini alaraq ondan *-di* şəkilçisini atmaqla *bar* fe'l kö-

künün yarandığını göstərmiş, sonra ona müzare hərfi olan *-r* hərfinin (yəni *-r, -ar, -ər, -ir, -ur, -ür* şəkilçisinin) artırıldığını yazmışdır. Əgər sözün kökündə *-r* hərfi varsa, ikinci *-r*-nin əlavə edilməsinin vacibliyini vurğulamışdır. Məsələn, *bar+ır* sözündə biri kökdə, digəri şəkilçidə olmaqla iki *-r* hərfinin olacağını göstərmişdir. Əgər fe'l kökündə *-r* yoxdursa (*kəl* sözündə olduğu kimi), o zaman kökə bir *-r* hərfi artırmağı (*kəl+ir*) vacib saymışdır.

Müzareyə dair misallar: *uza+r, al+ır, ber+ir, öp+ər, iç+ər, aç+ar, ər+ür, ur+ur, arsız+ar* (aldanar), *öpül+ər, uruş+ur, öçəş+ür*. Burada bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, iki hecalı sözlərdə müzare şəkilçisi ümumi ahəng qanunu üzrə artırılırsa, üç və daha çox hecalı sözlərdə əsasən *-ur, -ür*, nadir hallarda isə *-ar, -ər* əlavə edilir. «Divan»da iki yerdə *-yür* şəkilçisi müşahidə edilir:

Tawar kiminq ökilsə,
Bəglik anqar *kərgəyür*,
Tawarsızın kalıp bəg
Ərənsizin *əmgəyür*.
Kimin malı çoxalsa,
Bəylik ona yaraşar,
Bəyin malı olmasa,
Ərənlər də uzaşar.

3.6.4. Fe'lin şəkilləri. Fe'lin zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişib-dəyişməməsi onun məzmunundakı müxtəlifliyin təbiətindən doğur. «Divanü lüğət-it-türk»də fe'lin əksər şəkilləri müşahidə edilir.

3.6.4.1. Fe'lin əmr şəkli şəxs sonluqları və xüsusi intonasiya vasitəsilə həyata keçirilir. «Divan»da əmr şəkli I şəxsin təkində *-ayın, -əyin, -yin*, cəmində *-alın, -əlim*, II şəxsin təkində *-ğil, -gil, -kıl*, cəmində *-ınq, -ınqlar*, III şəxsin təkində *-sun, -sün*, cəmində *-sun/lar/, -sün/lər/* şəkil-

çilərinin köməyi ilə ifadə olunur. Məsələn: *çık et kör+əyin=hələ* bir səsin çıxсын görüm; *təgrə alıp əgr+əlim=dövrəyə* alıb mühasirə edək; *attın tüşüp yügr+əlim=atdan düşüb yüyürək*; *at suwğar+ğil=at suvar*; *süt sağ+kıl=süd sağ*; *əwğə kir+gil=evə gir*; *bar+ınq/ı/=/gedin, gediniz* (oğuzlarda və qıpçaqlarda); *bar+ınq+lar=gedin, gediniz* (türklərdə); *bar+sun=getsin*; *kəl+sün=gəlsin*. (III şəxsin cəminə dair «Divan»da illüstrasiya yoxdur). Bunların inkarı variantı *-ma, -mə* şəkilçisi ilə düzəlir.

3.6.4.2. Fe'lin xəbər şəkli. Bu bəhs çox geniş olduğu və təfsilat tələb etdiyi üçün onu qısalıq və əyanilik naminə cədvəl şəklində verirək.

«Divanü lüğət-it-türk»də I-II-III şəxsədə (tək) xəbər şəklinin cədvəli

Zaman	Mən	Sən	Ol
İndiki z.	barır mən	barır sən	barır ol
Nəqli k.z.	bar+miş mən	bar+miş sən	bar+miş ol
Şühudi keçmiş z.	bar+dım (türklər) bar+duk (oğuzlar)	bar+dınc (t.) bar+duk (o.)	bar+dı (t.) bar+duk (o.)
Gələcək z.	barğay mən	barğay sən	barğay ol
Müzare şəkli	barır mən (t.) mən baran (o.) mən külərən (o.)	barır+sən (t.) sən baran (o.) sən külərən (o.)	barır ol (t.) ol baran (o.) ol külərən (o.)
İnkar şəkli	barmas mən (t.) bar+ma+du (o.)	barmas sən (t.) bar+ma+du (o.)	ol barmas (t.) bar+ma+du (o.)

«Divanü lüğət-it-türk»də I-II-III şəxsədə (cəm) xəbər şəklinin cədvəli

Zaman	Biz	Siz	Olar
İndiki z.	barır+mız	barır+sız	barır+lar
Nəqli k.z.	barmış+ız	barmış+sız	barmış+lar
Şühudi keçmiş z.	bardı+mız (t.) bar+duk (o.)	bardı+nqız (t.) bar+duk (o.)	bardı+lar (t.) bar+duk (o.)
Gələcək z.	barğay+biz	barğay+sız	barğay olar (?)
Müzare şəkli	barır+biz (t.) biz baran (o.) biz külərən (o.)	barır+sız (t.) siz baran (o.) siz külərən (o.)	barır+lar (t.) olar baran (o.) olar külərən (o.)
İnkar şəkli	barmas+mız (t.) bar+ma+du (o.)	barmas+sız (t.) bar+ma+du (o.)	barmas+lar (t.) bar+ma+du (o.)

3.6.4.3. Fe'lin şərt şəkli *-sa, -sə* şəkilçisi vasitəsilə düzəlir. Məsələn: *uma kəl+sə, kut kəlir=qonaq gəlsə, qut gələr*; *kalınq ber+sə* kız alır, *kərək bol+sa* kız alır=*başlıq verən qız alar, lazım olsa qız (baha) alar*.

3.6.5. *Məsdər*(fe'li isim). *Məsdər* və ya digər adı ilə fe'li isim zaman və şəxslə əlaqədar olmur, zaman və şəxs şəkilçisi qəbul etmir, hər hansı əşya və varlığın deyil, məhz hərəkətin adını bildirir. Məsələn, *getmək* bir işin, *qaçmaq* isə başqa bir hərəkətin adıdır. Bu mənada məsdər fe'ldən daha çox isimə yaxındır.

«Divanü lüğət-it-türk»də məsdərin göstəriciləri eynən bu gün olduğu kimi *-mak* və *-mək* şəkilçiləridir. Türk dillərinin ahəng qanuna görə kökü qalın satili fe'llərə *-mak*, incə saitliyə isə *-mək* artırılır. Məsələn: *الماق* *al+mak*=almaq; *بيرماک* *ber+mək*=vermək. İnkâr formasını yaratmaq üçün məsdərdən əvvələ *-ma*, *-mə* şəkilçiləri əlavə edilir. Məsələn: *الماق* *al+ma+mak*=almamaq; *بيرماماک* *ber+mə+mək*=verməmək.

*Məsdər*in isim funksiyası daşdığını Mahmud Kaşğari hələ min il bundan əvvəl göstərmişdir. O yazmışdır: «*Məsdər*in başqa bir növü də var. Bu məsdər isim yerinə işlənir və failin həmin işi gördüyü zaman failə izafə edilmiş formasıdır. Onun yaranma qaydası belədir: fe'lin üzərinə qalın ahəngli, غ ğ və ق ka-lı sözlərdə ق ka və ی ı [-kɪ], yumşaq sözlərdə isə ک ke və ی i [-gi şəkilçisi] artırılır». Məsələn: *ایش قلی بکولک* anıq *ış kıl+ığı bəlgülüg*=onun iş işləməsi məşhurdur; *سکل تیغی ارتق* *tin+ığı artaq*=xəstənin nəfəs alması pisdır; *ایش قلی تیرکی کور* anıq *yar-mak tər+igi kör*=onun pul yığmasını gör; *تاز کلکی بركجیکا* *taz kəl+igi borkçigə*=keçəlin gələsi yeri borkçü, papaqçı dükanıdır.

Mahmud Kaşğari bu tipli məsdərin isim kimi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdiyinə dair misallar vermişdir: *مېن ق یق مېن* *məniq yor+ık+ım nətək*; *سېن ق یق سېن* *səniq yor+ık+ım nətək*; *ایش ق یق* anıq *yor+ık+ı nətək* (mənim, sənin, onun gedişi, xasiyyəti necədir).

«Divan»da fe'li isimlərin digər bir növü olan, sonralar tamamilə isimləşən (*qovurma*, *dondurma*, *qazma* sözləri kimi) və əski qrammatika kitablarında «məsdəri-xəfif» (yüngül məsdər) adlandırılan *-ma*, *-mə* son-

luqlu fe'li isimlər də işlənmişdir. Məsələn: *kəs+mə*=tel, saç; *ör+mə*=hörmə, hörük; *süz+mə*=süzülmüş qatıq; *tüg+mə*=düymə.

3.6.6. Fe'li sifət ikili xarakter daşıyan, həm fe'llik, həm də sifətlik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən, əşyanın hərəkəti ilə bağlı əlaməti bildirən fe'l forması kimi «Divan»da çox geniş şəkildə təmsil olunmuşdur. Geniş izahat vermədən fe'li sifət yaradan ən mühüm və çoxişlənən şəkilçiləri təqdim edirik:

1. *-duk*, *-düg*. Keçmiş zaman fe'li sifət şəkilçisidir. Məsələn: *ایش ق برادق* anıq *bar+duki bar+ma+duki* bir=onun varması ilə varmaması eyni şeydir; *مېن ق ثردقم ثردقم بير* *məniq tur+dukum tur+ma+dukum* bir=mənim ayağa durmağımla durmamağım eyni şeydir; *ایش ق کلکی کلکی بير* anıq *kəl+dügi kəl+mə+dügi* bir=onun gəlməsi ilə gəlməməsi eyni şeydir; *سېن ق کورکونک کورکونک بير* *səniq kör+dügünq kör+mə+dügünq* bir=sənin gördüyünlə görmədiyini birdir.

2. *-ğalır*, *-kalır*, *gəlir*. Bir işin görülmək üzrə olduğunu göstərən fe'l forması belə əmələ gəlir: fe'l kökünün üzərinə qalın ahəngli sözlərdə *-ğalır*, *-kalır*, incə ahəngli sözlərdə isə *-gəlir* şəkilçisi artırılır. Məsələn: *مېن ق برغالر مېن* *mən bar+ğalır mən=mən* getmək üzrəyəm, gedə-getdəyəm; *مېن ق ترغالر مېن* *mən tur+ğalır mən=mən* qalxmaq üzrəyəm, qalxa-qalxdəyəm; *یا ق فرغالر* *ol ya kur+ğalır=o*, yay qurmaq üzrədir. *ال ق اغقالر* *ol tağka ağ+kalır=o*, dağa qıvrmaq üzrədir. *ال ق اغقالر* *ol ağka ağ+gəlir=o*, dağın gəlməsinə üzrədir. *ال ق یرساق تیرکالر* *ol yərsaq tər+gəlir=o*, pul yığmaq üzrədir. *ال ق یغداد* *ol yəğdad*, yığmadır. Bu bütün fe'li sifət qəbul edə bilən qaydadır.

3. *-ğan*, *-gən*. İşin və hərəkətin davamlılığını və təkrarlanmasını göstərən şəkilçidir. Bu bütün türk boylarında eyni qayda üzrə qurulur, yəni *ال ق ار ال* *ol ər ol əw-gə har+ğan=o* adam evə çox gedən adamdır; *ال ق ار ال* *ol ər ol*

ışlarka *tur+ğan*=o adam çox çalışın, böyük işlərə qalxışın adamdır; *kül+gən* *kül+gən* *ər*=çox gülən, güləyən adam. Bunun az işlənən *-ağan*, *-əgən* variantı da var: *bar+ağan*=daim gedən; *külə+əgən*=daim gülən.

4. *-ğu*, *-gü*. Çigil, yağma, toxsu, arğu, Yuxarı Çinə qədər uzanan uyğurların dilində sözün kökünə *-ğu*, *-gü* artırmaqla fe'li sifət yaradılır. Məsələn: *bu ya kur+ğu* oğur ərməs=bu, yay qurula-
caq vaxt deyil; *bu tur+ğu* yer ərməs=bu, durulacaq yer deyil; *bu əwgə kir+gü* ödh ol=bu, evə girmə vaxtıdır; *ol bizgə kəl+gü* boldı=onun bizə gəlmə zamanı oldu. Bu tipli sözlər şəxsə görə dəyişir: *səninq bar+ğunq* kaçan =sənin getməyə nə zamandır; *məninq bar+ğum* yaktı=mənim getməyə yaxınlaşdı; *aminq bar+ğusi*=onun getməsi.

Mahmud Kaşğari bu şəkilçi ilə bağlı yazmışdır: «Hər növ alət adı (ismi-alət) isim yerində işlənir və fe'ldən yaranır. Məsələn: *yekü nanık* *ye+gü* nənq=içində bir şey yeyilən nəsnə. *ur+ğu* *ur+ğu* sözü də belədir, vurulacaq alət deməkdir. Ağacı kəsən şeyə, mişara, biçgiyə *yığaç bığ+ğu* deyilir. Əmiləcək şeyə və qan alma zamanı qanı soran alətə *sor+ğu* deyilir. Bu söz *əmik sordı* sözündən alınmışdır, *əmcək*, *məmə əmdi* deməkdir».

Bu fikrə onu əlavə etmək lazımdır ki, ismi-alətlər ayrı işləndikdə isim, başqa sözlərlə əlaqəyə girdikdə əsasən sifətə çevrilir.

5. *-di*, *-di*, *-ti*, *ti* şəkilçiləri də fe'li sifət yaradır: *itin+di* nənq=itələnmiş nəsnə; *danq dunq et+ti* nənq=danq-dunq səsi çıxaran nəsnə; *üdhürün+di* nənq=ayıtlanmış, seçilmiş nəsnə; *saçın+di* nənq=saçılan, yayılan nəsnə; *sürün+di* *ər*=hər yerdən sürülən, sürgün olunan adam.

6. *-miş*, *-miş* şəkilçisi də sifət düzəltməyə xidmət edir. Məsələn: *kur+miş* *ya*=qurulmuş yay; *kaç+miş* *arık*=qazılmış arx; *kəl+miş* *ər*=gəlmiş adam; *bar+miş* *kişi*=getmiş adam;

közət+miş nənq=saxlanmış nəsnə; *kotur+miş* *qab*=boşalmış qab; *sawıl+miş* *kün*=batmış günəş; *soğul+miş* *suw*=soğulmuş, çəkilmiş su.

7. *-ası*, *-əsi*. Oğuz, qırçaq, bəçənək, bulğar dillərində isə *-ğu*, *-gü* əvəzinə *-ası*, *-əsi* artırılır. Oğuzlar həmin məqamlarda *bu ya kur+ası* oğur təgül=bu, yay qurası zaman deyil; *bu tur+ası* yer təgül=bu, durulası yer deyil; *ol bizgə kəl+əsi* boldı=o bizə gələsi oldu deyirlər. Şəxsə görə dəyişmə burada da mövcuddur. Məsələn: *səninq bar+asınq* kaçan=sənin getməyin nə vaxtdır; *məninq bar+asım*=mənim getməyim.

Alət adları da oğuzlarda yenə *-ası*, *-əsi* şəkilçiləri vasitəsilə düzə-
lir. Məsələn: *yığaç bığ+ası* nənq=ağac biçəcək alət; *yeg+əsi* nənq=yemək yeyiləcək nəsnə.

3.6.7. Fe'li bağlama. Zaman, şəxs və kəmiyyət bildirməyən, nitq-də digər fe'lə aid olub onun ifadə etdiyi hərəkəti əsasən tərzlə və zamanla bağlayan fe'li bağlamalar «Divanü lüğat-it-türk»də kifayət qədər çoxdur. Ən çox işlənən şəkilçiləri aşağıdakılardır:

1. *-ğalı*, *-kalı*, *-gəli*. Az işlənən şəkilçidir. Məsələn: *yalğ+ğalı* əlğdəki içginur=yaxadakı, yaxaya tökülən yemək yalanırkən əldəki boşqab düşər, qarına heç nə getməz; oğrar tünqür *bar+ğalı*=quda getmək üzrədir; *tutuş+kalı* yakıştı=tutuşmaq üçün yaxınlaşdı; yazıdaki süwlin *ədhər+gəli* əwdəki takağu içginıma=çöldə qırqovul axtararkən barı evdəki toyuqdan olma.

2. *-ğınça*, *-ğınçə*, *-künçə*. Məsələn: öküz adhakı *bol+ğınça*, buza-
ğu başı bolsa *yeg*=öküz ayağı olmaqdan, buzov başı olmaq yaxşıdır; *suw körmə+ğınçə* ətük tartma=su görməmiş ayaqqabını çıxarma; *kəlmə+ğınçə* Kara Yalğa keçmə=qara bəla gəlmədikcə Kara Yalğanı (bu, çətin keçilən bir dağ aşırımının adıdır) keçmə; *tikmə+ğınçə*

önməs, *tilmə+ginçə* bulmas=ağacı əkmədikə, dikmədikə bitməz, bir şeyi axtarmadıqca, istəmədikə tapılmaz; kül *ür+künçə*, köz ürsə yeg=külü üfləməkdənsə, közü üfləmək yaxşıdır.

3.-p (-ip, -ip, -up, -üp). Məsələn: ay *kop+up əwlən+üp*=ay doğub halələnib; ufut *bol+up* ol yaşar=o utanıb, sıxılaraq yaşayır; ufut *bol+up* bükə turdı=utanıb büzüşərək durdu; ortak *bol+up* bilişdi=ortaq olub tanışdı; balıq *bol+up* tağıktı=yaralanıb dağa çıxdı; ol məni *kör+üp* kop kıldı=o məni görüb çox sevindi; yetşü *kəl+ip* oğrak=oğraq gəlib yetişdi; təgrə *al+ip* əgrəlim=dövrəyə alıb mühasirə edək; attın *tüş+üp* yügrəlim=atdan düşüb yüyürək.

4. -uban, -ühbən, -iban, -ihən. Məsələn: yay *bar+uban* ərküzi, aktı akın munduzı=yaz gələndə qarqara və coşğun sellər axdı; ərdəm tilə, *ögrən+ühbən* bolma küwəz=ərdəm dilə, öyrənibən olma lovğa; ərdhəmini *ögrən+ihən* işka sura=onun ərdəmini öyrənibən işə tətbiq et; barçın *kedh+ihən* təlü yuwğa bolup kal=ipək geyibən dəli və səfeh olub qal.

5. -madhip, -mədhip. Məsələn: bor *bol+madhip* sirkə bolma=şərab olmamış, şərab olmadan sirkə olma; tawar uçun tənqri *edhlə+mədhip* uya kadaş oğlını çinlə boğar=mal-mülk üçün tanrını unudaraq qardaşı oğlunu gerçəkdən boğar.

6. -u, -ü, -a, -ə. Məsələn: *kılın+u* bilsə, kızıl kedhər, *yaran+u* bilsə, yaşıl kedhər=özünü sevdirməyi bacarsa, qırmızı geyər, yarınmağı bacarsa, yaşıl geyər; tün-gün turup *yıqla+yu*=gecə-gündüz durub ağlayaraq; ertər *te+yü* səringil=keçər deyə səbr elə; kəldi əsin *əsnə+yü*, kadhka *tükəl üsnə+yü*, kirdi budhun *kasna+yü*=gəldi əsinti əsərək, düz borana bənzəyərək, xalq içəri girdi titrəşərək; ufut bolup *bük+ə* turdı=utanıb büzüşərək, bükülərək durdu; Ətil suwı *ak+a* turur, kaya tübi *kak+a* turur, balıq təlim, *bak+a* turur=İtil suyu axaraq gedir, qaya dibini döyərək durur, balıq çoxdur, baxaraq durur.

Burada qarşılıqlıq bildirən *-laş, -ləş* şəkilçləri ilə birlikdə işlənmiş *-u, -ü* şəkilçilərinə dair bir neçə misal göstərmək istəyirik: ol anıq birlə çögən urdı *üm+ləş+ü*=o onunla şalvarını ortaya qoyaraq çovkan oynadı; anıq birlə oynadı *yarık+laş+u*=o onunla zirehi girov qoyaraq oyun oynadı; *tawvişğan+laş+u*=dovşandan mərc gələrək; *at+laş+u*=atdan bəhsə girərək; ol məninq birlə ok attı *kız+laş+u*=o, ortaya girov olaraq qız qoyub mənimlə ox attı.

Ərkən=ikən sözünün fe'llə birlikdə işlənməsi nəticəsində də fe'li bağlama yaranır: ol *kəlür ərkən* kördüm=onu gələrkən gördüm».

3.7. Qoşma. Qoşma xüsusi leksik mənaya malik olmayan köməkçi nitq hissəsidir. O, hallana bilən sözlərlə işlənərək qoşulduğu sözlə birlikdə müəyyən məna-zaman, məkan, səbəb və sair bildirir. «Divan»-da bunlara dair xeyli misal vardır.

3.7.1. Zaman bildirən qoşmalar. Ən çox *aşnu*=əvvəl, *burun*=öncə, *basa*=sonra, *sonra*, *sonq*=son və digər qoşmaların köməyi ilə ifadə olunur. Məsələn: mən andan *aşnu* kəldim=mən ondan əvvəl gəldim; ol məndin *burun* bardı=o məndən öncə gəldi; mən anda *basa* kəldim=mən ondan sonra gəldim; sən məninq *sonqda* kəl=sən məndən sonra, arxamca, dalımca gəl; bu söz *sonqında* aygıl=bu sözdən sonra söylə.

3.7.2. Məkan, sahə, məsafə və istiqamət bildirən qoşmalar. Əsasən *icrə*, *taba/ru*=tərəf, *utru*=qarşı, *təgü*=qədər, *bəri*=bəri və s. qoşmaların iştirakı ilə düzəlir. Məsələn: kimi *icrə* oldurup=gəmi icrə oturub; ağız *icrə* ağı sağdı=ağına zəhər tökdü; bakkıl anıq *tabaru*=ona tərəf bax; kadhaş *taba* it kibi kınqru bakar=qohum-qardaş tərəfə it kimi kəc baxar; məninq *taba* kəldi=o mənim yanıma, məndən yana gəldi; künininq külinə *təgü* yağı=gününün külinə qədər düşmən (günü günüyə düşməndir, hətta birinin küli o birinin gözünə sovrular); yılan yarpuzdın kaçar, kança barsa, yarpuz *utru* kəlür=ilan yarpuzdan qaçar, hara

getsə, qabağına yarpız çıxar ; ol manqa *utru* turundu= o mənə qarşı durdu, qarşı çıxdı; anuk *utru* tutsa yokka sanmas= hazır olan şey qabağa (süfrəyə) qoyulsa, yox sayılmaz.

3.7.3. Bənzətmə bildirən qoşmalar. Buraya *kibi*=kimi, *layu/ləyü*=kimi, *tək*=tək, *təki*, kimi və *-ça*, *-çə* qoşmaları aid edilə bilər. Məsələn: kadhaş taba it *kibi* kınqru bakar=qohum-qardaş tərəfə it kimi kəc baxar; kuşlar *kibi* uçumuz=quşlar kimi uçduq biz; arslan *layu* kökrəlim= aslan kimi kükrəyək; ulşip ərən *börləyü*=ərənlər qurd kimi ulaşıb, ulaşaraq; arju *layu*=çaqqal kimi; oğrı *layu* yüzgə bakar=oğru kimi üzə baxar; kəlnqiz *ləyü* aktımız=səllər kimi axdıq; ıwrik başı kaz *layu*=ibrik başı qaz kimi; sağrak tolu köz *ləyü*=sürəhi dolu göz kimi; çəkürgə *tək* sü=çəyirtkə kimi qoşun, çəyirtkə misalı qoşun; bulıt *tək* saçı=onun bulud kimi saçı; anıq adhakı sürk buz *tək*=onun ayağı buz təki soyuqdur; ol məninq *çə*=o mənim kimi; bu anıq *ça*=bu onun kimi.

3.7.4. Məqsəd bildirən qoşmalar. Məqsəd bildirən əsas qoşma *uçun*=üçün sözüdür. Bunun mənşəyi *uc* (*ucundan*, *ucbatından*) sözü ilə bağlıdır. Məsələn: səninq *uçun* kəldim=sənin üçün gəldim; boğzı *uçun* mənqlənür=boğazı (qarm) üçün dən (yem) toplayır.

3.7.5. Birgəlik bildirən qoşmalar. «Divan»da birgəlik bildirən əsas qoşma *birlə* qoşmasıdır. Klassik abidlərimizdə gen-bol işlənən bu qoşma hazırda dilimizdə *ilə*, *-lə*, *-lə*, *birgə* şəklində sabitləşmişdir.

Birlə qoşması bir qayda olaraq isim və əvəzlilərlə işlənir. Məsələn: alplar *birlə* uruşma, bəglər *birlə* turuşma=alplar ilə vuruşma, bəylər ilə duruşma, bəhsə girmə; ol anıq *birlə* at yarışdı=o onunla at çapmaqda yarışdı; kanıq kan *birlə* yumas=qanı qanla yumazlar; ol məninq *birlə* öpüşdi=o mənimlə öpüşdü.

Birlə qoşması *bir-biri ilə* mənasında da işlənir, bu zaman əvvəldə *ikki* sözü gəlir. Məsələn: *ikki* ər *birlə* sünqüşdi=iki adam bir-biri ilə sa-

vaşdı, süngüləşdi. Bu bəzən *bir ikindi birlə* birləşməsinin vasitəsilə həyata keçirilir. Məsələn: bəglər *bir ikindi birlə* okışdı=bəylər bir-birini (hərfən: *biri ikinci ilə* çağırışdı) çağırmaqda, həyləmədə yarışdılar.

İştirak məfhumuna daxil olan və hər ikisi *-ış*, *-iş*, *-uş*, *-üş* fe'li şəkilçi ilə ifadə edilən yarışma ilə yardımlaşmanı fərqləndirməkdə *birlə* qoşması mühüm rol oynayır. Əgər yarışma nəzərdə tutulursa, *birlə* qoşması yiyəlik haldakı *məninq*, *səninq*, *anıq* əvəzliləri ilə yanaşı gəlir, yardımlaşmada isə *manqa*, *sanqa*, *anqar* əvəzliləri *birlə*-siz işlənir. Məsələn: ol manqa tarıq əkişdi =o mənə toxum əkməkdə kömək etdi.

3.8. Ədat. Cümlə üzvü olmayan, lakin cümlədə məna çalarları yaradan ədatlar XI əsrdə indiki qədər zəngin olmasa da, «Divan»da onların bir çoxu qeydə alınmışdır. Yeri gəlmişkən, «Divan»ın mətnində ədat termini ilə göstərilən sözlər heç də həmişə indiki mənada ədat demək deyil. Ərəb dilçiliyində *ədat* sözü *alət*, *vasitə*, *hissəcik* mənasındadır. Ona görə də bütün köməkçi nitq hissələri, eləcə də şəkilçilər «Divan»da ədat adlandırılır.

3.8.1. Əmr ədatları. «Divan»dakı bəzi əmr ədatları bunlardır:

Çu, *çü* ədatları əmr və inkarlıq bildirən sözlərin sonuna artıraraq əmr və inkarda təkid bildirir. Məsələn: kəl *çü*=hələ gəl, hər halda gəl; barma *çu*=hələ getmə, hər halda getmə²³³. Bunlar ancaq xitab halında söylənir. *Şu*, *şü* ədatları *çu*, *çü* ilə eyni mənəlidir. Məsələn: barğıl *şu*=hələ get, getsənə; kəl *şu*=hələ gəl, gəlsənə.

Fe'llərlə bərabər işlənən *ok* və *ök* ədatları fikirdə təkid və qətilik bildirir. Məsələn: barğıl *ok*=gedərsən ha, mütləq get; ol ərni *ök* kəldür=başqasını deyil, o adamın ta özünü gətir.

²³³ Salih Mütəllibov bu ifadələri «əlbəttə, gəl» və «zinhar barma», yəni «əsla gəlmə» kimi (TSD, III tom, bət 225), *şu*, *şü* ədatlarına dair misalları isə «əlbəttə, get, getsən çü» və «əlbəttə, gəl, gəlsən çü» şəklində tərcümə etmişdir (TSD, III tom, bət 228).

3.8.2. Qüvvətləndirici ədatlar cümlənin məzmununu qüvvətləndirir, hökmü qətiləşdirir, cümləyə nida intonasiyası verir. «Divan»da belə ədatlara nümunə kimi *la* ədatı göstərilmişdir. *La* işin gerçəkləşməsinə və bitməsinə göstərən bir ədat olub bütün fe'llərin sonuna artırılır: ol bardı *la*=o getdi də bə; ol kəldi *la*=o gəldi də bə (onun getməsi, gəlməsi gerçəkləşdi). Mahmud Kaşğarının qeydinə görə, bu söz işin əslini bilmədiyi üçün dinləyən adamda yaranan şübhəni tam rəf etmək məqsədilə söylənir. Türklər, yəni qeyri-oğuzlar bu sözü işlətməmişlər²³⁴.

3.8.3. Dəqiqləşdirici ədatlar. Bunlar bu gün olduğu kimi (*məhz, elə, əsl*), XI əsrdə də sayca az olmuşdur. «Divan»da bunlara aid yalnız bir neçə nümunə tapa bildik.

Dəqiqləşdirici ədatlar sırasında *çak*=ta və *uş*=iştə, bax, məhz ədatlarını göstərmək olar. Məsələn: *çak* ol atnı tutğıl=o atnı ta özünü tut; *uş* mundağ kıl=iştə, belə et, bax, belə et; *uş* kəldüğüm bu=elə gəldiyim budur, lap indicə gəlmişəm.

İşdə və hərəkətdə məhdudiyət bildirən *-mat, -mət* ədatı da fikri dəqiqləşdirir. Məsələn: andağ *mat*=məhz belə; kür *mət* anıq yürəgi=onun ürəyi belə cəsurdur; küçi anıq kəwildi *mət*=onun gücü belə azaldı; təlim başlar yuwıldı *mat*=çox başlar belə yuvarlandı. Buradakı *-mat, -mət* ədatını nəzərə çarpdırmaq üçün ayrı yazdıq və kursivlə göstərdik, imlada özündən əvvəlki sözlərlə bitişikdir.

3.8.4. Sual ədatları arasında *-mi, -mü* ədatı xüsusi yer tutur. O, isimlərə və fe'llərə qoşularaq sual mənası yaradır. Məsələn: bu *atmu*=bu atmı; bu *itmu*=bu itmi; *bardınqmu*=getdinmi, *kəldinqmü*=gəldinmi. *Ərki* və *ərinç* ədatları isə sual qarışıq güman və şübhə mənası yaradır: ol

kəlimü *ərki*=o gəlirmi ki; ol *ərinç* bardı=o bəlkə getdi. Sual ədatlarına dair misallar üçün əlavə olaraq bax: **4.2.2. Sual cümləsi.**

3.8.5. Təsdiq və inkar ədatları. «Divan»da *nə yaxşı, nə pis* mənasında işlənən *ayığ* və *kəd* ədatları var: *ayığ* edhgü nənq=nə yaxşı şeydir; *ayığ* yawuz nənq=nə pis şeydir; *kəd* at=nə yaxşı at; *kəd* nənq=nə yaxşı şey. Bu ədatlar yaxşılığa və pisliyə dəlalət edən sözlərdə təkid, şiddət mənası yaradır.

3.9. Bağlayıcılar. Müstəqil lüğəvi mənası olmayan bağlayıcılar söz, birləşmə və cümlələr arasında əlaqə yaradar. «Divan»da *və* bağlayıcısı işlənməmişdir. Mahmud Kaşğari bu barədə yazmışdır: «əsərimizdə *vavi-atifə* [və bağlayıcısı] işlətmədik, çünki bu, türk dilinə xas deyildir». Əsərdə qeyri-türk mənşəli *lakin, anıma, fəqət, yaxud, habelə, gah, hər-gah, hərçənd, məsələn, madam* kimi bağlayıcılar yerli-dibli yoxdur. Türk mənşəli bağlayıcılar da azdır.

«Divan»dakı əsas bağlayıcılara aşağıdakılar misal ola bilər:

Takı/dakı. Bu, *dəxi, yenə, da/də, və* mənasına gəlir. Məsələn: *takı* yarmak ber=yenə pul ver. Mahmud Kaşğarının yazdığına görə, bu söz oğuzlarda *ilə* mənasındadır, üstəlik, *dakı* şəklində işlənmişdir. «Divan»da *dakı* variantına dair bircə nümunəyə rast gəldik: uyğur *dakı* tatlaka=uyğurlara və (dəxi) tatlara [hücum etdik; uyğur ilə tatlara]. *Takı* bağlayıcısına dair nümunələr: ol *takı* anda=o da oradadır; ət, yin *takı* bəkrişür=ətlə bədən (hərfən: ət və bədən) bərkiyir; koçşup *takı* kawuş-tum=qucaqlaşb qovuşdum; bergil *takı* azukluk=ver üstəlik azuqə (hərfən: verginən dəxi azuqə); yeri *takı* ağlak=yeri də ki şorandır; aydım: asığ kılğu əməs, sən *takı* yalwar=dedim: xeyri yoxdur, istər yüz yalvar (dedim: dəxi yalvarsan da, xeyri yoxdur, ha yalvar, xeyri yoxdur); kaz *takı* kordayımı=qazımı və kordayımı (korday qaza-ördəyə bənzəyən

²³⁴ Bəsim Atalayın yazdığına görə, bu söz Qərbi və Orta Anadoluda bu gün də işlənir, gəlməsi şübhəli olan, ancaq gələn adam barədə «gəldi lə», oxuması şübhəli olan, ancaq oxuyan adam üçün «okudu lə» deyilir (DLT, III, s. 213).

qutan quşudur); sıçğan *taktı* sıkırkan=siçan və sığırkan (sığırkan bir gəmiricidir).

Bu qəbildən *yəmə*=yenə, *yana*=yenə, təkrar, *yanqla*=yenə bağlayıcılarını da göstərmək olar. Məsələn: kadhğu *yəmə* sawılsun=qayğı yenə sovılsun; Budhraç *yəmə* kudırdı=Budraç (yabakuların başçısı) yenə qudurdu; təwi yük kötürsə, kamıç *yəmə* kötürür=dəvə yük götürsə, çömçəni də götürər; *yana* kəldim=yenə gəldim; ol iş *yanqla* kıldı=o işi təkrar gördü.

Azu bağlayıcısı iki şeydən birini arzu etməyi bildirir. Məsələn: üzüm yegil, *azu* kağun yegil=üzüm, yaxud qovun ye. Bu söz çox zaman sual məqsədi daşıyır: kəlürmü sən, *azu* barırmı sən=gəlirsən, yoxsa gədir sən? Uşaq doğulan zaman mamaçadan *tilkümü toğdı*, *azu* bərimü deyə soruşur, bununla uşağın cinsini öyrənirlər. Qıza yaltaqlandığı və aldatdığı üçün tülkü, oğlana isə igidliyi dolayısı ilə məcazi mənada qurd deyilir.

Ab ... ab bağlayıcısı isə iki şeydən heç birini arzu etməməyi bildirir: *ab* bu, *ab* ol=nə bu, nə də o.

Əgər mənasını verən *kalı*, *abanq* bağlayıcılarının hər ikisi şərt bildirir: kəlsə *kalı* katıqlıq=gəlsə *əgər* fəlakət; *abanq* sən barsa sən=əgər sən getsən.

3.10. Nida. Hiss, həyəcan, təəssüf, heyrət ifadə edən sözlər nida adlanır. «Divan»da nidalar o qədər də çox deyil. Bunlardan biri olan *va* nidası *vay* mənasındadır: *وا نا تيرسن* *va*, nə tersən=*vay*, nə deyirsən, *vay* olsun sənə!». *Va* nidası qayğılı, qüssəli anlarda da işlədilmişdir.

Mahmud Kaşğari yazmışdır ki, qadınlar bir şeydən utandıqları zaman öz hissələrini *yu* nidası ilə ifadə edirlər. İnsanlar bir şeydən acı duyduqda, *اوا اوا* *awa-awa* deyirlər ki, bu da ərəblərin *vaveyla* nidasının ekvivalentidir. *Əssis* nidası ilə təəssüf bildirilir: *əssiz* anıq yigitligi=

heyif onun gəncliyinə! Türk dillərində *h* səsinin yalnız *ahlamak*=ah çəkmək sözündə işləndiyi barədə qeyddən isə belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, o dövrdə *ah* nidası da işlənmişdir.

«Divanü lüğət-it-türk»də nida bildirən bəzi sözlər isə bunlardır: *tah-tah* (şahini çağırmaq üçün işlənir); *çilik-çilik* (oğlağı çağırmaq və sürmək üçün); *həç-həç* (baş alıb gedən atı yavaşıtmaq üçün); *tuşu-tuşu* (eşşəyi durdurmaq üçün); *op-op* (eşşəyin ayağı sürüşdükdə); *öp-öp* (özünü öyən adamı dayandırmaq üçün istehza ilə söylənən söz) və s.

Əsərdə *aç*, *kt*, *ay* nidaları da işlənmişdir: *aç*, bərü kəl=ey, bəri gəl; *kt*, bərü kəl=ey, bəri gəl; kança bardınq, *ay* oğul=hara getdin, *ay* oğul; təgür məninq sawımı bilgələgə, *ay*=ey, mənim sözümü bilgələrə yetir!

«Divan»dakı bir qrup söz isə həm nida, həm də xitab mənası daşıyır. Bunlara misal olaraq aşağıdakı sözləri göstərə bilərik: *uva* («hey, filankəs!» deyə birini çağıran adama «buyur» mənasında verilən cavab); *iləl* (bəylərə, xanlara «əfəndim, əmr edin» mənasında verilən cavab); *yah* (bir şeyi əmr edənə «baş üstə» mənasında verilən cavab); *əvət*=yaxşı, bəli (yağma, tuxsı və qıpçaqlarda), *əvət-əmət* (oğuzlarda), *yəmət* (türklərdə); *av* (əmr edənin əmrini saya salmamağı bildirən, ehtimal ki, «əh!» kimi bir söz) və s.

3.11. Təqlidi sözlər. Qrammatikada eyni zamanda yamsılamlar, mimemlər adlandırılan təqlidi sözlər insanın görmə və eşitmə təsəvvürlərini ifadə edir. Təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə bağlı olan bəzi səs-lər emosional-ekspressiv leksikaya daxildir və semantik müxtəlifliyinə görə səs və görünüş yamsılımaları qrupunda birləşirlər.

Türk dillərində təqlidi sözlər olduqca geniş yayılmışdır. Bir çox sözlər (məsələn: viyiltı, uğultu, şırıltı, vıziltı, cızıltı və s.) məhz təbiətdəki səslərdən əxz edilmişdir. «Divanü lüğət-it-türk»də təqlidi sözlər xeyli çoxdur. Bunlara dair bəzi nümunələr göstərək: at arpanı *kürt-kürt* yedi

=at arpanı xırt-xırt yedi; ər turmuznu *karç-kurç* yedi=adam xiyarı xart-xurt yedi; *bıç-bıç* öter səmürgük=sərçə cik-cik öter; *danq dunq* etti nənq =danq-dunq səsi çıxaran nəsnə; *tanq-tunq* etti=danq-dunq səsi çıxardı; kaz *kağ-kuğ* etti=qazlar qağ-quğ etdilər, bu şəkildə çığırdılar; anıq ad-hakı *sart-surt* kıldı=onun ayağı fart-furt elədi (bu, ayağın yaş çəkmənin içində çıxardığı səsin tiqlididir).

3.12. Modal sözlər. «Divan»da bir neçə modal söz qeydə aldığımız *abalı, ayluk-ayluk*. Mahmud Kaşğarının yazdığına görə, *abalı* bir şey nadir görülən və nadir tapılan zaman söylənən sözdür. *Ayluk-ayluk* isə oğuzların dilində *elə-elə (elədir)* deməkdir. Təəssüf ki, «Divan»ın müəllifi bu sözlərin hansı məqamlarda və hansı məqsədlərlə işləndiyini qeyd etmiş, lakin müvafiq misallar verməmişdir.

Buraya qədər deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, əsas nitq hissələri «Divan»da dolğun əks olunmuşdur. Lakin eyni fikri bütün köməkçi nitq hissələri barədə demək olmaz. Əsərdə onların bəzilərinə az, digərlərinə isə nisbətən geniş şəkildə rast gəlirik.

4. SİNTAKSİS

4.1. Təyini söz birləşmələrinin hər üç növü əsərdə mövcuddur.

I növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi isim, sifət, əvəzlilik və saylardan ibarət olur. Məsələn: *atlığ ər*=atlı adam; *otluğ tağ*=otlu dağ; *itliğ əw*=köpəkli ev; *uğan tənqri*=qadir tanrı; *kara toprak*; *ak at*=ağ at; *yinçkə turku*=zərif ipək; *unqamuk ər*=solaxay adam; *bu ajun*=bu dünya; *ol ajun*=o dünya; *ağan ər*=burnunda danışan, tıntın, gənzək; *əkək işlər*=əldən-ələ düşmüş qadın, fahişə; *beş ərinqək*=beş barmaq; *ikkiz oğlan*=ekiz uşaq; *əllig yarmak*=əlli pul.

II növ təyini söz birləşmələri də eyni qaydada düzəlir: *arı yağı*=bal; *idhimiz yarlığı*=tanrımızın əmri, buyruğu; *Yamar suvu*=Yamar çayı; *Ərtiş suvu*=İrtiş çayı.

III növ təyini söz birləşmələri əsərdə nisbətən azdır və əsasən əvəzliliklə isimdən yaranır. Məsələn: *anıq oxşağı*=onun oxşarı; *məniq kayımı*=mənim qulumu; *məniq sawımı*=mənim sözümü; *məniq yayımı*=mənim yay fəslimi; *anıq yorukı*=onun gedişi, rəftarı; *anıq mənqizi*=onun rəngi; *anıq adhakı*=onun ayağı; *xanınq turkusı*=xanın ipəyi.

4.2. Cümlənin növləri. «Divanü lüğət-it-tür»dəki cümlələr məqsəd və intonasiyaya görə 4 yerə bölünür: nəqli, sual, əmr, nida cümləsi.

4.2.1. Nəqli cümlə. Nəqli cümlə özü də ismi və fe'li xəbərliliklə olmaqla iki yerə bölünür. Fe'li xəbərlilik cümlələrə misallar: *بیرلغ کسکودن بیر* yıparlıq kəsürgüdin yıpar kitsə, yidhi kalır=mücrüddən ənbər getsə də iyi qalar; *ایل قلیر ترو قلماس* el kalır, törü kalmas=eldən [vilayətdən] vaz keçmək olar, ancaq törədən vaz keçmək olmaz; *قلنک بیرسا قیز* kalınq bersə kız alır, kərək bolsa kız alır=başlıq verən qız alar, lazım olsa, qız (baha) alar; *قوی تریسی سئیدی* koy tərisi soyuldu=qoyunun dərisi soyuldu; *بەگ آققا جقتی* bəg awka çıktı=bəy ova çıxdı.

Digər nəqli cümlə növünə misallar: *مەن اندا ەردیم* mən orada idim; *اغلاق یلیک سیز، اغلان یلیک سیز* oğlak yiligsiz, oğlan biligsiz=oğlaqda ilik, uşaqda bilik olmaz; *بیش ەرنقەک تۈز ەرمەس* beş ərinqək tüz ər-məs=beş barmaq bir olmaz; *بو ۇغر ال بۇر الیغو* bu uğur ol böri ulığu=indi qurdun ulaşma vaxtıdır.

4.2.2. Sual cümləsi. Bunun necə yaranması barədə Mahmud Kaşğari belə yazmışdır: «*مو* M u: isimlərə və fe'llərə qoşulan sual ədatı. *بو اتمو* bu *atmu*=bu, atmi, *بو ایتمو* bu *itmu*=bu, itmi. Fe'llərə dair misallar: *بەردینکمو* *bardınqmı*=vardınmı, getdınmi; *کەلدینکمو* *kəldinqmü*=gəldinmi. Oğuzların bəziləri III şəxsin təkində fe'llərə sual ədatı qoşmaqda digər

türklərdən fərqlənirlər. Onlar م m hərfini kəsrali qılır, و vav hərfini isə ى i hərfinə çevirərək آل برديمی ol *bardımı*=o vardımı deyirlər. Bu fərq yalnız fe'llərdədir, isimlərdə türklərlə oğuzlar arasında heç bir fərq yoxdur, [hər ikisi] مؤ ات سنيك bu at *səninqmü*; مؤ اغل سنيك bu oğul *səninqmü* deyirlər».

Sual cümləsinin yaranmasında nə/nü sual əvəzliyi də iştirak edir: نا تيرسن *nə tersən*=nə deyirsən; نو تيرسن *nü tersən*=nə deyirsən?

4.2.3. Əmr cümləsi. Əmr, xahiş, nəsihət bildirən cümlənin xəbəri əsasən fe'lin əmr şəkli ilə II şəxsin təkində ifadə olunur. Məsələn: أشقلق *uşaklık kılma*=uşaqlıq eləmə; قیل ترک *tərk kıl*=tez ol; تاغقا اغقل *tağka ağkıl*=dağa çıx; سوت سغقل *süt sağkıl*=süd sağ; افکا کرکل *əwğə kirgil*=evə gir; يرماق ترکل *yarmak tərgil*=pul yığ; يوک کئرکل *yük kötürgil*=yük götür; ات سفغرغل *at suwğarğıl*=at suvar; منى اذغرغل *məni udğurğıl*=məni oyat. Əmr cümləsi əmri-qaid (III şəxsin təki, təsdiq və inkar) üzrə də yaranır: *kəl+sün, kəl+mə+sün; bar+sun, bar+ma+sun.*

4.2.4. Nida cümləsi. Əsərdə nida cümlələrinə aid xeyli misal var: آج بروکل *aç, bərü kəl=ey, bəri gəl*; شكر مینک سا قمی بلکالکا ای *təğür məninq sawını bilgələgə, ay=ey, mənim sözümü bilgələrə yetir; kança bardınq, ay oğul=hara getdin, ay oğul.* Əlavə olaraq bax: 3.10. Nida.

4.3. Cümlə üzvləri. Cümlənin baş üzvləri, yəni mübtədə və xəbər, ikinci dərəcəli üzvləri, yəni təyin, tamamlıq və zərflik «Divanü lüğət-it-türk»də bütün dolğunluğu ilə əks olunmuşdur.

4.3.1. Mübtədə. Mübtədə bir qayda olaraq cümlənin əvvəlində gəlir və əsasən isim və əvəzliliklə ifadə olunur. Məsələn: *ər* bitik okıdı=adam kitab oxudu; *kişi* yakurdu=adam tövşüdü, tez-tez nəfəs aldı; *mən* yarmak ötnü berdim=mən borc pul verdim; *ol* kızın əgətlədi=o, qızına qulluqçu verdi, qızı ilə *ər* evinə kəniz göndərdi; *kün* toğdı=gün doğdu, günəş çıxdı; *ay* əwləndi=ay halələndi; *alp* çərig tarasladı=alp qoşunu

dağıtdı; *xan* tuğ urdu=xan növbə davulu vurdurdu, qarovul dəyişdirmə barabanı çaldı, hərbi orkestr çaldı».

Bəzən mübtədə cümlənin əvvəlində deyil, axırında gəlir. Məsələn: kişi sağrısı *yüz*=üz insanın dərisidir; ərdəm başı *tıl*=dil ərdəmin başıdır. Bu cümlələrin hər ikisində dəqiqləşdirici xəbər şəkilçisi olmadığından onların mübtədəsi intonasiyaya görə müəyyən edilməlidir. Həmin cümlələri belə də çevirmək olar: insanın dərisi *üzdür*; ərdəmin başı *dildir*.

4.3.2. Xəbər. «Divan»dakı xəbərlər həm ismi, həm də fe'li xəbərlərlə ifadə olunmuşdur. İsmi xəbərlik kateqoriyası və fe'l bölməsində ismi və fe'li xəbərlərin morfoloji göstəricilərindən bəhs etdiyimizə görə, burada bəzi nümunələr verməklə kifayətlənəcəyik. Məsələn: *kəpəz uruğlandı*=pambıq qoza tutdu; *at arpalandı*=ata arpa verildi; *ər oğuzlandı*=adam oğuz oldu, oğuzlaşdı; tayğan yügrügin tilkü *səwməs*=tazının iti qaçanımlı tülkü sevməz; *ər* söz *tınqladı*=adam söz dinlədi, sözə qulaq asdı; *ol* sözü *anqladı*=o, sözü anladı; *ər* atın yaputak *mündi*=adam çilpaq ata, keçəsiz və yəhərsiz ata mindi; əwdəki buzağı *öküz bolmas*=ev buzovundan öküz olmaz; kız türkünügə *kəldi*=qız atası evinə gəldi. Bəzən müvafiq şəkilçisi olmadan da xəbəri asanlıqla təyin etmək mümkündür. Məsələn: oğlak *yilgisiz*, oğlan *bilgisiz*=oğlaqda ilik, uşaqda bilik olmaz, yaxud oğlaq iliksizdir, uşaq isə biliksizdir. Mübtədə bəndində misal göstərdiyimiz iki cümlədən (insanın dərisi *üzdür*; ərdəmin başı *dildir*) fərqli olaraq bu nümunədə son söz dəqiq şəkildə xəbərdir: məninq kurum *uluğ*=mənim məqamım *yüksəkdir, uludur, böyükdür*. Eynilə bu bəndin misralarındakı son sözlər də xəbərdir:

Kuş yawuzı *sağızğan,*

Yığaç yawuzı *azğan,*

Yer yawuzı *kazğan,*

Budun yawuzı *barsğan.*

Quşların ən pisi, ən xeyirsizi sağsağandır,
Ağacların ən pisi itburnu ağacıdır,
Yerin ən pisi qazğan, yəni yarğan və bataqlıq yerdir,
Xalqın ən pisi isə barsğanlılardır.

4.3.3. Tamamlıq. Vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlar isim və isimləşə bilən nitq hissələri, habelə təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunmuşdur. Məsələn: *ər koyuğ* soydu=adam qoyun soydu; ol manqa *yünq* sudı=o mənə bükülmək üçün yun göndərdi; at *arpanı* kürt-kürt yedi=at arpanı xırt-xırt yedi; ol *tam* təltürdi=o, divar dəldirdi; ol suwda *tonuğ* yaydı=o, suda paltarını çalxadı; ol *anı* urdu, çak etmədi=o onu döydü, döyülən çak etmədi, heç cıncırını da çıxarmadı; yel *yığacığ* yaydı=yel ağacı yırgaladı; kaptı məninq *kayımı*=qapdı mənim qulumu; ol *atığ* badı=o, atı bağladı.

4.3.4. Təyin. Təyin bir qayda olaraq mübtədani, ismi xəbəri və tamamlığı, əşya məzmunlu hər hansı bir üzvü müxtəlif cəhətlərdən müəyyənləşdirir, əsasən də isim, sifət və sayla ifadə olunur. Məsələn: *korkmuş* kişiğə koy başı koş körünür=qorxmuş adamın gözünə qoyun başı qoşa görünür; *kinq* ton opramas, *kənqəşlig* bilig artamas=gen paltar yıpranmaz, məsləhətli iş pozulmaz; *köp* sögütgə kuş konar, *körklüg* kişiğə söz kəkir=şax söyüdə quş qonar, gözəl qıza söz gələr; ol *bu* işiğ əmgəkləndi=o bu işi əziyyətli hesab etdi, saydı; bəg *bir* yerig ordulandı=bəy bir yeri özü üçün şəhər elədi; *bir* nənq *bir* nənqgə üsnədi=bir nəsnə bir nəsnəyə bənzədi.

4.3.5. Zərflik. İş və hərəkətin icrasının tərzini, yerini, zamanını, miqdarını, səbəbini, məqsədini və s. bildirən zərflilər fe'li və ismi xəbərə aid olub onlara əsasən yanaşma əlaqəsi ilə bağlanır. Biz burada zərfin mənə növləri barədə təfsilata girmədən «Divan»dan bunlara aid bəzi nümunələr verməklə kifayətlənəcəyik: yüfüşlüg kəlin küdhəgü *yafuş* bu-

lur=cehizli gəlinin əri xasiyyətə yavaş, həlim olar (tərzi-hərəkət zərfliyi); mən anıq *udlu* kəldim=mən onun ardınca gəldim (yer zərfliyi); *kışka* etin, kəlsə kalı kutluğ yay=qutlu yay gələndə sən qısa hazırlaş (zaman zərfliyi); atan yüki aş bolsa, açka *ac* körünür=axta dəvənin yükü kü tamam yemək olsa belə, ac adama yenə də az görünər (kəmiyyət zərfliyi); səninq *uçun* kəldim=sənin üçün gəldim (məqsəd zərfliyi).

4.4. Mürəkkəb cümlə. Prinsip etibarilə «Divanü lüğat-it-türk»də mürəkkəb cümlələr işlədilmişdir. Lakin bu olduqca geniş mövzudur və xüsusi tədqiqata ehtiyacı var. Üstəlik, həcm məhdudiyəti üzündən burada həmin məsələyə toxunmaq imkan xaricindədir.

NƏTİCƏ

Türkologiyanın ən mühüm, ən iri və ən zəngin xəzinəsi olan «Divanü lüğat-it-türk»ün dili müxtəlif aspektlərdən öyrənilsə də, bir küll halında ciddi tədqiqat obyektı olmamışdır. Bu qısa və olduqca yığcam qrammatik öçerk də, təbii ki, belə bir iddiadan uzaqdır. Biz bu yazını qələmə alarkən məşhur alman alimi, «Əski türkcənin qrameri» əsərinin müəllifi Annamari fon Qabenin (von Gabain) və tanınmış türk dilçisi, «Qaraxanlıca» əsərinin yazarı Məcdut Mansuroğlunun izlədikləri təsvir metodundan istifadə etdik. Yəni nəzəri məsələlərə imkan daxilində az yer ayırmaqla «Divan»ın dilini ən müxtəsər şəkildə təsvir etməyə, ümumi mənzərə yaratmağa çalışdıq. Geniş təfsilat tələb edən bəzi bəhsləri cədvəl şəklində verdik, bəzilərinə isə heç toxunmadıq.

Bizcə, bu qısa qrammatik öçerk dilçi olmayan oxucular və başqa sahənin mütəxəssisləri üçün bir növ kompas rolunu oynaya bilər. Onun başlıca qayəsi «Divan»ın bəzi fonetik, leksik və morfoloji özəlliklərini izah etmək, xüsusilə əsas nitq hissələrinin (isim, sifət, say, əvəzlik, fe'l və zərf), köməkçi nitq hissələrinin (qoşma, bağlayıcı və ədat, habelə nida və

təqlidi sözlər) əsərdə necə əks olunduğunu göstərmək, onları müəyyən sistem içində ən mühüm parametrləri üzrə şəkildə və misalları ilə birlikdə təqdim etmək, sintaksis bəhsində isə «Divan»da təyini söz birləşmələri, cümlə və onun növləri, cümlə üzvləri, yəni mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq və zərfliləri ümumi şəkildə nəzərdən keçirmək idi. Şübhəsiz ki, gələcəkdə «Divan»la bağlı yüzlərlə mövzu üzrə daha dərin, daha əhatəli araşdırmalar aparılacaq, bir-birindən dəyərli əsərlər meydana gələcəkdir. O zaman bizim bu kiçik və yığcam yazımız da bu istiqamətdə atılan ilk addımlardan biri kimi xatırlana bilər.

Dahi türk dilçisi və ensiklopedisti Mahmud Kaşğarının «Divanü lüğət-it-türk» əsəri türkologiya elminin və türklüyün ən parlaq, ən əhəmiyyətli əsəridir. Türk xalqlarının dili və ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyəti üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyan bu abidənin, gec də olsa, milli filologiyamızın dövrüyyəsinə daxil edilməsi elmimiz qarşısında yeni-yeni üfüqlər açacaq, elmi türkçülüyn banisi Mahmud Kaşğarının böyüklüyü və onun ölməz əsəri, türk dünyasının ensiklopediyası və türklüyün aynası olan «Divanü lüğət-it-türk»ün əzəməti onda daha yaxşı anlaşılacaqdır.

Tanrı Türkü qorusun!

Ramiz ƏSKƏR.

18 oktyabr 2005-ci il, Bakı.

İÇİNDƏKİLƏR:

SUNUŞ (Kutlu Hakan Süleyman DEMİREL)	5
Türkologiyanın bahadırı (Prof.Dr. Tofiq HACIYEV).....	7
II cildə önsöz (Ramiz ƏSKƏR)	17
«DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK». II cild (mətn)	31
SALİMDƏN FE'LLƏR KİTABI.....	32
İki hərflilər bölməsi	24
[Qayda].....	35
Grammatik qaydalar və təsrif, sifətin bəyanı və qaydaların tətbiqi prinsipləri	57
Üç hərflilər bölməsi	108
Hər növ hərəkəsi ilə فَعْلَدِي fə'ləndi babı.....	108
[Qayda].....	120
[Qayda].....	123
[Qayda].....	140
[Qayda].....	145
Qayda.....	161
[Qayda].....	163
[Qayda].....	176
Qayda.....	178
Dörd hərflilər bölməsi.....	185
ج l hərfi üç hərəkə ilə hərəkəli, ع əyn hərfi sükunlu olan فَعْلَدِي fə'ləldi babı.....	185
[Qayda].....	187
[Qayda].....	206
[Qayda].....	208
[Qayda].....	230
[Qayda].....	239
Qayda.....	254
Beş hərflilər bölməsi.....	257
Ortası hər növ hərəkə ilə hərəkəli فَعْلَدِي fə'ləldi babı.....	257
[Qayda].....	257
[Qayda].....	258
[Qayda].....	265

Altı hərflilər bölməsi.....	267
[Qayda].....	274
MÜZAƏF İSİMLƏR KİTABI	276
İki hərflilər bölməsi.....	277
Üç hərflilər bölməsi	280
Ortası hər növ hərəkə ilə hərəkəli olan فعل fə'əl babı.....	280
Bu babın misal olanları.....	282
Dörd hərflilər bölməsi	283
Hər növ hərəkəsi ilə فعلال fə'lal babı.....	283
Beş hərflilər bölməsi	285
Hər növ hərəkəsi ilə فعلعل fə'əl'əl babı.....	285
Bu babın günnəli sözləri.....	286
MÜZAƏF FE'LLƏR KİTABI	287
İki hərflilər bölməsi	288
[Qayda].....	288
Üç hərflilər bölməsi.....	293
Hər növ hərəkə ilə ortası hərəkəli فعلدى fə'əldi babı.....	293
[Qayda].....	295
Bu babın misal olanları.....	304
[Qayda].....	305
Bu babın misal olanları.....	306
Qayda.....	308
Bu babın mənqus olanları.....	313
Bu babın günnəli olanları.....	314
Bu babın misal olanları.....	314
Dörd hərflilər bölməsi	315
فعلندى fə'ləndi babındakı sözlər.....	315
[Qayda].....	325
Gerçəkdən müzaəf olanların bəziləri.....	332
Müzaəfin başqa bir növü.....	332
Bu babın misal olanları.....	333
Bunun başqa bir növü.....	337
Bu babın mənqus olanları.....	337
Bu babın günnəli olanları.....	337
Bu babın misal olanları.....	339
Qayda.....	339
«Divanü lüğat-it-türk»ün dilinin bəzi özəllikləri.	
Qısa qrammatik oçerk (Ramiz ƏSKƏR).....	344

Mahmud al-Kashgari. Compendium of the Turkic Dialects
(Diwan Lugat at-Turk). In 4 Parts, Part II.
Baku, "Ozan", 2006, 400 p.

Edited and Translation with
Introduction and Indices by
Dr. Ramiz ASKER

Edited by
Prof.Dr. Tofik HAJIYEV
C.Member of National Academy
of Sciences of Azerbaijan,
Honorary Member
of Turkish Languages Society

Reviewed by
Prof.Dr. Nizami JAFAROV
C.Member of National Academy
of Sciences of Azerbaijan

Advised by
Prof.Dr. Hüseyin ISMAILOV
Prof.Dr. Mamedali KIPÇAK
Prof. Dr. Azizkhan TANRIVERDİ

Махмуд Кашгарский. Дивану лугат ит-тюрк
(Словарь тюркских языков). В 4-х томах, том II.
Баку, «Озан», 2006, 400 стр.

Перевел и
подготовил к печати
Рамиз АСКЕР

Научный редактор:
чл.-корр. НАН Азербайджана,
почетный член Турецкого
Лингвистического Общества,
заслуженный деятель науки,
профессор Тофик ГАДЖИЕВ

Рецензент:
чл.-корр. НАН Азербайджана,
профессор Нпзами ДЖАФАРОВ

Консультант:
профессор Гусейн ИСМАИЛОВ
профессор Мамедали КЫПЧАК
профессор Азизхан ТАИРЫВЕРДИ

Mahmud KAŞĞARI. «DİVANÜ LÜĞAT-İT-TÜRK».
DÖRD CİLDDƏ. II CİLD.
Bakı, «Ozan», 2006, 400 səh.

**Tərcümə edən və
nəşrə hazırlayan:**
Ramiz ƏSKƏR

Elmi redaktor:
AMEA-nın müxbir üzvü,
Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü,
əməkdar elm xadimi,
filologiya elmləri doktoru,
professor Tofiq HACİYEV

Rəyçi:
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru,
professor Nizami CƏFƏROV

Məsləhətçilər:
professor Hüseyin İSMAYILOV
professor Məmmədəli QIPÇAQ
professor Əzizxan TANRIVERDİ

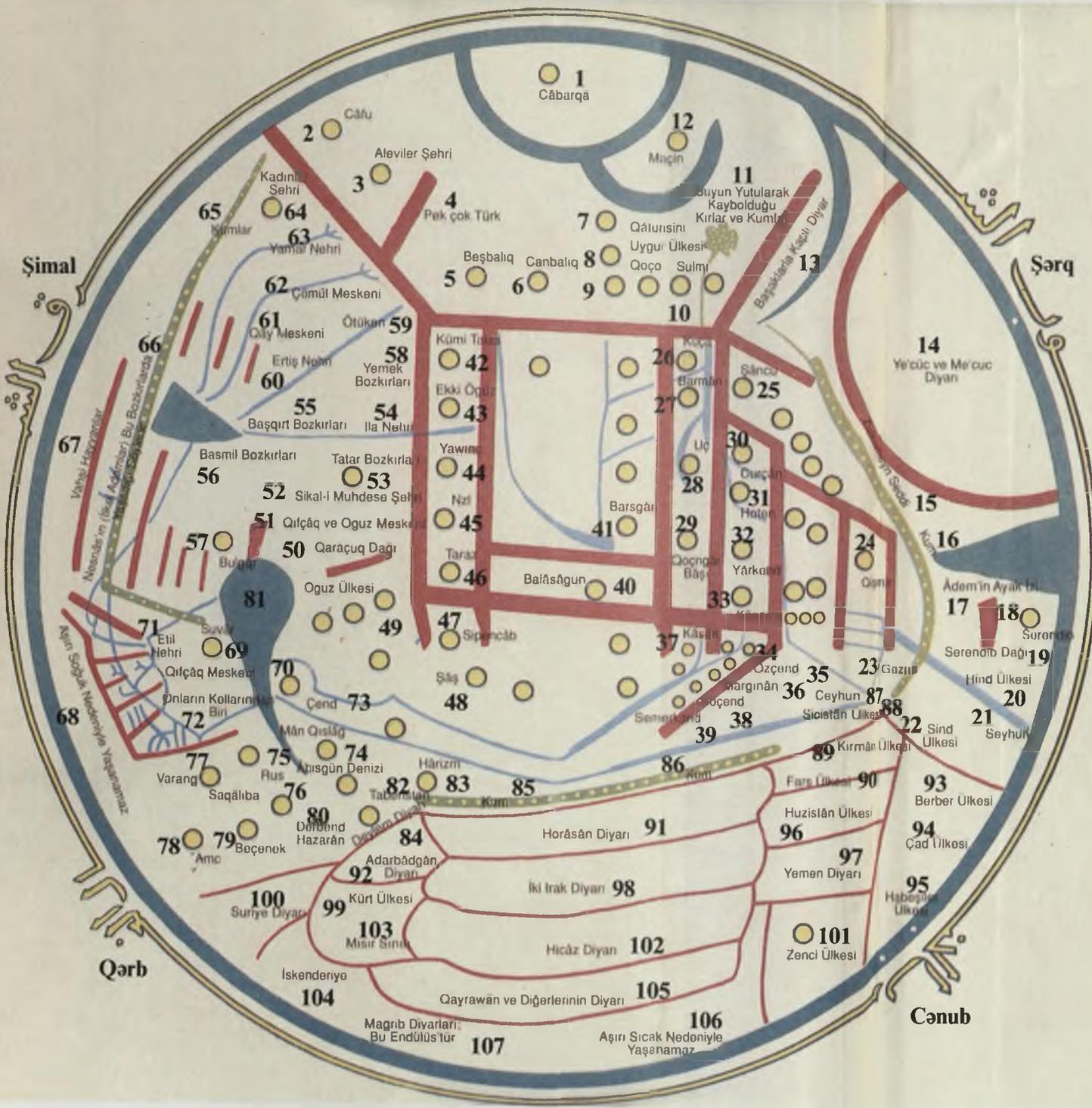
Nəşriyyatın direktoru: Asif RÜSTƏMLİ
Texniki redaktor və dizayner: Atilla
Korrektor: Leyla

Çapa imzalanmışdır: 11 sentyabr 2006-cı il.
Format: 70x100, 1/16.
Fiziki çap vərəqi: 25.
Sifariş № 11. Tiraj 1000 nüsxə.
Qiyməti müqavilə ilə.

«Delta qrup» MMC-nin mətbəəsində hazır
diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
ofset üsulu ilə çap edilmişdir.
Bakı şəh., H.Zərdabi küç., 39^a

Xəritədəki coğrafi məkanları, şəhər, məntəqə, ölkə və boy adlarını, eləcə də digər işarələri nömrələyərək cədvəl halına saldıq, təmmaları üçün bəzi şəhər və ölkələrin müasir adlarını da göstərdik (R.Ə.).

1	Çaparka: Yaponiya	37	Kaşan	73	Çand
2	Cafu: Yava	38	Xocənd	74	Mankışlak
3	Ələvilər şəhəri	39	Səmərqənd	75	Rus
4	Çox türk yaşayan bölgə	40	Balasağun	76	Sakaliba: slavyanlar
5	Beşbalk	41	Barsğan	77	Vrənk: Firəng
6	Çanbalıq	42	Kümi Talas	78	İməmç
7	Katun sini	43	İki öküz	79	Baçanak
8	Uyğur ölkəsi	44	Yafınc	80	Xəzərlərin Dərbəndi
9	Koço	45	Nazil	81	Abisğün: Xəzər dənizi
10	Sülmi	46	Tıraz: Talas	82	Təbəristan
11	Daş-qumlu, susuz yer	47	Ispicab: Çimkənd	83	Xarəzm
12	Maçın: Tavğaç	48	Şaş: Daşkənd	84	Deyləm
13	Kuşan	49	Oğuzların ölkəsi	85	Səhra
14	Yəcuc-məcuc ölkəsi	50	Qaraçuq dağı	86	Səhra
15	Səddi-Zülqərneyn	51	Qıpçaqların məskəni	87	Ceyhun: Amu-Daryə
16	Səhra	52	Macar və oğuz bölgəsi	88	Sistan
17	Adəmin ayaq izi	53	Tatar bozqır	89	Kirman
18	Sarəndib: Seylon	54	İla çayı	90	Fars
19	Sarəndib dağı	55	Başğırt bozqır	91	Xorasan
20	Hind ölkəsi	56	Basmıl bozqır	92	Azərbaycan qan: Azərbaycan
21	Seyhun: Sır-Daryə	57	Bulğar	93	Barbar ölkəsi
22	Sind ölkəsi	58	Yəmək bozqır	94	Zat ölkəsi: Çad
23	Qəznə	59	Ötükən	95	Həbəş ölkəsi: Efiopiya
24	Kəşmir	60	Ərtiş çayı: İrtiş	96	Xuzistan
25	Şançu	61	Kayların məskəni	97	Yəmən
26	Kuça	62	Çomulların məskəni	98	İraqeyn: arəb və əcəm İraqı
27	Barman	63	Yamər çayı	99	Kürd ölkəsi
28	Uç	64	Qadınlar şəhəri	100	Şam: Dəməşq
29	Koçnqar başı	65	Səhra	101	Zənci ölkəsi: Zənzibar
30	Cürəcan	66	Nəsnaslar yaşayan yer	102	Hicaz
31	Xotan	67	Vəhşi heyvanlar bölgəsi	103	Misir
32	Yarkənd	68	Yaşayışsız soyuq iqlim	104	İskəndəriyyə
33	Kaşğar	69	Suvar	105	Kirvan ölkəsi və başqaları
34	Özçənd	70	Qıpçaqların məskənləri	106	Yaşayış olmayan isti iqlim
35	Sovnak	71	Ətil çayı: Volqa	107	Məğrib torpaqları və Əndəlis
36	Fərqanə	72	Qıpçaqların bir qolu		Hazırladı: Ramiz Əskər

Mahmud Kaşğarının çəkdiyi və «Divanü lüğat-it-türk» əlavə etdiyi dünya xəritəsinin latın əlifbası ilə verilən variantı. Bu xəritədə Balasağun şəhəri mərkəz olaraq qəbul edilmişdir. Dənizlər yaşıl, çaylar mavi, dağlar qırmızı, şəhərlər sarı, səhralar sarı-qırmızı rənglə göstərilmişdir.